אפרים טובנהויז

בנתיב היחיד

אפרים טובנהויז

בנתיב היחיד

חיי חולם ולוחם בעיר המקובלים

עם מבוא מאת

פרופ' ד"ר נחום סלושץ

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת „מצודה", חיפה

תשי"ט

כל הזכויות שמורות
בידי המחבר. אפרים טובנהויז, חיפה ת. ד. 4938
All rights reserved by the Author
Ephraim Taubenhaus, Haifa P.O.B. 4938, Israel

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

נדפס בישראל בשנת תשי"ט
Printed in Israel ,1959
דפוס "הסרעל המזרחי", תל־אביב.

אפרים טובנהויז / בנתיב היח"ד

ספרי זה מוקדש לאדם יקר בעל
נפש זכה, יליד עיר המקובלים
מר סמואל מ. גולדן בפילדלפיה,

המחבר

ה ת ו כ ן

מבוא מאת פרופ׳ ד״ר נחום סלושץ 9
בפתח הספר 14

בתוככי ירושלים

ימי הילדות בתוככי ירושלים 23
נעורים ובחרות בעיר הקודש 27
פרקים נשכחים בתולדות הישוב 33
בחצר ביתה של אשה „צדיק״ (האדמורי״ת חנה רחל מלודמיר) . . 37
בין חלוצי העתונות בירושלים 42
עם אליעזר בן יהודה וא. מ. לונץ 53
הרב חיים הירשנזון 57

המאבק לחידוש החיים בצפת ובגליל העליון

המאבק לחידוש החיים בצפת ובגליל העליון 65
צפת כפי שהיתה 74
ניצני התחיה בגליל 82
דרכי הדואר בימים ההם 89
פעולת המסיתים בצפת והמלחמה בהם 93
בן ציון פרידמן, המסית הנודע בעיר המקובלים 103
„בית לחם הגלילי״ 109
ייסוד גן ילדים ראשון בצפת 111
ייסוד הספריה הציבורית ו„בני ברית״ בצפת 117
ניצני צמחוניות ותרבות הטבע 119
עם סיר לורנס אוליפנט 124
נפתלי הירץ אימבר, משורר „התקוה״ 131
חלום ייבוש החולה 137

ייסוד המושבות בגליל

ראש פנה 143
יסוד המעלה 147

משמר הירדן 152
„בני יהודה" נקודה חקלאית ראשונה בעבר הירדן 155
עין זיתים 162
מתולה 166
ביקוריו של הברון רוטשילד בארץ ישראל 170
עם אכרי יהודה 176

אתחלתא דגאולה

לבטי העליה בימים ההם 183
השביתה הראשונה בארץ 189
סיורים ברחבי הארץ ברוח אהבת המולדת 193
אשר לא הלכו בגולה 196
ל"ג בעומר במירון 201
הבנים בדרכי אביהם 206
בימי תקומה (חידוש המשפט העברי, החייאת הלשון העברית
והחייאת הקשר עם הים) 210

על אדמת נכר

על אדמת נכר 221
בחצרות צדיקים 229
אצל ר' אהרן מרכוס בקראקוי 234
במעמד חולמי ציון (היינריך לווה, יהודה הולצמן, ומרקו ברוך) . . 236
עם הד"ר תיאודור הרצל והפרופ' דוד היינריך מילר בווינה . . . 239
אצל דודו מתתיהו טובנהויז בוורשה 244
פגישה עם קלונימוס זאב ויסוצקי 246

בימי מלחמת העולם הראשונה

בימי פורעניות 251
יסורי צפת בימי מלחמת העולם הראשונה 256
גזירת הגירוש של ג'מל פחה 261
ימי הגסיסה לתורכים 265

בעולם הרוח

בית טובנהויז בצפת 271
בכתלי ספריתו 276
בעולם הרוח 280
משיחותיו בעניני החיים 287
השקפות ופתגמים 293
מרעיונותיו של אב שכול 308

נגוהות אחרונים 313
לאור השקיעה 320
צוואתו הרוחנית 326

דמויות

רבי יאיר חיים מרכוס 335
רבי אברהם שלמה גולדנבוים 338
בת־שבע טובנהויז 341

הערות וציונים

. 351

ביבליוגרפיה

ביבליוגרפיה 375
רשימה ביבליוגרפית מכתבי מאיר טובנהויז 377
רשימה ביבליוגרפית־מקורות 387
מפתח השמות והענינים 393

רשימת התמונות

מאיר טובנהויז 22
חורבת ר׳ יהודה החסיד בירושלים 28
קברי המלכים בירושלים 30
קבר רחל *) 35
ח. מ. מיכלין, ד״ר וו. הרצברג, מרדכי אדלמן 44
אליעזר בן יהודה, א. מ. לונץ, הרב חיים הירשנזון, י. ד. פרומקין . . 56
מאיר טובנהויז (בגיל 28) 68
נערים המתלמדים מאלכה 70
„חדר״ בצפת 79
צפת, רחוב ברובע היהודי 80
גן הילדים העברי הראשון צבפת 112
נפתלי הרץ אימבר, מאיר טובנהויז וסיר לורנס אוליפנט . . . 136
ליידי לורנס אוליפנט 137
ראש פנה, בשנת הווסדה 144
יסוד המעלה, בשנת הווסדה 148
משמר הירדן, בשנת הווסדה 152
בני יהודה, מתנחלים ראשונים 156
עין זיתים, בשנת הווסדה 162
מתולה, בשנת הווסדה 166
חיים יאיר טובנהויז וארוסתו בת מתולה 167
נמל יפו, בעת ביקורו של הברון 171

טבריה, מראה מצד הים 194
צפת, מראה נוף מול הר כנען *) 199
חגיגת ל"ג בעומר במירון 204
יעקב יוסף טובנהויז, תלמיד במקוה ישראל 205
חיים יאיר טובנהויז ומשה ברוך טובנהויז כתלמידי ישיבה . . 206
פרופ' יעקב יוסף טובנהויז 207
ד"ר חיים יאיר טובנהויז *) 208
פרופ' משה ברוך טובנהויז 209
ר' אהרן מרכוס 234
פרופ' היינריך לווה ואפרים טובנהויז 236
ד"ר מתתיהו טובנהויז 244
קלונימוס זאב ויסוצקי 246
הגאון הרידב"ז, א. ז. רבינוביץ, אהרן תורן־היבלר 254
צפת, מראה כללי 256
מגורשי יפו ותל־אביב בצפת בתרע"ז 262
אריה גולדנבוים, יעקב יוסף טובנהויז. משה ברוך טובנהויז . 272
שמואל מ. גולדן, משה פדהצור 273
ד"ר יצחק אפשטין 280
מערת אליהו 308
ד"ר חיים יאיר טובנהויז ליד ארון הספרים 310
חיפה, מראה כללי מהר הכרמל *) 317
הכותל המערבי *) 336
בת שבע טובנהויז (בגיל הגבורות) 341
שמשון תורן־היבלר 347
בת שבע טובנהויז (בגיל 51) 348

התמונות המסומנות בכוכב *) מצוירות בידי המחבר.

מ ב ו א

קראתי מתוך עיון בכתב־יד ספר, הכתוב בעט סופר מהיר ובלשון נאה ונוחה לקריאה. הספר ערוך בסדר ובטוב טעם, והוא חטיבה ספרותית מיוחדת הראויה להתכבד, מעשה ידי יליד עיר המקובלים. מטפל הוא באחד האישים המעניינים שבתקופתנו הסוערת, אשר כמעט שנשתכח מלב בסערת הדי הימים המטרידים.

למחבר הספר, מר אפרים טובנהויז, כבר יצאו מוניטין כסופר שעינים רואות במוחו ולב מרגיש בקרבו. מגיב הוא על כל מה שנעשה בקרית ספר, והוכיח כי הוא הולך וכובש מקום נכבד לא רק במדור הכתוב: „ומבני ישששכר, יודעי בינה לעתים, לדעת מה יעשה ישראל" (דהי"א, י"ב) והוא פירסם מלבד מחקרים ומסות גם מאמרים על אישים חשובים, שהאירו נתיבות בספרותנו. בין חיבוריו בולטים ביחוד שני ספרים ביוגרפיים חשובים על רש"י והרמב"ם, שהם האישים הנערצים ביותר בתולדות עמנו, ואף החיבור שלפנינו מתנה ספרותית יפה, המצטיין באותה סגולה יקרה, שיש בה כדי לכבוש את הקורא.

התקופה שעברה נתברכה בחולמים ולוחמים נעלים, והיתה תקופת ראשית התחיה בארצנו. והיא מתוארת בספר שלפנינו. בפני הקורא עוברים פרקים מחיי חולם ולוחם מהגליל, תוך התערותו בכל חוויות חיי הישוב. נכבדות מדובר בו על לבטיהם והישגיהם של אכרי יהודה והגליל, כמו גם על שאר פעולותיו, הוא הטיל על עצמו בשעתו גם את התפקיד של נודד בארצות הגולה, על מנת להביא את בשורת הגאולה והתחיה למשכנות אחינו הקרובים והרחוקים. כאגדה מופיעה התקופה השלובה בחיי אבי המחבר המתוארים בספר שלפנינו, שכל פרק הוא גם מסה מחקרית, המספרת סיפור של מאורע וחידוש, והוא כה קרוב בזמן אלינו „פעל פעל בימיכם, לא תאמינו כי יספר" (חבקוק, א'), אלמלא נפעלו ונעשו בימיכם יושבי הארץ אשר אזניהם שמעו מפי מבצעיהם ועיניהם הרואות, כמו המחבר, מראשיתה של התנועה הציונית ועד יסודה של המדינה השלישית כיום הזה.

גבור הספר מופיע כסמל אמיתי של איש רוח נפלא ואדם פעיל בכמה וכמה שטחים, המחונן בסגולות יקרות ומעשיו ונדבת רוחו ופעולותיו לטובת הכלל הן מבורכות, וכולו אומר כבוד, וכך הוא ניצב לפנינו כמופת לדורות הבאים אחריו, הלא הוא ר' מאיר טובנהויז, איש ירושלים ותושב צפת.

ספר זה אינו כרוניקה משפחתית, מגילת חיי משפחה בלבד, אלא הוא חיבור חשוב, מלא ענין וגדוש תבואות בר מזוקק, וכותבו מגלה הרבה אורות מאופל, ומבהיר ידיעות חשובות הנוגעות לדברי ימי הישוב, וביחוד לדברי ימי הגליל ובירתו צפת. מתאר הוא בספרו את התמורה ונצני הגאולה, שנראו בחיי העיר צפת ובסביבתה. מעלה יתירה נודעת לו, שהוא כתוב בצורה, שיש בו כדי למלא את הפגמים, שפגמו כותבי תולדות הישוב, בהשאירם חלל ריק כמעט בתיאור תפקידו של הגליל בדברי ימי הגאולה המדינית והתמורה העצמאית בארצנו, בדור שנטל עליו לעצב את חיינו הלאומיים על בסיס התחיה. באותו הדור של העולים הראשונים, אלה אשר נטו את הקן של המצווה „לעבוד את האדמה ולשמרה" וקיימו את דברי הכתוב: „עוד יטעו כרמים בהרי יהודה, ושומרון נטעו כורמים וחללו" ועד הגליל הגיעה ידם השוקדת של בנין הארץ.

זכה המחבר בחיבורו המצוין הזה, גם מחוץ לערכו הפנימי, לטפח ולגדל ברוב שנים את החומר ההיסטורי הרב והנכבד, האצור בפרקים הבונים ספר זה, והוא לא דלג גם על עובדות קלות ובודדות, ולא קיפח גם שכר שיחה נאה, ואמנם לו יאה השם: קורא הדורות הגלילי.

אין אני הראשון, הבא להעריך את פעלו ההיסטורי של אבי המשפחה, קדמו לי כמה וכמה מידידיו הקרובים ביותר, ביניהם אישים דגולים כפרופ' היינריך לווה, מראשוני סוללי רעיון הציונות בגרמניה, מיקירי הפמליא של הד"ר הרצל ובני דורו, אשר בהתמסרם לפעולה שיש בה ממש היסטורי, בקשו ומצאו את מבוקשם באווירה אינטימית ובהשראתו של בית טובנהויז. בין בחירי העולים הראשונים מילדי ספיחי הביל"ו יזכר לטוב ולכבוד יצחק אפשטיין, המורה לברכה להועיל, אחד ממבשרי התחיה, אשר נדבו לבו לעלות להרי הגליל העזובים ולעורר לחיים חדשים את חלוצי ראש פינה הנרדמה וסמטות צפת הנדחה. כאח אוהב וכחבר נאמן נדבק חברנו איש המעלה זה באבי המחבר, שהיה איש עצתו ומעודדו כל הימים. שניהם שמו לבם להטיף לחיים של עבודה בעיר ובשדה, לחיים של תחיה עברית ותקוה לאומית, והם פעלו ועשו יחד חדשות ונצורות בגליל הנשכח. מחבר ספר זה השכיל בדקות הרגשתו להעלות ברגשי אהבה את זכרו של המורה לתחיה הנלבב והמלומד הזה בקוים בולטים ומרהיבים. הועלה שוב לפנינו זכרו של האיש, אשר ברוב אהבתו לתורה ולעבודה פוריה היה מאושר למצוא אח בדעה ברבי מאיר טובנהויז, איש ירושלים, שהיה מחונן במעלות תרומיות כגבר בעל שאר רוח, סופר ועתונאי, שדבריו מפוזרים על פני „שבעה ימים", שהלהיב את המוני הקוראים בגולה, כי יבואו לחונן ולעבוד את אדמות הארץ. ידוע היה כלוחם בעד האמת, כך גם נתפרסם כעסקן מסור לבער אחרי מפלצת המיסיון, הוא קבל עליו גם את הטורח ללחום נגד הבטלה ברחוב היהודים על ידי הפצת עבודה מחיה את בעליה, ולא פסק פיו מלהטיף לפרודוקטיביות בעירו ובגליל, וכך עלה בידו לפזר בפעולתו

הפוריה את הגרעינים לתחיה ולתרבות העברית. לבו של המורה עלץ ביחוד לראות בידידו ואיש כלבבו זה גם חבר מחנך דגול, שידע לנטוע בלב בניו את האהבה לטבע ולמדעים, והדריכם בדרך התחיה הלאומית והשאיפה לחכמה. ואמנם ברבות הימים הפכו להיות מאורות בשמי המדע, ויצאו להם מוניטין בעולם הגדול.

והנה הד"ר יצחק אפשטיין בעל העין החדה והטובה מצא ברכה בספר זה ושלח את ברכתו והסכמתו הלבבית לאפרים טובנהויז, מחברו להמשכת פועל חייו בשחר נעוריו והוסיף עליו במשך הזמן כהנה וכהנה. במאמר נלבב הביע הד"ר אפשטיין את דעתו כי: „הספר הביאוגרפי על רבי מאיר טובנהויז איש ירושלים, הוא תרומה הגונה לדברי ימי התחיה בישראל ולתיאור חלוציה הראשונים".

ואמנם גם ידידי הפרופ' היינריך לווה נתרשם מאד מחיבור זה והדגיש, כי המחבר: „מעלה צלילים ממנגינה נשכחת". אף הוא מצא כי „ספר זה מכיל חומר היסטורי חשוב לתולדות הישוב החקלאי בארץ בראשית צמיחתו", ו„שיש בספר זה שרשים עמוקים בהווי של חיי אכרי יהודה והגליל בדור העבר".

פרקים רבים בספר מטפלים בבנים, בני טובנהויז, שאף הם כאביהם, מייצגים באישיותם ובפעולותיהם אותה פמליא ראשונה של חולמים ולוחמים. היו אלה חבורה יקרה ומענינת, חדורי התלהבות לפעולה. האב ובניו מסמלים את חבר יחידי סגולה, שבאהבתם לעמם וללשונו ובאמונתם בעתידות ארצם, הקדישו עצמם להשיב את הגליל הנעזב אל תנועת התחיה העברית והחקלאות, להכשיר את תושביו לקחת חלק בעיצוב החיים, חיי כבוד לאומיים־תרבותיים, שהוליכו לקראת העצמאות. מקומם של בני טובנהויז יזכר לטוב בין בחירי הבנים־הבונים, אשר עברו חלוצים לפני מחנה הגואלים והמנצחים על עבודת הקודש. הקוראים את הספר ימצאו בפרקיו המרובים והכוללים תיאורים על לבטי התפקיד ההיסטורי החשוב, שכולו אומר כבוד. האב ובניו הטילו על עצמם את היזמה והמעשה במקומות, שלא היו בהם אנשים ראויים לתפקיד אחראי של עבודת הארץ לשמה. הם לא נתנו דמי לעצמם עד שהדליקו את האורים, שהאירו את הדרך הקשה ומלאה חתחתים, אשר בו עברו הגאולים, עד הגיעם לנמל הישועה והפדות. ואם לא כולם זכו לבוא אל המנוחה ואל הנחלה בעודם בחיים, כמו שאירע לשני האחים המופלאים הפרופיסורים יעקב יוסף וחיים יאיר טובנהויז, שהקריבו את עצמם על מזבח המדע, ונפטרו, לדאבון הלב, בדמי חייהם ושכרם ופעולתם חקוק בספר זה, שכתב וערך הצעיר שבחבורת בני רבי מאיר, אשר מורו ורבו הנאמן ד"ר אפשטיין מעיד עליו, כי כבר בשחר ימיו התמכר לעבודה ספרותית כסופר מחונן, המספר לנו ולדורות הבאים מה פעל בית אביו, ואלה דבריו: „הצעיר אפרים, מחבר ספר זה, מושך בעט חופרים בפרוזה ואף בשירה, והתפרסם אף הוא בעולם הספרות".

מחבר הספר אינו פנים חדשות בספרותנו, כי כבר התודע לקורא בספריו הביוגרפיים על רש"י והרמב"ם, שנגש אליהם ביראת־הכבוד ובהרגשה לאומית של

בן ארץ ישראל המחודשת. ואמנם לעת כזאת אנו זקוקים כל כך לתת לקורא הצעיר ידיעות נכונות על גדולי חכמי הדורות, מורשתם וצוואתם לדורות. טרודים אנו בחיי יום־יום והקוראים המרובים, שזמנם, תנאי חינוכם ושאר מכשולי המלחמה בחיי־ החולין, מפריעים בעדם להעמיק חקור בתורתם ותעודתם, המעשירות את מחשבתנו ומאדירות את ערכו הרוחני והלאומי של העם. מי לנו גדולים משני ענקי התורה והחכמה כרש"י וכרמב"ם. לכבודו של הראשון חגגו זה לא כבר במקהלות יודעי ספר בישראל את שנת יובל השמונה מאות וחמישים לפטירתו. מחבר הספר התולדתי היפה על רש"י הצליח להעריך אותו אז כערכו, בתארו את רום גדולתו המוסרית התורנית והשכלית של גאון המפרשים, וספרו זה נכתב על ידו בסגנון בהיר, שהוא שוה לכל נפש. ויש בפרסומו של חיבור זה משום להגדיל תורה ולהאדיר בקרב שכבות העם הרחבות.

גם בספרו של אפרים טובנהויז על הענק השני, הרמב"ם, שרק בשנה האחרונה הזכירו בבתי המדרש ובחבר סופרים והוגי דעות את תאריך מלאת שבע מאות וחמישים שנה לפטירתו, הצליח המחבר לשרטט את דמותו הרוחנית. אמנם על גדולי התורה והדעת כרש"י והרמב"ם כבר נכתבו ספרים רבים וכן שלמים, אשר נועדו ביחוד לפרש את סתומותיהם, או לברר את דעותיהם הטעונות חקירה. בשנים האחרונות נוספו על הראשונים חיבורים חשובים, המגדירים את ערך רש"י כפרשנדתא, כאשר כן כבר קרא לו ר' אברהם אבן עזרא, בעוד אנשי דעת אחרים לא הניחו את ידם מלפרש ולהבר כללי המחשבה של הפילוסוף המיימוני, מחבר ספר „מורה נבוכים", שיותר שהיה הוגה דעות מקורי, הוא מופיע לפנינו כאיש האשכולות, כפוסק מחוקק וסופר, שכמעט כל סתום לא אניס ליה. וודאי שמחקרים מוסיפים דעת כאלה מאירים את עיני תופשי התורה וחוקרי התבונה, ואולם רובם שכחו את דברי הכלל: „כל ישראל יש להם חלק בלמודי התורה, אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שכוונתו תהיה לשם שמים". המחבר בביאוגרפיה של הרמב"ם מתאר לא רק חייו של אדם גדול זה, שהבריות משיחות בו, ובפרי חכמתו ודעותיו, בלי לדעת את מהותו, אלא נותן גם מושג נכון ומצומצם מאישיותו התורנית והמדעית כשם שעשה כך בספרו על רש"י. המחבר הוסיף תוספת נכבדה לספרות על הרמב"ם בספרו הביאוגרפי, המצטיין בסדר נאה ונכתב בלשון נוחה. רבים כתבו על הרמב"ם וילדי רוחו, אבל לא מצאו את הדרך הנכונה לגלות את תמצית חיי אישיותו, וביחוד לא השיגו להביע את עיקרי תורתו בסגנון ברור כל כך, ובהצעה סדורה ונוחה לקורא, שאינו רגיל בנושאים המקיפים את רומו של העולם הרוחני והמדעי המקורי, והנה החסרון הזה שם אל לבו למנות מר אפרים טובנהויז. הקהל הרחב והנוער עלולים לרכוש להם ראשי פרקים של השגות נכונות משאלות פילוסופיות ותרבותיות, שכמה תופשי תורה וחכמה מסתבכים בהם.

משבח אני חיבורים מסבירים כאלה, שהם נוחים לכל יודעי ספר כאותם

שפרסם המחבר על רש"י ועל הרמב"ם, ויש ערך למודי חשוב להרבות בחיבורים מסוג זה, בגלל המעלה החשובה שהם מסייעים בידי הקורא לרדת לדעתם ולדרכי הצעתם של גדולי המחשבה, ועל זה נאמר: „תן לחכם ויחכם עוד".

מבחינה ידועה יש ערך גם לספר הקודם שפרסם המחבר בשם „זהרורים" שבו הוכיח על כוחו בספרות, ובהגיון העלה בעיות תוכן זהרורים של מחשבה בהירה וקולעת. והיא התפיסה הבהירה וגישה עצמית לבעיות החיים, המתאימות לרוח הזמן.

ואמנם ברכה מרובה אצורה בחומר הרב שבספר זה שלפנינו, שבו מתואר במכחול צייר אבי המשפחה, המסמל את החלוצים הקודמים מקרב המשכילים התורנים, אשר עברו לפני מחנה מקרבי הגאולה והפדות. נכבדות מדובר בו על אדם המעלה, בעל מדות יוצאות מן הכלל, אשר לא הניח ידו מכל מעשי התחיה והתקומה. על איש ירושלים זה אשר בא לגור בגליל הנדח, ובכוח אישיותו הברוכה עוררו לחיים של כבוד, עבודה תמה וחרות, יכון הכתוב בישעיה: „הנה אנכי והילדים, אשר נתן לי ה', לאתות ולמופתים בישראל, מעם ה' צבאות השכן בהר ציון".

בעת הקריאה בספר הכמותי והאיכותי, העובר על גדות נהר החיים, אשר שחה בו המחבר והעלה בו זכרונות של חיי בית טובנהויז, אנו מרגישים ביחוד את הולם הדופק החי והער: את לבטי הדור והישגיו של תור המעבר מעבדות לחרות, משעבוד מלכות ותרבויות נכריות להכרה לאומית, שבה יציץ ויפרח האידיאל של נצח ישראל.

פרופ' ד"ר נחום סלושץ

אדר א' התשי"ז, רמת־גן.

בפתח הספר

אנשים רבים, חולמים ולוחמים, שהיו חלוצי הישוב ובוניו, מכוסים בצל השכחה. החיים החדשים, ימי ההתנערות וההתחדשות בארצנו השתיקו בהמית קיצפם את הקול של הבונים הראשונים האלה, שהניחו לבנים כה חשובים לבנין הארץ, והמית־חייהם עוברת בדפי ספר זה.

התקופה המתוארת היא תקופה, שהיתה מכריעה, ותוך כדי תיאורה צפות ועולות מתהום הנשיה כמה דמויות וכמה מאורעות, אשר סימנו את מהלך התחדשותה של האומה בארצנו. הקוראים יכולים ללמוד מתוך דפי־זכרון אלה את התזוזה שבהתחדשות חיינו, ותתגלה לעיניהם אותה רומנטיות, שהיתה פרושה על ראשית מפעל קימומנו ותחייתנו בארץ.

הימים היו אז ימי הרת עולם, ימים של התרוננות, ואיש־איש, בודד במערכה, טיפח, במיטב כוחות־הנעורים, את נצני התחיה. האומה התחילה מחדשת את ימיה במכורתה, וההתאחזות בקרקע המולדת היתה כעין לידה חדשה, לידה שהיה בה כדי לסגל את האדם לראות את העולם באור הנכון. בין אלה משואפי הגאולה, חולמי חזון תקומת ציון, נצנצה אז דמותו של העלם מאיר, כשהוא עוזב את ירושלים ומעפיל לגליל, כדי להחיות שם את הלשון העברית ולגאול את נחלת דן ונפתלי. מיסד הוא שם גשר למפעלי התחיה, ומסביב לו מתלכדים עד מהרה חוגים רחבים מן הנוער הצפתי. ראש גשר לתחית הלשון שימש גן הילדים העברי הראשון, שיסד ונפתח בביתו בצפת, ובמרוצת הזמן מתנוססים בתפארה מוסדות אחרים דומים.

צפת — פנת־שקט זו של שירה וחלום היתה מאז קן של אנשי־מסתורין, ואולם מאז נבנו המושבות הראשונות של הגליל החלה רוח־התחיה לנשב גם בעיר קדושה זו. עולם חדש, עולם החי, הצומח והדומם, נתגלה עם ההתקרבות לעבודת־האדמה, ואת התנועה השוטפת של חיי־האומה, המתחדשים על אדמת־אבות הביאו הנצנים הרעננים של בני־ביל"ו, אשר הכו שרשים ועשו פרי. הוא חינך את בניו לאהבת הטבע ולעבודת האדמה. וברוח זו הוא מחנך את האחים לבית טובנהויז, הממציאים המפורסמים אשר פארו את עיר מולדתם בעולם הגדול.

לאחר ליל־סער ואימה בעד אחינו באירופה, כאשר עולמו של הקדוש ברוך הוא, התמלא פתאום גוש־שחור אחד של חושך, ואשמדאי היטלר השמידם מעל פני

האדמה, יש משום שיור־פורתא בזכרונות אלה מן העבר הקרוב. כל משפחתנו קשורה במשפחת הרביים בגליציה, פולין ורוסיה; יחוס־האבות שלנו אחוז כשלהבת בגחלת למשפחת אדמו״רים וצדיקים. האב ושלושת הבנים לבית טובנהויז שייכים אף הם לאותה משפחה קטנה שבין החסידים, שהצניעות חותמה. מסיבה זו גם הוקדשה עד עתה תשומת לב מועטה לחייהם ופעולותיהם. הצנוע, אם שעור־קומה ושאר־רוח לו, עולם בפני עצמו הוא: שואב הוא מבאר עצמו ומשקה את אדמתו; הוא הזורע והוא גם הקוצר את קצירו. ומחביון נפשו העצמי יטווה את ארג־חלומותיו ומסכת חייו. אך יש לפעמים שגם אדם צנוע כזה יעבור מן האוהל, אהלה של תורה, אל המחנה. וכזה היה אבי הטובנהויזים. ואותה הצניעות טבועה גם על חייהם ופעולותיהם של הבנים, שלכל אחד מהם יצאו מוניטין במקצועו, וכל אחד מהם תרם את תרומתו למדע הכללי ולהומניזם האנושי כאחד.

אפשר להבחין, כי היתה בו מזיגת חולם ואיש המעשה כאחד. צופה היה את המטרה בעין צלולה, ודרכו בחיים, כדרכו בספרות, בדרך ההולמת את האקלים הרוחני של צפת מן הימים ההם. כאשר ניסה להטיף לעבודת־אדמה בין אנשי צפת היה משתמש באותה מימרא מפורסמת של סבו הצדיק ר׳ מאיר מפרימישלאן, שדרש את המקרא: „ה׳ ילחם לכם ואתם תחרישון״ — כמשמעו: ה׳ יתן לכם לחם, אם אתם תחרישון — במחרשה ממש.

שקד היה לקצור את מלוא הקציר ממתנת־השפע של יצירת הדורות, ובעיקר שקד על הכשרת הלבבות לקראת תחית הלשון העברית ולקראת רוח התחיה, כשהוא מלווה בעטו כל נדבך וכל נקודה חקלאית שנתוספה, וראה בכך את הסימנים של התחדשות האומה בארץ האבות.

במובן זה משתלבת דמותו היטב בין דמויותיהם של אנשי משפחת החולמים והלוחמים בארץ בתקופה שעברה. משפחה זו היתה די מגוונת: הנה לפנינו החוקר הסומא אברהם משה לונץ, עורך הקבצים והשנתונים „ירושלים״ ו„לוח ארץ ישראל״ ומוציא ה„תלמוד ירושלמי״ במהדורה מדעית חדשה, והנה ר׳ שמואל רפאלי (רפאלוביץ), חוקר מטבעות היהודים, והרי איש צפת ר׳ אלעזר רוקח, עורך ה„אידישער גייסט״ ו„הירדן״. לפנינו גם האברך מטבריא ר׳ ישראל זאב הורוביץ, חוקר הארץ, מחבר האנציקלופדיה „ארץ ישראל ושכנותיה״.

עם כל אלה היה ר׳ מאיר טובנהויז קשור בקשרי אחוה וידידות, ואצל כל אלה יש למצוא אותה וויטליות נפשית וחיפוש האפקים, כי הם לא מצאו סיפוק במה שכבר נוצר, אלא הם שואפים להתחדשות. אם גם כל אחד מאלה היה פועל בתחומו, ואם גם הם היו מייצגים רשויות שונות, כך נמשך גם הקו הזה אצל בניו האחים לבית טובנהויז, — אותו קו האהבה והמסירות לארץ ולקניני האומה.

כשאנו סוקרים עתה את מהות־יצירתם, עלילות־חייהם ואינטנסיביות פעולותיהם של הראשונים האלה — מתחוור לנו, שכל אלה נעשו מתוך הברקת־

נפש ומתוך שקדנות, שהמעשה ולא המדרש עיקר להם. כך גם כל מה שיצא מתחת עטו של אבי חדור רוח־חיבה לערכינו הלאומיים וכמו כן לערכים הדתיים והמסורתיים. הרכוש הנפשי אשר הביא עמו מבית אבא, בית של אהבת תורה ויראת שמים, ואותה החריפות שהביא עמו מבין כתלי ישיבת „עץ חיים" כאשר למד ושינן את פלפולי המהרש"א והמהר"ם שיף, — כל אלה הטביעו את חותמם על כל עבודתו הספרותית והצבורית.

מדפדף אני בעזבונו: בכתביו, יומניו ואגרותיו, — ודמותו הזכה והנעלה מתבהרת והולכת לי שבעתיים, ואני רואה את אבי באור חדש. מפעל חייו, לבטיו, הגיגיו, פעולתו החשובה לבנינה של ארצנו, עמידתו הגאה בכל עסקי־צבור — כל אלה אור חדש קורן עליהם, מבעד למסך הזמן. בהסתכלי היום לאחור למרחקי השנים, אני רואה את אבא יושב ומספר אתנו — עם בני משפחתו — את המאורעות של ימים שעברו. נזכר אני בחריפותו ובשיחתו הנאה; כשרון היה לו לתבל את דבריו במימרא נאה, בסיפור־מעשה, והוא משרה רוח של אופטימיות, גם אם הדברים שסיפר לא היו משמחים, כי אופטימיסטן ומאמין היה בכל ישותו.

חייו ופעולותיו היו רקומים במערכות התחיה. הנה הוא מתרועע בימי נעוריו עם החובבי־ציון הנוצרי המופלא סיר לורנס אוליפנט ומזכירו המשורר הנפלא נפתלי הירץ אימבר. קו ישר היה נטוי בכל הליכותיו עם יוצרי העתונות העברית בירושלים י. ד. פרומקין ואליעזר בן־יהודה, מחיה השפה העברית. כשלהבת־התמיד היו בשבילו תחית־הרוח ותקומת העם בארצו. הוא התרועע גם עם חלוצי הישוב יחיאל מיכל פינס, וילהלם הרצברג, מרדכי אדלמן, זאב יעבץ ואחרים.

איש האמת היה מטבע ברייתו. הוא היה עשוי ללא חת ומעולם לא היסס להגיד את האמת כולה. מעדיף היה מצבים ברורים בכל עסקיו, בצרכיו הוא ובצרכי הכלל, ופגעי הזמן לא שינו את אופיו. הוא עורר אמון בכל החוגים הודות לקו הישר שלו, לעמידתו הנועזה והתקיפה והאופטימיות העקשנית שלו. צולל אני בתהום הנשיה ודולה שנים מתוך תקופת־חיים שעברה ונשכחה, בתקופה שבה נוצרה תנועת התחיה, תנועה זו בארצנו — ששני גלוויי־יסוד לה: מצד אחד — תחית החקלאות במושבות ובנקודות ההתישבות השונות ביהודה ובגליל, ומאידך — התחיה התרבותית בערי הקודש: ירושלים, טבריה, חברון וצפת.

בניגוד לכמה וכמה עסקנים וסופרים, שעבודת העט ומלחמת העט היו עיקר תוכן חייהם, היה אבי איש הצבור, מעורה בחיי הצבור, עסקן רב־פעלים ואיש הרוח כאחד. בעטו ידע להשתמש בכשרון, ואנו פוגשים אותו בפמליה המפוארת של המחדשים, שיצרו את הכלים הראשונים להשכלה העברית בצפת. ראשית עבודתו נעוצה בעבודת עתונאית־פובליציסטית מסורה במשך עשרות בשנים. העלם הענוג מעיר הרזים והקבלה מצא לו בתחומי העתונות, שיצאה אז לאור, את תפקידו ואת אפיקו המיוחד לו. טוב־טעמו, גישתו הבקורתית לעניני תרבות ורוח ניכרו בכל

מה שיצא מעטו, והוא העמיד את כשרונו הספרותי ללא סייג למען תנועת־התחיה, שהיתה בימים ההם בעצם גידולה.

ואמנם בצרורי הכתבים, שהניח אחריו, ניכרים אותות־הזמן. אתה חש בהם את המאמצים של הדור, את הניסויים לגבש משהו חדש. ה ח ז ו ן, אשר עלה באופק והתדפק על דלתות צפת, נתגלה בכל יפעתו לעיני אבי, שהפך להיות מטיף בעל שעור קומה בעיר זו, שמצאה בו שדה פורח להתעורות, והוא בין אלה המקנים את הרוח החדשה לצעירים שם.

שייך היה אבי לחולמים וללוחמים גם יחד. חלומו — חלום התחיה העברית, הוא שלווה אותו בכל ימי חייו. מן הראשונים היה, אשר בקשו לטעת מלאכה ויגיע כפיים בתוך הישוב הישן והניח בעצמו את היסוד לתעשיה ביתית בצפת. הוא דורך בשבילו המיוחד בתור לוחם בעד פרודוקטיביזציה של הישוב הישן, ועל חייו נסוכה אותה רוח של אדם בעל יעוד, החותר במשוטיו למטרתו ואוצל מסתר פינתו על האחרים, שהוא להם כח מעורר לפעולה ולמעשה.

ומן האב אל הבנים, „אין הפרי נושר רחוק מן העץ", — והחיים הכהים והדלים של אבי הטובנהויזים הוארו על־ידי החזון של התחיה. חיים כהים אלה שבעיר צפת לא נתנו סיפוק לנפשו, והוא לומד בשקידה את מדעי הטבע והרפואה העממית, כשהוא מתעמק גם בהכרת כל הצמחים, ומכאן עד חקר הגיאולוגיה, הביאולוגיה ועולם הצומח שהבנים מתמסרים לכך אין המרחק כל כך גדול, כפי שנדמה במבט ראשון. האקלים הרוחני של צפת מאיר את נתיבות חייהם של בניו הטובנהויזים, הממציאים, שעברו מן האוהל של התורה אל המחנה של אנשי־המדע.

בין משפחת היוצרים והממציאים, המנומרת ורבת־הגוונים של העולם היהודי היו רק מעטים מאד כמוהם, שהיו בעלי נטיה חקירתית מגיל ילדותם.

הנה לפנינו הבן הבכור יעקב יוסף. מימי נעוריו הוא רואה סביבו ב„יסוד המעלה" וב„ראש פינה" אכרים עברים, ב„מחנים" הוא רואה את עולי גליציה מבין צעירי החסידים, שעל כל פסיעה ופסיעה שלהם טבועה חותם החסידות. הרוחות המנשבות מחוץ מתמזגות אהדדי לעיניו עם האתמוספירה העברית המסורתית, ועודו נער הריהו יורד דרומה אל „מקוה ישראל" ללמוד חקלאות. הוא מתחבב על המורים ועל התלמידים כאחד, וכאשר מי שהוא בא מאנגליה, מגרמניה ומצרפת כדי לבקר את ביה"ס החקלאי מיד מראים לתייר: הנה הנער הזה, בעל הכשרונות. שמו הולך לפניו, ולאחר שהוא מסיים את לימודיו ונוסע לאמריקה בלי פרוטה בכיסו, בלי מלה אנגלית גם אחת על לשונו, הוא מצליח שם להכנס לאוניברסיטה וללמוד בתנאי־חיים אשר לא יאומנו, כי יסופרו, ולאחר שנות־לימודים מעטות הוא יוצא מוכתר בכתר מלומד, והוא נבחר כפרופיסור וכחבר לאקדמיה האמריקנית למדעי הטבע, ואמריקה המדעית רואה בו את המומחה לפתולוגיה ופיסיאולוגיה של הצמחים.

מהו סוד גילגוליה של נשמה זו, מספסל בית־המדרש בצפת עד כסא הפרופיסור בארצות הברית?

דיוגינס שהיה מהלך בראש־המיות בצהרי־יום, נר דולק בידו חיפש את האדם, ויעקב יוסף מצא, כי האדם יתד אחת קטנה היא במכונה הסמויה הגדולה, הנקראת „אנושיות", והוא הקדיש את כל חייו לטובת האנושיות. כאשר פרצה בארצות הברית המגפה של שרשי הכותנה הנרקבים — הציל אותו נער של ספסל בית המדרש מצפת עיר המקובלים את ארצות הברית הרחבות ע"י תגליתו, אשר הרעישה אז את עולם המדע והציל כמאה מיליון דולר מדי שנה בשנה בעד חקלאות אמריקה.

והמעבר מעולם־הצומח לעולם הדומם משתקף בחייו ובמפעליו של אחיו חיים יאיר. כאילו נקמה ההיסטוריה את נקמת העלבון אשר העלבנו את ספירת־הדומם, והמחקר הגיאולוגי שכח הוזנח אצל עמנו מצא את תיקונו אצל בן צפת זה.

זכות־עולם יש ליהדות ברוחניות ובמלכות־השמים. מי שראה פעם כיצד יהודי קורא „שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" ומי שקרא את דפי היסטוריה שלנו כמה מדורות של אש עברו בני עמנו בעד „יחוד השם", ידע את הערך שמיחס היהודי לאחדות הבורא ולקשר שבין האדם לאלהיו. אך נטיה זו לשמימיות קפחה בהרבה את תשומת־הלב לאמא־אדמה, ופגענו הרבה בספירה זו של חקר הדומם. חיים יאיר מתמסר איפוא בשקדנות בלתי מצויה לחקירת הגיאולוגיה, המינרולוגיה, והפליאונטולוגיה, שראה בהן את הדרך לבנין הארץ. ועובדה היא, כי הסטודנטים היהודים נרשמו כולם בפקולטות של משפטים, רפואה או הטכניקה, והוא היה היחידי שנרשם באוניברסיטת ברסלאו ללמוד גיאולוגיה, מינרולוגיה ופליאונטולוגיה, במטרה ברורה כדי להשתמש בידיעות אלו להחיאת הארץ. „ולפום צערא — אגרא" — אמרו הקדמונים בפרקי אבות, לפי הצער ומסירות הנפש שהתמסר למקצוע זה, היה התגמול שקבל אח"כ, בהכרה בערך חקירותיו.

הוא הגיע לשיא ההצלחה בלימודיו, ומוריו המלומדים המפורסמים ביותר בדורו, הפרופיסור פרך והפרופסור הינצה קירבו אותו מאד והעריכו את מחקריו הגיאולוגיים והמינרולוגיים, והם קבעו לו את שמו כאחד המומחים הגדולים ביותר במקצועות אלה, והוא היה הגיאולוג הראשון של ארץ ישראל.

איש המדע המלומד והסופר הפרופ' ד"ר ישראל רייכרט במאמרו „בית טובנהויז בצפת" (פרק בתולדות הישוב החדש שנדפס ב„דבר" במוסף הספרותי מיום ו', ט"ו אלול תשט"ו 2.9.55) כותב עליו:

— — — „את הבן השלישי חיים יאיר הכרתי אישית, הוא גר בזמן מלחמת העולם הראשונה בברסלאו, למד שם באוניברסיטה והתמחה בגאולוגיה ומינרלוגיה, כדי להשתמש בידיעות אלו להחיאת הארץ — חיפוש מקורות נפט ומחצבים אחרים. במשך כמה שנים עבד במכון הגיאולוגי הידוע בברסלאו על אספי האמוניטים, מחקרו

זכה לפרסום רב בחוגי המקצוע וחוקרי א״י. החברה הגרמנית לחקירת א״י הדפיסה בעתונה ובתדפיס מיוחד את מחקרו. פגשתיו בועידת ציוני גרמניה אחרי הכרזת בלפור. הוא היה מלא תקוות ותכניות, שהרה והגה במשך ימי שבתו בברסלאו, לשוב ארצה. היה פעיל בתנועת פועלי ציון שבעירו וחינך את הנוער לעליה לארץ. הוא פנה למוסדות ציוניים שונים בהצעות לניצול מחצבים וכו׳ אבל לא מצא אוזן קשבת. נסע לאנגליה, ושם חי מעבודתו בערבים בהפצת העברית והוראתה בבתי הספר של הקהילות. הארץ לא פקדה אותו והוא נפטר בנכר בן 40. שמו חרות במדע כחלוץ המדע הגאולוגי של ארצנו. עד ימיו היה מקצוע הגאולוגיה בידי נכרים״. — — —

מחובר לקרקע ומסור כולו לעולם החי הוא האח השלישי משה ברוך, המומחה למחלות ולגידול עופות, ששימש מנהל מפקח במחלקת מחלות וגידול עופות באוניברסיטת טקסס והנחשב שם לאחד המומחים הגדולים במקצוע. פירסם מחקרים ומאמרים רבים. לפי בקשת ההנהלה הציונית באמריקה הכין תזכיר מפורט על קוי הפיתוח של גידול עופות בארץ, שנתפרסם בזמנו בירחון המקצועי „השדה״. הוא גם הדפיס מאמרים שונים בבטאונים חקלאיים אחרים המופיעים בארץ.

גם הוא, כאחיו הקודמים, קרקע יניקתו — צפת בירת הגליל, ולבו פתוח מילדותו ומשחריתו לאדם באשר הוא אדם. ואף הוא שייך לאותם המעפילים לעולם המדע, שגדל ויצא מאוהל התורה ונכנס לעולם המדעים. בעודנו צעיר לימים היה מן הזורעים והקוצרים על אדמת־האבות, בשחרית־ימיו נסע לארצות־הברית כאחיו, ופעל גדולות במקצוע גדול העופות ומחלותיהן.

הספר הזה מכיל תולדות דור שלם בדברי ימי הישוב, ובו נראה עד כמה התלבטו בני הישוב־הישן בעניני החינוך והתורבות. הם נאלצו לשלוח את בניהם לכל קצוי־עולם, כדי לגלות למקום תורה. שלשת האחים יעקב יוסף, חיים יאיר, ויבדל לחיים משה ברוך, אף כי ראשית חנוכם נעוצה בארץ, נאלצו לנדוד לאירופה ולאמריקה, כדי למצוא כר נרחב לכשרונותיהם ולשאיפותיהם ולפעולתם המחקרית־המדעית, איש איש לפי מקצועו.

כל ימיו היה אבי ז״ל מצטער, שלא מצאו בניו את מקומם הראוי להם פה בארץ מסיבות בלתי תלויות בהם...[1].

הפרופ׳ רייכרט במאמרו האמור על „בית טובנהויז בצפת״ מביע את החשש, שמא תכנסנה פרשיות שונות מתולדות הישוב לתהום הנשיה. „סכנת שכחה — כותב הוא — מאיימת על רבים ממחונני עפרות הארץ. בוני הישוב וחלוצי היצירה, שמעשיהם הנועזים ראויים לשמש מופת לבונינו החדשים. שידוד מערכות החברה, שחל בעקב מלחמת השחרור ויסוד המדינה, הוריד מעל במת המנהיגות הישובית אישים רבים, שבידיהם נמצאו מפתחות הצבוריות שלנו, והעלה לשלטון צעירים. בשעת בלבול־יוחסין זה יורדים ראשונה לתהום הנשיה זכרם של מחיי הישוב וחלוצי־

בוניו בדור הקודם. לכן אני בא להעלות זכר משפחה שתרמה הרבה להחיאת הישוב בצפת ושכל הגליל היה מלא כבודה בדור שעבר". — — —

שקדן היה אבי הטויבנהויזים ומידת ההתמדה הוריש גם לבניו. איש ציבור היה ועסקן תרבותי, שעשה את מלאכתו מתוך דאגה לשלום הציבור. ולא יפלא אם ביתו הפך לבית ועד, שבו מצא מקום כל איש, שהיה מוכן להקדיש ממרצו ומזמנו לטובת הכלל. — — — „צפת — כותב רייכרט — היתה סגורה ומסוגרת בימים ההם בפני השפעת העולם הגדול, שלטו בה ראשי הכוללים. ואם צעירי צפת הבודדים במועדם, ההינו לפרוץ את החומה, שהקיפה אותם, הרי זה בזכות כמה בתי אבות ששמשו מקלט לנרדפים מידי הקנאים, שביניהן התייחדה משפחת טובנהויז. ראש המשפחה ר' מאיר טובנהויז הכניס רוח חיה בכל מוסדות ההשכלה והחסד בצפת והוא פעל הרבה בהבראת העם על ידי מלאכת יד ועבודת האדמה.

לביתו באו מיסדי ראש פינה ויתר מתישבי הגליל מחוסרי ידיעה בטבע הנוף והשכנים, לטכס עצה ולשאול בעצתו באיזו מקומות עליהם לתקוע יתד ולפרוש את יריעות אהליהם. אצלו התארגנה הקבוצה הראשונה שעלתה על אדמת פיק"א בעבר־הירדן. בביתו הרבו לדבר עברית ור' מאיר בעצמו היה מושך בשבט הסופרים. במשך שנים שימש סופר מיוחד של „האור" בירושלים, שבו תאר את חיי צפת ונפתולי היצירה של מתישבי הגליל הראשונים. היחיד שזכה לתאר את עליתם הראשונה של אנשי בי"לו, בחול המועד פסח תרמ"ד לירושלים. „הם באו לעיר העתיקה עם שקיעת החמה כאשר היום עומד לגווע, והסלעים של ירושלים רעפו תפארת... יחיאל מיכל פינס וחבריו יצאו לקראתם ויחד עמם התהלכו ברחובותיה הצרים שבעיר העתיקה, וכאשר באו לכותל המערבי... התפרצה מפיהם התפילה... „ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך". מחיי השפה ויוצרי החינוך העברי בארץ, יצחק אפשטיין וש. וילקומיץ, היו מבאי־ביתו והם עזרו על ידו ביסוד „הספריה העברית" בעיר, ששימשה גורם חינוכי רב ערך לצעירי צפת שואפי השכלה. הנוער הצפתי, כאמור, מצא בר' מאיר טובנהוז אב ופטרון שהדריכם ביד אוהבת והורה להם את הדרך המובילה להשכלה יוצרת, מלאכת ידים ועבודה חקלאית. חייו היו סמל של צניעות וענות ישרים. בעצמו היה נזהר מלאכול בשר; כי פעם בנעוריו היה עד לשחיטת עגל. אנשי צפת יודעי דבר ספרו לי, שר' מאיר תאר את המאורע הזה — שחיטת העגל ופרפוריו, ב„המליץ" וכי תאורו זה שימש אחרי זמן חומר לסיפורו הידוע של מ. ז. פיארברג על „העגל". פרופ' רייכרט מדגיש כי: „בית טובנהויז היה כעין בית היוצר להתחדשות החקלאית בגליל". בבית ר' מאיר התהלך משורר „התקוה" נ. ה. אימבר בבואו ארצה כבן לויתו ומזכירו של הנדיב האנגלי הידוע החובב ציון סיר לורנס אוליפנט. האציל האנגלי הזה, שמתוך חיבת התנ"ך שאף להשיב את עם ישראל לארצו, הגיש עזרה כספית למתיישבינו הראשונים, שהיו נתונים במצוקה גדולה אחרי עלייתם על הקרקע. בבית ר' מאיר תוכננה בעזרתו

הכספית של סיר לורנס אוליפנט העליה לקרקע בעבר הירדן ע"י אנשי צפת והגליל.

פעולה היסטורית, שכל בני צפת הזכירוה לטובה, היתה מלחמתו המוצלחת של ר' מאיר במיסיון. סוכני דת נצרת מאנגליה השתמשו בעוני הגדול, ששרר בשכונות העלובות אשר בצפת, לשם ציד נפשות בחרמם, מומר ידוע, כך סיפרו לי, בשם ב"צ פרידמן, יליד ליטא, נשלח לעיר קדושה זו, כדי לקנות לבות תמימים אומללים לנצרות. ר' מאיר הבין, שחרמות ונדויים לא יבטלו את סכנת השמד, כי בידי המיסיון אמצעים וממון רב, רופא ובית מרקחת, המחלק את תרופותיו חינם. והוא החליט לצאת במלחמה כנגד נגע ממאיר זה ע"י יסוד אגודה מיוחדת שפתחה מרפאה מיוחדת והזמינה רופא מומחה מירושלים (ד"ר א. כהן). אף יסד בית תמחוי למתן ארוחות לעניי העיר וגם לערבים". — — —

הפרופ' היינריך לווה, החשיב מאד את פעלו של אבי ואחי והגדירם כ„יחידים ברשות הרבים". הוא כותב בזכרונותיו: — — — „יש אנשים הצועדים בנתיב־היחיד, אין הם מסתגלים לדעת הרבים, אלא הם אורגים להם את חייהם ומעשיהם לפי דרכם ולפי מצפונם. בעת ביקורי בארץ בשנת 1895, התרשמתי במיוחד מאישיותו ומפעלו של מאיר טובנהויז, כי ראיתי בו אחד הלוחמים בעד עיצוב חיינו הלאומיים על בסיס התחיה. ומה שעשו הסופרים והמשוררים בגליציה, פולין ורוסיה במלחמתם בהעדר פרודוקטיביזציה של המוני ישראל בתפוצות הגולה, עשה מאיר טובנהויז בדבריו שפירסם בעתונות בארץ ובחוץ לארץ, כדי לעודד את האכרים עובדי האדמה ביהודה ובגליל. הוא ניסה בכל כוחו, בפיו ובעטו לעורר אהבה עזה לעמנו וללשונו, לחקלאות ולכל עבודה פרודוקטיבית מועילה. בנתיבו צעדו גם בניו המלומדים שהיו למאורות המדע והחכמה. במוחי עוד חרותה דמותו האצילה, ואני נזכר בחבה באותה יזמה ברוכה, שהוא גילה בפעולותיו לטובת הפרודוקטיביזציה של הישוב הישן, ובשטח זה פעל גדולות. בחוש המעשי שלו הרגיש כי צפת זקוקה לעבודה שיש בה פרודוקטיביות.

באותם הימים היו מעטים האישים שיכולתי להתרשם מהם, כמו שהתרשמתי מאד מאיש זה, ומאותם הימים מתגנבים לפעמים לאזני צלילים כאילו ממנגינה נשכחת.

בין החולמים והלוחמים בארץ ישראל נקבעת דמותו של מאיר טובנהויז שחלקו גדיל ורב בתולדות התחיה, וחוליות פעולותיו ומעשיו הרבים בשטח התרבות והחנוך, החיאת לשון שפת עבר, והטפה לחיים של עבודת אדמה ויגיע כפים, הטפה מתמידה לעבודה פרודוקטיבית, לעבודה ציבורית והמונית למופת. מצטרפת לשלשלת אחת, שהיא לתהלה ולתפארת" — — —

ספרי זה מבוסס על עובדות היסטוריות, ומלבד ברשימותיו האבטוביוגרפיות והמאמרים של אבי, שנתפרסמו בעתונות ובחיבורים שונים, השתמשתי גם במאמרים, רשימות, תעודות ומסמכים של אנשי מדע, חוקרים, סופרים ועתונאים, שכתבו ותיארו

את בית טובנהויז. רשימה נבחרת מהספרים והמאמרים האלה ימצא הקורא בביבליוגרפיה שבסוף הספר.

במרומי הגליל בוצעו מעשים חיונים בעלי ערך ישובי, והם מהווים פרשה גדולה ומפוארת בתחיית העם בגליל. האב והבנים לבית טובנהויז התהלכו באותה אוירה של הוגים ועמלים, והם ראו כיצד יום־יום ושעה שעה נשזרו המעשים הקטנים, למסכת גדולה ומפוארת, שאת פירותיהם אנו אוכלים גם כיום בשנת העשור למדינת ישראל.

א. ט.

מאיר טוכנהויז

ימי הילדות בתוככי ירושלים

ירושלים בשנת תרכ"ה שנת לידתו, לא שינתה פניה גם במשך השנים הבאות. רוויה היתה עיר זו בשנות ילדותו ובימי נעוריו בקדושה של מסורת, והשכינה כאילו ריחפה על פני רחובותיה, שבהם נשמעו בשחרית ובערבית קולותיהם של מתפללים; אברכים לומדים היו בישיבה, והם מתפרנסים מן הכוללים וממה שהעניקה להם הנהלת הישיבה. ויותר מלחם צר ומים לחץ לא היו להם.

בסביבה זו נולד מאיר טובנהויז (מרכוס). ברשימותיו האבטוביוגרפיות הוא כותב:

„הנה טפחות נתתה ימי וחלדי כאין נגדך" (תהלים ל"ט, ו').

ראיתי את אור העולם בכ"ט אדר תרכ"ה (1865) בירושלים. אבי ר' יאיר חיים טובנהויז (מרכוס) היה איש עדין־הרוח, יפה מראה ותואר. וניכר היה בו פאר הגזע והמורשה, כי היה משפחת רבנים ואדמו"רים, דור שלישי לזקנינו רבי מאיר'ל מפרימישלאן זצ"ל. אבי עלה לארץ בן שנתיים יחד עם הוריו, מחלוצי הישוב החסידי בירושלים. ואמי חנה מרים לבית טובנהויז (אבי ואמי היו קרובי משפחה) היתה אז מפורסמת ביפיה, עדינות־נפשה, ואצילות־רוחה, כבת למשפחה של רבנים מפורסמים באוסטריה ובפולין.

בעורקי דמי תסס, איפוא, דם של אצילי־רוח. מקובל הייתי עוד מבית אבא, שאין החיים סוגים בשושנים, סבי הגדול ר' מאיר'ל מפרמישלאן לא היה מהלך בעולם שאנן ושלו. מסורת היתה אצל משפחתנו, כי בימי נעוריו היה מתבודד בכפר אחד ולן בנקיקי סלעים מתחת לחרבות ומפולת, ושם היה מתייחד עם קונו שבשמים. נטייתו העממית היתה ניכרת כבר בנעוריו, כי היה יושב בכפר, והתגלותו היתה על־ידי זה, שנתגלה אליו אליהו הנביא בחלום, ואמר לו: נגזרה עליך, כי תתגלה לבין הבריות, ומאז התחיל להראות את מופתיו.

אמי היתה אשה נפלאה ובעלת דמיון. היא אהבה להגות בספרי מוסר, ואני זוכר כאשר הייתי בן חמש שנים, כיצד שישבתי על הדום קטן לרגליה, ושמעתי אותה, כשהיא קוראה ב„צאינה וראינה" וב„נחלת צבי". הספר האחרון הוא תרגום מספורי הזוהר, וכאשר הייתי שומע כיצד היא קוראת בספר זה התפעלתי מאד, והיא

אשר זרעה את הגרעינים הראשונים של אהבת המסתורין על תלמי לבבי הרך. כאשר באתי אחרי־כן בימי עלומי לישיבת „בית־אל" בירושלים כדי ללמוד תורת המסתורין, הרטיבו והשקו את הגרעינים האלה עד שהתחלתי מטייל בשקידה מרובה בפרדס הח"ן.

אמי היתה מספרת לי בימי ילדותי סיפורים עממיים יפים, וגם מסיפורי החסידים.

משהתחלתי ללמוד ב„חדר" הרגשתי גדלות בעצמי, הנה אני ילד קטן ממש, אפרוח בן יומו, ואני יושב לי עתה כפוף על גבי ספסל ולומד תורה, אותה התורה שאמא ספרה לי סיפורים כה יפים ממנה מהספר „צאינה וראינה".

המלמד שב„חדר", שבו למדתי, היה אדם חרוץ ביותר, בכל יום בבוקר היה מתגבר כארי וקם ומתפלל ותיקין. בירושלים העתיקה לא רחוק מן ה„מגדל" היה שם אחד „תוכן ואסטרונום", שנשמט שמו מזכרוני, והוא סידר לעצמו „מגדל", ועל פיו היה יודע את מועד עלות השחר. המלמד שלי היה גם כן „אסטרונום" וידיד לאותו בעל ה„מגדל", וכעלות השחר היו שני ה„אסטרונומים" האלה מקדימים ומשכימים, והמה חרדים על כל רגע, שלא יצא לבטלה. הם התפללו ביחידות על יד ה„מגדל" הזה, כשעיניהם צופות למעלה לעלות השחר. ה„אסטרונום" גם התקין לו אורלוגין מיוחד, שתלוי היה ב„מגדל".

ההשכמה של המלמד שלנו ותפילתו ליד ה„מגדל" העסיקו מאד את כל הילדים, אותי ואת חברי. אנו שמענו על זה בבית, ובימי הסליחות כאשר קמו הורינו בבוקר והלכו לבית הכנסת, הלכנו אני ועוד כמה ילדים והסתתרנו ליד ה„מגדל", ואז ראינו כיצד שני אלה ה„אסטרונום" ההוא והמלמד שלנו, מתפללים ביחידות, וה„אסטרונום", שהיה גם מקובל מן ה„מכוונים" בתפילות, היה מושך באופן מיוחד את התפילות: „מה — מה — מה טובו — טובו — טובו אהליך — אהליך — אהליך" וכו', בניגון מתוק וערב. משיכת האותיות, באופן שלא הורגלנו לשמוע, העסיקה אותנו ואנו החלטנו, כי ה„אסטרונום" ההוא יחד עם ה„מלמד" שלנו הם עובדי כוכבים ומזלות, כי הם אינם מתפללים בבית הכנסת, אלא ליד איזה „מגדל" והם צופים לשמים לזריחת השמש ומתפללים תפילותיהם באופן משונה.

מאז התחלנו מתוך סקרנות ללכת תמיד ל„מגדל" זה, ושם לא רחוק היה נמצא מגרש, שבו חנו אנשי צבא תורכיים, ולמדו את ידיהם הליכות הקרב. בכל יום לאחר הלימודים בחדר היינו הולכים ורואים זאת, וכל אחד מאתנו היה בקי בכל פקודות הצבא התורכי, וגם ידענו היטב את כל הבטויים התורכיים הצבאיים.

בעיני אנשי הצבא מצאנו חן, והם נתנו לנו לשבת על ידם ולהסתכל כיצד הם מאמנים את עצמם. אך פעם אחת נגרמה לנו צרה גדולה. ביום אחד בא פתאום

קרוב אחד מחוץ לארץ, ואמי באה לחדר כדי לקחת אותי הביתה ולהראותני בפני הקרוב, והנה בבואה ל„חדר" אמר לה המלמד, כי זה שעה שהלכתי הביתה. אמי הלכה לחפש אותי אצל חברים שלי, והנה אף אחד מהם עוד לא בא הביתה. הענין נעשה תמוה אצל אמותיהם של הילדים, והן רצו בבהלה לחדר, ומשלא מצאו את הילדים לא בחדר ולא ברחובות, נבהלו מאד ורצו למשטרה, ל„נוקטה", וה„שוויש" התחיל בחיפוש ממושך עד שגילה, כי אנו יושבים לנו ליד אנשי הצבא. השאון שהוקם מסביב לזה היה כה גדול, עד שנאסר עלינו באיסור חמור מלהמשיך בכך.

הנני נזכר לפעמים בימים היפים של ילדותי, היה זה תור הילדות הטהורה. הוי, אותם החלומות הנעימים, חזיונות ימי הילדות, המלאים גיל. לא פעם יש, שהימים האלה עולים לפני בזכרוני, ובגעגועים חרישים אני נזכר במשחקים עם ילדים ביחד, ילדים בני גילי, אותם חברי השעשועים הראשונים אשר באביב הימים שלי בחלד. שפר עלי חלקי בימים ההם, נעימים היו לי חלומות ילדותי ומלאי־זוהר היו פרושים לעיני השחקים.

ומשגדלתי קצת עברו עלי ימי הנעורים מתוך גל ועצב... למדתי תורה בישיבת „עץ חיים", ובתוך הישיבה היו לי כמה אוהבים ורעים, מהם כאלה שעתידים לתפוס מקום חשוב בחברה, ומהם כאלה אשר הצטיינו בתורה וחכמה.

הייתי עוד כאשר למדתי בישיבה איש־רעים להתרועע, לא ישבתי לבדד, אלא הייתי משוחח תמיד שיחות־רעים עם אותם החברים, תלמידי הישיבה, שדבקה נפשי אחריהם, הייתי משפיע על אותם החברים לדעה, וערבה היתה לי מאד ידידותם. וכשהנני נזכר באותן השעות שבליתי ביחד עמם בשיחות־רעים, וכן באותם הוויכוחים, נזכר אני בשעות הנעימות ביותר שבחיי, הה, אותן עתות העונג הרוחני, אשר לא יערכון כל יקר".

ברשימותיו האבטוביוגרפיות מימי הילדות והנוער משתקף לפנינו האיש בגידולו האטי, ואת רשימותיו משלימים הקטעים מיומניו, המראים לנו את הנער, שסוגיות התלמוד שהתחיל ללמוד, מעסיקות את מוחו ואת מחשבותיו. הוא ספג לתוכו אז את מכמני אוצרות ספרותנו העתיקה, נמשך לא רק אחר ספרות־ההלכה, כי אם גם אחר האגדה[1].

ניגון הגמרא בבית־המדרש לקח את לבו שבי, מן הרגע הראשון שעלה לאזניו, מתמיד היה בלימודיו, יושב היה והוגה בתורה יומם ולילה. לפעמים, ביומא דפגרא, היה מרשה לעצמו לשבת בתוך חומות העיר העתיקה בבית המדרש של החסידים, כשהוא מאזין לשיחות חסידים מעולי גליציה, שהיו רגילים לנסוע לחצרותיהם של האדמו"רים.

בימי נעוריו היה שקוע בדמיונות, תפוש ברוב שרעפיו. איזה יגון היה נסוך על פניו, בשעה שנערים אחרים בני גילו נחפזים היו ומטיילים בחוצות העיר, בחר

הוא להשאר יחידי. מפעם לפעם יוצא היה מחוץ לעיר, ומתייחד עם עצמו, מתייחד עם הספקות שהיו מטרידים את מוחו.

שקדן היה מנעוריו. בקיץ, בחורף, באביב ובסתיו, לא היה מפסיק את משנתו. וברשימותיו הוא רושם: „שט הייתי בים התלמוד נסחף עם כל גל, שקדתי על לימוד התורה, עמלתי לתת תוקף לדברי החכמים, שהמשילו את לימוד התורה לעץ זית שעליו נאמר: „מה זית אין עליו נושרים לא בימי החמה ולא בימות הגשמים, אף ישראל אין להם בטלה עולמית" (מנחות נ"ג). סדר יומו היה אז מלא, גדוש תורה.

נעורים ובחרות בעיר הקודש

ימי הבחרות והנעורים הם המעידים על האדם,
כשם שעליית עמוד השחר מעיד על היום.
ג'ון מילטון

על הדרכים התפתלו אורות בעיר הקודש, זו העיר בה גדלים הנערים לתורה ולמצוות ולמעשים טובים. חינוכו היה כשאר הילדים בני גילו בימים ההם. הוא לומד תחילה תורה שבכתב חומש ורש"י עם חלקים של „עשרים וארבע" והרבה תורה שבעל פה, גמרא ותוספות ומפרשיהן. בדרך הסלולה הלך וגדל, נעשה בר מצווה, ודינו כגדול לכל דבר, וכמעט שנתקרב לעונת השידוכין, כמנהג בימים ההם להשיא בנים ובנות לפני שהגיעו לפרקם, כשתום הילדות עוד נסוכה עליהם.

הוא איווה לו פינה בתוך חורבת ר' יהודה החסיד, שם היה יושב ומשנן לו את פרקי לימודיו, ביניהם פירושי המהרש"א והמהר"ם שיף, כפי שהוא מספר ברשימותיו האבטוביוגרפיות, נוהג היה לשנן בעל פה את כל מה שלמד במשך השבוע ביום הששי. במשך כל ימי השבוע ניזונה היתה נשמתו מן הגעגועים החרישים ליום זה, שבו הוא פושט מעצמו את החולין לקראת השבת. חוזר היה ביום ששי אחר הצהרים הביתה כשהוא רווי טוהר נפשי, עובר הוא על פרשת השבוע, כשקול ניגונו ממלא את הבית חמימות. והעולם הדור ונאה בעיניו. והחיים, חיי הנפש מפכים בעוז גם בתוך ד' האמות של התורה, גם בתוך החדר והישיבה הצרה. רבו ומלמדו הרב מחסלביץ היה פוגשו בפנים מאירות, נותן בו עיניו המזהירות, שהן המדברות מתוך דממה כשהוא מלמד ומסביר לתלמידים את ה„שיעור". מעלה הוא קונכיות מזוטו של ים התלמוד. לרגע קט יעלה על שפתיו חיוך קל, כשעינו נפגשת עם עינו של תלמידו מאיר הצעיר, המקשיב היטב לשיעור ונראה כקולט היטב את דבריו. מרגיש הוא תוך כדי לימודיו כאילו הוא עובר ברינה משעולים של הר וגיא, כי קוסמים לו הפלאים של התורה, והוא יושב רכון על גבי ספרי הגמרא ולומד תורה מתוך התמדה, מתוך תשוקה ועניין.

ומבעד לחלון הישיבה מתנוססת כבמעגל כל הסביבה הנפלאה של ירושלים העתיקה, והנער זן את עיניו במחזה הנהדר: היכל בית אלקים עם חומותיו הנשגבות.

נזכר הוא בבית המקדש ובדמיונו עובר את בית המקדש, כשהוא עומד על תילו, ואנחת חשאין עומדת להתפרץ מגרונו, מתאבל הוא על חורבן הבית.

לפתע ניתק הוא מדמיונו וחוזר להקשיב לדברי רבו, שהוא בעל בעמיו, מנכבדי ירושלים ומיוחסיה, גדול בתורה ועשיר במעשים טובים וקנאי גדול למצוות התלויות בארץ.

אך לא רק על לימוד התלמוד שקד באותם הימים. הנה נתגלה לפניו גם המעין שאינו פוסק, שממנו שותה האנושות זה אלפי שנים חכמת חיים עלי אדמות, חיי הנצח, תורת האדם ותורת אלקים — נתגלה לו ספר הספרים, התנ"ך, והוא לומד את התנ"ך וספג את רוחו ואת ריחו. התנ"ך מלא את לבבו ואת כל חושיו, ונתגלו לו, כדין הלומד תורה לשמה, „רזי תורה": פסוקים ונבואות, מליצות ומבטאים, שנתקשו בהם אֲחרים ולא ידעו לפרשם ולבארם, נעשים לו ברורים כאשר הוא צולל בנבכי הלשון והחיים הקדומים ומעלה משם אבנים טובות ומרגליות, השולחות את זהרן למרחקים עד שגם פסוקים קודרים נעשו שמחים ומאירים. ספר הספרים הוא הבאר, בארו, מספר התנ"ך לא נפרד אבי אפילו לרגע, הוא היה בכיסו ואתו התהלך כדי לקיים „והגית בו יומם ולילה". מעייניו תמיד בתורה, אך יש גם דמויות והן קוסמות לו. יש חברים הלנים כמוהו בעומקה של תורה, והם גם חריפים ובקיאים, ואצל כל אחד מהם יוקדת ולוהטת איזו שאיפה. הנה אברהם משה לונץ, הקורא וכותב יומם ולילה ואינו חס על מאור עיניו, והנה שמואל רפאלי (רפאלוביץ בימים ההם) החופר במעבה האדמה ומבקש מטמונים: מטבעות עתיקות. הוא למד את תולדות הארכי־אולוגיה, התמסר לחקר העתיקות, לשם כך לומד הוא אצל נזיר דומיניקני לימודים על עתיקות אשור ובבל.

באותו זמן הלך אבי שבי אחרי ר' יהושע כלבו, שחיבר ספר פלאים בשם „בנין־אריאל", שהוא חיבור גדול וכולל על בנין בית המקדש, שזכה להערכה טובה גם בחוץ־לארץ, ובית המלכות של בריטניה הגדולה הקציבה פנסיה למחבר. שמונה שנים תמימות התמסר הרב כלבו לחקר בנין המקדש. לשם אותה מטרה ביקר בגנזי הוואטיקאן ברומא, והאפיפיור בעצמו העיד, כי עבודתו המדעית של הרב היהודי ראויה לתהלה, ועל סמך עדות זו זכה המחבר לאהדה רבה ולהענקה חודשית מבית המלכות של בריטניה הגדולה.

אישיותו של הרב כלבו, לקחה שבי את הנער, והוא מבקרו לעתים קרובות. הרב כלבו היה אז פותח ומעלעל ב„גלילות הארץ", „תבואת הארץ", „כפתור ופרח", כדי להראות לאורחו הצעיר את נפלאות ארץ הצבי, ולעיניו היתה אז כל הארץ פרושה כיריעה, מעליה הצביע הרב כלבו על הרי הארץ ועמקיה. הוא גם ידע להראות כל מקום היסטורי וכל רגב בצלע ההר או בתחתית העמק שהוגדר בשמו על ידו, אף כל הדרכים והשבילים העוברים בארץ לארכה ולרחבה נהירים היו לו כרחובותיה של ירושלים. והוא שומע את הרצאות הרב המופלא ובא אליו לעתים תכופות.

חורבת ר' יהודה החסיד בירושלים העתיקה
ישיבת „עץ חיים"

תכנית ירושלים הבנויה לתהילה היתה שם חוזרת ונשנית כשהיא מלהיבה את דמיונו של העלם הצעיר, כשם שהלהיבה את דמיונו של אותו רב, שהיה אחד מחולמיה הגדולים של ירושלים העוטרת בתפארה. וכמה מאושר היה הנער שמצא איש החולם כמוהו על תחית ארץ האבות. כמה פעמים העלה בזכרונותיו את טיוליו במבואות ירושלים עם אותו הרב כלבו. זה האחרון סיפר לו אז תוך כדי הליכה כיצד גילה את העלם המתמיד אברהם משה לונץ, שבהשפעתו התחיל ללמוד מתוך שקידה את התלמוד הירושלמי, שהוזנח בחוגי הלומדים גם בתוככי ירושלים. שניהם באו לידי מסקנה, כי הפירושים „קרבן העדה" ו„שיורי קרבן" אינם מספיקים, ויש צורך כי צורבא דרבנן יתמסר לחבר פירוש חדש. ואמנם התחיל לונץ לחבר פירוש כזה. הרב כלבו היה מן האישים המופלאים. הוא התקרב אל אנשי מדע גם שלא מבני ברית, ומוצא כמה נזירים פרנציסקניים, המתמסרים לחקר עתיקות הארץ.

הרב כלבו קבע את ביתו בפינת סתר הרחק מן העיר העתיקה סמוך ל„מוצא", לא רחוק מן הכפר הערבי „אבו גוש", שם איווה לו למושב צריף עץ ; ושם היה הנער מאיר סר אליו בכל יום ו' בשבוע, בפסיעות קלות היה עולה במעלות החצובות בהר והוא יוצק מים על ידו.

מפעם לפעם היה משוטט גם יחידי ברחובות ירושלים ונותן עיניו באישים שונים, שהיו עוברים ושבים. לרגע היו נתקלות עיניו בקיפרנדוף בעל העינים המימיות, דמות מרכזית בתוככי ירושלים. נזיר דומיניקני היה בנערותו ואחר כך הוא מורה דרך לתיירים.

יום אחד, על שביל צר, שמתעקם ועובר דרך שיחים סבוכים, הוא עולה בצוותא עם הרב ר' יהושע כלבו. והלילה, אחד מלילות האביב, אביב צח וחם, לא אותו אביב של הגלות ברפשו וצחנתו מהשלגים הנמסים והמים הדלוחים, כי אם אותו אביב של שיר השירים, „כי הנה הסתיו עבר, הגשם חלף לו, הניצנים נראו בארץ, התאנה חנטה פגיה והגפנים סמדר..." ירח במרומים נשא וצף. אכר ערבי מכפר „קוביבה" מוביל את חמורו עמוס אלומות קצירו ונותן קולו בשיר, והנער אזנו קשובה לסיפורי הרב, שאותו הכיר בישיבה.

מאז שהכיר לדעת את הרב כלבו התרועע עמו, והיה מבקרו מדי שבוע בשבוע. בקורים אלה הכניסו שינוי כביר בחייו. עולה היה אליו בתמידות בכל יום ששי לשבוע, בפסיעות קלות במדרגות החצובות, ומוקסם היה מדמותו האצילה, העדינה ומלאת החן.

יש ימים והוא יוצא מחוץ לירושלים לחלום את חלומותיו, להתבודד עם נפשו ולארוג את תכנית חייו לעתיד. השמש כבר ירדה לשיפולי האופק והכל עטה עלטה. הוא מטייל בחורשה ומתעוררים בו געגועים לימים שעברו, לעבר הרחוק, כאשר עם ישראל ישב לבטח על אדמתו וניהל חיים מדיניים ותרבותיים מסודרים. מאזין הוא לרחש העצים עם דמדומי הערב, כאשר הלב מלא כיסופים ועולה על גדותיו. מסביב

שקט, נדמה לו כי אין כאן ישוב, פעם בפעם נפגשים על דרכו עדרי צאן בודדים הנפוצים בין הסלעים ומלחכים את העשב הרך החבוי בצלם, מזדקפים על רגליהם האחוריות ומכרסמים את ראשי הענפים של השיחים והרועה מאיץ בהם, כי הנה אתא לילה. אך הכיסופים המתעוררים בלבו אינם רק כיסופים לעבר הרחוק. מתגעגע הוא גם לעתיד טוב יותר, לאדמת מולדת שתפרה ותשגשג. אוהב היה כבר מנעוריו לטייל יחידי לפני ראש השנה לקבר רחל כשהוא מאזין בדרך לזמרת הצפרים ולשריקת העדרים, וחוטי מחשבותיו מובילים אותו לספרו של מאפו „אהבת ציון" שהוא הוגה בו בסתר, ופרקים ממנו אף שינן בעל פה.

הנה הוא ממלמל לעצמו:

„השמש יצקה אור יקרות וחום צח על נאות הרועים, פלגים ויבלי מים בשאון זרמם. המולת עלה נדף מרוח צח הנושב בין העפאים, זמירת צפרים ושריקות העדריו והד הרים העונה למו בהוד־קולו — כל הנעימות האלה העירו את רוח הרועים. והנה זמרת חלילים נשמעה על כל נאות־הרועים".

מראות הפלאים של הטבע עוררו בנפשו תמיהה ויראת הרוממות מפני האלקים הכל יכול, והרגש הדתי הלך והתעמק אצלו.

ימי חג ומועד היו ימים שהועידם לבקור מחוץ לעיר. אלה היו ימי חול המועד פסח וחול המועד סוכות, כשהיה יוצא יחד עם נערים בני גילו אל מחוץ לעיר לבתי וויטנברג ולבתי ראנד, לבקר אצל זקני חב"ד כגון ר' משה קבלקין, ר' זאלא דראבקין ועוד. לאחר מכן היה פורש מן החבורה ויוצא לשדה לקראת הר הבית. ובימי חול המועד פסח היה מסתכל שם בערבים היוצאים בקול המון חוגג לדרך יריחו, כי תהלוכת נבי מוסה חלה על פי רוב בזמן זה.

אחרי החגים חזרו ובאו ימים אפורים וקודרים, ימים של לימוד מיגע, של דקדוק במצווה קלה כחמורה, ובאו גם ימים של כמיהה לרדת לסודו של עולם. ימים אלה היו עבורו חוויה נפשית גדולה, והוא מציין זאת בפרקי זכרונותיו. מתוך געגועים הוא מספר, כאשר בא בראשונה לבית הכנסת „בית אל", שם יושבים המקובלים ואנשי הח"ן ומתפללים את תפילותיהם על פי נוסח האר"י הקדוש, נוסח המקובל התימני ר' שלום שרעבי. „יש כעין שירה של דממה וכשהיא נשמעת יש בה כדי לשחרר אותי מן השיגרא", ודממה זו שוררת בישיבת „בית אל", שם יושבים מקובלים ולומדים את תורת־הסוד. סקרנותו הובילתהו לישיבה נפלאה זו, שעליה שמע מפי מורו הרב מחסלביץ, וכשבא לשם ונודע להרב המקובל רבי דוויק הכהן שהוא אחד מבחירי תלמידיו של הרב מחסלביץ, הרשה כי ישמע את שיעורו בתורת הח"ן. הוא שמע את ה„שיעור" שנאמר כאילו בלחישה ומשנגמר ה„שיעור" זן את עיניו מרחוק, בהביטו אל היכל בית אלקים עם חומותיו. ובחזרו מן השעור הראשון ששמע בתורת הרזים התרקמו במוחו מחשבות וחלומות. הוא התחיל מהרהר בעתידו, ועתיד זה כולו עבורו רזי רזים. נפשו התעטפה עליו אז, והוא נכסף

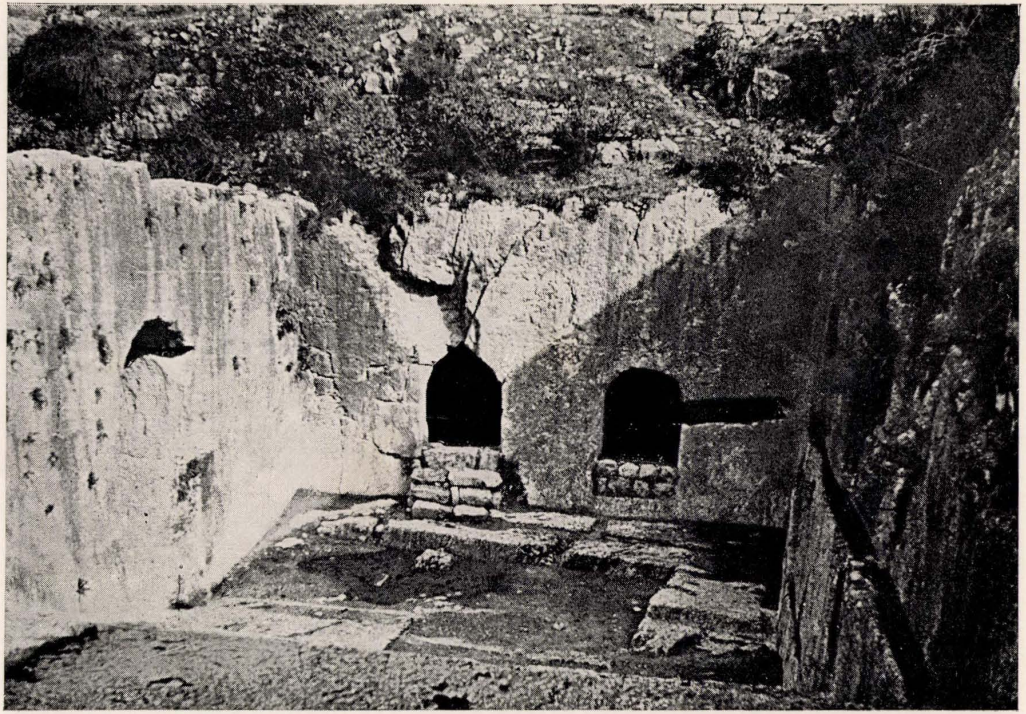

קברי המלכים בירושלים

להתרומם מעלה, לפרוץ את חומת ירושלים עירו כדי לעבור ולסייר את העולם הגדול והרחב, עולמו של הקדוש־ברוך־הוא, להבין את נפלאותיו ולדעת את הסודות הצפונים בחובו.

היה זה לילה ראשון שנתעוררה בו תשוקה לחשוף את סודות־התורה, הלילה החל לאט לאט פורש כנפיו על היקום, החשכה הגדולה ועצמה, רק עיניו המבריקות של הנער מאירות את העלטה מסביב. לרגע נדמה לו כי הוא מתרומם על מרבד קסמים וטס מעל ארצות רחוקות, כדי לחזות בקסם עולמות חדשים הנגלים לפניו.

אך הנה התעוררה רוח קלה, היא עלעלה את צמרת העצים אף צוארון כתונתו החל מתעלעל. באותו רגע הגיח חרמש הירח מבעד לעננים ושקע מאחורי האופק, חשכת עבים הקדירה הכל מסביב והכל נדם לגמרי.

לפתע נעתר החולם ממקומו ובחפזון שב על עקבותיו. רק כמה רגעים עברו והעלם בעל הנפש הרגישה כבר היה שוב בבית־הכנסת „בית־אל", שם שפך נפשו לפני בוראו בדחילו וברחימו...

בשמים כבר נוצצו הכוכבים באלפיהם כאשר עזב הנער את המקום הקדוש. פניו היו מועדות לביתו, ונפשו ממשיכה לשוטט בעולם־הדמיון, כך עבר את המגרשים הריקים, חצה ככרים שומם, שהשתרעו בקריה והוסיפו יגון לירושלים. וכך הוא מהלך בתוך רחובותיה של עיר הנצח, הרחובות החשכים והצרים. עוד הוא מתקדם לביתו והרהורים שונים כבשו מחדש את לבו. הרחובות החלו מזכירים לו את עתיקות ציון, לרגע נדמה לו אפילו כי כל אבן מספרת את תולדות הימים הארוכים והמזעזעים, פתאום הופיע לפניו ישעיהו הנביא והוא צועד קוממיות בחוצות עירו. הוא הולך ומתקרב לארמון המלוכה. אולי התהלך פה פעם דוד המלך, ואולי יצא המלך שלמה לשוח לרוח היום בנטות צללי ערב, וגם הוא עשה דרכו בשביל זה — כי הדרך הריהו על יד הר הבית.

בלילה על משכבו המשיך הנער לראות בחלומו את פרקי כל גדולת עמו ותפארתו, אף יפעת בית המקדש הזהירה לעיניו.

עם עלות עמוד השחר החלו דמדומי חמה של בוקר. הלילה גווע והיום טרם נולד. הוא משכים לתפילת „ותיקין", מתוך כוונה שלמה החל מתפלל באותו הנוסח, שהתפלל בו ביום אתמול אצל „המכוונים" בבית־הכנסת „בית אל". ירושלים הקדושה — חושב הוא — מה טוב ונעים להשכים בה קום לעבודת הבורא, מה טוב לשקוע בה בלימודי התורה ולהרגיש בכל נפלאות הבורא יתעלה שמו.

עד מהרה סיים את תפילתו וחש לביתו, כדי לעבור על פרקי התנ"ך שהוא מעיין בהם יום יום. הפעם יעיין שוב בשמואל א', פרשת דוד וגלית... עולה מיד לעיניו, מלחמת החיים של עם ישראל בגולה עובר לפני הנער החוזה, כשהוא עובר את המערכה. לרגע נדמה לו כי עמו הנו תמיד בבחינת דוד קטן, המתייצב לפני גלית ענק. כמה וכמה עמים גדולים וחזקים מזויינים באגרוף רשע, נלחמים בעם

קטן ודל, מלחמת תנופה נקראת עליו מכל צד. כולם באים בחרב ובחנית, בשריון קשקשים ובכובע נחושת וביד ישראל אין חרב, ואין כל זיין, הגיבור מחרף מערכות אלקים חיים וישראל מקנא קנאת ה' צבאות מתייצב בשם ה'. מלחמת ננס בענק לכל פרטיה, מלחמת הרוח המתנשאת על החומר...

ובעוד שהוא מהרהר בחלשים המתמודדים עם הגבורים והנה עולים האשורים, הכשדים והרומאים מתהום הנשיה... אנה נעלמו הענקים המזויינים, שרמסו ברגל גאווה את תולעת יעקב? היכן הם כיום כל העמים האלה? ישראל עומד על קבריהם של אלה ומשבח את האל, בורא העולם.

רוח ישראל! נצח ישראל! עולה בכל תפארתו. הם באו בחרב ובשריון ובמצח נחושה, ואילו ישראל בא בשם ה' ובידו לוחות אבן, לוחות אלה הצמיתו את המצח הנחושה... נצח ישראל, מופיע בכל הדרו לעיניו. עליו הוא משליך כל יהבו והוא מוסיף להרהר: כל עוד תאחז ידו בלוחות הקודש, כל עוד תחיה אותו רוח הקודש ותאמץ את לבו ינצח עם ישראל, יהיה העם הסב. יגאה האויב ויאמץ, יזדיין הגיבור וילבש כובע נחושתו אף יפער פיו לחרף מערכות אלהים חיים. אך הבא בשם ה' יפילהו ארצה. לפתע פתאום נראה חברו אברהם משה, והוא נדהם לרגע וברוב תדהמתו קרא בהתרגשות: „דוד מלך ישראל חי וקים!" — — —

פרקים נשכחים בתולדות הישוב

אבי הירבה לכתוב על אישי הישוב, בעטו נגע גם בכמה פרשיות שנשכחו, ויש ענינים אשר עברו לתהום הנשיה, שהעלה אותם בקולמסו. הוא העלה על נס את מסירותם של אישי הישוב מזמן ההוא, שיבת את פעולתם, אך גם לא היסס למתוח עליהם קו של ביקורת, אם הכל כשורה במערכותיהם.

בפרקים אלה יש למצוא חומר יקר על הישוב הישן ההולך ונשכח. ניתנה לנו תמונה נכונה מהחיים התרבותיים של ירושלים, שחלפו ועברו:

„התנאים של חיי התרבות בירושלים בדור הקודם — כותב הוא — היו כאלה, שנתנו את ההגמוניה על חיי התרבות לקנאים מסוג „שומרי־החומות". (כיום נטורי קרתא). היהודים ה„אשכנזים" נאבקו קשה נגד יסוד בית הספר הכללי הראשון וכל מטרתם בשבתם בירושלים היתה „למות בעיר הקדושה" או „להקבר על הר הזיתים".

„קהילת ירושלים היתה משלמת מס שנתי בסך 10.000 פיאסטרים לכפר השילוח על שתושביו אינם פוגעים בבית הקברות שעל הר הזיתים, כן שלמו מס בסך 30.000 פיאסטרים תמורת הרשות לגשת אל הכותל המערבי, ואילו לתושבי בית לחם שולם מס בסך 5000 פיאסטרים תמורת הרשות לגשת לקבר רחל, לעומת זאת יכלו הנוצרים והמושלמים לגשת לקבר רחל בכל עת ללא הגבלה וללא תשלום.

„בירושלים היו בעלי מלאכה מעטים, שעסקו בהכנת כלי מזכרת מן העיר הקדושה והיו מוכרים אותם בעיקר לנכרים. רק 239 יהודים מבין ששת אלפי היהודים שגרו באותם הימים בירושלים עסקו בחרושת או במסחר, כל היתר — מחייתם היתה על כספי ה„חלוקה", שהיו מגיעים מארצות חוץ, ואפילו בשטח לימוד התלמוד לא היתה ניכרת כל מגמה רוחנית קונסטרוקטיבית.

גם ביתר הערים היו התנאים דומים. טבריה היתה כמעט הרוסה כתוצאה מרעידת אדמה; חיפה היתה קן עלוב, וחיו בה בסך הכל מאות אחדות של יהודים, שהתאוננו מרה על אשר כספי ה„חלוקה" נשלחים רק לירושלים ולצפת, ואילו לחיפה אינם מגיעים כלל. גם בחברון היה הסבל גדול, כתוצאה מהתמרדותם הגדולה של הפלחים".

„מצב היהודים, שישבו בארץ ישראל באותה תקופה, שבה הגיעה לשיאה

התסיסה הרוחנית בקרב יהודי אירופה, היה ירוד יותר מאשר בכל זמן אחר. לאור זה יובנו הדברים שנאמרו מפי יהודי ירושלמי, אשר ביקש להתחיל באיזו פעולה קונסטרוקטיבית, בכסף אשר הביא עמו מחוץ לארץ, ואלה הם: „כל המבקש ליהנות מן העולם הזה ייטיב לעשות אם ילך לחיות על גדות המולדבה. רק מי שלבו נתון לחיי עולם הבא בלבד ייתי וישתקע בירושלים!" הוא הוקיר והעריך את בעלי המלאכה וברשימותיו „דמויות שחלפו מבעלי המלאכה הראשונים בירושלים" משבח הוא את בעלי המלאכה, שבחרו לחיות מיגיע כפיהם.

תורה ועבודה ביחד — זו היתה האידיאה שנצנצה אצלו עוד בימי נעוריו. כאשר למד בדפי התלמוד בישיבה נצנצו לעיניו דמויותיהם של ר' יוחנן הסנדלר ואחרים, שהתפרנסו מיגיע כפים, ובעברו ברחובות ירושלים ומסתכל על סנדלר המתקן ומטליא נעלים, ובעתות הפנאי הוא בא לבית המדרש ולומד „עין יעקב", היה רואה בו בבואה קלושה של אותו טיפוס מימי התלמוד.

ואף שבירושלים היו אז מתפרנסים מן ה„חלוקה", היה הרעיון של עבודה פרודוקטיבית מהבהב פה ושם, ומשה מונטיפיורי גם עזר ליסד בית דפוס וכמו־כן בית אריגה בירושלים, ברם, נסיונות אלה נפגשו בהתנגדות מצד „שומרי החומות".

במרוצת הימים ראה הנער הצעיר, כי מזיגת תורה ועבודה ביחד היא צורך השעה, כי צריכים אנשי ירושלים לעבור לעבודה יותר פרודוקטיבית. הוא הבין עוד בימי נעוריו, כי תחית העם מחייבת גם את תחית הארץ. נחוצים איפוא בעלי מלאכה, סוחרים ובעלי אומניות ביחד עם כפרים חקלאים, שהם יחזירו את תפארת החקלאות היהודית לקדמותה. כשנתגבר התחיל מתרועע עם כל אלה, שרעיון המלאכה קרוב ללבם, כי עוד אז, הבהב אצלו הרעיון כי יש לחדש את פני ההשקפה הנהוגה, והיחס של ביטול וזלזול לבעלי מלאכה, והוא הטיף לכך שיש להחזיר את הדור להשקפת חכמי התלמוד על המלאכה.

גלריה מגוונת שייצגו בעלי מלאכה ראשונים בתוככי עיה"ק ירושלים ריחפה לעיניו, ולא פעם תיאר אותה בכתבותיו מארץ ישראל. הם היו בעיניו אותם נחשונים ראשונים, ששאפו לכך, כי הארץ הקדושה תתנער מתרדמתה לעבודת־כפים. כסליל זה ההולך ונארג בתוך המסכת ארגו הם את מסכת תחיתנו. ובצד אכרי יהודה אלה אשר הרימו את דגל התחיה על גבעות ציון השוממות במוצא ובמושבות יהודה פתח־תקוה וראשון־לציון, ראה גם באותם בעלי המלאכה המתפרנסים מיגיע כפיהם, והם תלמידי חכמים ולמדנים, חלוצים של התחיה. והוא הקדיש כמה וכמה רשימות שיצאו מתחת עט סיפר, שהוא מאוהב בבעל המלאכה ורוצה ביקרו.

הארי שבחבורת הגלריה המגוונת של בעלי מלאכה הראשונים שקסמו לו, היה מרדכי שניצר, חרש האבן היהודי הראשון שקם בירושלים. הוא חצב וסיתת אבנים, כדי לבנות בתים ב„משכנות ישראל", ועל ידי כך לקח חלק במו ידיו בבנין ירושלים. וכשהיה קורא: „לשנה הבאה בירושלים הבנויה", היה רואה לפניו יהודים

קבר רחל

חוצבים באבן, המסוגלים לספק אבנים עבור בני ישראל, הזקוקים לבתי מגורים למען תפרוץ ציון ותגדל.

מרדכי שניצר היה גם גדול בתורה והצטיין בנגלה ובנסתר. הוא גם כתב כמה וכמה דברים על הוגי הדעות בישראל, המצטיינים בהברקות יפות המעניינות את הקורא ומשיבות את נפשו.

אישיות נעלה היה גם יעקב מאן, ראש הבנאים של ירושלים. עילוי גדול בתורה, שנמנה בין תלמידיו המפוארים של ר' יהושעלי מקוטנא. אליהם מצטרף ניסן הסנדלר, שהיה בעל מלאכה מצוין וגם גדול בתורה. יושב היה בסנדלריתו הקטנה, והוא מעוטף בטלית ותפילין לאות על ידיו ולטוטפות בין עיניו, וכך היה עובד את עבודתו. כשנזדמן אחד הלקוחות, היה מקבלו בסבר פנים יפות, מחזיר לו את נעליו, ומאושר היה אם יכול היה באותו מעמד להשמיע או לשמוע דברי תורה. מחונן היה בנפש אצילה, נחשב ימים רבים לאחד מיקירי ירושלים, בעל מוסר נעלה, הדבק במידות טובות ועושה חסד עם כל בני אדם, בגבולות יכולתו, נקי כפים ובר לבב כמוהו קשה היה למצוא בכל העיר. וכשם שהיה מחזיק באזמל הסנדלרים, כך גם משך בשבט סופרים, וכמה וכמה דברים יצאו מתחת עטו.

לרשימת בעלי המלאכה החשובים שמשכו את תשומת הלב, יש למנות גם את אליהו זלמן בסאן. חלוץ חרשי הברזל, שזכה להכין מפתח אמנותי לקבר רחל אמנו — זכות שהחשיבה יותר מכל. הוא היה גם תלמיד־חכם ואף נתפש לתורת הסוד ופיתח רעיונות רבים ומעניינים. הוא האמין כי „ישראל הוא משיח הגויים, גורל עם ישראל חייו דתו אמונתו, מחשבותיו, רעיונותיו הליכותיו, יסוריו ונדודיו הם בהתאם לתעודתו. תעודה הקוראת לכל באי עולם ללכת באורה ולקבל את מרות נצח ישראל". לשם הטפת רעיונותיו האוניברסליים והמקוריים רצה להקים כעין „מיסיון יהודי", שיסביר ויפיץ דעת ישראל בעולם. הוא גם היה חסיד ההתגיירות, ורצה לגייר נכרים כדי להכניסם תחת כנפי השכינה של היהדות[1].

בעלי מלאכה אלה קסמו לאבי, כי אמנם היו אלה דמויות קורנות אורה, טיפוסים נפלאים בודדים בתוך הישוב בדור החולף. הוא התידד אליהם והיה מבאי ביתם, ורשימותיו על בעלי המלאכה, מהווים חלק חשוב מארכיונו.

כבן הישוב התורני הקדיש כמה ממאמריו ורשימותיו לאישים אלה המתוארים, אך הוא התבצר יותר בישוב החדש שפתח בהתישבות חקלאית. הוא החשיב ביותר את יסודה של פתח־תקוה (בשנת תרל"ח) שהיה אחד הנושאים העיקריים בתעמולתו הציונית בארץ ובחוץ לארץ. נער כבן י"ג היה כשנוסדה אם המושבות, אך ריישומו של המאורע נתן בו את אותותיו לכל ימי חייו, כי ראה בצעד זה את ראשית הגאולה.

„מיסדי פתח־תקוה — כותב הוא — היו הראשונים בישוב שהלכו להקים מקום ישוב על ביצות, ובלבם בטחון ואמונה שמדבר השממה ייהפך לגן פורח ולישוב חקלאי עברי גדול ורחב מידות".

פרשת פתח־תקוה היתה כנראה אחד המאורעות המזעזעים ביותר של הישוב. בדחילו ורחימו היה יושב ומעלה זכרונות על אותה פרשה, כשהוא מזכיר אותו פרק פרק הגבורה של פתח־תקוה, שחישלה את כוח המתישבים והפכה אותם לגיבורי מולדת. באחת השבתות — סיפר — עלו הערבים לחרוש בשדות היהודים. יהושע שטמפר, יהודי אדוק וחרד למצוות ה', היה באותה שעה בבית הכנסת, וכשהגיעו לאזניו הדי היריות, השליך מעליו את טליתו, רץ לביתו ולקח את הרובה, שב לבית הכנסת וקרא אל המתפללים בקול רם: — ,לפשוט את הטלית ולחוש להגנה!' ובעצמו התיצב בראש המגינים, כשהוא נלחם בגבורה ובחירוף נפש, ואמנם גרש את המתקיפים מאדמת המושבה.

„בפתח־תקוה — כותב הוא — נתגלם הכוח העקשני של הגאון היהודי במאבקו עם הטבע, עם הערבים ומכשולים אחרים, ללא רתיעה וללא חת. אנשי פתח־תקוה חתרו בעוז לקראת מטרתם והשיגוה. הם לא אמרו נואש במלחמתם בקדחת, והם החלו בפעולה נרחבת של ייבוש הביצות. לא חתו כשהתנפלו עליהם ערבים מזויינים והשיבו מלחמה שערה. והתוצאות שהושגו הדהימו את עושי המלאכה עצמם. האנשים שחוללו את הנסים האלה ידעו שבלי מעוף המחשבה היוצרת אין להשיג זאת, והעיקר בכל פעולה הוא החזון, ובגלל החזון השיגו את אשר השיגו".

„דבקות זו באדמת המולדת משמעותה שלילה מוחלטת של הגלות, שלילה ללא פשרה. חלום ההתישבות על הקרקע לא היה מוצא את תקונו אילולא אותה אהבה עזה למולדת ואותה שלילה גדולה של הגלות. תבורכנה ידי החולמים והבונים!"

בחצר ביתה של אשה „צדיק"

(האדמו"רית חנה רחל מלודמיר)

זה ימים אחדים מתחוללת סופה על הרי ירושלים החשופים, גם גשמי זעף נתכו אוצה. ערפל כבד כסה את פסגות ההרים. כל השדות המשתרעים לירכתיהם כאילו טובלים במים אדירים, הכל לח ורטוב, והמים דולפים ויורדים בלי הרף מעל קירות הבתים, ממלבושי האנשים ומן העצים והשיחים. הגנים והגדרות עומדים כקודרים ושוקעים בבוץ. האהלים והצריפים שעל יד קבר ר' שמעון הצדיק מתחילים להרקב ולהתפורר. בעד דרך החלונות שבורי השמשות מתפרצת רוח קרה ונוהמת בקול מבעית. ומבין הדלתות התלויות עקומות על ציריהן, בוקעת צינה קרה, שהיא חודרת לפני ולפנים של הבית, וברחובות שלוליות בוץ בגובה ניכר עד כדי להפוך מעונות אדם לבתי סוהר.

מאיר הצעיר צועד בחוצות ירושלים ופניו מועדות לאחד הבתים. הנה הוא בסמטה הצרה שקשה מאד לחצותה. בעוד רגע הוא נכנס למרתף. עלטה מסביב. רק כעבור זמן מה הסתגלו העינים לאפלה. רק אז התחיל להבחין בדומיה, האופפת הכל מסביב. קול המון עולה לאזניו. ומבעד לרעש המשונה רוצה הוא למצוא את חנה מלודמיר, שבגללה הטריד את עצמו ובא ביום סגריר לפינה אפלה זו. הוא מאיט את צעדיו, ועיניו מתאמצות לחדור בעד הערפל. כשעמד באמצע החדר נראה שולחן גדול משתרע בין צלעותיו ומסביבו נשים זקנות, וביניהן מתבלטת בזיר־פניה ובהודה חנה מלודמיר „הצדיק".

אשה נמוכה היתה. בשערותיה נזרקה שיבה, אך פניה הפיקו הדרת קודש. רבים מבני ירושלים הותיקים הכירו את ה„בתולה מלודמיר", שהיתה אצה מדי בוקר בבוקר אל הכותל המערבי, והיא לבושה כערביה, ידיה החזיקו בטלית ותפילין ואחריה הלכו זקנות וזקנים, שנתקבצו כולם יחדיו לבקש ברכתה. כך תיאר לפנינו אבי את אותה האשה, שעוררה סערה ברחוב היהודי.

„בשבת אחר הצהרים — המשיך אבי — היינו מוצאים את חנה מלודמיר יושבת בראש השולחן, כמנהג הרביים מפולין ועורכת „שלש סעודות" כדת וכדין, אך כל זאת היה כאין וכאפס לעומת מה שהתחולל בערב שמחת תורה. המוני יהודים

עולי רגל מחברון, מצפת ומטבריה, כולם נהרו אל דירת האשה כדי לזכות בברכתה. לא אתעכב כעת על התרגשות ההמונים כשם שמספרים ואמשיך את אשר התחלתי:

נכנסתי ונשארתי עומד מן הצד. לאזני הגיע סיפור אחת ה„חסידות". מספרת היא בהתלהבות על התפילה שנערכה אתמול על קבר רחל. בכל ראש חודש, היתה נוהגת הבתולה מלודמיר, להוביל את מעריציה לקבר רחל ולערוך שם תפילה מפוארת עם טקסים רבי רושם. על קברה של רחל אמנו, היתה הבתולה מלודמיר שוטחת את כל הבקשות, שנצטברו אצלה בארבעת השבועות, כדי להענות לכל הדורשים מוצא פיה.

מקרוב תהיתי על דמותה המוזרה של „בתולה־צדיק", שהצליחה לאסוף בשכונת מאה שערים עדה גדולה של חסידים ולהקים „חצר" ממש, כחצרות הרביים בערי הגולה. כל אישיותה היתה תמוהה בעיני. רציתי להוכח עד כמה נכונים מעשיה ולעמוד מקרוב על סוד קסמה ותהילתה. התחלתי לחקור פרטים על חייה ועברה, ולבסוף הוברר לי, כי אנו עומדים לפני אשה בעלת שיעור קומה. ישבתי וערכתי כעין מחקר על אישיותה. כדי לגולל את חייה המוזרים של בת חסידים, שעלתה לגדולה בכוחות עצמה ובניגוד לסביבתה, ומתוך אמונה בדבקות, שאין משלה, לאל עליון, הביאה מהפכה בישראל".

ספור אבי על אותה אשה ריתק את כולנו, והוא לא הסתיר מאתנו, כי רבות השתדל לחקור את פרשת חייה המופלאים של חנה מלודמיר. לשם כך גם דיבר אתה פעמים ופעמיים, אך הוא התקשה להעמיד סייג בין דברי האגדה, שנתרקמו סביב אישיותה ובין העובדות האמיתיות. יסודות ארמון־הפלאים, שהוקם בדמיון כל חסידיה ומעריציה, ארמון שהנו נושא למחקר ולספרות גם היום. מתוך כל האגדות ומעשי הנפלאות אנו יכולים בכל זאת לדעת בודאות מתוך ספורי אבי, וביחוד מרשימותיו, כי הבתולה נולדה בלודמיר אשר בחבל וולין בתחילת המאה התשע־עשרה לאביה מוניש וורברמכר. זה האחרון נדרש על ידי רב העיירה להתגרש מאשתו, הואיל והיא היתה עקרה. מוניש אהב את אשתו ודחה את דרישת הרב, שרצה לקיים יורש לחסידו בהתאם לדיני ישראל. מוניש הלך אל החוזה מלובלין, והחוזה אמר לו:

— „לך לשלום לביתך ולעסקיך, לא תחלוף שנה וזוגתך חובקת בן למזל־טוב. בן זה יהיה עליך להקדיש לתורה ולמעשים טובים, כדי שיהיה רב בישראל!"

האיש חזר לביתו מאושר ושמח ונדר נדר, כי יקדיש את בנו מילדותו לתורה כדי שיהא רב בישראל. באותה שנה נולדה למוניש בתו, אך נדרו שנדר הוא אמר לקיים גם לגבי הבת. האב התחיל מלמדה תורה. הוא שלחה כעבור זמן לטוב שב„חדרים", אשר בעיר כדי שתקנה תורה וחכמה.

הנערה עשתה חייל בלימודיה, והוריה היו גאים על כך. אך במהרה החלה הדאגה מכרסמת אותם, הנערה היתה רצינית יתר על המידה ולא אהבה את בני גילה.

היא גם המעיטה לדבר, ואחרי שהיתה חוזרת מן ה„חדר" הרבתה להתיחד עם עצמה, כשהיא סגורה בחדרה במשך שעות רצופות.

התנהגותה היתה מוזרה בעיני אביה. הוא החל מפקפק אם צדק בהחלטתו, ואולי לא צריך היה ללמדה תורה, אף בריאות האם נתרופף עד מהרה. נפטרה האם והבת חנה רחל נשארה יתומה, כשהיא רק בת תשע שנים.

פרטים אלה על חנה מלודמיר הציל אבי מפי אחד ממקורביה, ולאחר בירור קפדני נודע לו, כי הם קרובים למציאות. שאר הדברים השונים ומשונים, שהתהלכו מסביב לאשה־הצדיק הן בגדר מעשיות בלבד, ויש להתייחס אליהן כאל אגדות.

אבי שגדל וחונך בירושלים של הימים ההם היה בכל זאת נקי מאמונות שוא, וכל המנהגים הטפלים של סביבתו לא דבקו בו. בכל זאת עמד תוהה ומשתומם לנוכח הבתולה מלודמיר, שהשאירה עליו רושם כביר.

כעבור כמה שנים ביקר אבי בפולין ונקלע ללודמיר, הוא רשם שם את דברי ימיה של חנה מיום שנעשתה ל„צדיק" ועד שהגיעה ירושלימה. הוא שוחח על כך עם אנשים שונים, וניסה להציל מתהום הנשיה את כל פרשת ימי חייה של הנערה, שנולדה בוואהלין, הרעישה את עדת ישראל ועלתה ירושלימה, כדי לשפוך את שלטונה גם פה במשך ימים רבים. בקיצור נמרץ אפשר לסכם (לפי המקורות שאסף), כי חנה היתה בת י"ט עת נפטר עליה אביה. מאז החלו לכנותה „הבתולה הקדושה". בדירתה הקטנה שהיתה בקרבת השוק באה המהפכה בחייה. מדי יום ביומו היתה חנה מתעטפת בטלית ותפילין ועומדת שעה ארוכה בתפילה. חיש מהר יצאה שמעה למרחוק, והתחילו מצביעים עליה כ„צדיק" ומחוללת נסים ונפלאות. חסידים, גברים ונשים, החלו נוהרים לביתה, לשמוע את עצתה ולקבל ברכתה. ביתה הקטן המכונה „הבית הירוק" היה הומה יום יום ממבקרים, אשר באו גם מהסביבה הקרובה והרחוקה. בעלי מום החלו נוהרים מכל קצות פולין, ודופקים על דלת ביתה, כדי לבקש רפואה למומם, וגם תלמידי חכמים נמשכו אליה כדי להבין את סוד תורתה וחכמתה. שמועות שונות ומשונות החלו אז מתפשטים בקהל על התנהגותה המוזרה של חנה רחל מלודמיר. עד מהרה העלתה את חמת ה„צדיקים" נגדה, שהחלו מתקוממים נגד מנהגיה הפסולים, שהיא מרשה לעצמה להשליט בחייה, כדי להדמות אל הרבנים המפורסמים. לכולם היה כבר ברור, כי איזה „דיבוק" נכנס בבתולה, והוא המדבר מתוך גרונה...

קמה תדהמה בישראל, החלו להריץ אליה אגרות, האגרות נערכו בזהירות ובאדיבות. כשנתברר כי כל התביעות והדרישות להחזירה לחיים תקינים היו ללא הועיל, חזרו ודרשו מחנה מלודמיר, כי תפסיק את מעשיה ותשוב להיות יהודיה כשרה כיתר אחיותיה. חנה דחתה בתוקף את כל הצווים. היא הביאה כמה וכמה ראיות מן התורה, מן המשנה ומיתר המקורות, כדי להוכיח שהיא רשאית לפעול כצדיק. הרבנים החלו מאיימים עליה בחרם, הם אף דרשו מכל יהודי מאמין, שלא

ימצא בד' אמותיה. כן אסרו על כל היהודים להתערב עם חסידיה של חנה רחל, והכריזו מלחמה על השטן שהתחפש בצורת אשה ממרה, העושה שמות בק"ק לודמיר.

אויביה של חנה הפיצו עליה גם שמועה אחרת, כי היא מבקרת במנזר היווני. באחת השבתות הגיעה מלחמת הקודש לשיאה. קבוצה של חסידים ממתנגדיה החלו לזרוק אבנים לתוך ביתה. לא חסרו מגינים שעמדו לימינה. כל המקום הפך לשדה קטל עקוב דם.

התחילו איפוא להפציר בר' מרדכי מצ'רנובל (שהכיר את אביה של חנה רחל) לנסוע ללודמיר, כדי להשפיע על הבתולה כי תסור מדרכה הרעה. חסידי הרבי האמור היו סבורים, כי אם ימצא גבר שיאות להנשא לבתולה, תחזור זו מדרכה הנלוזה.

ר' מרדכי נאות ונסע ללודמיר. שם ניסה לבוא בדברים עם חנה. באחד הימים הודיעו לה על בוא הרבי, ר' מרדכי מצ'רנוביל, והבתולה צוותה להכניסו מיד אליה. ר' מרדכי היה הגבר הראשון שהורשה להכנס לקודש הקדשים של הבתולה מלודמיר. במשך יום תמים התווכח הרב עם הבתולה על תפקידה של האשה ביהדות. האדמו"ר מצ'רנוביל הביא את כל הנימוקים המכריעים, המוכיחים באותות ובמופתים, כי אסור לחנה להמשיך בדרכה. הוויכוח היה סוער. מפעם לפעם הגיעה ההתרגשות למרום שיאה, לבסוף הצליח הרבי בשליחותו. האשה נכנעה למרות העליונה של הרבי. היא הסכימה אף להנשא כדרך כל נערה יהודית, ולהקים בית כשר וישר בישראל בהתאם לרוח אביה ואמה הקדושים והישרים. כך ירד המסך על החלק הראשון מאדמוריותה של „הבתולה מלודמיר".

חנה נאותה באותו מעמד להנשא לגבאי שלה. ר' מרדכי בעצמו נאות לפאר את החופה ולקדש את הזוג שנכנס בברית הנשואין. כנדוניה העניקה חנה לבעלה את ביתה הקטן, ולפי הצעתו של ר' מרדכי נתנה לו גם את הטלית והתפילין, בהם יתעטף מכאן ואילך בעלה. על ידי כך תפסיק היא לקיים מצוה, החלה על הגבר בלבד. כל העיר צהלה ושמחה, ותרועות מזל טוב נשמעו ברמה. אך נשואין אלה לא האריכו ימים. למחרת ליל הנשואין גרשה האשה את בעלה ותבעה גט פטורין. טענתה התקיפה היתה, כי היא לא התכוונה לנשואין ממש, ואין לה כל רצון להיות כאחת הנשים. היא רוצה לחזור לשליחותה, חפצה היא להושיט עזרה לנדכאים ולעלובים שהם זקוקים לרחמי שמים ולעזרתה.

ר' מרדכי נרעש מן השמועה שהגיעה לאזניו, והוא סרב לנסות שנית להשפיע על האשה, אך יתר הרביים נתכנסו כולם יחדיו והטילו חרם על חנה רחל ועל חסידיה. ומשלא יכלה לסבול יותר את הרדיפות נגדה יצאה לארץ ישראל.

אבי הגה באישיותה של הבתולה מלודמיר, הוא השתדל להבינה. הוא הצליח לראותה כמה פעמים, שוחח אתה ארוכות וקצרות על כמה ענינים. בעיקר נכסף לדעת על מעשיה בעבר. הוא גם נוכח לדעת, כי לא הווה ולא עתיד לה בארץ.

היא היתה חיה בעיקר על זכרונות העבר והתגעגעה מאד לימים הטובים כשהכירו בגדולתה וידעו את ערכה.

לחנה מלודמיר היתה גם משיכה גדולה לעסוק בקבלה. נפשה הרוגשת היתה כמהה לתורת הסוד. היא אף התענינה לדעת מה מתרחש בצפת ורצתה לדעת את חיי היהודים בעיר האר"י הקדוש. פגישות אבי עם חנה מלודמיר נתקיימו כאשר היא היתה כבר גדולה בשנים, ולמרות גילה הראתה בקיאות בכל מה שנעשה בארץ. אהבתה לארץ הקודש עברה כל גבול, אך היא האמינה כי „ארץ ישראל תיבנה רק על ידי אמונה גדולה וכבירה באלקים ובעושי דברו. הבילויי"ם החדשים, המחללים את קדושי ישראל ואינם שומרים על השבת הם מטמאים את הארץ ומרחיקים את הגאולה. יש לחנך את תושבי הארץ הקדושה לאמונה, לאהבת אלקים ולהערצת קדשי ישראל, וככל שירבו אחינו להתפלל על יד הכותל ולהשתטח על קבר רחל כן תמהר הגאולה לבוא".

כשנפטרה חנה מלודמיר לעולמה ערכו לה בני ירושלים הלויה גדולה. אבי נתרשם מאד מלויתה והוא רשם ביומנו:

„אילו נולדה חנה מלודמיר לעם בריא היושב על אדמתו היה גורלה שונה בתכלית, ואילו אצלנו לא יכול היה הדור לעמוד על סוד גדולתה".

בין חלוצי העתונות בירושלים

במערכות הנוער בירושלים החלה לנשב רוח צחה. בני הנוער החליטו לאט לאט להשתחרר מהאוירה של ה„ממונים", ה„כוללים" וה„נטורי קרתא", ונמצאו כאלה שהחלו להטיף בשיטתיות לשינוי־ערכין.

יחיאל בריל, מיכל הכהן, יואל משה סלומון, חיים פרס, וי. ד. פרומקין — אלה היו חלוצי העתונות שבירושלים, שהטיפו לכך. הישוב העברי החל להיות מושפע מהם, ואבי הצטרף אליהם עוד מימי נעוריו. ברשימותיו שביומנו מהזמן ההוא הוא מדגיש, כי „תפקידו של העתונאי בירושלים הוא לא רק להיות ער לרוחות המנשבות מסביב לו, אלא שאזניו צריכות להיות קשובות ביחוד לסבלותיהם של האכרים". הוא עצמו ניסה למלא תפקיד זה בכל הלהט שהיה אצור בלבו, כשהוא חותר לקראת חיים פוריים, חיים של עמל כפיים.

„הישוב בארץ נכסף זה כבר לבמה צבורית, מעליה תתבררנה ותתלבנה בעיותיו שהחלו להטריד את קברניטי העדות. בר"ח אדר תרכ"ג החל להופיע „הלבנון" חלוץ העתונות העברית, בעקבותיו באו ה„חבצלת" ו„יהודה וירושלים" ומכ"ע אחרים. מני אז מתחיל התהליך שהעתון או כתב־העת הפך בארצנו צורך טבעי ואף חיוני בחוגים מסויימים".

„בערב שבת, למשל, כשהיה יהודי עולה מן הרחצה ובא הביתה לאחר תפילת המנחה, סומך על שולחנו הערוך ומוכן לסעודת שבת ואוכל סעודת ארעי — דגים עם רקיקים, שאינם טעונים נטילת ידיים — קורא הוא את „הלבנון", אח"כ את „החבצלת", על הנעשה והנשמע בכל חלקי תבל ואשר ראוי לדעת לכל איש ישראלי לתועלתו ולתועלת השפה העברית. מתמלא היה אותו יהודי התפעלות עצומה מן החדשות, שהגיעו אליו במהירות הבזק ובאיחור של שניים שלושה חדשים. בכל זאת היה הקורא נהנה מקריאתו ומרגיש מעין הרחבת הדעת, ואף שמינית של גאווה היתה מתגנבת אליו, עת העלה על לבו, כי בעל־הבית הגון הנהו הקורא בכתבי־עת, היודע את הנעשה והנשמע בכל חלקי תבל ובין כל יושבי הארץ, בזמן שרבים מקרוביו, מיודעיו, שכניו וחבריו בבית המדרש אינם קוראים ואינם יודעים כלום, ונזקקים לשמוע את החדשות אחרי תפילת ערבית מפי זה, החתום על העיתון.

אפילו קוראי ה„טיימס" האנגלי או ה„טאן" הצרפתי לא הרגישו אף מקצת מן הקצת מאותה ההנאה, שהיה נהנה קורא „הלבנון" או ה„חבצלת", בתוככי העיר ירושלים".

היהודי הירושלמי, הצפתי, הטבריוני והחברוני היה קורא בעיון גדול, מעמיק היה בהסברה ומתפלל עם עצמו בכל דיבור ודיבור ובכל הגה והגה, ומשתדל לרדת לסוף כוונתו של הכותב, המסביר את דברי נפוליאון השלישי אל הדיפלומטים של אירופה, ובין שקרא על דבר המאורעות הנפלאים — או אודות הרב הישיש דק"ק פלונית, ששבק חיים לכל חי בשיבה טובה, גם הסיפורים על הנערה ששתתה סם־מות מתוך יאוש, היו באים באור מיוחד באותו עיתון, סמוך לפרסום שניתן לאותו נגיד מפורסם, שעלה לתורה באחרון של פסח ונדב כך וכך להכנסת כלה. ואם פשט ארבה בארץ היה העתון מגולל את פרשת יבול הארץ, מכין מטעמים מסכנת הרָעב המאיימת על עולם ומלואו. הקורא היה בולע הכל כבכורה בטרם קיץ ומספר עליהם בהרחבת הדעת בכל הזדמנות. עתונים אלה שהחלו להופיע בארץ, גדלו והתרחבו, וברבות הימים קמה גם עתונות עברית, שהעמידה לנו סופרים ועתונאים מוכשרים, ואלה הכשירו את הדורות הבאים לקראת יעודם. אבי היה אחד מאלה שנספח אל העתונות וגדל יחד אתה. במרוצת הזמן גם מלא תפקיד אחראי בעתונים שונים. במאמריו הרבים ורשימותיו של הזמן ההוא יש למצוא הדים מכמה שלבים בהתפתחותה של ההשכלה בירושלים: ייסוד בית הספר למל, ייסוד הספריה הציבורית הראשונה בירושלים, ייסוד בית החינוך למלאכה, שהיו מלווים רדיפות מצד הקנאים ו„נטורי הקרתא" שבעיר הקדושה.

לא פעם היו גם „חבלי־לידה" מסביב לאיחוד העדות של הספרדים והאשכנזים בירושלים, שלכך חתרו ביחוד י. ד. פרומקין ואליעזר בן־יהודה.

כאשר בן־יהודה בא לארץ, מצא מיד באבי ידיד ורע. כאבן שואבת משכו בחבלי־קסם את אבי אותם האישים הדגולים, שהיו מחלוצי העתונות בירושלים: י. ד. פרומקין, יחיאל מיכל פינס, אליעזר בן יהודה וזאב יעבץ. פרומקין פתח לרווחה בפני אבי את שערי שבועונו ה„חבצלת".

אבי גמל להם בזה שהכניס לעבודתו אשר עשה למענם מרוחו המיוחדת במינה וממסירותו הנפלאה, אותה רוח של בינה יתירה, של סבלנות לדעות הזולת, של אמון למסורת, וביחד עם זאת שאיפה להתקדמות, שהיתה כל כך אפיינית לו, והיא שמצאה את בטוייה גם בכל מה שכתב, הן בשביל „החבצלת" והן בשביל „הצבי" ו„ההשקפה".

ברשימות אחדות שבעזבונו מספר הוא על ביקוריו, כאשר היה בא מדי פעם בפעם מצפת לירושלים, והוא מטייל לו בין יהודי החומות, האדוקים בדת והשומרים את מצוותיה בקנאות ובדבקות, ועושים סייג לתורה וסייג לסייג. אין לך דוגמתם בכל פזורי ישראל. בחצות הם קוראים ל„תיקון" על יד הכותל המערבי

וקול הקריאה המהדד באימה בשבילי הקימורים ובמבואות האפלים נספג בדם ומשאיר רושם עמוק, רושם בל ימחה. עוד בטרם זרחה השמש ואבני הכיפות עודן רטובות מנשימת הלילה, והנה הם כבר מתעוררים ומעוררים לתפילה ולתשובה. פעם אחת חצה אבי את רחובות ירושלים, כדי ללכת לבית הכנסת ולקיים שם „תיקון חצות". עוד הוא צועד לו לתומו והנה קול קורא עולה לאזניו. הוא פונה ראשו הצידה ונוכח לדעת כי קול ר' ישראל שנקרא גם „החבצלת" על שם עתונו, עולה לאזניו. ר' ישראל פרומקין פתח בשיחה על „שושלת השקלובים" בירושלים. כידוע קרא פרומקין מלחמה על אלה והתנגח עם ר' יוסף ריבלין, אחד מחסידי השקלובים הנרדפים.

למרות מה שהוא הוקיר את דעותיו של פרומקין, הצדיק את ר' יוסף ריבלין. הוא ניסה גם להראות לו, כי למלחמתו במתנגדו אין כל טעם. פרומקין נתמלא כעס עליו, צעק וצווח: מאיר געה זיך צו יאשען (לך לך אל יוסף ריבלין). במרוצת הימים נתפשר עם אבי, שהמשיך לפרסם ב„החבצלת".

כאמור הוקיר אבי את עורך „החבצלת". ברשימותיו הוא כותב עליו:

„ר' ישראל דב פרומקין הוא איש של כובד ראש. אדם רציני במלוא מובן המילה. הוא איש מלחמה, היודע להגן בעוז על רעיונותיו, יודע לעמוד בפרץ בכל עת ובכל שעה. פרומקין הוא סניגורה של ירושלים ושל הישוב הישן, ובין אם תסכים לדעותיו או לאו, אתה מוכרח לכבדו בגלל רעיונותיו וברק מחשבתו, בגלל הגינותו ומסירותו לרעיונו".

אבי סיגל לעצמו סגנון מיוחד, שהתאים ל„החבצלת" והניח את דעת עורכו, כי פרומקין התרחק מן המליצות, שהיו מנת חלקם של סופרינו בגולה. הוא כתב בשפה פשוטה מובנת, והוא דרש גם מסופריו שינהגו כמוהו.

כפי שאבי מספר היה פרומקין מצטיין כסופר ועתונאי בעל פריון רב. הוא כותב:

„בכלל לא היה לו אז בעתון כמעט שום עוזר קבוע, מלבדי ועוד צעיר אחד, שלא אזכור עתה את שמו, ועל הרוב היה הוא עצמו ממלא את עתונו. הוא גם תירגם סיפורים, או בחר אותם מן העתונים הגרמניים היהודיים ומן הלוחות הספרותיים, שהיו מופיעים בגרמניה, וכאשר הסיפור היה נדפס בהמשכים, היה מדפיסם מן המטריצות בספרים מיוחדים. על הרוב אהב את סיפוריו של ש. כהן, אך לפעמים אהב גם ל„יהד" גויים. אם מצא סיפור גרמני חן בעיניו, מיד היה מתישב עמי ואומר לי: מאיר, אתה יודע, אם רק תדע להלביש לגוי זה „טלית קטן", אז נוכל להתאימו בשביל „החבצלת".

פעם אחת מצא בעתון גרמני סיפור נאה על ביסמרק, ובסיפור היו גם פרטים על בלייכרדר, השולחני היהודי בברלין. מיד בקשני כי אנסה להתאים חומר זה על ר' יוסף גרשון שהוא ה„ביסמרק שלנו" ועל וולירו, שהוא השולחני,

ח. מ. מיכלין

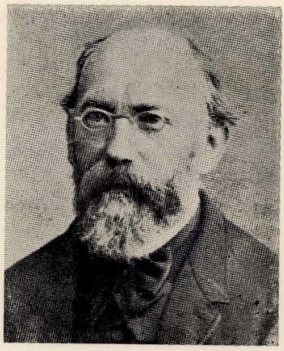

ד״ר ו. הרצברג

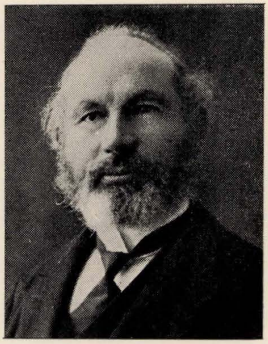

מרדכי אדלמן

ה„בלייכרדר" שלנו בירושלים. בעד סיפור זה שוולירו מצא את עצמו מרומם, קיבל פרומקין קרדיט בבנק שלו, ולקח אצלו אז הלואה של שני נפוליונים זהב ושלשה בישליקים, וכערב להלואה זו חתמתי אנכי, צורבא דרבנן, שדוד עשיר לי בוורשה ר' מתתיהו טובנהויז, שהיה שולח לי מדי פעם בפעם רובלים, שהייתי מחליפם בבנק של וולירו.

ומדי הזכירי את וולירו, עלי לציין כי בימים ההם היה הבנק של וולירו הבנק המפורסם ביותר בארץ, כי היה לו קשר עם הבנקים הגדולים באירופה, ולאחר שמת וולירו הזקן עוד קיים בנו בנק זה כמה שנים. ואחר כך עבר ונתבטל לגמרי, ובנו נעשה שופט־שלום בירושלים".

הרבה יותר מאשר לפרומקין, התקשר אבי עם אליעזר בן יהודה, שנעשה במשך הזמן יריבו של פרומקין.

לאבי קסמה ביחוד דמותו של אליעזר בן יהודה, אותו אברך צעיר שעזב את פאריס ובא לירושלים, כשהוא מלא אמונה בחזון־רוחו וחולם ולוחם בעד תחית השפה העברית. והוא כותב ברשימותיו:

„בן־יהודה, אף כי דרכו לא היתה סוגה בשושנים, והוא סבל הרבה, היה מאושר בחייו, לאחר שראה במהרה בממשותו של חזונו. הוא ראה כי יש ממשות לפעלו, וכשהתחיל בחיבור מלונו הגדול של הלשון העברית היה מדי פעם בפעם מלא השתוממות, תוך כדי עבודתו וצבירת החומר למלונו מחכמת הדורות, בראותו כיצד היהדות הגלותית, שהוא כה זלזל בה בתחילה, דברה ושמרה בתוכה את מיטב החכמה ואת מיטב השירה כאחת.

הייתי רגיל להביא לו מתנובת החסידות בטרמינולוגיה ובחידושי־לשון, ומדי פעם בפעם נכנסתי עמו בשיחה על האוצרות הרבים הגנוזים אצלינו, אוצרות של שירה ושל מחשבה ששומה עלינו לגלותם. ובעוד שהוא חיפש את מכמני־הלשון, הרי חיפשתי אני את מכמני־המחשבה והרגש שבספרי חסידים, וראה זה מצאתי, כי בפרדס זה של הח"ן יש עציצים של יופי ואור גנוז, ויש בפרדס זה משום לפרנס את המחשבה והדמיון כאחד".

מחלק העתונים בירושלים אף הוא מצא לו „תיקון נפש" ברשימותיו של אבי:

„בערב שבת אחד, בשנת החמש עשרה ל„החבצלת" נראה ברחובות ירושלים לייבל אניקסטר, המחלק הראשון של עתוני ארץ ישראל, ותחת בית שחיו חבילת גליונות של „הצבי", שהכריז על הופעתו, כדי „לבשר על כל הנעשה בארץ־ישראל וכל הנעשה בין היהודים בכל מקומות מושבותם ועניני המדינות ומקרי יום יום". „הצבי" יצא לאור בעיה"ק ירושלים ת"ו ונערך על ידי א. בן־יהודה.

כאשר הופיע „הצבי", השתדל בן־יהודה בכל כוחו לעשותו שוה לכל נפש, כדי שיהיה עתון עממי. ההצלחה האירה פנים לעורך, ובגליון הי"ז יצא כבר עתון

גדול הכמות ורב האיכות, מבלי לשנות את המחיר, „למען יוכלו גם העניים בקרבנו לדעת כל הנעשה תחת השמש".

אבי נתן את ידו לבן יהודה העתונאי, ועזר לו עד כמה שהיה לאל ידו להוציא את עתונו ולשרת את ציבור קוראיו. הוא עקב אחרי כל המאורעות בעולם ובארץ, הסבירם בעתון, כיד רוחו הטובה עליו.

עבודה זו לא היתה מן הקלות, אך אבי לא נרתע ממנה. הוא מילא כל חלל ריק, והיה איפוא, מחבר מאמרים ורשימות חטופות, מוסר ידיעות (רפורטר בלע"ז), כשם שנראה להלן, אך כדי להסביר את כל הנשכחות הללו חייב אני ראשית כל לספר במקצת על סדרי הדואר בארץ־ישראל ולהזכיר, כי הארץ היתה נתונה בימים ההם למרות הקיסרות העתומנית. דרכי הדואר היו לכן משובשות, והארץ ההיסטורית היתה כמעט מנותקת מן העולם הגדול, למרות מה שעיני כל העולם, היהודי והנוצרי, היו מופנות אליה כאל ארץ, שהיא קדושה לשלשת הדתות כאחד.

מאורעות מדיניים היו מתחוללים בכל קצוות תבל, ולאזרחי הארץ נודע על כך רק כעבור זמן ממושך. בתנאים כאלה צריך היה העתונאי למלא את תפקידו. כדי להבין כיצד הצליח העתונאי להתגבר על כל המכשולים הללו, יעיד סיפור־מעשה על תקופת מלחמת יפן ורוסיה. הקורא העברי בארץ תאב היה אז לדעת את חדשות העולם וחדשות המלחמה מפי מקור ראשון ובמהירות האפשרית. העתונים העברים בארץ לא יכלו, כמובן, ואף לא חלמו על כך, כי יעלה בידם לשלוח שליח מיוחד שיעקוב מקרוב על הנעשה בחזית הרוסית־היפנית. והנה הגה אז בן־יהודה רעיון לאסוף את החדשות מתוך הביולטין היומי, אשר היה מתפרסם מטעם הקונסול הרוסי, מנסחן כיד רוחו הטובה עליו, מעבד אותן לפי טעם הקורא העברי בארץ, ומכשיר את הידיעות לדפוס...

„מחלקת הידיעות" של הקונסוליה הרוסית היתה מפרסמת את סקירותה על הנעשה בחזית, אחת ליום או ליומים, בשביל ה„רוסישע פוליסטרויקע", כפי שכינו אז בירושלים את הכמורה הרוסית.

בשעה מסויימת היו מתאספים מספר כמרים באולם הגדול של הקונסוליה, והם רושמים לעצמם את החדשות, כדי לשבץ אותן בסוף השבוע בדרשותיהם. לסופר עתונו של בן יהודה נודע על כך בעוד מועד, לכן היה מופיע באותו מעמד. הוא גם הספיק להתידד עם אחד מאנשי הכהונה הפרובסלבית, ומהביולטין הזה היה מכין את החדשות למען עתונו של בן־יהודה. קוראי „ההשקפה" של בן־יהודה, אשר להם הוגשו החדשות „הטריות" מן החזית, לא היו בררנים גדולים, והם בלעו את „הידיעות" כבכורה בטרם קיץ.

כשאנשי הקונסוליה למדו לדעת את החדשות, כפי שנתפרסמו „על ידי הסופר המיוחד של ה„השקפה" בחזית", התרעמו על כך מאוד, הם היו בטוחים כי בכוונה „סולפו החדשות", מיד זקפו את כל הסילופים על חשבון אותו יהודי, המופיע

יום יום בלשכת הקונסול ומקבל את החדשות שם. חצוף זה, השואב הכל במשרדי הקונסול הרוסי גם מרשה לעצמו להתיצב לפני קוראיו כ„שליח מיוחד מן החזית", שומו שמים!! „השערוריה" הובאה לידיעת הקונסול, והלז כעס מאוד, והוא ציווה שלא לפרסם יותר ברבים את הביולטין במשך כמה ימים. כך אמר ללמד לקח את אותו היהודי, המתיצב „ככתב מיוחד", אשר לא די לו בהעתקת החדשות מן הקונסוליה, נוטל הוא גם רשות לעצמו להכין מהם מטעמים, כיד דמיונו הטוב עליו ומפיל צל על מלחמת הצאר ביפנים.

למחרת היום עמד „הסופר המיוחד מן החזית" נבוך בלשכת הקונסול, כשעיניו תרות לשוא אחר הביולטין, שלא הופיע. חלפה שעה ועוד שעה והחדשות אינן. פקידי הקונסול מעמידים פני תם, ואינם עונים לשאלתו של „הסופר המיוחד" הנכסף לדעת: אימתי יופיע סוף־סוף הביולטין הקונסולרי?

עלון החדשות לא נתפרסם באותו יום, אף לא למחרתו. „הסופר המיוחד" מיהר להודיע על־כך לבן־יהודה, ושניהם טכסו עצה, כיצד להתגבר על המשבר, שחל בהפסקת האינפורמציה לעתון.

עורך ה„השקפה" היה נבוך מאוד לכתחילה, אך במהרה התאושש. והואיל ומחלת החולירע עשתה אז שמות בחזית, החליט, כי גם ל„כתב" שלו מן החזית אפשר להדביק את החולירע. קם ועשה.

למחרת היום הופיע בטור המיועד לחדשות מן החזית מאמר התנצלות, שבו הודיע העורך הכותב: „כי למרבית צערו אינו יכול לספק היום לקוראיו את החדשות מן החזית, הואיל ו„סופרנו המיוחד מן החזית" שוכב על ערש דוי, כי מחלת החולירע הנפוצה עתה כל כך בחזית פגעה גם בו".

להלן מוסיף העורך לספר על עבודתו הקשה של כתב החזית, ובשם הקוראים ובשמו הוא מאחל לסופר רפואה שלמה ומהירה, „כדי שיוכל להמשיך בתפקידו החשוב".

קיווה העורך, כי זעמו של הקונסול יחלוף תוך ימים ספורים, ואז יקום „הסופר מן החזית" „ממשכבו", וימשיך להעניק לקוראי ה„השקפה" מפרי עטו. אך לא כן עשה הקונסול. חמתו בערה בקרבו יותר כשהביאו לפניו את ה„התנצלות", שהדפיס העורך והחליט, איפוא, לבטל כליל את פרסום עלון החדשות לתקופת־מה. ואילו העורך נאלץ בינתיים להלעיט את קוראיו בידיעות על שלומו של ה„סופר המיוחד", הסובל יסורים נוראים ממחלה מסוכנת זו.

חלפו שבועיים שלשה, והקונסול ממשיך בדרכו. עלון החדשות נעלם ואיננו. ראה עורך ה„השקפה", כי לא יצליח להעניק לקוראיו בדרך זו חדשות נוספות, החליט, איפוא, לסיים את פרשת ה„סופר המיוחד" ולהמיתו בכבוד רב, כדי להביאו לקבר ישראל, כיאה לסופר נעלה, ששם נפשו בכפו למען קוראיו...

באחד הימים הופיעה הודעה, כי הסופר המיוחד, אשר היה מעביר את החדשות

מן החזית, שבק חיים לכל חי, ממחלת החולירע. להודעה נלוזה הספד נרגש על מעלותיו של הסופר, על חינוכו, השכלתו ואומץ לבו וכו' וכו' — סיפור ארוך, בדוי מתחילתו ועד סופו, הוכשר לקוראים כדי לתרץ את אי הופעת החדשות. וכך תמה פרשת סופר החזית.

אבי מתעכב הרבה ברשימותיו על ידידו ר' זאב יעבץ שעשה כשבע שנים בארץ. ימי חייו של ההיסטוריון והסופר בארצנו היו מלאים צער ותמרורים. הוא התישב לכתחילה בכפר „יהודיה" על יד פתח־תקוה, עשה שלש שנים בזכרון יעקב, משם נמלט לירושלים ועסק בספרות ובהיסטוריה וכו'.

כמיהתו לכפר העברי ולחידוש החקלאות היהודית משכה אליו את אבי, שנפשו יצאה ממש לניר שדה עברי. הוא נפגש, איפוא, עם זאב יעבץ בכפר „יהודיה", אף בזכרון יעקב היו קרובים זה אל זה, אחרי שמושבה זו קלטה גם את אבי לזמן מה, ולבסוף עשו יחדיו תקופה ממושכת בירושלים.

אבי העריץ את יעבץ הסופר וההיסטוריון, הוא נתפס גם לחשיבות ספריו, וברשימותיו אנו מוצאים הערכה נלהבת על כל מה שכתב. כשהוא מציין במיוחד, כי יעבץ הוא האיש הבקי במקרא, מעריץ את האגדה ומצליח להעביר את המזיגה ההרמונית שבין המקרא והאגדה בצורה ספרותית נאה. מדגיש הוא בהערכתו, כי „סוד קסמו של יעבץ הוא לא בגילוי נסתרות, כי אם בגילוי ה„נגלה", כי לא רק הנסתר זקוק לגלוי, אלא שיש לפעמים צורך לגלות את הגלוי לעין. כן, אנו אוהבים מאז סוד וכסוי, אך זקוקים אנו בארצנו לחיי פשטות. השירה היא מין ראי זך, וסיפוריו של זאב יעבץ הם כראי זך לחיי האכרים בארצנו. בכלל הרי כתיבתו של יעבץ כתיבה תמה, פשוטה וזכה כבדולח, ויש ביצירותיו הרבה מהקסם של השירה ורוח הפיוט הנשגב. אין אלה להטי לשון, אלא קסם של כשרון היצירה, שהוא שפוך על כל מה שיצא מעטו של סופר נלבב זה".

הערכה מיוחדת הקדיש אבי לספרו „תולדות ישראל". לדעתו הרי יעבץ הוא אותו ההיסטוריון, הרואה את עם ישראל כחטיבה מיוחדת בעולם ובתולדה, וחוט השני עובר בכל פרקי תולדות העם. הוא כותב:

„סימן יצירה עצמית — הוא טביעת אצבעותיו של היוצר על היצירה, ומבחינה זו הרי יעבץ הוא מקורי שבמקורי. יריעת תיאוריו בספרו „תולדות־ישראל" משתרעת על פני שטחים גיאוגרפיים לכל רוחות העולם, והוא גומא מרחקים היסטוריים מכל התקופות ומאיר הכל באור מיוחד לו".

פגישותיו המרובים של אבי עם יעבץ קרבוהו כנראה גם אל הגליל. אבי לא פסק לדבר על תחית צפת, חידוש תפארתה של עמק החולה. מאמרו של יעבץ, המרחיב את הדיבור על ייבוש בצות עמק החולה הם ללא כל ספק תוצאה מהתלהבות אבי והטפתו להחיאת הגליל.

אבי מתאר ברשימותיו ובמיוחד ביומניו כמה וכמה אישים, שחיו ופעלו

בירושלים ובשאר ערי הארץ ומושבותיה. אישים אלה נשכחו ומעטים הם אלה המעלים זכרם. וחייהם של אלה הנשכחים נרשמו באותיות זהב בבנין הארץ, והם הטביעו את חותמם על חלוצי התחיה ונמנים בין בניו של הישוב ובוניו המבורכים.

זיקתו של אבי להקיץ את בני עמו ל„תחיה", להפצת הלשון העברית ולהחדרת ההכרה הלאומית, היא שהדריכתהו גם בבחירת ידידיו, והיא שהביאה כמה אישים חשובים, שיבקשו את קרבתו. אבי מציין לשבח את אלה, אשר אליהם נתקרב ונתידד והיה מאושר בחברתם.

בין אישים אלה מתבלט הסופר וילהלם הרצברג, שעלה ארצה מגרמניה. לכתחילה ניהל את „מקוה ישראל", ואחר־כך עמד בראש בית היתומים בירושלים, מוסד שיש לו היסטוריה משלו. אבי סיפר, כי כמה מידידיו של הרצברג העלו לפניו את תכנית בית היתומים, כדי לתת מקום בירושלים של הימים ההם למוסד מעין זה, הרצברג ידע יפה מה טיבו של מוסד כזה, הוא הבין כמה קשה יהיה להתגבר על המכשולים ואבני הנגף, שימצא בדרך הגשמת התכנית. אך הוא לא נרתע וקיבל על עצמו את המשימה הקשה. בשלוות נפש נגש לבנות את הבית, ובמנוחה המשיך עד כי הקים בנין לתפארת.

באותם הימים התקשר אבי בקשרי ידידות גדולה, שנמשכה במשך שנים רבות עם מרדכי אדלמן, שהיה בנעוריו הרפתקן ונוסע, שעבר במקלו ובתרמילו ארחות־ימים, נסע כקבצן מחזר על הפתחים בארצות המזרח, מעין „הרמן וואמברי" במהדורת המזרח. מרדכי אדלמן השריש אצל אבי את תאוות־הנסיעות, ימים שלמים היה רגיל לשבת אצל אדלמן, כשהוא רושם מפיו את רשמי מסעותיו.

אדלמן התחיל לעסוק בהרחבת הישוב ואבי ראה צורך לפרסם את פעולותיו בעתונות. אדלמן גם צייד את אבי במכתבי־המלצות כאשר נסע לחוץ לארץ, ועל ידי המכתבים האלה הכיר אבי כמה מידידיו הסופרים, שעוד השתתפו עם אדלמן בירחון „השחר" של פרץ סמולנסקין.

מבין רעי הנעורים של אבא היה מצוין ביותר חיים מיכל מיכלין [1] איש ירושלים, שאף הוא היה עתונאי מצוין, היתה לו זיקה עמוקה לעניני הציבור ובמשך שנים רבות היה משמש כתב מיוחד של העתון היומי החרדי „טאגעבלאט" והשבועון „אידישע גאזעטן" בניו־יורק, ובמכתביו שהיה מפרסם מדי שבוע בשבוע במשך עשרות בשנים השתקפה חיבת הארץ, בנינה וקיומה. הוא היה מתאר ברשימותיו אלה את מה שנוצר, נעשה ונבנה בארץ.

אבי היה ממציא לו הרבה ידיעות, ממה שמתרחש בצפת ובגליל העליון, והוא היה רגיל, לבוא לעתים בימי הקיץ הלוהטים לצפת ומתאכסן בביתנו.

בימי המלחמה העולמית הראשונה, כאשר החלו הרדיפות האיומות של ג'מאל פחה, נפגש מיכלין עם אבי והתיעץ עמו מה לעשות, כיצד להודיע על מה שנעשה

כאן ל„טאגעבלאט". עברו שבועות ולא יכול היה לשלוח את מכתביו לעתונים לניו־יורק.

חיים יאיר שלמד בזמן המלחמה העולמית הראשונה בברסלאוי בגרמניה, היה במצב חומרי קשה ואסור היה אז להוציא כסף מן הארץ, טרח אבי כיצד לשלוח לבנו עזרה כספית קטנה מדי פעם בפעם, ואמנם יגע ומצא דרך, כיצד להוציא לפועל את מחשבתו. הוא היה שם את שטר הכסף מתחת לתמונה משפחתית מודבקת על קרטון באופן שלא עלה אז על דעת הצנזורה כי יש שם משהו... וכך הצליח להעביר בדרך זו שטרות כסף, שהיו לסיוע לחיים יאיר ולרעיתו מתיה.

עצה זו השיא אבי גם לידידו חיים מיכלין, שאמנם השתמש בה. הוא כתב מכתב קצר, ששם אותו בין התמונה והקרטון ופתח את המכתב במלים אלה „גוואלד אידען ראַטעווט". התמונה הגיעה בשלום למערכת ה„טאגעבלאט", וחבר המערכת ז. קוטלר, שקיבל את התמונה בדק אותה מכל צדדיה והחליט, כי יש בה אות אזעקה, כי התמונה היתה של רב ירושלמי, שמיכלין היה אז מתנגדו ומכיון שכך, עורר הדבר את תשומת לבו של קוטלר, ואמנם הוא הצליח להוריד את התמונה מן הקרטון ומצא שם את מכתב האזעקה, בו תיאר חיים מיכל מיכלין את המצב הנורא תחת ממשלת העריץ ג'מאל פחה, המכתב פעל את פעולתו ונמסר אז לועד לעזרת יהודי ארץ ישראל, שעשו את הצעדים הנחוצים כדי לרסן במקצת את עריצותו של השליט האכזר.

אבי הוקיר במיכלין את התלמיד חכם, שעינו משוטטת בכמה מספירות המדע ונהירים לו גם שבילי הספרות התלמודית הרחבה. ברשימותיו כתב אבי: „ידידי חיים מיכל מיכלין הוא שקדן ומתמיד, הטורח להאיר כמה סתומות בדברי ימי עמנו, צולל הוא בים הספרות העתיקה ומחטט בכל גרגיר נידח, נימי־נפש נמתחות בכתביו. בר־לבב הוא, והוא בוחן יפה את כל מה שיוצא מתחת עטו. הוא מכניס לתחום ראייתו את העבר הרחוק ואת העבר הקרוב, כשהוא בודק את חזיונות העבר לאור ההווה. למיכלין יש הסגולה, שהוא מצטיין בבהירותו, אפשר ואפשר להתנגד לו, אך מזכרחים להודות כי הוא בהיר בדבריו ובקי במקורות וכשהוא נוגע בדבר בקצה עטו, הריהו ממצה אותו עד תומו. הוא בעל סברא ישרה ובעל הגיון ויודע את סוד הצמצום. אין הוא מעייף את הקורא, אלא מובילו לתוך שבילין, ואף סגנונו מופתי, כי יש בסגנונו הניב העברי המקורי, שבא לו מורשה מתלמודו בבית המדרש הישן. מיכלין אוהב את דרך המישור ומתרחק מהשערות וחריפות בעלמא, והמישור הוא היותר אופייני בכתיבתו, וזה נשתמר אצלו גם בגיל קשיש יותר, כי מעמסת השנים לא הכבידה על רוחו להכהותה".

התעניינות רבה הקדיש אבי גם לכשרונות הצעירים. ביניהם יש לציין את הסופר הביבליוגרף א. ר. מלאכי, איש האשכולות מנעוריו, אשר יצאו לו מוניטין בירושלים. מחקריו המעניינים משכו אליהם את תשומת לבם של כל החוקרים

והסופרים בארץ ישראל בתקופה שלפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. א. ר. מלאכי חונך באותה אוירה מסורתית ירושלמית, שידע אבי, אך מימי נעוריו גילה התעניינות בספרות חדשה שלא היתה אז נחלת הרבים. הוא נתפרסם במרוצת השנים כביבליוגרף חוקר, וכל מחקר שיצא מתחת ידו ונדפס בלוח א"י ללונץ, ב„המאיר" של בלקינד וב„חבצלת" עורר תשומת לב בין כל הסופרים והחוקרים. וכאשר עזב את הארץ והתישב בניו־יורק המשיך שם במחקר ביבליוגרפי של העתונות העברית באמריקה. הוא גם פירסם מחקרים ביבליוגרפיים בתולדות הספרות העברית כשהוא מונה את האינבנטר התרבותי שלנו, וביחד עם זאת המשיך שם בפרסום מחקריו החשובים על עניני ארץ ישראל.

בספריו „מקובלים בארץ ישראל" ו„צללי הדורות" וכן בספריו האחרים ניכרת אהדתו לארץ, העוברת כחוט השני בכל עבודותיו. כיום אפשר לזקוף לזכות א. ר. מלאכי עשרות מחקרים וחיבורים חשובים שלא הוערכו עוד כראוי. אבי נתפס לכשרונותיו של א. ר. מלאכי והיה בין אלה שהקדישו לו תשומת לב, בהדגישו כי ביבליוגרף מחונן זה יליד ירושלים מחזיק בידיו את חוטי היצירה של הספרות הישראלית המקורית. וגם הדגיש את העובדה שהוא יחידי מבין ילידי הארץ, שהתמסר ביחוד למקצוע הביבליוגרפי.

„המקצוע של הביבליוגרפיה העברית — כותב אבי ברשימותיו — הריהו מקצוע עזוב במקצת. חיים יוסף דוד אזולאי בספרו „שם הגדולים", רבי שבתי באס בספרו „שפתי ישנים" ובן יעקב בספרו „אוצר הספרים" רק מנו ורשמו את ספרי ישראל, אך הם לא חקרו באופן ביבליוגרפי את יצירות הדורות, וביחוד מרובה העזובה דוקא בספרותנו מהתקופה האחרונה, שבה הראה א. ר. מלאכי את חידושיו, בהעמיקו את המענית וברשמו בדייקנות את יצירותיו של כל סופר וחוקר. כוחו גם בזה שהעלה ודלה דמויות מן העבר הרחוק והקרוב ופירצף פרצופים". אבי מציין, כי הסופר והחוקר א. ר. מלאכי, מחמת הפיזור הגדול של כתביו, קשה להעריכו כראוי, וביחוד בספירתו העיקרית היא ספירת המחקר הביבליוגרפי — והרי למקצוע זה נודע זלזול אצלינו. מקצת מרשמיו אלה של אבי על א. ר. מלאכי נתפרסמו בעתונים שונים.

יש לציין, כי עם שיבת עם ישראל לארצו ותחיית לשוננו, ניתנה דחיפה גדולה גם להפראת הביבליוגרפיה העברית.

הפרופ' גרשום שלום הוציא „ביבליוגרפיה קבליסטיקה", ביבליוגרפיה על ספרות הקבלה וכן ביבליוגרפיה מספרי חסידות ברסלב.

בחקר תולדות הדפוס העברי בכמה ארצות, ביחוד בערי פולין ובארצות המזרח פירסם מחקרים חשובים אברהם יערי, שהוציא גם ביבליוגרפיות מיוחדות של ספרות הלאדינו וספרות יהודי המזרח.

תרומות חשובות לביבליוגרפיה תרם א. מ. הברמן, הוא פירסם ספרים

ל„תולדות הספר העברי", „תולדות מדפיסים עברים" ועוד, שהראה בהם חריפות ובקיאות רבה.

רשימותיו הביבליוגרפיות של ש. ארנסט ראויות לתשומת לב מיוחדת. בן בית הוא בכל המתרחש בשדה ספרותנו, עינו מלווה כל ניצן המתגלה בשמיה, ואזנו קולטת צלילים והוא בעל זכרון עצום. מחקריו מגוונים והוא מגלה יכולת גדולה בעבודת הביבליוגרפיה.

בין המומחים לביבליוגרפיה התגלה גם בעשרות השנים האחרונות כוח חדש, הוא ג. קרסל, שבסידרה של ספרים הרחיב את המענית, בהקדישו ספרים ביבליוגרפיים מיוחדים למדעי המקרא, מדע החברה, חקר ארכיאולוגיה ארץ ישראלית ועוד.

לתשומת לב מיוחדת ראויים החוקרים בביבליוגרפיה במחנה היהדות הנאמנה, יצחק רפאל הדפיס ביבליוגרפיות של ספרי חסידות, של כתבי הרא"י הכהן קוק, הרב עמיאל, הד"ר בנימין מנשה לוין ועוד.

נ. בן מנחם הדפיס עבודות ביבליוגרפיות על כתבי־יד יהודיים בוותיקן ברומא ועל ספרות יהודי הונגריה.

צבי הרכבי הקדיש אף הוא מכוחו ותרם תרומותיו בביבליוגרפיה, וכן יש גם אחרים שפירסמו מחקרים ביבליוגרפיים, שנדפסו ברבעון הביבליוגרפי „קרית־ספר", ב„תרביץ", „סיני" ו„הספר".

אמנם עדיין לא נתמלא התפקיד הגדול של רישום כל נכסינו הרוחניים, רישום אינבנטרי מדוייק מכל מה שנוצר, הגה, חשב והרגיש עמנו בפיזוריו, אך הצורה המדעית המדוייקת, המציינת את הספרים הביבליוגרפיים שהופיעו בשנים האחרונות, יש בה כדי להבטיח לנו, כי על אדמת ארצנו עוד יתפרסמו מחקרים ביבליוגרפיים מקיפים, שלא יהיו נופלים בכמותם ובאיכותם מאלה אשר נתפרסמו בארצות אחרות. ואמנם ראוי הוא המקצוע של הביבליוגרפיה העברית שיעסיק את מלומדינו וחוקרינו, כי על־כן יש בפיתוח מקצוע זה משום להפרות את ספרותנו המחקרית.

עם אליעזר בן־יהודה וא. מ. לונץ

סיור על פני העבר — כותב אבי ברשימותיו — הוא סיקור־עין, שבו האדם מחיה מחדש שלבים שונים מן הימים אשר עבר בהם, וכך יש שהנני עובר ביעף אחרי הסערות והמאבקים שלי מימי נעורי, כשצפות ועולות לעיני דמויות, חיות ומפרפרות. נזכר אני בשני אנשים מידידי הקרובים ביותר, שונים היו אחד מרעהו, אך הרגשה לאומית משותפת היתה לשניהם. הראשון שבהם, אליעזר בן יהודה, העלה את מלאכת הסופרים לידי מדרגה של מסירות־נפש ללאום, מסירות ללשון העברית ללא גבול וללא דוגמא. השני, א. מ. לונץ, נערץ כחוקר הארץ, שמסר את נפשו על מקצוע חקירת ארץ־ישראל.

היהדות הנאמנה שבירושלים, לא קלטה את אליעזר בן יהודה, ולא פעם היה לי ריב ודברים עמו, כי לא יכולתי בשום פנים להסכים להתנהגותו, אך סלחתי לו זאת בידעי את אש־הקודש היוקדת בו".

אבי מספר להלן, כיצד הכיר את בן יהודה, כשהלה נעשה עוזר לפרומקין והחל להוציא לאור את „מבשרת ציון", בתור הוספה ל„החבצלת".

„ערב אחד — מספר אבי — ואני יושב בביתו של הרי"ד פרומקין ומחכה בקוצר רוח לבואו, אני לוגם כוס תה, והנה לפתע נפתחה הדלת ונכנס אדם קטן־קומה וכחוש, אשר לא הכרתי קודם לכן. הציג את עצמו לפני: — בן־יהודה, וישב גם הוא, מחכה לשובו של בעל הבית. ישב רגעים מעטים במקומו חסר מנוחה, ולא נכנס עמי בשיחה. לפתע תקע ידו לתוך כיסו, הוציא מאמתחתו עלי־הגהה, והחל עובר עליהם בקולמוסו. הוא יושב ועובד, ואני לוגם את התה החם המחייה נפשות. כנשוך נחש הרים לפתע את עיניו מתוך צרור ניירותיו, הזדקף והחל משוטט בחדר אנה ואנה. ראיתי כי לפני אדם מלא דאגות, אשר הזמן הכביד עליו את עולו. עברו אך רגעים מועטים, והוא ישב במקומו ונכנס עמי בשיחה. אף על פי שלא הכירני קודם לכן, החל לתנות לפני את צרותיו, כאילו היינו רעים זה שנים ארוכות. הוא התאונן על מר גורלו, כי אין העבודה במכתבי העתים מפרנסת אותו, וכי כל עבודתו במכתבי עתים מכניסה לו בסך הכל עשרים פראנק לחודש. הוא הרבה לדבר על דאגותיו בקשר לכלכלת בני משפחתו (כבר היו לו אז שני ילדים), וכי אין לו ברירה אחרת זולת התעסקות בהוראה. „צר מאוד — הוסיף ואמר, כי אין המכתבי־עתים שלנו יכולה

לפרנס את בעליה. מוטב לי לגנוח דם בעבודת ההוראה מאשר לסבול חרפת רעב, אני ובני ביתי'. הוא היה מדוכא במקצת, אך מדבריו ניכר היה, כי הוא עומד בפני החלטה גדולה..."

אבי הבין מיד, כי בן יהודה הוא איש מורם מעם. רוחו הסוערת קרבה אותו אליו, והוא החל להפגש אתו לעתים קרובות. במרוצת השנים נתידדו השנים, עבדו יחדיו מתוך אמונה, כל אחד בשטח מסוים. אבי נתפס בימים ההם לקסם ר' משה קורדובירו ולתורת הסוד של האר"י הקדוש. הוא היה מרצה עליהם לפני בן־יהודה, כשהוא מנסה לעורר בו אהבה לתורה ולמסתורין העברי. בן־יהודה היה מאזין לכל מלה, אך הוא התענין בעיקר לשמוע את השפה העברית המדוברת בפי אבי, שהשתמש בדבריו בניבים עברים ובמלים מן המשנה והתלמוד. כך ישבו השנים ושוחחו ללא הרף. מחיה השפה העברית השתדל אז, ששיחתם העברית תשמע בקול ותחדור גם לאזני אחרים, כדי שיתרגלו כולם לצליל של הלשון העברית. רבות התווכחו השנים. בן יהודה העלה אז את ענין ה„חלוקה", שלה התנגד בתוקף. בעתונו „הצבי" נמתחה ביקורת קשה על ה„חלוקה": הארץ זקוקה למתיישבים — הסביר העורך לקוראיו, הם צריכים לעבוד את האדמה ולחונן את עפרה, ורק האכר העברי יחזיר לנו את תפארת ארצנו, והוא ידע לא רק להפרות את הארץ, אלא הוא יחיה גם את שפתה. זמן מה אחר כך הופיע גם מוסף ל„הצבי", שנקרא בשם „האכר היהודי", שנערך ע"י הבלו"י מנשה מאירוביץ.

אבי, שהיה יהודי מאמין לא היסס להתקרב לבן יהודה ה„כופר" וה„מומר להכעיס", כפי שכינוהו אנשי ירושלים, וביחוד הקנאים שבהם. לקחה שבי הקנאות שבו לשפה העברית ועקשנותו הגדולה, כי החלטת בן יהודה היתה נחושה. הוא לא חת מהחרמות של הרבנים; הוא לא נרתע מתקיעות השופר על יד הכותל ומהדלקת נרות שחורים, אשר הוקיעו את שמו כמוחרם ומנודה.

הוא החליט להוציא לפועל את תכניתו, ועל אף כל המכשולים ואבני הנגף אשר היו בדרכו.

בן־יהודה קירב אליו את אבי שזכה כבר באימונו, כשם שקירב לעתונו את דוד ילין, דוד בוימגרטן, עוזר דוב ליפשיץ ויעקב שרתוק, את ישראל בלקינד ובנימין שרשבסקי ועוד כמה משוחרי התחייה, ומכל אחד ואחד תבע, כי יתרום כיד יכלתו לטובת ה ת ח י י ה. על בן יהודה ומלחמתו לתחייה כותב אבי:

„תכלית אחת היתה לבן־יהודה — והיא „התחייה". למען תכלית זו שיעבד אליו עולם ומלואו. „הצבי" החל להופיע בשנת תרמ"ה, בלי רעש ובלי תופים, ועינו של העורך פקוחה ואזנו קשובה לקלוט את כל המתהווה בשטח ההוויה של העולם, שניסה לתתו לפני הקורא העברי בארצנו. על משמרתו היה עומד עתונאי ואדם, אשר לא העוני והמחסור, לא מחלת השחפת ואף לא לעג הבריות על חידושיו יוכלו לו. גם השונאים והרודפים המושבעים, אשר החליטו לרדת לחייו של בן־יהודה ולהגביר

את גניחות הדם מלבו — גם אלה ידם היתה על התחתונה. כי יודע היה בן־יהודה להוקיע באומץ לב את כל פשעיהם וחטאותיהם, והוא לא יחת ולא ירא מפני מעלליהם...

„הנה קם לנו אדם — מוסיף אבי באחת מרשימותיו — אשר בעטו ובפיו הוא נלחם ומשפיע על תקומת דור עברי חדש בארץ־ישראל, קם לנו בתוככי ירושלים סופר אשר בהתמדתו כי רבה במלחמת הלשון, יודע הוא לכבוש גם לבבות ערלים; עקשן, המעביר בהתמדה דרך הלשון העברית את כל דרכי החיים של אנוש עלי אדמות. ואין לך שטח משטחי החיים החילוניים והדתיים, חיי המחשבה וההגיון, שלא הכניס בו בן־יהודה מחידושיו, אשר על אף היותם מקוריים ביותר הנה הם גם קרובים מאוד לרוח שפתנו.

„הוא היה אומר: ‚יודע אתה היכן תמצא את לאומיותנו, היכן תמצא את תחיית לשוננו, היכן תמצא את חיות סגנון ספרותנו, היכן תמצא את האהבה לארצנו, או היכן תמצא את תחיית עמנו'?

— „היכן? — שאלתי אני.

— „במקום שתכניס אותו' — ענני בן־יהודה.

„והוא הוסיף ואמר: ‚כל מעמדנו, כל כתיבתנו, כל פעולתנו, חיי רוחנו, צעדינו, חייבים להיות מכוונים לנקודת מטרה אחת: ל ה ת ח י י ה! אין לשאת פני איש: הרצברג, בכר, בלוך, שייד, אפרים כהן, הרבנים, כולם; כולם כאיש אחד חייבים בכבודה של התחייה'".

במרוצת הזמן הפך אבי להיות מעריצו הגדול ביותר של בן־יהודה, והערצה זו מוצאת את בטוייה באחת מרשימותיו המוקדשות למפעלו של בן־יהודה:

„אם יש מורה — כותב הוא — אשר לו אני חב חוב גדול ואשר הדריכני בשאלת עמנו וארצנו, הרי זה אליעזר בן־יהודה. דבריו של בן־יהודה על שינוי אורח חיינו בארצנו הם שעודדוני, הם שעוררוני להטיף לבני עמי, כי ישנו את דרכם. את דבריו אלה של בן־יהודה יש לחרות באותיות זהב בכל בית צבורי בארץ־ישראל:

„‚אנו מבקשים כי יוכלו היהודים פה לחיות חיי כבוד על יגיע כפיים, ולא חיי הבושה והכלימה, על נדבות אחרים. אנו מבקשים להביא מעט אור במשכנות ישראל, מעט השכלה, מעט תיקון המידות, תיקון המנהגים, שמירת הנקיון, אהבת העבודה, מניעת המחלוקת, חיים ישרים בעבודת האדמה, בחרושת המעשה, ובעסקים ישרים אחרים, ובודאי כי נעמוד על משמרתנו ונגלה את מעלליהם של כל האנשים, המבקשים למנוע את כל זה".

ובשולי דבריו אלה של בן־יהודה מוסיף אבי באותיות זעירות:

„ואני חותם בשתי ידי על דבריו אלה של המורה הדגול אליעזר בן־יהודה נ"י".

אבי היה קשור קשר נפשי גם עם אברהם משה לונץ, הסופר והחוקר. הוא

הגיע לירושלים בימי ילדותו, אך התמחה בכל עניניה ובעיותיה, לא פחות מאלה שנולדו וגודלו בה.

עיקר פעולתו של לונץ היתה, כידוע, בחקר הארץ ובתולדות ירושלים, אך הוא היה גם עתונאי פורה. מאמריו, מחקריו וידיעותיו נדפסו בשנתון „ירושלים", שהופיעו בשלשה־עשר כרכים ובעשרים ואחד הכרכים של „לוח ארץ ישראל", שהיו מלאים וגדושים בחומר מגוון מחיי הישוב, הישן והחדש כאחד, ואבי מסייע היה ללונץ לאסוף את החומר ל„לוחותיו" אלה.

ברשימותיו של אבי יש למצוא פרטים מחייו של לונץ, שהיו קשורים במידת־מה בחייו של מחייה הלשון העברית אליעזר בן־יהודה. לונץ שימש גם זמן מה מורה לעברית וגפ"ת בבית־הספר כי"ח ובבית היתומים של הרצברג, ואף בן־יהודה הורה עברית בכי"ח, והנה אירע שביום אחד הובהל אבי לבית־ספר זה, שם סיפר לו לונץ, כי בן־יהודה התחיל להופיע בבית־הספר, כשהוא לבוש טלית קטן מעל לבגדיו, כדי „להפגין את תלבשתנו הלאומית, המיוחדת לנו". לונץ היה בטוח, כי בן־יהודה יהיה ללעג ולקלס בעיני הבריות, וביחוד בעיני תלמידיו, אשר יאבד להם הדרך ארץ בפני מורם. הוא התחנן לפניו, כי יסיר את ה„טלית קטן" וילבש אותו כמנהג כולם, מ ת ח ת לבגדים. אך בן־יהודה בשלו: „אלו הם בגדינו הלאומיים, אותם אנו נלבש בפומבי ולא איכפת לי כלל מה יאמרו הבריות".

לונץ חרד לגורלו של בן־יהודה בתור מורה. הוא רצה לחסוך לו את עגמת הנפש, הקשורה בפיטורין, וביחוד את המצוקה הכלכלית שתבוא בעקבותיה, אך כל הפצרותיו היו לשוא. כי לא הצליח לשכנע את בן־יהודה העקשן, לכן פנה לונץ לאבי, בו תלה תקוות, שיצליח להשפיע על העקשן בן־יהודה. ואמנם אבי ניגש אז לבן־יהודה ושוחח אתו שיחה קצרה, ואחרי שיחה זו הסיר בן־יהודה את ה„ארבע כנפות", קפלם והניחם באחד מכיסיו.

לונץ היה מאושר מזה, ולמחרתו בקש לדעת כיצד הצליח אבי לשכנע את בן־יהודה העקשן. אבי סירב לגלות שמץ מן השיחה ההיא, שנשארה סודם של השנים.

אליעזר בן יהודה

א. מ. לונץ

הרב חיים הירשנזון

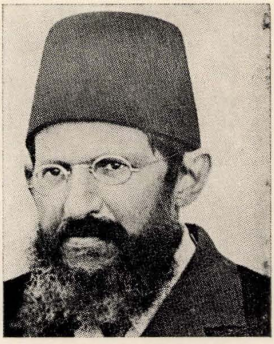

י. ד. פרומקין

הרב חיים הירשנזון

בין חלוצי העתונות של ירושלים בימים ההם התבלט הרב חיים הירשנזון, יליד צפת, שאף הוא כאבי נתן את ידו לאליעזר בן־יהודה. קשור היה עם אבי בקשרי ידידות לכתחילה, ואחר כך נעשו השנים מחותנים. אסתר בתו הבכירה, נישאה לאחי הבכור יעקב יוסף.

„אברך צפתי שעבר לירושלים, בעל עינים מבריקות וחולמות ובעל הדרת פנים, הלוקח שבי את יודעיו, והוא שקוע תמיד במחשבות, מקבל הוא פני כל אדם בסבר פנים יפות, ותוך כדי הילוכו הוא סוקר הכל באשנבי עיניו" — במלים אלה הגדיר אבי את ר' חיים הירשנזון מהיכרותו הראשונה, והם שניהם אז צעירים לימים, שניהם הם חולמים בתוככי ירושלים.

כפי שאבי מציין היה הוא מפורסם בעיר הקודש כ„עילוי", שהפליא את כולם בזכרונו, שהיה פינומנלי, ממש בור סיד שאינו מאבד טיפה. הוא הפליא כמו־כן ברב־הצדדיות של עבודתו המדעית־הספרותית: בכל הראה את כוחו: בכרונולוגיה ביבלית, בתולדות היהודים בתקופת התלמוד ובדברי ימי החינוך בישראל — וכוח־יצירתו היה גובר משנה לשנה.

בימי עלומיו הראה דוגמא של עורך תורני בירחונו „המסדרונה", שריכז סביבו מלומדים רבים, ומשנסע לארצות הברית ונתקבל כרב בעיר הובוקן, גברה ועלתה פוריות עבודתו הספרותית, והחיים והשנים לא היה בהם כדי לטשטש את יצירי־רוחו. ספרים רבים חיבר, ובכולם היה משום חידוש, ואבי מדגיש, כי מה שמפליאנו בספריו היא לא רק בקיאותו המיוחדת בכל מכמני ספרותנו העתיקה, כי אם גם אותה החריפות המחשבתית, שבה היה מחונן מנעוריו. משום חידוש רב היה בעת הופעת ספרו „ימים מקדם", המטפל בכרונולוגיה ביבלית. הוא מאיר בו בעשרים פרקים את בעיותיה של הכרונולוגיה התנ"כית. הוא נגע בספרו זה לא רק בבעיית מנין השנים בימי המקרא, כי אם גם בכמה מאורעות היסטוריים שבתקופת התנ"ך, בימי אחאב ובימי מלכות בית דוד, ודרך אגב גם במסורת וגם בזמן חיבורם של כמה מספרי המקרא. ספרו זה היה הראשון בספרותנו המחקרית בארץ, שהדגיש את ערך חקר כתבי הקודש.

הרב הירשנזון היה בין החולמים והלוחמים גם יחד. בספריו ובחליפת מכתביו

עם גדולי הדור הכניס את הרומנטיקה תוך כדי חרישה בנבכי ומכמני העבר, ובאופן זה קירב הרב הירשנזון הרבה את הלבבות של הציבור התורני להיסטוריה מצד אחד, ולתנועת התחיה בארץ ישראל מאידך.

חוטים לאומיים רבים שזורים בכתביו ההלכתיים ובחידושי הש"ס של הרב הירשנזון, תוך כדי חידושים בתלמוד הוא מבריח רעיונות על „היחוד שבעם, שהוא כתא בגופה של האומה כולה, כשם שהאומה היא חוליא בשלשלת הגדולה של האנושיות, והוא מדבר על האחריות, שהיחיד נושא על עצמו כעל חלק מן הכלל".

במחקריו על חכמי התלמוד הוא מדגיש, כי יוצרי התלמוד, התנאים והאמוראים הצטיינו בזה, שהם לא הסיחו את דעתם מהצורך לחזק את הרגש הלאומי אצל המוני העם. כל זמן שהעם היה מחובר לקרקע ורגש המולדת שלו היה טבעי, הרי היו שרשים עמוקים לרגש זה, אך משהעם הלך לגולה ונותק משורש־חיותו, החל רגש המולדת להחלש, ואז היה מן הצורך לחזק את הרגש הזה, ואז נעשתה האגדה — האגדות שבתלמוד בבלי וירושלמי — הצורה הספרותית שבה ביטאו את הגעגועים הלאומיים. לנגד עיני בעלי האגדה ריחף האידיאל של הגאולה, ובאגדות על החורבן המסופרות במדרשים באה לידי ביטוי קינת העם הגדולה על החורבן, ובאופן זה נעשתה האגדה התלמודית לכוס־הפלאות לדמעותיה של האומה, האגדה גם שימשה מקור נחמה בימות צרה ופורעניות.

הרב הירשנזון עמד במחקריו אלה על הלשון הפשוטה של האגדה, במקום שהיא עברית, והיא מלאה חן ויופי וחריפות־הלשון, וגם ביאר הרבה אגדות תמוהות, בהביאו בפני הקורא את משמעותן ההיסטורית. וכתביו עומדים במבחן הזמן. אין ספק שמי שיזדיין בסבלנות הדרושה ויסגגן את דעותיו בצורה פופולרית, יצליח להעלות מתהום הנשיה אישיות בעלת קסם, שראויה להשבץ בתולדות הספרות ובתולדות התחיה.

כהוגה דעות עברי מתגלה לנו הרב הירשנזון בהשקפותיו, אף מספרו הפילוסופי „מושגי שוא והאמת" אשר חיבר, אנו רואים כי הוא גם בן־בית במחשבה הפילוסופית הכללית, והוא מלבישה לפעמים כתונת־פסים עברית ברוח המסורת, כמי שחורש על תלמי הלבבות חרישה פילוסופית.

ובאותה חרישה בשדות־הנפש, בכוח הדוחף לביצוע מעשים ברוח התחיה וחרישה על הלבבות מצטיינות גם בנותיו: אסתר טובנהויז, רעיתו של פרופ' יעקב יוסף, היא בעלת שאר רוח מלומדה ועסקנית דגולה' הדסה נחמה אדלרבוים, היא סופרת מחוננת, ועוד בהיותה בירושלים, צעירה לימים, היתה הראשונה בחברת „שפה ברורה". תמרה צפורה די סולו פול, רעיתו של הרב החכם הנודע ד"ר דוד די סולו פול, מפורסמת כעסקנית חרוצה, שעמדה בראש „הדסה" העולמית ופעלה רבות למען תקומת ישראל בארצה, ותהילה רחל ליכטנשטיין — גם לה יצאו מוניטין בעסקנות חרוצה. גם בנו של הרב הירשנזון הוא אישיות ידועה בעולם המדע.

הרב הירשנזון היה מאלה, שהבטיחו הרבה וגם קיימו הרבה. הוא טפל הרבה בתולדות המשנה, והוא מתעכב על התפתחות המשנה מזמן שהתורה שבעל־פה יצאה מגדר „מסורת" ונעשתה למשנה, כלומר: תורה הזקוקה לשינון, והתלמידים היו משננים וחוזרים עליה במאמרים קצובים וקצרים, וקבצי מאמרים אלה הם אשר היוו יסודותיה של התורה שבעל פה.

במשנה של ה„ירושלמי" נשתמרה הנוסחה של המהדורה הראשונה, ואמנם מטפל הרב הירשנזון הרבה בספרו „חידושי הרה"ח למסכת הוריות" בתלמוד ירושלמי, והוא מבאר הרבה אגדות שבתלמוד ירושלמי ומקומות קשים ותמוהים לפי דרכו המדעית, ובנסחו את הסברותיו הוא מסתמך תמיד על ידיעותיו המקיפות, שאליהן מצטרפת תמיד הבנה אינטואיטיבית עמוקה.

קו של יופי יש למצוא גם בספרו „מושגי שוא והאמת", שבו הוא מעביר בפני הקורא שיטות פילוסופיות שונות, ומראה לנו כיצד רעיונות פילוסופיים משתרשים ומתאזרחים, אף שאין להם ערך של קיימא, ולא תמיד הרעיונות הבריאים, שיש להם אחיזה ממשית ואמתית בעולם־הרוח הם המתקבלים. השיטות הפילוסופיות הרי הן כבני־אדם עלי אדמות, הללו נודדים והללו נובלים, וכגורלם כך גורלן של השיטות הפילוסופיות, שרק מתי מספר מהן זוכות לאריכות ימים.

ואת סיבת איבוד החן של שיטות פילוסופיות הוא מבאר, כי הן יורדות מעל במת עולם־הרוח, הואיל שבכל דור ודור הולך ומשתנה הטעם, כשם שמשתנית האדירה העיונית, והפילוסופיה מקבלת מדי פעם בפעם צורה חדשה.

מעין הפתעה בעולם הרבני היה ספרו החשוב של הרב הירשנזון „מלכי בקודש", המטפל בעיקר בענינים הקשורים בתנועת התחיה. כאשר הופיע ספרו זה המטפל בענינים הקשורים בתנועת התחיה כתב אבי:

„בספר „מלכי בקודש", נתגלה לפנינו הרב הירשנזון באור מלחמת התחיה, שהוא היה אחד מלוחמיה הראשונים, מאבות תחית הדיבור העברי ומראשוני מניחי היסוד לתחית הלשון בעולם התורני, והוא הראה בכך את כוחו עוד בימי עריכת ירחונו ה„מסדרונה", שנטה בו מרוב הסופרים התורנים, שהם עסקו בעיקר בחיי ישראל בגולה, בעוד שהוא עסק בהרבה בכל בעיות הישוב. הוא מקדיש ספר זה במיוחד לבעיית חידוש הסנהדרין בארץ ישראל וכן להצהרת באלפור, כמבשרת את התחיה המדינית, וספר זה ערוך באותה השיטה המיוחדת לו ובאותה דייקנות מופתית מבחינה מדעית. עממי ברוחו הריהו הולך עם העם, וכל פרובלימות העם מעסיקות את רוחו, ולפנינו כאן לא ספר תורני, כי אם ספר ששרשיו נעוצים עמוק־עמוק בתנועת התחיה בארצנו. גם כאשר הוא שימש רב בהובוקן שבארצות הברית, הרי ברוחו ונפשו היה מושרש בארצנו.

והרי לדוגמא השאלות שהוא מטפל בהן בספרו זה: ההנהגה המדינית בארץ, שאלת העבודה והרכוש, שאלת התאמת משפטי ישראל עם משפטי העמים, שאלת

ניתוח המתים במחלקה הרפואית של האוניברסיטה העברית, — מהבעיות המרכזיות בתחיתנו הישובית והמדינית בארץ.

„מנעוריו — כותב אבי — היה הרב הירשנזון בעל שיחה למופת. אך רק נמצאתי במחיצתו והוא העבירנו מיד בשיחתו לעולם של המחשבה וההגות וכל שיחה קלה שלו גרמה לי כמו לרבים אחרים קורת־רוח והנאה רוחנית גדולה, — וכך היה מבהיק גם בירחונו ה„מסדרונה" אשר ערך, שריכז סביבו את טובי הכוחות של גדולי החוקרים התלמודיים ובחכמת ישראל, הוא העורך הצעיר, שהיה עילוי ספרותי מנצנץ, האציל מרוחו על ירחונו, בהביאו לתוכו מהפרי אשר גידל בגן־נשמתו. והוא לא זכה מן המוכן, אלא חצב הכל ממחצב נפשו. בירחונו כבר הכניס מן ההתנערות, שהחלה מאז להיות מורגשת גם במקצוע חכמת ישראל, וה„מסדרונה" כבטאון טהור לחכמת ישראל שימש דוגמא גם להד"ר ש. א. הורודצקי בשנתון „הגורן". נזכר אני שכאשר דיבר על מגמתו בירחונו זה, היה מדגיש כי ברצונו, שעבודת־הרוח של הדורות הקדמונים תקבל ב„המסדרונה" הארה חדשה; יש להאיר את נכסי הרוח של האומה, ויש צורך להזריח עליהם אור חדש. נשימה חמה ולבבית זו נסוכה גם על ספריו הרבניים, שהנשימה החיה והתוססת של הבעיות האקטואליות מפעפעת בכל השאלות ותשובות ובכל חליפת המכתבים המסועפת שבינו ורבני הדור האחרים".

אבי מדגיש ברשימותיו את אומץ הלב למחשבה עצמית של הרב הירשנזון, ואמנם היה האיש מנקיי־הדעת ומאותם המעטים, שנתברכנו בהם בימים הראשונים, בעלות שחר התחיה הלאומית, שמצאה לה את חולמיה ולוחמיה בתוככי עיר הקדושה ירושלים.

בעולם הרבנים היה מכובד מאד הרב הירשנזון, לא רק על ידי מחקריו המקיפים בנבכי העבר, כי אם גם על ידי טיפולו המתמיד בבעיות ההווה באפיקי התחיה הלאומית. באגרותיו לגדולי רבני הדור ולאחרים, הדגיש את הצורך, כי עם ישראל יתיצב במלוא קומתו ובכל מאמצי עוזו הרוחני, כדי לחזק את בדקי בית ישראל ובכדי לתת לציבור התורני את המזון הרוחני, הדרוש לו לפי תביעת זמננו עם תקומתה של מדינת ישראל.

שנים רבות לפני הקמת מדינת ישראל כבר הגה רב זה בכל אותן הבעיות המעסיקות אותנו היום, בעיות מודרניות ובעיות משפטיות, ויש להתפלא כי הוא הגה בכך עוד בהיותו צעיר לימים, וראיתו זו נצטללה במרוצת השנים גם בצורות ההבעה וגם בתוכן הליריי־ההגותי, שיש בהם כדי להראות לנו, כי היה בעל נפש פיוטית ובעל הלך־נפש, שלא היו מצויים כל־כך בעולם הרבנים.

בימינו, כאשר כל מאמצינו מכוונים למטרה האחת: לשוב ולבנות את מולדתנו הישנה ארץ ישראל ולחדש בה את ימינו כקדם, אל לנו לשכוח את אותם האנשים אשר הדליקו את לפיד התחיה, שביניהם התבלט הרב חיים הירשנזון, אדם

שבו מתלבטת נשמה סוערת של אדם, אשר מתוך רשות היחיד שלו הוא עובר לרשות הרבים, כשהוא מטפל כרב וחוקר בכל בעיות הישוב. ועל הכל יש לציין אותה החמימות הנפשית שהיא שופעת מכל דבריו. מדורים מדורים נפתחו לפנינו בספריו המרובים, וכל מדור יפיו שלו וחינו שלו, ובכללותם הרי הם מצטרפים לשלשלת ארוכה, שבהם חוטי התחיה נשזרו ביד אמונים של אדריכל בנאי, הדואג לבנין הישוב.

וכמוהו גם אשתו חוה, בתו של הרב שמואל מרדושקביץ, שהיה עסקן ציבורי ידוע. היא ידעה את סוד הלבביות, כמו ידידתה דבורה בן־יהודה, רעיתו מנוער של מחיה הלשון העברית בארץ אליעזר בן־יהודה, אף היא מנהיגה את הדיבור העברי בביתה, ולשם השפעה תרבותית לאומית על נשי האשכנזים בירושלים, היא מוציאה עתון ביידיש בשם „בית יעקב", כעין תוספת ל„הצבי" שבעריכת בן־יהודה. ואף היא כבעלה מתגלית לפנינו כחולמת עדינה. אמנם ירושתה בספרות ובעתונות צנועה וקטנה (העתון שערכה לא זכה לאריכות ימים), אך יש בירושה מעטה זו חן מיוחד, אותו החן, שהיה חבוי בתוך קיפולי נשמה נעלה של אשה עבריה, שהיתה אחת הלוחמות הראשונות של תנועת התחיה בירושלים.

המאבק לחידוש החיים
בצפת ובגליל העליון

המאבק לחידוש החיים בצפת ובגליל העליון

עיר המקובלים צפת, הספוגה מדורי דורות כיסופים לגאולה, שאבי עבר לגור בה בשנת תרמ"ד (1884), כאשר נשא לאשה את בת שבע, בת ר' אברהם שלמה גולדנבוים, היתה עבורו עיר קסמים, שמעשי בראשית מתחדשים שם לעיניו בכל יום, לקחה אותו שבי אותה תמונת־הנוף הנפלאה המבריקה בשלל־גווניה, הריה ועמקיה, כשבקרבת המקום לחשו הגלים של ים הכנרת — אותה יעלת החן ואבן הפאר של הגליל העליון. לנגד עיניו רחפו דמויות מני קדם, שחיו ופעלו בצפת במאה השש עשרה, בתקופת הפריחה אשר לה. לעיניו נצנצו חולמים ולוחמים נועזים, אשר חזו את חזון הגאולה, שהתהלכו בסמטאותיה העקלקלות ושאפו לתיקון האדם — וזה „תיקון האדם" שלקח את כל לבו מאז בשבי.

„חקל תפוחין קדישין" קרא האר"י לצפת, גן תפוחים, וסביבת צפת יכולה להיהפך לגן פורה, מושבות שמסביב לעיר המקובלים תקלוטנה עולים מתפוצות ישראל. מחבר „לכה דודי", ר' שלמה אלקבץ, העביר את שירת הגאולה לכל התפוצות. געגועי הגאולה של הסוד נעשו לא רק חלקן של השכבות האריסטוקרטיות שבעם, כי אם גם לקנינים של כמה שדרות יותר רחבות, ומדוע זה עתה לא תהיה צפת העיר המחשלת את רוחם של הבונים והמתישבים בסביבתה? שאל לעצמו העלם הצעיר, ומיד נתגלה כי האברך הירושלמי הוא שונה מיתר הצעירים בצפת, הוא מתבלט ברוח מיוחדת לו. ורוח זו מנחה אותו בדרך אחרת, בדרך ההשכלה, שאותה ספג עוד בימי לימודיו בישיבת „עץ חיים" בירושלים. בצפת לבשה גידים ועצמות אצלו המגמה הברורה, להכניס רוח של פרודוקטיביות לחיי אנשיה.

כבר בראשית חייו בצפת, נוהה הוא אחרי בעלי המלאכה, שהוא מרגיש את עצמו קרוב אליהם, כשבלבו בוערת תשוקה עזה להפוך את רוב תושבי העיר לאנשים עובדים, היונקים מפרי עמלם. הוא מצא שם כר נרחב לפעילותו, ביחוד בין חוגי הנוער, שהטיף לפניהם כי יתחילו לחיות חיי עבודה. בצפת היה אז מספר מצומצם מאד של יהודים, שמצאו את פרנסתם מעמל כפיהם, בסנדלרות, נגרות, חיטות, בנאות וכו'. אבי שיתף את עצמו בדאגותיהם של אלה, הוא התחבר והתידד עמהם, ואף מצא ביניהם טיפוסים נעלים.

תחית־הישוב היתה מלווה במלחמת־רוח כבירה. וככל שאבי הטיף לפרוץ

את החומה ולצאת לחיי עבודה ולעבודות פרודוקטיביות, — כן נתרבו מתנגדיו. הם הביטו בצפת בהפתעה על העלם הצעיר, שבא מירושלים להטיף לפרודוקטיביות. אך רבים מבני הנוער שמחו על כך, שאברך זה מטיף באומץ־לב לחידוש־החיים ולהבראת יסודותיהם, והוא מעורר בעטו ובפיו להתישבות חקלאית. פעולתו הכניסה תסיסה רעיונית בין תושבי צפת, בהטיפו למזיגה של תורה ומלאכה כאחד. אבי טרח אז הרבה כדי להסביר, כי המלאכה היא בצד התורה היסוד לקדשי־חיינו, כי בלי עבודה ומלאכה חסר לנו הקרקע מתחת רגלינו, ואם אין לנו מרחב־מחיה של עבודה ומלאכה, אזי אין גם מרחב־מחיה לנפשנו. להטפותיו ליגיעת כפים היו הרבה הדים חיוביים, כי נמצאו רבים בין בני הנוער בצפת, שהיו יוצקים מים על ידו, והם הלכו בדרך שהוא הטיף לה. הם למדו מקצוע וחיו חיים של יגיע כפים.

ביומנו מן הימים ההם יש הדים לחליפות ותמורות. מצד אחד החשיב אבי מאד את ערכי הרוח, הנוצרים ע״י למוד התורה ופלפולי דאורייתא כשלבים בסולם הערכים הרוחניים, ומאידך — משא נפשו עבודה ויגיע כפיים וגם שנוי המבט של בוז ובטול לבעלי מלאכה.

בינתיים נולד בנו בכורו יעקב יוסף בשנת 1885. האב הצעיר היה מאושר בבנו — ראשית אונו — ויחד עם אמי החליטו לחנכו לתורה ולעבודה ולהרחיקו מחיים עלובים בלתי פרודוקטיביים.

עוד האב מהרהר בעתיד בכורו, והנה בא בנו השני משה ברוך בשנת 1887, ואחריו השלישי חיים יאיר בשנת 1888, והאיש הצעיר שעדיין לא הספיק לקבוע לו דרכו בחיים כבר מטופל בילדים. פרנסתם מעיקה עליו במלוא כובדה, והוא גם נכסף לקבוע את גורלם בעזרת החינוך המיוחד, שהוא מתעתד להעניק להם. הוא לא הסתפק להיות רק נאה דורש, המטיף את האהבה למלאכה לאחרים, כי אם גם נאה מקיים. תשוקתו לחיות חיי עבודה ולהתפרנס מן המלאכה, הלכה וגברה, והפכה להיות במרוצת הימים עובדה קימת. אחרי שהקים בית מלאכה אשר העסיק זמן רב את המיסד, את רעיתו, פועלים שכירים וגם בניו, לפני שיצאו לחוץ לארץ לקנות תורה ודעת, אף הם עסקו בעבודה בבית מלאכה זה, שהיה הראשון בכל הגליל לאריגה וסריגת אפודות, צעיפים וגרבים.

לתעשיה זו יש היסטוריה ארוכה וגדילה, מהולה בצער וביסורים. היסטוריה ההולכת ונשכחת עם הסתלקותם של בני הדור העבר, שעם מותם הם מורידים אתם הרבה מתולדות חיי הישוב. בימים ההם לא היתה תעשית הסריגה ידועה בישוב. המלבושים הסרוגים היו מכינות נשים חרוצות בידיהן, או שהיו מביאים אותם מוכנים מחוץ לארץ.

כאשר החליט אבי להקים תעשיה ממין זה, גמר אומר גם ללמוד את המלאכה. בראש וראשונה גולל את תכניתו לפני בת שבע רעיתו. אמא נבהלה לשמוע מפיו, שהוא מתכונן להכניס שינוי ניכר בחייו, וגם אומר לנסוע לאשכנז, כדי ללמוד את

מלאכת הסריגה. היא ניסתה לדבר על לבו, שלא יעשה כן. אין אדם נשוי ואב לכמה ילדים פעוטים מפקיר את ביתו והולך לנוע לארצות נכר כדי ללמוד מלאכה — היתה טוענת — ומשראתה כי אין היא יכולה לשנות את ההחלטה, ושבעלה גם נכון לעשות מאמצים כבירים לשם אותה תכלית, קבלה עליה את הדין.

אבי התחיל דואג להוצאות הדרך לאשכנז. הוא מכר את כתר הכסף של טליתו, הניח בעביט קצת מן הכרים והכסתות ושני גביעי כסף גדולים, רק אז יכול היה לצאת לדרכו. הוא הגיע לפרנקפורט, ושם נפגש עם ידידו ר' רפאל אטלינגר, שהדריך את האורח בן ירושלים. בהמלצתו נתקבל לאחד מבתי החרושת לסריגה כדי ללמוד את המלאכה. מנהל בית החרושת, יהודי גרמני, הסתכל ביהודי בן ארץ ישראל, בחן את פניו היפים, שהביעו חן ונועם, הסתכל גם בידיו הלבנות, שלא התנסו עד אז בעבודת כפים, והתפעל מרעיונו של הצעיר הנועז, הרוצה לקיים את ביתו מיגיע כפים, בעיר הקדושה צפת. בזמן קצר למד אבי את מלאכת הסריגה על בוריה, ונשאר כשנתיים בבית החרושת האמור, ותוך כדי זמן זה הספיק לחסוך לעצמו כסף כדי קנית מכונות סריגה עבורו.

אמי לא התלוננה מעודה על גורלה, היא קבלה את הכל באהבה. קשה היה לה להשאר יחידה בבית עם כמה ילדים, כשקופתה לעתים קרובות ריקה, אך אבי תמיד צדק בעיניה בכל הליכותיו. רבות סבלה. לעתים תכופות היו המחסור והעוני פוקדים את ביתה, המטופל בבנים ובבנות, אך היא גם ידעה להתגבר על המצב ולצאת בשלום מכל צרה.

כאשר התחיל אבי ביחד עם אמי, שהיתה לו לעזר בכל מעשי ידיו, להוציא מתחת ידם כל מעשי סריגה ואריגה ולהפיץ את התוצרת בין משכנות ישראל וישמעאל, מצא שעת כושר לחדש את תעמולתו לתורה ולמלאכה.

בצפת הרבנית בימים ההם קבע לו על בית הסריגה שלו שלט גדול: „אהב את המלאכה, ושנא את הרבנות". בחדר המכונות קבע על הקירות שלטים: „סוד ההצלחה היא — המלאכה". „החיים בלי עבודה כמסגרת בלי תמונה".

בית המלאכה הלך והתפתח יפה. לסחורתו נפתח שוק בכל הארץ, ובין הזבנים נמנו מחוץ ליהודים גם מוסלמים, נוצרים, דרוזים וטשרקסים. בין הקונים האלה נמצא גם ערבי סוחר צעיר, גבוה וחסון בשם חליל אבו חסן, שנחשב בין הקונים הטובים של אבי, הוא היה קונה קבוע ונהנה ממחיר מיוחד שהיה קובע למענו, הוא כיבד את אבי ונוכח לדעת, כי „קילמה" (מילה) של „חכם מאיר" היא „קאלאם שאראף" („דיבור של כבוד"), וכשנתאספו כמה קונים הספיק חליל אבו חסן לתחוב זוג פזמקאות בחיקו. אבא הבחין בגניבה, ומכיון שהיו שם קונים אחרים שתק ולא אמר לו כלום, אך משהכין את החשבון הכניס גם את זוג הגרבים הגנוב... הערבי שילם ולא אמר דבר. הלך לדרכו ונפרד כרגיל. כעבור זמן מה חזר, קנה שוב סחורה ובשעת מעשה תחב לחיקו אפודה אדומה. קצה האפודה נשארה קצת בחוץ, כשהיא

בולטת מן הצד. הייתי אז ינוקא, ובמקרה הייתי אז נוכח בבית המלאכה. מבלי לחשוב אפילו רגע, סטר אבי על לחיו של הקונה ה„לוקח" סטירה כה חזקה, שצלצולה נשמע באזני, וראה זה פלא, הערבי הצעיר הוזל דמעות ובכה כתינוק, אבי הסתכל עליו בשתי עיניו היפות והטובות, שהביעו מוסר וגם לטיפה. והוא תפס בידי אבי, התחיל מנשקן ומלטפן ואומר: „יה חכם מאיר, הרי אני גבור לעומתך, יכול אני להעיפך בהבל פי, ואולם בקבלי מאתך סטירת לחי, הרגשתי כאילו הנביא בעצמו סטר עלי, התחלחלתי בקרבי כשחשתי את נגיעת אצבעותיך, שהניסו את „השטן הארור". יודע אני אותך „חכם מאיר", רואה אני כי הנך איש טהור, בעל מידות נעלות, והריני חש בלבי חרטה גדולה, אתה הנך כ„אבי המרחום" (המנוח), ואני מבקש מאתך סליחה ומחילה. לך אשאר נאמן ומסור עד יום מותי".

חליל אבו חסן המשיך לקנות סחורה מבית האריגה של אבי, והפגין את ידידותו ומסירותו בכל הזדמנות, ומאז מדי שנה בשנה, כשנגמרו ימי הפסח היה שולח לאבי „סאנייה" (מגש גדול) ועליו מאכלי מעדנים מכל טוב.

„על שלושה דברים העולם עומד: על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים", שלושת הדברים קיים אבי בעצמו. לפיכך היו דבריו מאז בעלי משקל יותר מקודם, הוא המשיך ביתר שאת ובכל להט נפשו להתמסר לחוגי הנוער ולקרבם אל התורה והעבודה, הוא יסד לשם כך את „בית האולפנא לתורה ולמלאכה", רכש כל מיני כלי עבודה וחילקם חינם בין נערי השוליא, למען ילמדו את מלאכתם כהלכה.

כיון שבין תושבי צפת עצמם לא מצא אבי את הסיוע הדרוש לשם ייסוד בית אולפנא, שילמדו בו מלאכה, על־כן ביקש סיוע לכך מנדיבים בחוץ־לארץ. הוא פירסם בעתונים „קול מצפת לקהל ישראל קדושים אשר באשכנז", שבו פנה אליהם, כי יתמכו בבית האולפנא אשר יסד, שבו ילמדו נערי ישראל תורה ומלאכה. לבית האולפנא יהא מלמד ומורה, ומנצחים יהיו בו לפקח על הלימוד ועד הסדרים. הוא קיווה „כי בעזה"י ירבו נערים גם מבין העולים לאה"ק, ונערים נוספים יבואו מיום ליום וידפקו על שעריו ללמוד תורה ומלאכה". והוא מסיים את הקול קורא: „אל נא אחינו היקרים! אל נא תשעינה עיניכם מצורך השעה, חושו, גושו ותימכו בידינו, כי הצלת נפש אחת מישראל שקול כנגד הצלת עולם מלא, כדאמרו חז"ל, זכרו נא את ארץ הצבי, זכרו עיה"ק צפת מרחוק, ופקדו את הברכה הזאת". הוא גם פנה לאחיו תושבי צפת: „מדוע אין איש מנדיבי עיה"ק מריקים מכיסם עבור בית האולפנא ומדוע אין איש שם על לב גורל הנערים העזובים לפקדם במתנת יד?" והודות ל„בית האולפנא לתורה ולמלאכה" שיסד אבי, קמו דורות של בעלי מלאכה מנוסים בצפת, ומהם שנתפזרו גם למושבות הסמוכות.

אך פעולתו הציבורית לא נצטמצמה, למרות שהתמסר בכל נפשו ומאודו למוסדו לטובת הנערים לומדי תורה ומלאכה, כי מצא לו זמן כדי להניח את היסודות

מאיר טובנהויז (בגיל 28)

גם לחברה „חסד ואמת", „אגודת בעלי מלאכה של צפת", שבכל מאמצי כוחו השתדל לאגד יחדיו את בעלי המלאכה כדי לרומם את מצבם הירוד. כבעל רגש מוסרי וכמשכיל עברי השתדל להגשים את דעות הנביאים לטובת הצבור, במיוחד לטובת השכיר ובעל המלאכה, המתפרנס מיגיע כפיו, כדי להביא לחמו. כמו כן שקד על כך, כי עולים חדשים הבאים יבחרו לעצמם משלוח יד בעבודה ובמלאכה. ואלה ששמעו לקולו היו מדי פעם בפעם באים ופונים אליו בכל ענייניהם וקובלים לפניו על מחסורם ומצבם הירוד. לפניו תינו את גורלם הקשה, והוא דאג תמיד להם.

מבין העולים האלה שימש אז בצפת דוגמא מאלפת של אדם בעל מלאכה ותלמיד חכם כאחד ר' השה חנהל"ס, סנדלר היה והתפרנס בלחם צר ומים לחץ מעבודתו, ובחר במקצוע הסנדלרות, כי רצה לחיות מיגיע כפיו. הוא היה מסתיע באשתו בעבודתו, וכאשר מי שהיא היתה מזמינה זוג נעלים, היתה היא המודדת את רגליה, כי נזהר היה לא לגעת ברגלי אשה. ואבי הראה לר' השה זה אותות הוקרה והערצה, ומיד כאשר בא לצפת התרועע עמו.

קצת היסטוריה על אותה פרשה, מחיה אחד הפרקים המעניינים של תולדות צפת היהודית במאה החולפת. נתחיל באגודה „חסד ואמת", למעשה ארגון בעלי מלאכה הראשון בדור הקודם. ר' השה חנהל"ס היה בין מניחי יסודות הארגון האמור, וברשימותיו של אבי תופס הוא מקום נכבד.

אבי ור' השה הניחו את יסודות האגודה, שהיה לה בית־כנסת מיוחד ובמשך זמן קיומה פעלה הרבה לטובת חבריה. עם ייסוד החברה הדפיס אבי יחד עם ר' השה חוברת מיוחדת בעברית ויידיש, על תפקידיה ויחסיה של החברה לשאר המוסדות. פרטים מעניינים מספר אבי עליו ברשימותיו:

„אדם יקר היה ר' השה, ששימש מופת לרבים במסירותו לתורה ובאהבתו הבלתי שכיחה לבריות. אף על פי שהיה גדול בתורה משך את ידו מן הרבנות. כשהיו מציעים לו משרת רב היה יודע להשתמט ממנה בכל מיני אמתלאות, מחשש שמא יגרום על ידי כך למחלוקת או לשנאת חנם, ובעיקר מחשש בטול תורה. לימוד התורה היה בשבילו דבר שבחובה ושבהכרח, כאילו היה כל קיומו מותנה בה. אולם יותר משהשתוקק ללמוד תורה היה שואף ומשתוקק ללמדה לאחרים, להרביץ תורה ברבים. לא היה שם לב לחולשתו, לעיפותו הרבה ולא היה משגיח בקלקול הדרכים ובמזג האויר, ובדייקנות יוצאת מן הכלל היה ממשיך לרוץ בערבים ובימות החורף, לפני עלות השחר, משכונה לשכונה, מבית מדרש אחד למשנהו לשנן תורה לרבים".

ר' השה זה היה חי חיי צער ודוחק. משכורתו היתה דלה, אך לא הוא האיש כי יתאונן. הוא קיבל את יסורי העוני באהבה. ולא זו בלבד, אלא השתדל לחלק צדקה ביד נדיבה למעלה מכוחותיו, כך קבל על עצמו בשעת הדחק לפרנס את אחד התלמידים העניים יום אחד בשבוע, ולא היה סומך על אשתו שתקיים מצוות

צדקה זו כהלכתה, בחזרו על דברי חז"ל: „אשה עיניה צרה באורחים", אלא היה עולה בעצמו, כשהוא עטוף בטלית ותפילין לביתו, והיה בודק במטעמים שנתנו לפני בן הישיבה האהוב עליו, אם יש בהם כדי שביעה ואם נתנו ביד רחבה.

הוא היה ידיד ורע של אבא, ויחד אתו חברו את המצע הרעיוני של אגודת „חסד ואמת", „אגודת בעלי המלאכה של צפת". שניהם הרגישו בצורך התכוף לאגד את בעלי המלאכה ולדאוג למצבם הקשה, על כל צרה ומחלה שלא תבוא. כי גורל אלה היה קרוב ללב השנים. הם פעלו במלוא המרץ והקימו את אגודת בעלי מלאכה, שהיתה הולמת את רוח הזמן. אגודה זו מנתה כ־150 חבר. תנועת אגוד זה הלכה והתגבשה, ובמצע הרעיוני שחברו אבי עם ר' השה נאמר בין השאר, כי „תכלית הבריאה כולה היא העבודה, כי עבודה ומלאכה, חסד ואמת, הם תכלית ראשי ע"ד כל יצירי עולם, כחוקות שמים וארץ, מתאחדים יחד בפעולתם בחסד ואמת, כי כן יסד אלקי עולם, את האחדות ע"י העקרים האחדים האלה, והמה כשרשרות העבותות המאחדות את כל הנמצאים, לחזק זרועות עולם בל תמוט לעולם ועד, ולהיותם אחוזים באחדות הטבע, אשר לא תיעף ולא תיגע ולא תשנה את תפקידה, לעבוד ולעזור אחד את אחד, מהבריאה היותר רמה למעלה עד היותר שפלה למטה, למלאת חובתם על ידי העבודה, המלאכה, החסד והאמת. החברה הזאת יסודתה בהדרת קודש, על אחדות נאמנה בין כל איש ישראל, בלי הבדל, יהיה מאיזה עדה שיהיה, ובאיזה דרך ומנהגי היהדות אשר יבחר, וזכות ומשפט אחד יהיה לכולם בשווה".

עיקר דאגתם של אבי ור' השה היה על דבר „חינוך הבנים לתורה ולמלאכה, למען יוכלו להגיע למטרת איזה תכלית של חיי אדם המעלה". בפסקא אחת נאמר:

„בשימנו עינינו ולבבנו על מצב חיינו בפרט ועל מצב הארץ הקדושה בכלל, ישמח לבנו ויגל כבודנו מאד על אשר חנן ה' אותנו בכשרון העבודה והמלאכה, למען נאכל לחמנו בזעת אפנו מיגיע כפנו, ותגדל עוד זאת נחמתנו בעינינו, בשבתנו על אדמת הקודש מקום קברות אבותינו, אשר יקר לנו כל זאת מכל תענוגות בני האדם וחיי בשרים".

בהמשך המצע הרעיוני מסבירים הם כי: „גורל חיינו רע ומר ואומלל מכל יושבי תבל ושוכני ארץ, כי בנפשנו נביא לחמנו הצר, ובכל עמלנו בעבודה ומלאכה אשר תחיה את בעליה, הנה אנחנו פה חיים חיי עוני ולחץ נורא. ומה גם בעת צרה, וכל מקרה אסון אשר יקרה חלילה את איש מאתנו ותפריעהו ממלאכתו ועבודתו אשר חייו תלויים בה, אז הלא אפסה עזרתו בו להביא טרף לביתו". כך הונחה אבן הפינה לאגוד בעלי מלאכה ועובדים עברים, אשר מיסדיה נכספו לראותו הולך ומתפתח לקראת עתיד מזהיר. אף־על־פי שר' השה היה שותף לאבי ביסוד אגודת „חסד ואמת", היה קיים מרחק רעיוני רב ביניהם, ביחוד בכל מה שנוגע ליפיפותו של יפת, לגישה לעניני הדת ולגישה לתרבות העמים. היו לו לאבא ויכוחים רבים

נערים המתלמדים מלאכה

עם ר' השה, אך ללא הועיל. סיפור מעשה אחד, שאבא מוסר אותו בזכרונותיו ידגים מה היה רב המרחק בין אבא לר' השה, אף־על־פי שהיו קרובים ברעיונותיהם בעניני עבודה. והמעשה שהיה כך היה:

יום אחד הכיר אבי בפני ר' השה, שבדרך כלל היו מזהירות — כי הן מכוסות צל של דאגה. הדבר עורר את תשומת־לבו והשתוממותו, כי הוא היה תמיד שמח. נהנה היה מתלמיד התורה ומהחידושים שנוספו לו בשעת לימוד, ולא היה לו פנאי לעסוק בהוויות העולם ולשקוע בדאגות השונות, דאגות ההבל. אך באותו יום הכיר אבי כי אין ידידו כתמול שלשום וראה בעיניו יגון אין קץ. מסתבר שקרה לו לר' השה מקרה עגום עם אחד מתלמידיו ולא יכול היה להרגע כל אותו יום, אמר לו: קרא לתלמיד ותברר אתו את הענין. בענה ר' השה לאבי ושמע לעצתו.

אחר השעור רמז באצבעו לתלמידו, כי יגש אליו. התלמיד נגש אליו. מיד יצא אתו אל מחוץ לישיבה ובהגיעם לפינה נסתרת הוציא האיש מכיסו ספר גרמני קטן, קרוע ובלוי שכריכתו חסרה בו והושיטו לתלמידו וקרא: „נו־א־אה? !" כאומר. מה לך, יקירי, ולספר זה? בראות התלמיד את הספר בידי ר' השה חשכו עיניו לרגע, אולם תיכף התעשת, כי הכיר את רבו הטוב הרחמן והתמים, ואמר לו בשפה ברורה: „ומה בכך, כלום יודע אני גרמנית? וכי מנין לי לדעת את השפה הזאת?" — „נו־א־אה?" — המשיך לתהות ר' השה שלא הבין מדוע מחזיקים ספר שאינו מובן לבעליו. פתח התלמיד והסביר: רבי! תמה כיצד בא ספר זה לידי, שהרי מצאו אותו מתחת למטתי? פשוט מאד, מצאתי אותו ברחוב — בודאי זרק אותו מישהו מביתו החוצה והפקירו, ולכן היתה הרשות נתונה בידי לזכות בו, כדין הפקר, ועדיין לא נתקררה דעתו ושוב שאל נו־א־הא? כאומר: אם אינך יודע לקרוא את הכתוב בספר הזה, מה לך ולו? ושוב הועמו פניו. אולם גם על זה מצא הנער הפקח תשובה המניחה את הדעת. לפעמים, אמר הנער לרבו בשקט ובשלוות נפש גמורה, יכול גם ספר כזה להועיל לי, הנה יש לי צורך בניר בשעות המרגוע, לכתוב על מנת להשיג כתב־יד יפה, דבר זה הן נחשב לשלמות, כדברי חז"ל: „תלמיד חכם צריך שידע שלשה דברים, כתב, שחיטה ומילה", והנה אפשר לכתוב על גבי שולי הגליונות של ספר לועזי מעין זה, שאין אדם צריך לנהוג בו כבוד.

קבל ר' השה את הבאורים ונרגע.

אבי עם ר' השה הנהל"ס, ביחד עם חברי ועד האגודה יזמו הקמת בית כנסת מיוחד לבעלי מלאכה של צפת. מני אז התפללו הסנדלרים, החיטים והנגרים בבית הכנסת שלהם, למדו ושנו שם תורה כיד רוחם הטובה עליהם, ולא נזדקקו עוד לחסדי הגבאים המיוחסים שהיו מזלזלים בהם ונוהגים בהם קלות ראש בחלוקת עליות לתורה. שם הטיף אבא לפני חסידיו הנאמנים לו והעלה על נס את מצות עמל כפים. בצד לימוד אגדות התלמוד של „עין יעקב" בשעות שבין מנחה למעריב עם בעלי המלאכה, היה אבי נוהג גם ללמוד עם בעלי המלאכה תורה עם פירושי

רש"י, ואגב כך היה משלב בפירושים גם את פירושיו המקוריים, שהוא מנסה להחדיר לאזני השומעים את האהבה לעבודה. כדוגמא לכך הפירושים דלהלן:

א) ויום השביעי שבת לה' אלהיך לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך. (שמות כ' י').

ב) ויום השביעי שבת לה' אלהיך לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ושורך וחמרך וכל בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך. (דברים ה' י"ד).

הכוונה בב' הנוסחאות הלא אחת היא: אזהרה חמורה וצווי כללי על איסור העבודה והמלאכה ביום השבת, לבעל הבית, לבני משפחתו, לעבדיו ולשפחותיו ובהמתיו, ולכל אשר לו. ולמה אם כן הוספת הטעם בשניית הדברים: „למען ינוח עבדך ואמתך כמותך"? אם הכל בכלל האזהרה והצווי, והדברים מובנים די באר בעצם האזהרה, הן בדברים הראשונים והן בשניים?

והטעם הוא למען ינוח עבדך ואמתך ובהדגשה נוספת ומיוחדת — כ מ ו ת ך, מכוון בזה לאותו סוג אנשים, שבכדי לזרז ולאמץ את משרתיהם שוליותיהם ופועליהם, מתאמצים הם לעבוד גם בעצמם ולתת עבודה גם לבני ביתם, את אלה מזהיר הצווי מלעבוד הם ובני ביתם, למען ינוחו עבדיהם ואמהותיהם כ מ ו ת ם.

אבי נטש את בית הכנסת של חסידי סדיגורה, שבו התפלל ביחד עם חותנו רבי אברהם שלמה גולדנבוים, שם היו מגדולי הלומדים, והאברך הצעיר היה רגיל להתפלפל עמהם בפלפולי דאורייתא. ומה רבה היתה הפתעתם, כאשר לפתע עזב אותם ועבר להתפלל בבית הכנסת של בעלי מלאכה שהיו „נחותי דרגא" בעיניהם.

עדי־ראיה מרעי נעוריו מספרים על הרושם, שעשתה בימים ההם הופעתו הראשונה של „מאיר יאיר — חיים'ס" האברך העילוי מירושלים בבית הכנסת של בעלי המלאכה, שם התחיל ללמד עם בעלי המלאכה „עין יעקב". על ידי כך גילה ברבים את אהדתו לאלה, שהיו חשובים כנחותי דרגא. היה זה צעדו הראשון להפגין ברבים את יחסו לעמל כפים. הפגנה זו גרמה צער רב לחותנו ר' שלמה גולדנבוים, שסבל מאד ממנהגיו אלה של חתנו. סבל זה נודע ברבים וציער את ר' השה. באחד הימים שוחח הסנדלר הישר והתמים עם אבי והסביר לו כי אין לגרום נחת רוח לבעלי המלאכה על חשבון היסורים של חותנו. הוא גזר עליו לחזור לבית הכנסת אשר התפלל בו לפני כן. רק אז חזר אבי להתפלל יחד עם חותנו, ולר' השה חנהל'ס נשאר קרוב לכל ימי חייו. יחד אתו עבד ופעל לטובת בעלי המלאכה.

באותם הימים הכיר אבי לדעת את שרידי עמנו בפקיעין ובחצ'ביה, שרידים ששמרו את אדמת המולדת והמשיכו להוציא לחם מן הארץ. קשריו הראשונים של אבי עם אנשי פקיעין שלא יצאו מעודם לגולה, הגבירו בקרבו את הכמיהה לאכר העברי, הזורע בדמעה וקוצר ברינה. כמיהה זו שנתמזגה ביחד עם רגשות התחיה, לעורר התלהבות להחשת הגאולה על ידי התאחזות בקרקע, והוא מתחיל חותר אל

אחת עם תורת הסוד, שבתורתה הגה כל הימים. הוא הבין והרגיש כי תחית העם לא תבוא כל עוד לא ישובו היהודים אל ארצם, והחקלאות היהודית תחדש את ההיסטוריה היהודית, ואז תשוב גם הארץ להיות את אשר היתה.

בעיני רוחו ראה את כל אדמת הגליל, תפארת צפון ארצנו הבהיקה לעיניו באור אספקלריה של דורות. שפתותיו לחשו אז תפילה חרישית: חדש ימינו כקדם. ולפלא בעינינו כיצד התמזגו באיש זה ההזיה של המקובלים וחוש ריאליסטי של עתונאי, שידע כה יפה לתאר את סבלותיהם של המתישבים. בחוש המעש שלו ידע לעורר התלהבות להחשת הגאולה על ידי התאחזות בקרקע, והוא מתחיל חותר אל העתיד ונכסף לשנות לאט לאט את ההווה, ומושך אחריו את בני הנוער, המתלהבים מאורח חייו. ודרכיו המהפכניות הן לעמוד אור לתלמידיו וחסידיו. מאז מתגבשת תכניתו לטובת תחית העם והחזרת המולדת לתפארתה [1].

תעמולתו היתה נרחבת בקרב בני צפת לטובת החקלאות, והטפתו המתמדת לחלוציות חוללה „מהפכה" בבירת הגליל ובמיוחד בביתו. לפיכך השתדל לקרב את בני הנעורים לטבע, לצומח ולחי, מה שעשה בראש ובראשונה בתוך ביתו, שחינך את בניו לא רק לאהבת המקום, אלא גם לחיבת הארץ וכל אשר עליה, וגם בניו למדו להעריץ את עץ השדה ושיחי הגן.

כעבור שנים מועטות נטשו בהשפעת אבי צעירים בעלי שאר רוח את צפת ועברו ל„בני יהודה", כדי לחיות חיים של אכר גלילי, ובניו ילדי טפוחו הצטרפו אל מעפילי ראש פינה ויסוד המעלה, תפשו באת ובמחרשה, פתחו תלמים, ונטעו עצים.

האיש שנתפס לתורת הסוד בירושלים, נמשך לצפת עיר המסתורין, כדי לתת אורח חיים חדש, משורש בקרקע המולדת כשמפציעים ועולים הזהרורים הראשונים הנראים באופק בפריחתו של הגליל העומד לקום לתחיה [2].

צפת כפי שהיתה

בעיר צפת שררה אוירה של דת ושל מסתורין, כאן היה העולם יותר רוחני מאשר ארצי. היה זה כעין גיטו מתוך רצון, אשר נשאר קיים ועומד, כשהוא ספוג הוד האגדה. במובן זה היתה צפת עיר מיוחדת בין ערי הקודש ירושלים, חברון, וטבריא. המסורת של האר"י הקדוש, של ר' משה קורדובירו ור' שלמה אלקביץ, מחבר „לכה דודי" — מסורת זו בת מאות בשנים פרחה כאן בימי עלומיו של אבי, היא פרחה לא רק בזכרון, כי אם הורגשה היטב בחיי יום־יום, כי מסורת זו היכתה שרשים עמוקים בעיר הגלילית.

ברשימות אבי מן הימים ההם יש הרבה חומר להיסטוריון, שיזדקק לתולדות הישוב[1]. נושאים שונים וחשובים פורטו ביומניו ובכתבי היד, שהלכו ונתרבו, והפיצו אור על חיי אחינו בערי הארץ ובמושבותיה. רשימותיו מהימים ההם גם מקנות לנו כיום ידיעות נאמנות על מצבה התרבותי של הארץ, ואנו מקבלים מהן מושג נכון מהחיים היום־יומיים של הישוב בימים ההם[2]. אנו למדים מתוכן לדעת, כיצד נתקיימו חגיגות היהודים ושמחותיהם בארץ, והחזיקו מעמד, על אף כל הצרות שהיו אז מנת חלקנו.

אנו קוראים את הרשימות הללו ונעשים בקיאים בכל עניני הישוב הישן. הנה עולים לעינינו משכילי ירושלים וצפת, מופיעים לעינינו אותם הלוחמים, עזי הנפש שהגנו על מערכות ישראל. לעינינו עוברים גם החולמים השונים, שראו כבר אז בחזונם את עתידנו בארץ.

כאיש צנוע וענו אסף אבי פרטים ופרטי פרטים על עניינים שונים, שהרבה מהם ראה במו עיניו, ובחלקם שמע אותם מפי אחרים. הוא לא חס על עמלו וטרח ויגע לרשום כל פרט, פה ושם נשארו כמה רשימות בלתי מושלמות משלו על חיי יום־יום בירושלם ובצפת, על חיי התרבות וחיי הבית, והרבה מן התום נסוך עליהן.

„יגיעות רבות יגעו תושבי צפת — כותב אבי — עד אשר מצאו לעצמם פת לאכול ובגד ללבוש. עיקר פרנסת הישוב בצפת היתה ה„חלוקה". כמעט שלא היו אנשים שעסקו במלאכה ואילו היתר היו חנונים זעירים. אך זה הכלל: הפרנסה מכל המקורות היתה בצמצום והיה הכרח לנצל את עונות הזול, כדי להכין מצרכי אוכל נפש לכל ימות השנה, כי אחרת לא הספיקו ההכנסות הדלות של אנשי היישוב

לסיפוק צרכיהם. ועוד כלל חשוב נקטו המשפחות בצפת, שהיו עוסקות בעצמו בהכנת כל צרכיהן במזון החל מהכנת הקמח ועד אפיית הלחם, או הכנת היין לימי חג הפסח.

רוב המשפחות קנו, איפוא, את החיטים ועשו ממנו את הקמח ואת הלחם, לפי הצורך, ואילו הרוקים או הזקנים, אשר לא יכלו לעסוק במלאכת הכנת הלחם קנו לחם מוכן, אך אלה היו מקרים מעטים ונדירים. רק מעטים חלמו אז על האפשרות לפרוק מעצמם את עול הכנת הקמח או הלחם. אפיית הלחם היתה אמנם קשורה בקשיים מרובים ובעבודה מפרכת, כי תנור לאפייה לא נמצא בבית, אלא שהיו 5—4 אופים בכל העיר, אף על פי כן מלאו אמותינו מלאכה זו על הצד היותר טוב. ליד כל תנור אפייה יכול אתה למצוא תריסר נשים, אשר אחרי שטרחו בלישת הבצק ובהכנתו הביאוהו הנה. אגלי זעה נטפו על מצחן ועל לחייהן של נשים מסכנות אלה אשר עשו כל עבודה קשה למען ביתן. „אשת חייל מי ימצא?" — צאו לרחובות צפת וראיתם את אמותינו הדלות והרזות נושאות על ראשיהן טבלא עם לחם וראיתם כיצד הן מתאמצות לעשות למען ביתן, וידעתם כי נשות חייל המה וכי נתקיים בהן הפסוק „בזעת אפיך תאכל לחם".

גם בנושא פרוזאי כל כך כמו „יום הכביסה" מטפל אבי ברשימותיו אלה.

„מי שביקר בערי אירופה — כותב אבי — תמה על מידת הסבלנות שמגלות אמותינו ונשותינו ב„יום הכביסה". כמה עמל הן משקיעות בעבודה זו מעלות השחר ועד צאת הכוכבים! לפלא בעינינו שלא נמצא עד היום האדם אשר יכונן בית ערוך למטרה זו ואשר יקל במקצת את המלאכה הארורה הזאת, המפרכת את הגוף. רק המשפחות האמידות לוקחות כובסת לביתן, ואף על פי כן ידיה של עקרת הבית מלאות עבודה ביום זה. ואם הכביסה היא לטורח בימות החמה על אחת כמה וכמה בימות החורף, כאשר היום קצר והמלאכה מרובה ודלף טורד במשך שעות ארוכות.

„אם רואה אתה אחד מידידיך מהלך בחוצות העיר ובגדיו ישנים ומטולאים, דע לך כי יום כביסה היום במשפחתו. כי למען קמץ בימי כביסה, שהם קשים כל כך, הנהיגו בני הבית לכבס את כל בגדיהם בבת אחד והיה היום ההוא כ„יום דין לכל בני הבית".

„דעותינו על חיי התרבות של צפת — מוסיף אבי — לא יהיו שלמות אם לא נזכיר גם את המאורות אשר השתמשו בהם להאיר את הלילה והחושך. רק משפחות מעטות ואמידות יכלו להאיר את בתיהן במנורת נפט פשוטה, ואילו המוני העם הסתפקו בקנדיל קטן של פח שפתילתו עשויה 2 או 3 חוטים המפיצים אור קלוש למדי. מאור זה שימש את כל בני הבית ולאורו עשו את כל מלאכת הבית ואף הגו בתורה שעות ארוכות".

בעיה חמורה מאד היתה בעית המים. גם כיום פוקדים את צפת קיץ וחורף, אביב וסתיו. גם כיום יורדים לפעמים הגשמים בשפע, והם מרווים את האדמה

כששמש־חסד מעריפה פלגי־זוהר עליה. והרי כנען שמסביב מנצנצים והשמים כחולים־עמוקים. אך באותם הימים, כשאבי היה אברך שעבר מירושלים לצפת, עוד היה האקלים בעיר המקובלים משופע יותר בניגודים, והן זו סגולת ארצנו. מעטות הארצות בעולם שחלק להן בסגולה זו של אקלימים רבים, כפי שיש למצוא אצלינו: ריבוי־גוונים ושפע ניגודים בתוך שטח כה מצומצם. ולגיוון זה יש לצפת שפע־גוונים וצבעים, כי מסביב לה מישורי־הרים, וכעין קסם אגדי שפוך על פני כל הסביבה.

בכתבות הרבות של אבי בעתונות מלפני ששים שנה מובעת החרדה למים בעונת החורף כשהגשמים אחרו לרדת. הנה כמה מתאורי הימים ההם שפירסם בעתונים:

„אנשי עירנו שרויים עתה בצער גדול בגלל עצירות הגשמים, כי הנה כבר עבר זמן רביעה ראשונה והאדמה חרבה ויבשה, הבורות מכל חצרי העיר ריקים וגשם אין, החסרון למים מורגש מאוד בעיר ומוכרחים לקנות בכסף מלא מים עכורים אשר יביאו השואבים מבני הנכר מן הבארות שמבחוץ לעיר.

„מים, מים!" — המלים האלה נשמעות עתה בעירנו בכל פנותיה שאנו פונים. וביתר שאת יציק חוסר המים על העניים הנדכאים אשר זה כצרה נוספת על היוקר הגדול השורר פה, וזו השנה השלישית אשר התבואות לא עלו יפה והיוקר יאמיר ומהראוי כי נדאג לעזרת האומללים".

הציפיה לגס היו בזמנים ההם לנחלת רבים, ואמנם מפעם לפעם פקדו הגסים את העיר הזאת, אבי היה מרבה לדבר על מצוקת המים, הוא הסביר בעל־פה ובכתב את חייהם הקשים של התושבים בבירת הגליל, שהיו משליכים יהבם על האקלים. הנה התבהרו השמים, החורף כאילו חלף, גם רוח מזרחית („שרקיה") היתה שורקת ומגרשת כל ענגה קלה מעל פני השמים. המים (מי הגשם) בבורות היו כלים ומתרוקנים. שלטונות הקיסרות העותומנים לא הוטרדו מכך ולא בקשו דרך להזרים מים בצפת הצמאה. מה עשו התושבים? התחילו להתפלל לאלקים ולהתחנן לפניו שישיב הרוח ויוריד הגשם, כשתפילה זו לא הועילה הכריזו על תפילת הגשם, ותמיד חיכו לגס שיבוא ויציל את האוכלוסיה. כולם האמינו כי צפת המפילה תחינה לפני הקדוש־ברוך־הוא ומבקשת גשמי ברכה תקבלו בחסד ובתחנונים.

„ליד צפת — מספר אבי — נמצא קברו של חוני המעגל ואבא חלקיהו נכדו. לפי המסורת נמצא הקבר על יד הכפר הערבי פרעם, במורדי הר כנען. מחנות מחנות היו יוצאים לקבר הצדיק. שם מתכנסים לתוך מערת הקבר ומתפללים כל היום, תהילים, תפילת גשם וקטע מן התלמוד על חוני המעגל — נקראו לסירוגין. התפילות והקריאות לא פסקו עד אשר נתכסו השמים עננים והגשם התחיל יורד. ואין לך סגולה בדוקה לגשם מתפילה זו על יד קברו של חוני המעגל. תפילת יום אחד היה בה כדי להביא גשם. אך אם למרות זאת נתעכב המטר הרי מיד הוחלט על

תפילת יום נוסף. והיה בזה כדי בטחון גמור, ולא עברו שלשה ימים והגשם החל יורד על הארץ.

והמהדרין היו נוהגים — ממשיך אבי לספר — להשתטח על קברו של ר' יוסי הגלילי שם במרומי הסלע שבכפר דלתון הסמוך לצפת. קבר זה מקום קדוש הנהו, שם על אחת הגבעות היו משיאין משואות לקידוש החודש. קברו של ר' יוסי הוא מהמעטים שנמצאי לו סמוכין אף בתעודה העתיקה מן המאה האחת עשרה, הנמצאת כעת במוזיאון הבריטי. זו היא הצוואה של ר' אליהו גאון מצור, שציווה לשאת אותו על כתף מהלך שלשת ימים מצור להרי הגליל, לדלתון, ולקבור אותו בראש ההר אצל ר' יוסי הגלילי המושך מתפללים רבים. כך פתרו יהודי צפת את בעית המים.

היו גם כאלה שהסתפקו בבקור בשנת בצורת בבית המדרש של שם ועבר בשכונה הערבית שבעיר. אך טעות היא לחשוב כי בעית חוסר המים היתה הצרה העיקרית. צרה נוספת וגדולה היתה גם ירידת הגשמים ביתר שאת. בעיר כצפת, שרוב בתיה היו בנויים מחמר, היה חשש כי רבוי הגשמים יגרום למפולת ויסכן את דיירי הבתים. תאור של אבי בעתונות בשנת התרנ"א מראה תמונה קודרת של מצב תושבי צפת בימים ההם:

„יתר שאת על החורף הזה בירידת הגשמים על כל ימות החורף לפי זכרוננו. מאז החל הסתיו כמעט לא נהו עוד הרוחות, והשמים לא טהרו, קולות וברקים לא יחדלון וגשם לא יכלא. עבודת השדה בחרישה וזריעה נעשתה על הצד היותר טוב בעתה וזמנה. הבורות התמלאו מים עד אפס מקום, עד כי אנשים רבים מוכרחים להטות צנורות ולשפוך את המים, בכלל יגידו לנו האותות מבשרות עתידות טובות, לשנת אסס וברכה ושנה פוריה ודשנה. אבל בני ישראל לא הסכינו לקבל רוב טובה, וכבר שבעה נפשנו בעמל החורף וצבאותיו, כי הגשמים מרובים מאד עד כי כשל כח הסבל ואי אפשר לשאת עוד משא אויר לח וקר, רפש וטיט, חשך וערפל המכסים שמים וארץ כל היום, דרכי המסחר אבלות, וכל אכל עלה פי שנים מבלתי יכולת להביא העירה אף דבר קטן או גדול כי סגר הדרך מאין יוצא ובא, וגם להפוסט חדל להיות ארח ושבתו דרכיה. וביחוד פעלו הגשמים הרבים לרעה על בתי החמר בעירנו, כי בחמת הדלף הטורד נהרסו בתים רבים והיו למעי מפלה, ומיום ליום תרב ההריסה והמפולת ושוכניהם נשארים בלי מחסה ומסתר, וידי הבונים, כלומר היודעים לשית אבן על אבן (כי זה כל הבניה בעירנו, ערמת אבנים או צרורות ורפש ובכן לא נפלא הדבר אם „מבצרים" כאלה לא יוכלו עמוד בפני רוח שאינה מצויה) מלאות עבודה כל היום, יבנו ויתקנו ויחזרו על הבתים לפקח את הגלים, לחרוץ, לשבט ולחסד, איזה לתקומה ואיזה להריסה, גם מטעם ממשלת העיר הולך מהנדס בלוית שוטרים להאיץ בנו להרוס ולבנות כל חומה רעועה וכל כותל הנוטה לנפול, לבל הביא שואה וסכנה על נפשות, אך לאשרנו לא קרה עוד כל אסון לנפש אדם".

החיים בצפת נחתמו בחומה בלתי מעורערת של מנהגים דתיים, מנהגי מסורת

והוי, שעברו מדור לדור ואף הרעש הגדול שהיה בצפת בשנת תקצ"ז לא הצליח לערערם או לשנותם. הבית היהודי היה מבצר איתן, ומשהו מכוח המסתורין של עיה"ק צפת ת"ו היה בזה. הרגשת את האוירה הצפתית למן המזוזה הכתובה על המשקוף עד פמוטות הכסף וגביע הקידוש, היפה והנוצץ והמבריק על שולחן סעודת השבת[3].

שעות התפילה בבית הכנסת, לימוד התורה בבית המדרש — אלה היו אז תמצית החיים, כי על־כן לא היה העמל היום־יומי והעסקים, שהיו רגילים בעירות פולין ורוסיה מצויים בעיר צפת שהיתה ברובה ניזונה מן החלוקה.

משעבר אבי מירושלים לצפת, נתערה בה ללא לבטי־מעבר, כי אהב את עיר המקובלים, והיא קסמה לו מאז שנתישב בה. גם בצפת כבירושלים עסק לא רק בלימוד התורה, וכאחת עם סוגיות התלמוד ודפי הגמרא והאגדה הגה בשירה ובספרות, וכבר באותו זמן נוצרה בו המזיגה הנאה בין היהודי, הנאמן ליהדות המסורתית, שהוא ביחד עם זה ער לרוחות־הזמן — מזיגה שטבעה את חותמה על כל הלך חייו, כבר אז כשהוא עוד אברך צעיר, הוא מתבלט כאדם בעל ראייה רחבה, שזיקה לו לעניני־ציבור ולעניני רוח. ובזכרונותיו הוא מספר כי כאשר בא בראשונה מירושלים לצפת, היה נמצא שם במצב של חולם בהקיץ. עיר האר"י היתה בעיניו, עיר הפלאות, עיר הנסים אשר ביום חג וביום חול, בימי שלום ובימי מלחמה שונה היתה מיתר הערים. הפלאי שבה גדול מכל פלא והנס שבה כביר מכל הנסים.

וכאשר היה מדבר על צפת נדמה היה לנו, כי הנה נעתקנו כולנו לפתע פתאום לתוך מסגרת עתיקה של אגדה קדומה ומפוארת, המתחדשת תמיד ולעולם היא עומדת.

שונות ומשונות היו האגדות אשר סיפר לנו על בתי הכנסת של צפת, והיו ביניהן כאלה אשר הכניסו אותנו בחזרה לימי גירוש ספרד, כגון הסיפור על בית הכנסת של ר' יצחק אבוהב, חכם ספרדי, שחיבר את הספר העממי „מנורת המאור", אישיות נאדרה, שסיפורים עממיים נארגו עליה. לפי האגדה העממית, היה בית כנסת זה בנוי בטולידה אשר בספרד, והנה נבנתה למולו כנסיה נוצרית וצלצולי פעמוני הכנסיה הפריעו למתפללים. באותו זמן נראה ר' יצחק אבוהב בחלום לילה למקובל ר' סלמן אוחנה וסח לו, כי צלצולי פעמוני הכנסיה המתערבבים עם צלילי התפילה של המתפללים בבית מדרשו מפריעים לו בקברו. מה עשה סלמן אוחנה? צירף כמה צירופים של שמות קדושים ובאמצעותם העביר בית־כנסת זה לעיר צפת. למחרת היום, כאשר הגיעו המתפללים בטולידה לתפילת שחרית, — והנה נעלם פתאום בית הכנסת ואיננו, ולא ידעו תושבי טולידה מה קרה פתאום לבנין, ששקע במעמקי האדמה. ועד היום קוראים בתורה בבית כנסת זה בספר התורה של המקובל ר' סלמן אוחנה.

אף בית הכנסת על שמו של הדרשן המסתורי ר' משה אלשיך עטוף באגדות.

"ԱԼԼ" ԵՐԳԱՆ

צפת, רחוב ברובע היהודי

מיסדי בית הכנסת הכניסו בו בתחילה רק סגפנים ובעלי תשובה, שהיו „לובשים שקים" ומתמרקים ביסורים כדי לכפר על עוונות כלל ישראל, אך לאחר שהזרם הסגפני שבין המקובלים נפסק, חסרו מתפללים לו, ולא היה בו אפילו מנין בימי החול, רק בשבתות, ואז התירו המקובלים לעולי קושטא שבצפת, שנקראו „יוצאי קהילת סטאמבול", שהם יתחילו להתפלל בו, ועד היום נקרא בית כנסת זה בית כנסת „סטמבוליה".

לעתים היה אבי לוקח אותנו לבית הכנסת של האר"י הקדוש, והוא מראה לנו את בית היוצר של הקבלה הלוריאנית, ש„גורי האר"י" נתפשטו אז בעולם, הפיצוה באיטליה, באשכנז ובפולין. בית כנסת זה עומד על תלו מאז שהאר"י הקדוש היה יושב בו ועוסק בחקר המסתורין.

אבי היה מרבה לספר לנו מן הפולקלור הצפתי, האגדה על „הצדיק הלבן" — עשתה עלינו רושם — הוא אחד האישים המרכזים שאגדות נתרקמו מסביב לאישיותו. בית כנסת מיוחד לו והוא מעוטף בהוד האגדה העממית. בית כנסת זה נבנה על מקום קברו, ואבי סיפר לנו, כי בזמן בנינו נחלפו איגרות בין הרבנים: אם מותר לבנות בית כנסת בתוך עיר על גבי הקבר, אם אין בכך משום „טומאת המת"? היו מחמירים וגם מקילים, ונצחו אלה האחרונים, שמהם היו ממשפחת עבו, שלה מאז „זכות חזקה" על בית כנסת זה. ומדי שנה בשנה מובל בחגיגיות מבית כנסת זה אבי משפחת עבו בתופים ובמחולות עד מירון, לקברו של הרשב"י.

ל„צדיק הלבן" קוראים גם צדיק התרנגולות הצחורות. ועל שום מה? משום מעשה שהיה: כאשר ציווה פעם מושל צפת להשתמש בערב יום הכפורים רק בתרנגולות שחורות לצרכי „כפרות", כדי שתהיה ליהודי צפת „שנה שחורה", העלה אבי משפחת עבו ב„שם המפורש" את נשמתו של אותו צדיק, ופה אל פה סח לו כל צרותיהם של יהודי צפת — ועוד באותו לילה נענש אותו מושל במיתה משונה — ויהי הדבר לנס.

מתוך האגדות הרבות שהיה מספר לנו, נחרתה בזכרוני במיוחד האגדה הנפלאה על בעל „לחם הפנים" שהיא מאגדות צפת, אודות ר' שלמה אלקביץ, מחבר „לכה דודי".

נזכר אני בזהב־החלומות של הזמן ההוא. בשבת לאחר התפילה היה אבי יוצא עמנו לטיול קצר אל אחד הגנים, בפינות־סתר, ותחת העצים הייתי שומע את סיפוריו. נדמה היה לי, כי אני יושב וקורא בספר תמונות, אני מדפדף ומביט תמונה אחר תמונה, וכל אחת שונה מן השניה, והסיפורים כה נפלאים, הם טוו את רשתם העדינה ונתנו לי להבין את סודות העולם וההוויה. אבי היה מחונן בכשרון לספר סיפורים, ובדבריו היו כעין קסם. הייתי שוכח עולם ומלואו, בלאט שטפו לנגד עיני גלי־רוח, מחשבותיהם של מגלי רזי־עולם, הדמויות המפוארות הקדושות של האר"י הקדוש, והרמ"ק, רבי משה קורדובירו, כאילו רפרפו מעל ראשי בדממה, כרוחות

נעלמות מעולם אחר. ליד אבי, תחת צל העצים, שכחתי את עולם־המציאות כשהנני מתייחד בעולם הסודות והרמזים, חוסה הייתי בצלם של אנשי־הח"ן, והם שיוו על עולמי, עולם־נעוריי, רקמה של הוויה זכה ומזוקקת. לנגד עיני הזדקרה דמותו של האר"י, אותו קדוש צנוע שהיה לן בנקיקים בין הרי כנען. הרגשתי את חמימותם של הדברים היוצאים מפי אבי כשהוא מספר את תולדות חייו: „יתום היה ונתגדל בבית דודו רבי מרדכי פראנסיש, עשיר גדול בקהיר. הוא למד תורת הנגלה אצל ר' בצלאל אשכנזי, ובהיותו בן חמש עשרה כבר עלה על כל בני־גילו בתורה ובחכמה. בהיותו בן עשרים התחיל ללמוד את „ספר הזוהר", ונתגלו לפניו רזי התורה. הוא היה מתבודד על שפת הנילוס, ושם הגה בקבלה, וכשעלה אחר־כך לצפת חידש את תורת הסוד, איחד סביבו כמה גדולים, אנשים חריפי־ההשגה: רבי משה קורדובירו, רבי שלמה אלקביץ, רבי יוסף קארו ועוד. הוא גם זכה לתלמיד מובהק, רבי חיים וויטאל, שרשם רובי תורותיו בספר „עץ חיים". בגמיעה אחת שתיתי אז ממעיינות סיפורי תורת־הסוד, ראיתי בדמיוני אותם, את אישי המסתורין, כשהם חותרים להסיח את דעתם משאון־העולם, ועוקרים הם מקרבם את כל אותם הרשמים המפזרים את הנפש, והם פה בפינה טמירה זו מטיילים ומטפסים בסולם המוצב ארצה וראשם מגיע השמימה, והם העולים בסולם.

כעין תוגה היתה יורדת עלינו כשאבי היה מעבירנו בסיפורי האגדות לעולם אנשי המסתורין, שהתהלכו בסמטאות צפת. הוא היה מעבירנו בדמיונו לאותה תקופה. ומשהו מאותה תוגה נצחית השורה בסמטאות אלה כאילו נדבקה בנו ללא אפשרות להשתחרר ממנה. אבי ידע את צפת והכיר את אנשיה. הוא ראה את מעלותיהם והרגיש בחסרונותיהם, אך מעולם לא תמצא בדבריו גנוי או הוצאת לעז. בניגוד לאחרים חדר אבי לפני ולפנים לתוך הישוב הזה והעריך כראוי את מאבקו; הוא לא נתעלם מן ה„חלוקה" אף על פי כן נמנע מלהטיל דופי במקבליה, כי ראה באנשי הישוב הישן — על כל חסרונותיהם — קודם כל צ י ו נ י ם, ארץ־ישראל הנה מולדתם היחידה ואין להעלות כלל על הדעת כי יהיו נסים מן המערכה, קשה ככל שתהיה.

ביומנו וברשימותיו של אבי מן הימים ההם יש שפע של ידיעות, ואין לך כמעט שאלה מן השאלות שהעסיקו את כל חוגי הישוב בארץ שלא מצאה הד ברשימותיו. הד זה היה נשמע בארץ או בחו"ל באמצעות העתונים, אך מפעם לפעם היה כאילו משיח עם עצמו, ואז נרשמו הדברים ביומניו. בדרך כלל נמנה אבי בין תלמידי הלל, היה עניו וצנוע והתהלך במתינות עם כולם, הוא שנא את המחלוקת והתרחק ממנה. אך יחד עם זאת נכסף לשנוי ערכין בישוב, לכן הטיף להתנהגות טובה ולאורח חיים ישר. הוא דן ברותחין את הקנאות והבערות ששררה בישוב, והוכיח כי הן בניגוד לתורת ישראל.

אבי, שהרבה לנסוע ועבר ארצות רבות ומדינות שונות, הסתכל בעין בוחנת

לדרכי עולם וקבל ברצון נמוסי תרבות של עמים אחרים. הוא נכסף למזג את מדות ישראל עם נמוסיה היפים של אומות העולם, ויחד עם זאת להגדיל תורה ולהאדירה.

באורח זה נהג גם בביתו, וכשצריך היה לחנך את בניו, השתדל להרביץ לפניהם תורה, כדי לקרבם למקום, אך יחד עם זאת לא חסך מהם תרבות אירופית. „את יפיפותו של יפת באהלי שם — הסביר — רוצה אני לקיים ראשית כל בביתי", לפיכך קצר את פרי עמלו, כאשר שמם של אחי נתפרסמו לתהלה בהיכלי המדע, והם לא סטו מדרך־אבות, והמסורת והתרבות העברית היו נר לרגליהם.

ניצני התחיה בגליל

צפת אינה תופסת כיום מקום כה חשוב בחיי הישוב, שיהיו הקוראים מתעניינים במה שמתרחש בתוכה. אף בשנות השמונים למאה שעברה לא היתה בירת הגליל העליון במרכז התעניינותם של הקוראים: אך משכו תשומת לב המאמרים, האיגרות והרשימות של „מאיר טובנהויז, איש ירושלים", „מאיר ט"ז", „מט"ה", „הגלילי", „הצופה מן הגליל", „המבי"ט", (הגלילי, מאיר בן יאיר), „הסופר המיוחד" מצפת, „המודיע" — בכל השמות הספרותיים האלה היה אבי משתמש ברשימותיו ובמאמריו שבהם חשף לעיני הקוראים את כל המתרחש לא רק בצפת, כי אם בעיקר במושבות הסמוכות, שנוסדו אז והתחילו להתבסס. הוא תיאר ברשימותיו ובכתבותיו את הניצנים הראשונים של התחיה ושל הישוב החקלאי: „כיצד איברי האומה הפזורים נהפכים שוב לגוף חי, בעל כוח ובעל רצון. הקרח של כפור הגלות נמס פה באה"ק, וחום האביב ממלא את האויר מסביב". הוא תיאר את חייהם של אכרי הגליל, את ברית־הדם והקשר המתהדק בין העולים האלה מרומניה ומרוסיה, בהדגישו, כי הוא „רואה בשיבתם לארצנו כעין לידה חדשה". וזה אשר משך את הקוראים. עורכי העתונים י. ד. פרומקין ב„חבצלת", ואליעזר בן־יהודה בעתוניו „הצבי" ו„השקפה" הדפיסו ברצון את כתבותיו ותיאוריו.

גם העתונים מחו"ל. „המגיד", המליץ", „הצפירה", „היום" וכו' הדפיסו ברצון את כתבותיו מארץ ישראל, שמסרו ידיעות מכל מה שמתהווה ומתרחש בארץ־הקדושה, כי הוא הביא בכתבותיו לקוראים דרישת שלום חיה וחמה מהארץ, ואף תיאר לראשונה אותו טיפוס חדש, שנראה אז בארץ: האכר היהודי, המתאחז בארץ־האבות ההופך את נדודיו במשך אלפים שנה ומתיישב במולדתו ובארצו ועובד שוב את אדמת אבותיו. ידע היטב „סופר מיוחד" זה מצפת, שהקורא אוהב לקרוא כל אשר קשר לו אל רגבי האדמה הנכספה, אדמת הקודש, והוא לא חסך בתיאורים מחיי אכרי הגליל העליון. בימים ההם אך זה נוסדו המושבות „ראש־פנה" „יסוד־המעלה" ו„מתולה", ו„הסופר המיוחד" תיאר את התאחזותם על הקרקע, ותיאוריו היו שופעים אהבה זוהרת ועמוקה, כשם שנשקפו מרשמי־המסע שפירסם אז, אהבה רבה למולדת ולנופיה. הוא נשאר נאמן לכך כל ימיו, ובכתביו שפירסם עד יומו האחרון, מתגלים תמיד שני נושאיו המרכזיים האלה: העם והמולדת, שעל שעריהם

התדפק כל ימיו. ברשימותיו מהזמן ההוא מהבהבת אהבתו לארץ ישראל; הוא אהב מאוד את הארץ, את נופה ואת כל מה שנוצר ומתחדש בתוכה. ואוי היה לו למי שהעיז לדבר ולקבול על ה„חמסין", או על האקלים שהוא כה קשה לחבלי־ההסתגלות של העולים החדשים.

לדעתו לא האקלים הקשה ולא הביצות והשממה אשמים, אלא אנו אשמים, על שהתרחקנו מעל אדמתנו במשך דורות כה רבים, אשמים אנחנו שאין אנו ממהרים לעלות לארץ מן התפוצות. הארץ היתה חביבה עליו עם אורותיה וצלליה, עם מעלותיה וחסרונותיה. ואם לפעמים היה חושף את מראות הנגעים, הרי היה זה מתוך חיבה לשם תיקון ושיפור.

בכתבותיו היה משתמש בסממני־לשון ברורים, הוא שיבץ בהן פסוקים מלבבים, הוא רצה להחדיר את הלשון העברית לכל פינות חיינו, ובגלל זה בחר להשתמש במילים פשוטות, שהן מובנות לכל אדם. שגור היה בפיו כי: „הפשטות היא ה„שאור והעיסה" שבספרות. והוא הדגיש, שדווקא אותם הספרים שהם פשוטים הם המעולים ביותר: הספרים התנ"כיים, יונה, רות וכיוצא בהם, לכאורה הרי אין בהם מברק־המחשבה, אך יש בהם כדי לפרנס את המחשבה, יש בהם כדי לעצב את הרוח".

צלילות המחשבה — היא הניכרת במאמריו, שפירסם בימים ההם. יש אשר היה רגיל לתבל את מאמריו באמרות ובפתגמים, וגם בהם ניכרת פשטות מחשבתו. כך, למשל, הוא מדגיש באחד ממאמריו ש„גם כאשר אנו נרגיש את עצמנו חלשים בגוף, אנו יכולים להיות תקיפים ברוח, כי כך נאמר ב„זוהר": „חולשא גופא — נשמתא תקיפא"...

אבי לא חפש משרות ציבוריות כשם שנהגו בעלי השררה בימים ההם. הוא לא אהב עטרת נשיאים, בלי רעש וצלצול פעמונים עבד ופעל כעסקן ציבורי, ובתור שכזה היה מטפל יום־יום בכל עניני הציבור. ואמנם נדרשו אז רוח אמיצה, רצון עז וכשרון־מעשה, ועל הכל אומץ ללכת במשעול היחיד. רוב תושבי צפת לא הבינוהו, כשם שלא הבינו את אליעזר בן יהודה מחיה הדיבור העברי בירושלים, ואת י. ד. פרומקין, עורך השבועון „חבצלת", את א. מ. לונץ חוקר הארץ ואת הד"ר א. מ. מזיא, חוקר הרפואה, שהיו מביעים לפרקים דעות עצמיות. ביחס לעבודה פרודוקטיבית בצפת ובגליל העליון היה יחיד בעירו. ואף כי הוא ידע היטב מה צפוי לו, אם יטיף לעבודה פרודוקטיבית ולאהבת המלאכה, לא פסק מלהטיף באומץ־לב לחידוש החיים ולהבראת יסודותיהם, והרדיפות נגדו לא החלישוהו, אלא אדרבה, עוד הגבירו את שקידתו, והוא פעל בעקשנות למען הערכים שהיו כה יקרים לו. הסופר י. קרניאל (עז־מוות) מציין: „מה שהפליא אותי אצל ר' מאיר היא אותה המזיגה ההרמונית: מצד אחד חזון וחלום, ומאידך — הגיון מפוכח ושכל ישר. כשם שהכרתיו כאיש הלוחם על דעותיו, בעד הצדק והיושר

ובעד החלכאים והנדכאים, כך גם הכרתיו כאדם השואף לשלום, שההומניות טבועה ביסוד נפשו. ונתרשמתי מדבריו על „חזון השלום" שהוא קשר בעת ביקורה של הלוחמת בעד השלום הנצחי בכתבה שפירסם, כאשר הרוזנת ברטה זוטנר ביקרה בירושלים. הנה רשימה אחת לפני — ממשיך קרניאל — בקשר עם ביקורה של הרוזנת ברטה זוטנר בירושלים, וביתר ערי הארץ. הרוזנת היתה מפורסמת בימים ההם כמבשרת את תנועת השלום בעולם, והיא לחמה בעד רעיון זה. ספרה „הלאה הנשק!" תורגם גם לעברית ונדפס בהמשכים בעתונים.

לאחר שנפגש עמה ר' מאיר כתב: „בירושלים עיר השלום, בה חזו את חזון השלום נביאי ישראל, אשר בעטו בחרב ונשאו נפשם אל „אחרית הימים" של הנביאים צועדת עתה האשה בת תקופתנו, שאף היא נושאת חזון ירושלים, חזון השלום הנצחי בלבה היוקד מאהבה לאנושיות, והרי היא צועדת באותן הסימטאות בהן צעד לפנים הנביא מענתות, אותו נביא משורר אשר נבואתו נשארה לדורות הבאים, ומי יודע כמה מלחמות עוד תתחוללנה לאחר מותה של רוזנת נפלאה זו, הצועדת עתה בסימטאות ירושלים?..."

ניבא אבי וכאילו ידע מה שניבא, ויש בזה כעין אירוניה של הגורל, שבאותה ארץ אוסטריה, הארץ של הקיר„ה פראנץ יוסף, אוהב היהודים, הארץ שהוציאה את הרוזנת הנפלאה ברטה זוטנר חולמת השלום, באותה ארץ התהלך כבר באותו זמן „השגץ" הצעיר, הוא אדולף היטלר, מעין „סמאל הרשע" של המיתולוגיה הישראלית הקדומה, דמות מפיסטופלית איתנה, שעל ידו התמוטט לגמרי חזון השלום, לא רק לדור אחד.

בצפת היו צפויות לאבי הפתעות. הוא הכיר היטב את אחורי הקלעים של ה„ממונים" על ה„חלוקה", ומשפירסם פעם ב„המליץ" כתבה מצפת על מעשיהם של ה„ממונים" עורר כנגדו את חמתם. הוא פירסם כתבה זו בפסבדונים „הצופה מן הגליל". אמנם לפנייתם של הממונים לעורך „המליץ", כי יודיע להם מי מסתתר בפסבדונים זה, לא קיבלו תשובה, כי סירב העורך לגלות להם זאת, אך הם חשדו באבי כי הוא כותב הקורספונדנציות, וביחוד גדל החשד שלהם לאחר שניסה לבוא בתכנית חדשה ל„איחוד הכוללים". עובדה זו היא מענינת לתולדות „החלוקה", וכדאי לספר עליה. אבי ניסה לאחד את הכוללים תחת דגל אחד ולארגן מוסד אחד גדול ומסודר. לשם אותה מטרה הציע, כי כל הכספים, אשר יזרמו מן הגולה יוכנסו לקופה אחת כללית ויתחלקו באופן שווה בין כל תושבי העיר. על ידי כך אפשר היה לשים קץ להפליה, שהיתה קיימת לגבי האוכלוסיה, בתוכה תפסו מקום מיוחד חברי הכולל האוסטרי והאונגרי, לרעת הכוללים של רוסיה ורומניה. על ידי כך יכלו הראשונים לחיות חיי רווחה לפי מושגי הימים ההם... והאחרונים גוועו ממש ברעב. אך הנסיון האמור נתקל בקשיים גדולים, אי אפשר היה בשום פנים להתגבר על גבאי הכוללים העשירים. הם לא הסכימו להתחבר אל הכוללים העניים. נשארה עוד

האפשרות לאחד את הכוללים לשם נהול העניינים הכלליים (מחוץ עניני ההכנסות) אך גם נסיון זה לא הצליח וכל מאמצי אבי לשם כך היו לשוא.

כסופר שירת את תנועת התחיה וההתחדשות בעטו, וכל מושבה חדשה שהוקמה, כל אנית־עולים שבאה היו מעוררות בו שמחה גדולה. גבורתם של החלוצים הראשונים בראש פנה, יסוד המעלה ומתולה הלהיבוהו, כי ראה בהם את הגשמת חולמי־ציון. הנה הולך וקם לעיניו יהודי גא והוא מכוון את גורלו במו־ידיו, וחוצב את חייו כשהוא משתחרר בשחרור פנימי מ„רוח הגלות".

היה זה אבי שליווה בעטו במאמריו בעתונים בימים ההם את חבלי הסתגלותם של הבילי"ויים [1]. הוא גם תיאר ביומניו וברשימותיו כיצד קיבל הישוב את פניהם של העולים האלה, שבאו בלהט הדרור, אהבת העם ומסירות לקניני הארץ. הם עשו את דרכם מאצטבות האניה הרוסית שבאו בה מאודיסה ליפו. והנה פגשו בדרכם את אבי שבתור כתב לעתון „המליץ" מצא לנחוץ לשוחח עמהם. בציוריות רבה תיאר כיצד ספני יפו ליוו במבטיהם את הבלו"יים האלה. שעברו ביעף בסימטאות יפו הצרות עד שהגיעו ל„גומרוק" ושילמו 18 בישליקים כמכס בעד הספרים הרוסיים שהם הביאו עמם. הוא השתדל אז, כי יתיחסו אליהם כאל „עולי רגל" רוסיים. ושמעתי פעם כיצד מנשה מאירוביץ סיפר על אותו צעיר מאיר"ל בן ירושלים, שהוא וחבריו היו בטוחים, שנשלח מפקידות הברון כדי לקבל את פניהם, בעוד שפקידי הברון היו עוינים את אבי, כי היה מגלה את מעשיהם ואת תעלוליהם בלי רחמים.

יש ענין ברשימותיו גם היום שלכאורה אנו כה רחוקים עכשיו מכל אותם העניינים והשאלות שהטרידו את אבותינו בימים ההם. כי מכמה שאלות, שעמדו על הפרק בדורות שחלפו, לומדים אנו לדעת כי אין חדש תחת השמש [2].

הרבה טרח אבי גם להאיר את העבר, בהעלותו את ימי הקדם, כאשר עוד ישבנו על אדמתנו. הוא חיפש את העושר הרוחני, הגנוז בספרי המסתורין הקדומים, כשהוא חוקר את „ספר היצירה", הספר המיסטי העתיק ביותר, רב המוטיבים ועתיר־הצלילים. מתבונן הוא בדמויות אישי המקרא, ומנסה הוא לפרש מחדש את הספרים הקלסיים של התנ"ך כשהוא חושף את שמחת־החיים שב„שיר־השירים" והרזיגנציה הענוגה של „קוהלת", המנוחה האידילית של „מגילת רות" וסערת־הנפש אשר ב„איוב". מסייר הוא בפרשיות תולדות עמנו, ומוצא, אגב סיורו, כי מפכים פה מעיינות הוד וגדלות של גבורה וקדושה; חוקר הוא את התנועות המשיחיות ואת דברי ימיהם של מחשבי הקיצים, ומוצא, שהם מלאים מסירות־נפש, ואף דמויותיהם של אישים כמהר"ם מרוטנברג ודומים לו, מופיעים לפניו כקדושים וגיבורים [3].

כאמור היה אבי מתאר את סבלותיהם של האכרים ביהודה ובגליל, וכך יש אצלו גם תיאורים מעניינים ממייבשי ביצות, הלוחמים בקדחת הממארת, שהתישה את גופותיהם של המתיישבים. ברשימותיו משתקפים הרשמים מהתקופה ההיא,

והתקווה שכבר פעמה אז בלבבות, כי השממה עשויה להיעלם מעל האופק של הגליל העליון והתחתון, וכי האדמה תשוב ותניב את יבולה, ההרים יתכסו במעטה עצים. קטעים אחדים מרשימותיו של אבי — כדוגמא — מסבירים לנו את פרשת ההתנחלות:

„עם הנץ החמה באתי למושבה החדשה והאדמה מתחילה לגרות את העין, השבלים ירוקות־המראה נוסכות עליך רוח שכרון. כך אני מהלך ומסתכל משדה אל שדה, מניר אל ניר, הנה מעניות מתעקמות ומתישרות, והנני מביט ועיני פונות אל המערב, אל החמה הזורחת, כשהכל עטוף ערפלי־פלאים, כי הכל פה נוצר ביגיע־כפים על ידי אנשים מסורים, אשר באו ממרחקי ערי הגולה, כדי לחונן את עפר הארץ הקדושה".

בכתבה אחרת הוא כותב:

„פרדס" — נוטריקון: פשט, רמז, דרוש, סוד. אשרי העם, שבניו מתחילים לבנות את הארץ על־פי פשט, בפשטות כמו א כ ר י ם. אחרי שנות מאות של תרדמה התעורר סוף־סוף העם ותעבור הרינה במחנה: עורה ישראל! חדש ימינו כקדם, עת לקום ולקומם שממות ארצנו, להחיות הריסות קדם ולשוב לתחיה בארץ־האבות, ככל עם חי הקיים על פני אדמתו. והרי קטע מכתבה אחרת: „שטוח כפים אעמוד לפעמים תוהה למראה עיני: מי האמין למראה, כי העם יצעד קדימה למטרה הנעלה, אשר אליה נשאו את נפשם מקובלים וחסידים ראשונים, כל אותם יחידי סגולה מדור ודור, אשר העפילו לעלות".

יש גם לפעמים בכתבותיו תיאורים נרגשים מפני הגלעד, הבשן והחורן, המשקיפים על כל ארץ נפתלי. מספר הוא על המלחמות של המתיישבים במושבות, על ריב שהיה להם עם שכנים רועים ועם פלחים מסיגי־גבול. לא תגרות־יד בלבד מתוארים ברשימות ובכתבות אלה, כי אם גם מלחמות־דמים ממש. למתיישבים לא היתה ברירה בלתי אם לאמן את ידם גם לנשק, ובין המתיישבים היו גם כאלה, שהם הצטיינו כגיבורים.

במוקד התחיה — תיאר אבי בכתבותיו — נקנית הארץ מתוך יסורים, אך גם מתוך אהבה. האדמה אדמת הגליל, היתה עזובה במשך מאות בשנים, והיא מלאה כיום סלעים וטרשים, והאכרים הנקשרים בעבותות אהבה אל נחלתם מסקלים וזורעים, ובקוצר רוח הם מחכים לגשמים, כדי שיוכלו לזרוע בדמעה!

כמובן היו רעיונותיו וכתבותיו ילדי הסביבה הרוחנית של הזמן ההוא שלפני זעזוע תקופתנו האחרונה, אך המושגים בעולם־הרוח הרי לא נשתנו מאז. ועובדה היא שכמה וכמה מכתביו הופיעו ומופיעים גם לאחר מותו — סימן שיש בהם תום־נפש וניב ישר, שהם הלוקחים שבי את הקורא גם בימינו. ואמנם ניכר בכל רעיון שלו הזיע והניע הנפשי. ומה שמענין אותנו כיום, היא אותה הקנאות שלו לקדשי־הקדשים של העם, כי אף שמטבעו היה איש מתון, הנה ברגע כאשר העיזו לפגוע בקדשי האומה כגון בפעולות המיסיון, התאזר עוז וגבורה, לחם מלחמת

תנופה, הרים את דגל המלחמה, הקריב את עניניו הפרטיים ונדד בארצות רבות, העמיד את עצמו כולו במערכה, שהיתה לשם כבוד האומה. ומעל עמודי העתונים הופיעו מאמרים מפרי עטו של אבי המטיפים לחיבת ציון, בהם גם וויכוחים עם שלומי אמוני ישראל, המתנגדים לעלות לארץ ישראל, הוא פנה בקריאה כי יבואו ליישב את שוממות ארצנו.

„בבואנו לבנות את ארצנו הקדושה — כתב — עלינו לשים עין, כי קיומנו יהא קיום של כבוד. אנו מברכים בברכת המזון „נודה לך ה' אלהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה", משמע מזה כי כל יהודי כאשר אכל את פרוסת לחמו בארץ נכר, נזכר היה בקשר הרוחני הנצחי, שבינו ובין ארץ אבותינו. ועתה עם בנין ארצנו הקדושה יש לדאוג לזה, כי ארץ ישראל תשוב להיות משכן מבטחים לנו ולזרענו אחרינו, ועלינו לבנות את המושבות בעמל כפינו".

במשך שנים נדד אבי ממדינה למדינה למען העם והארץ, הוא ניהל תעמולה ל„שיבת ציון", הוא לא הגזים בשבח הארץ. הוא לא האמין כי כך אפשר לקרב את האנשים למולדת. ההגזמה, לדעתו, לא היתה יכולה לבצר את ההתישבות ולא לחזק את העליה, לכן נקט בלשון האמת. הוא לא העלים את הקשיים העצומים, העומדים בדרכם של המתישבים החדשים, בתארו לפניהם את חיי הבונים במושבות יהודה והגליל, והסביר כי רק על ידי הקרבה עצמית ויסורים נקנית הארץ, ורק היא תשחררנו מן הגלות. הוא גם תיאר את מסירות־הנפש, שהתבלטה אצל אלה, המייבשים את הביצות ומקימים את המושבות, כשהם מתגברים על הקדחת וסובלים את מצוקתם בדומיה.

„אם נשאר בגולה — הסביר בהטפותיו — נשאר סריסים במובן הרוחני, ורק בפתרון שאלת האומה כלפי העתיד, בשאיפתנו להכנס למעגל חיי העתיד, וביצירת ערכים רוחניים־ספרותיים ומדעיים, נוכל להצעיד קדימה את רוח היהדות, ורק בארץ אבותינו בזמן שאנו יושבים על אדמתנו, ביכלתנו לפתח ערכים אלה, שיש בהם לא רק משום הפראה כבירה לעמנו, כי אם גם לטובת האנושיות כולה. השיבה לרעיונות המקוריים של אבות־אבותינו במצוות התלויות בארץ, כגון. יובל, שמיטה וכו' יש בהם כדי להראות את ההומניזם העמוק, המקנן בנשמת האומה, שיכול לשמש דוגמא גם לעמים אחרים, ובטוח כי בעתיד נוכל לפתח ערכים, שביכלתם יהיה להצעיד את האנושיות קדימה".

הוא הבין וידע, כי קשר מתמיד וחי בין היהודים לארצם והאש שיקדה במעמקי נשמת העם ולא כבתה בחשכת ימי גלותנו הארוכים היה בהם כדי לעורר את העם מתרדמתו, להפיח בו רוח חיים ולהפעיל בו את כח־היצירה ביקיצתו מחדש על אדמת אבותינו.

מדור לדור עברו כיסופי הגאולה וגעגועי ציון, והם התבטאו בגוילים ובספרים. כאשר היה מחטט בספרים חיפש לגלות בהם אותם כיסופי־הגאולה של תמימי־הדרך,

אשר שמעו לקול מצפונם ובתקופות החשכות ביותר עזבו את קנם בנכר, עלו ארצה לחונן את עפרה. עצם מציאותם של אנשים אלה, שהיו משולהבים בשלהבת הגאולה והפדות מוכיח לנו, כי גדולי אישי עמנו לא ויתרו מעולם על המכורה. כשלבם נשרף מתוך געגועים ועיניהם לציון ולירושלים, כי שלהבת האהבה לציון יקדה אצל בני עמנו בכל דור ודור. התשוקה לגאולה ולפדות התבטאה בתפילות, בתחנונים ובפיוטים, שחזון ציון משולב בהם, ויום־יום כל אדם בישראל באשר הוא שם מתפלל היה את תפילת הגאולה והפדות, והיא שהיתה קרן־אורה לעם בחשכת הגלות.

דרכי הדאר בימים ההם

כשאנו מתבוננים אל מצב העניינים בארץ־ישראל ברבע האחרון של המאה שעברה נמצא כמה שטחי חיים שהתנהלו בצורה המוזרה ביותר. רמת חייהם של היהודים בארץ — כפי שאנו למדים מדבריו של אבי — היתה נמוכה ביחס, ובמובן זה לא היה הבדל גדול בין אשכנזים לספרדים. בעוד שהיהודים האשכנזים היו לרוב אזרחי חוץ, והם נתונים למרותה של אחת הקונסוליות, אף כי הם וגם אבותיהם היו ילידי הארץ, הרי יהודי ספרד היו נתונים למרותו של ה„חכם באשי", הוא רבם הראשי, שבידו היתה גם סמכות משטרתית. לפעמים קרה, שה„חכם באשי" היה מצווה להלקות עבריינים בשוטים, כפי שהיה מקובל באותה תקופה בתורכיה. דבר זה היה קורה ביחוד כשנמצא, כי מישהו מבני העדה היהודית היה נחשד בפריצות.

„שלטון המדינה", שהיה מיוצג על ידי פחה, הצטמצם אז רק בגביית המסים ושמירה על החוק והסדר, לא היתה ניכרת כל דאגה מצד השלטונות העותומנים לא לחקלאות ולא למערכות החינוך והמסחר, או ליצירת קשר תקין עם העולם הגדול.

תנאי הבטחון בארץ היו גם הם ירודים למדי. אפילו אנשי הצבא התורכי לא יכלו לעשות את דרכם בין יפו וירושלים בלילות, כי הדרך היתה בחזקת סכנה, והנוסעים היו נשארים ללון ב„באב־איל־וואד", ובבוקר היה מתחיל משא ומתן עם השיך של אבו־גוש, שהיה מעביר את השיירה בשלום, כנגד תשלום מס לגולגולת.

יהודים מארצות הגולה היו באים ארצה, אך תכליתם היתה (כפי שגם נרשם בדרכונם) „למות בירושלים". עד ליום מותם חיו חיים של צמצום ודוחק וחכו בכליון עינים לבוא תמיכה מבחוץ. הם בילו את ימיהם בבתי הפוסטה השונים, ומפיהם יצאה גם הזעקה, שנתקבלה אחר כך אצל כל עסקן ועסקן של הכוללים, כי דרכי הפוסטה אבלות..., משמע, כי הדואר אינו יוצא ואינו מגיע למועד, ולעתים אינו יוצא ואינו מגיע כלל.

רוב ממוני הכוללים של הישוב הישן היו מבלים הרבה מזמנם בבתי הדואר השונים. הם שלחו לרחבי תבל, בעיקר מכתבי בקשה, וספרי קודש, כדי לקבל תמיכות כספים מנדיבי ישראל, ששלחו בחזרה בנפש חפצה את תרומותיהם.

אך דרכי הפוסטה היו משובשות. אבי כיתר היהודים, שהיו להם קשרים עם ארצות חוץ, סבל הרבה מסדרים לקויים אלה. בין הקורספונדנציות ששלח מן הארץ

מוצאים אנו גם אחת, שנדפסה בעתון „ג'ואיש קרוניקל", שיצא לאור בלונדון, ובה תיאור הסדרים הרעים של בתי הדואר בארץ וכל הפרובלימה של קיום קשרים תקינים עם הגולה.

„אדם מהלך ברחובה של עיר — כותב אבי — ופניו מיועדות לבית הדואר שבעירו, ובידו מכתב שחפץ הוא לשגרו למרחקים גדולים, אין הוא יכול להבין את גודל הבעיה העומדת לפנינו כאן, כשאנו נמצאים במצב דומה. ההוא, בן חוץ־לארץ, משלשל לתיבת הדואר את מכתבו, ולבו סמוך ובטוח כי המכתב יגיע במהרה לתעודתו. כל ספק אינו מתעורר בלבו. אך לפנינו כאן בעיות אחרות לגמרי. קודם כל שואל את עצמו יהודי ירושלמי: באיזה בית דואר כדאי לשלוח את המכתב. בזה של התורכי? לא! אם יהיה לב הפקיד טוב עליו, יגיע אולי המכתב כעבור כמה שבועות למטרתו, ואם ירגיש הפקיד ברע ומצב רוחו שלא כשורה — לא יגיע המכתב כלל וכלל. במהרה ימצא את דרכו לפח האשפה, הנצב מתחת לשולחנו של הפקיד ושם ימצא את מנוחתו, ולתעודתו לא יגיע לעולם. אם כך מוטב לך להטריח את עצמך לפוסטה האוסטרית. פוסטה זו סדריה יפים ופעולותיה מדוייקות. שם הפקיד מקבל את פניך בסבר פנים יפות. ואף על פי שתארך הדרך עד אשר יגיע המכתב לתעודתו, הנה תוכל לבטוח כי אמנם יגיע.

„אך בטרם תעשה צעד נוסף, חשוב־נא היטב לאן מיועד מכתבך. הלא לרוסיה אתה אומר לשלוח אותו, ובכן מוטב, איפוא, כי בול רוסי בהוצאת „פלשתינא" יתנוסס על המעטפה, טוב כי המכתב יישלח דרך הדואר הרוסי, כדי שיעבור את הצנזורה, הנהוגה במכתבים הבאים מחוץ לארץ, ועכשיו עליך רק לקוות כי הצנזורה תעבירהו בשלום. הנה, בעיות אלה הם מנת חלקם של מרבית תושבי הארץ היהודים. הארץ מחולקת למחוזות דרומיים (ירושלים ועזה) וצפוניים (בירות), ויש בה מוסד דואר תורכי אימפריאלי, ואף על פי כן כשעליך להריץ אגרת לידידך מעבר לים, אתה עומד ותוהה, אם כדאי לך להזדקק למוסד האימפריאלי הזה".

כדי לקבל מושג על „הדואר האימפריאלי העותומני" בתקופה ההיא נביא להלן קטע מתוך מאמר אחר מפרי עטו. מטעמי זהירות רשם אבי כי שמע את הדברים מפי נוסע, שעבר כביכול את הארץ לארכה ולרחבה, ונוסע זה הוא הכותב את הדברים, ושופך הוא את מרי שיחו על הארץ וסדריה:

„ליד הרובע המזרחי של העיר, בין מחסנים שסחורותיהם המגובבים על גבי אצטבאות, מפיצות ריחות טובים למרחוק ומשכיחות לרגע את הצחנה של השופכין הזורמים בצדי הדרך, עומד בית רעוע וקטן מאוד, ועליו שלט „הדואר העותומני האימפריאלי". נכנסתי פנימה, והרי שני חדרים צרים, נמוכי תקרה, שדלת שבורה על צירה מפרידה ביניהם. בפינה עומד שולחן בעל שלש רגלים, שאינו ראוי כלל לשימוש, ובפינה אחרת נערמו שקים גדולים וקטנים, מלאים הם עד אפס מקום, מונחים על הרצפה שק על גבי שק. בתוך כל המולה זו יושב לו פקיד אחד על אחד

השקים ומחטט בשק שני, שמא ימצא את מבוקשו של האדם העומד לצדו. והחום בחדר גדול, והמחנק גדול ממנו, וזבובים רבים מצאו להם משכן טוב בחדר, והם מציקים מאוד, חצופים הם ואינך יכול לעמוד זמן רב במלאכת הגירוש, כי עקשנים הם ועוקצים כל מקום גלוי בגופך. חפצנו לשלוח טלגרמה ופנינו אל הפקיד בצרפתית, אך הוא נשאר אילם כשהיה, כי לא הבין כלל לצרכינו. ניסינו את כוחנו בשפות לועזיות אחרות, כגון: אנגלית וגרמנית, ערבית־מצרית וספרדית, אך הפקיד לא הגיב. כי, מסתבר, שהשפה היחידה שהלה נזקק לה היתה תורכית. המצב היה לאחר יאוש — ורק לאחר שפנינו לאחד הערבים, שעמד בחוץ בצל והסתכל בנו בפה פעור, נאות להושיט לנו את עזרתו ולתרגם את דברינו מערבית לתורכית".

טעות היא לחשוב שבצפת היה המצב יותר טוב.

„צפת — כותב אבי — היא העיר בת 25.000 נפש, שביניהם יהודים כה מרובים, החיים בזכות הדואר, כי מקבלים הם צרכיהם מחוץ־לארץ, שולחת ומקבלת את הדואר רק פעמיים בשבוע על ידי שני גמלים, אשר כל נער בצפת יכירם והם מכונים „גמלי הדואר".

הקורא יזכור אל נכון, כי הישוב היהודי בארץ היה בימים ההם מאורגן בכוללים שונים, וחי בעיקרו על ההכנסות שהללו קבלו מחוץ לארץ בתור נדבות, שקובצו בזיעת אפיים ברחבי הגולה. סכומי הכסף נאספו יחד בכל מרכז „כולל" בחוץ לארץ, והממונה שם דאג לשגר את הכסף במהירות האפשרית לגבאי ה„כוללים" בארץ. אלה היו אחראים לגורל אנשי הכוללים. הם השתדלו, שכסף החלוקה יזרום, כדי לקיים אלפי משפחות. הם העבירו את מכתבי הבקשות של הנצרכים, אף „לוחות" מיוחדים היו מריצים לשנה החדשה וכו'. לפיכך היתה פעילותם של גבאי הכוללים מתרבה בארבע הערים הקדושות במחצית השניה של הקיץ, בעוד החום כבד, אז היה צריך גם לשלוח את האתרוגים והלולבים לתפוצות הגולה.

אבי פירסם כמה רשימות המתארות את כל התכונה בימים ההם, ומתוכן נביא כאן תאור אפייני:

„יהודים בעלי מלאכות מרובות למאות, יודעי הכל, נשלחו לגולן ולעוד מקומות, בכדי לקנות אתרוגים בשביל אחינו בני ישראל, היושבים בגולה ומצפים בכליון עינים לאתרוג מן הארץ הקדושה.

„בני הישיבות ישרי לב ויראי ה' בודקים את האתרוגים, אם הם כשרים או לאו. המלאכה מרובה וגם הטורח גדול, ונדמה לך כי כל הארץ עסוקה רק במלאכה אחת בלבד: שליחת אתרוגים לאחינו בגולה...

„הדואר האוסטרי השתדל בכל כוחו שהיהודים האלה יהיו לקוחותיו. כך, למשל, קרה שבאחד הימים התגלגלה מרכבה משובחת ברחובותיה הבלתי מרוצפים של פתח־תקוה ונעמדה לפני ביתו של ראש הועד. רבים היו הסקרנים שנתאספו

לראות מי ומי הבאים, והנה נפתחה המרכבה, ומתוכה יוצא איש שרבים מכירים אותו, הלא הוא מנהל הדואר האוסטרי ביפו.

„ובאותו היום באו שניהם לידי הסכם משונה ביותר. הדואר הזר לא הורשה לעבוד בתוך הממלכה העותומנית, היינו מכתב שנשלח מירושלים ליפו צריך היה לעבור רק דרך הדואר התורכי, ושם, כידוע היו מרובים הקשיים וגדולים האיחורים. מנהל הדואר האוסטרי הודיע לכן לבני פתח־תקוה, כי ימסור לרשותם את מרכבת הדואר האוסטרי לשעות מסויימות ביום, לשם העברת מכתבים מהמושבה ליפו העיר או לשאר המושבות חינם, אין כסף, אך לעומת זאת מתחייבים הם לשלוח את מכתביהם לחוץ־לארץ אך ורק דרך הדואר האוסטרי. לשם כך סודרה בתוך המושבה תיבת דואר של בתי הדואר האוסטרי, כשם שהיתה קיימת בכמה מקומות ביפו ובירושלים. הסכם מעין זה סודר גם עם המושבה ראשון־לציון, ואילו המושבות באו לידי הסכם עם הקרנות הלאומיות, וכך זכו אנשים ביפו לקבל מכתב מראשון־לציון ועליו בול ע ב ר י של הקרנות העבריות, כשעליו השם „ראשון־לציון". למטה בשולי המעטפה נדפס, כי „מחצית ההכנסה לקרן הקיימת".

גם אבי היה קרבן הדואר, וסבל מאד מאי הסדר ששרר בכל מערכותיו. מכתביו היו מאחרים לבוא, ולמאמריו חיכו עד בוש וכשהופיעה בקורתו ב„ג'ואיש קרוניקל" (בעילום שם, כמובן, מחשש עין בישא) נמצא אחד המלשינים ששרצו אז ברחוב היהודי, והוא הלשין לפני השלטונות כי אבי הוא המנאץ את הדואר העותומני האימפריאלי ועושה אותו ללעג ולקלס בחוץ־לארץ.

אבי נקרא פעמים אחדות לחקירות, ורק בנס נצל מתעלוליהם של פקידי הרשות. כאות הוכחה, כי לבו שלם עם הדואר התורכי נאלץ מכאן ולהבא לשלוח את כל מכתביו ב„דואר האימפריאלי העותומני", שעברו שבעת מדורי הגיהנום עד שהגיעו למחוז חפצם, במקרה הטוב. אך לא פעם ולא פעמיים נעלמו המשלוחים ולא נגלו עוד עקבותיהם.

פעולת המסיתים בצפת והמלחמה בהם

חוטים נקשרים, מרפרפים הם על פני השטח בקצב הדינמי של ימינו המעורבלים; — חוטי־זכרון הם, מסובכים לפעמים, אך חוטי־זכרון אלה מקשרים אותנו עם אישים נשכחים. בעבר הקרוב עוד פעלו אנשים אלה, הם רעשו, והם הביאו עמם גלויים, לפעמים די עגומים.

גלוי עגום כזה בישוב בארץ היה המומר פרידלנדר, שהסתובב בארצנו כמו בתוך מעגל־להבות, כאשר הומטרו עליו שביבי־אש של „שומרי הגחלת", שביניהם נמנה היה אבי.

לא רק במלחמת־דברים נלחם אבי עם מומר זה, כי אם במלחמת־תנופה רבתי, על מנת לקעקע את כל אותה הפקעת המצטנפת והחוטים הסבוכים, שנארגו על ידי המיסיונרים בארץ. והתחלת פעולתו היתה מסביב לאישיות הרומאנטית ביפעתה, סיר לורנס אוליפנט, ה„גוי" חובב־ציון, שכל ימיו עמד בסבך חלומות וחזיונות, ומצא לו את עונג־חייו בעזרתו למתישבים בארץ.

סיר לורנס אוליפנט היה אדם אוניברסלי, אזרח־עולם, ובתור שכזה לא ראה שום דבר רע כאשר העסיק אצלו כמזכיר את המומר פרידלנדר, שהצטיין בידיעת השפות. ועליו הוטל גם התפקיד לנהל מדי פעם בפעם משא ומתן עם אכרי הגליל בשם סיר אוליפנט.

אבי שהתידד עם סיר לורנס אוליפנט הבחין מיד, כי אף כי סיר אוליפנט כה מתענין ביהודים ובארץ־ישראל, בכל זאת מחוסר הוא אף ידיעות קלושות בעניני היהדות בכלל. אמנם הוא היה באירופה המזרחית, והתבונן שם, לחיי אוכלוסי־ישראל, אך הוא הביא עמו מסיוריו הקצרים ברומניה, פולין ובגליציה צרור רשמים חטופים, וכל ההוי של יהודי פולין וגליציה היה די מוזר בשבילו, וגדלה אכזבתו מביקורו בבית הצדיק בסאדיגורה.

אבי היה עמל הרבה ושח עמו קצרות וארוכות, מסר לו לקריאה ספרים שונים מחיי היהודים בעבר ובהווה. ואף סיפר לו הרבה על החסידות וגדוליה, שכל ימיהם עסקו בהטפה לאהבת האדם ולהומניות טהורה. הוא נתן לו לקריאה ספר שהופיע אז על הקבלה ודיבר עמו על גדולי המקובלים ותוך כדי שיחותיו הספיק לשרטט

מדמות־דיוקניהם של גדולי אנשי הסוד בצפת, רבי יצחק אשכנזי לוריא (האר״י הקדוש) ורבי משה קורדוביו.

אבי היה רגיל לבוא אל אוליפנט להר הכרמל, והם היו מטיילים שם על ההר ביחד, ותוך כדי טיולם היו מייחדים את הדיבור בענינים שונים. מענין לענין דיבר עמו גם על המיסיונרים ופעולתם בארץ. המיסיון האנגלי היה אז פעיל בארץ, מלונדון שלחו אז את טובי כוחותיהם התועמלנים לירושלים, לצפת ולטבריה, כדי לנהל תעמולה מיסיונרית. קרן גדולה עמדה לרשותם, ובאמצעים כספיים מרובים היו מקרבים אליהם מחוגי העניים, שהיו מרובים בערי־הקודש. אף רופאים נשלחו לארץ, כדי לטפל בחולים יהודים ולרפאם ממחלותיהם. רופאים אלה מצאו כי התעמולה בין החולים היא יעילה ביותר. החולים שהיו שוכבים בבית החולים של המיסיון היו מקבלים מלבד התרופות הרפואיות, גם „מנות של מזון רוחני משיחי״, והיו נאלצים לשמוע את הסברותיהם של הרופאים המיסיונריים ב„ישעיה״.

אבי שהיה אז בהתחלת ימי העמידה מצא צורך להלחם בפעולותיהם של המיסיונרים, וראשית פעולתו היתה להרחיק את המומר פרידלנדר מביתו של סיר לורנס אוליפנט. הוא הסביר לאנגלי האציל, כי עצם החזקת מומר כפרידלנדר כמזכירו הפרטי מעורר עליו חשד של פעולה מיסיונרית. ואמנם נענה לו סיר לורנס אוליפנט, ופיטר את פרידלנדר, ובהמלצת אבי קיבל במקומו כמזכיר את נפתלי הירץ אימבר, משורר „התקוה״. אבי נלחם נגד המיסיונרים בשיטתיות ובהתמדה.

מלחמתו במיסיון מתחילה עוד בירושלים. המיסיונרים פתחו בתי ספר שונים לכל בתי העדות, ותשומת לב מיוחדת הפנתה ליהודים, ואת ילדיהם אמרו למשוך לבתי האולפנים הנוצרים, כדי לחנכם וללמדם את תורת הנצרות למען ידבקו בה, ולמרות טירדותיו בעניני משפחתו שהלכו וגדלו, ואף שהקדיש הרבה מזמנו גם לעניני צבור, לא היסס לצאת במלחמת תנופה נגד המיסיון על כל מדיחיו ומסיתיו. למען מלחמת מצוה זו היה משתחרר מכל עבודותיו, ובחירוף נפש היה הודף את ההסתערות המיסיונרית מן הרחוב היהודי. עובר היה ממקום למקום כשהוא מבצר את נקודות־התורפה, שנתגלו ברחוב היהודי, ומציל את אלה שעמדו ליפול ברשתם של המסיתים והמדיחים.

תשומת־לב מיוחדת הפנה אבי לנערים העזובים. נערים אומללים אלה, שנתיתמו מהוריהם, או שהיו בנים למשפחות עניות, סבלו לא מעט בתוך הישוב הקטן ודל, לכן קל היה למשכם אל המיסיון, שהיה משחררם מכל דאגה חומרית בעולם הזה, ומבטיח להם גם את חיי־עולם־הבא.

הנסיונות הנועזים של המיסיונרים היו נעזרים מפעם לפעם גם על ידי הקונסולים הזרים. ועינו הבוחנת של אבי הבחינה בחלל הריק, שיכול להתחולל בישוב, אם יצליחו סוכני המיסיון לצוד ברשתם את קרבנותיהם. לכן עשה אז מאמצים כבירים כדי להציל את הנוער מרשת המסיתים. אך בדברים בלבד אי אפשר

היה לפעול, נחוץ היה להקים איזה מפעל, כדי שידאג לנוער במשך כמה שנים ויכינו לחיים פרודקטיביים. אבי השתוקק, כי נוער זה לא יאכל לחם חסד. הוא נכסף לראות את צעירי הישוב כשהם לומדים מלאכה ומתפרנסים מעמל כפיהם. תכנית כזאת היתה צריכה לשים לאל את מאמצי המיסיונרים, שדברו אל הנערים בלשון מיוחדת, לשון שהיתה יכולה להעזר, באמצעים כספיים מרובים. בראש המסיתים בירושלים נתבלט הד"ר צ'פלין, שהיה איש משכיל, אך קנאי לשליחותו הנוצרית.

אבי נפגש פעמים אחדות עם הד"ר צ'פלין, שידע היטב את ירושלים ואת תושביה. מיסיונר זה היה גם בקי בספרות ישראל, לכן יכול היה לתרגם את „פרקי אבות" לאנגלית בצירוף הסברים משלו, שהיו כולם כרובם ברוח נוצרית, ואת תעמולתו ניהל ד"ר צ'פלין בעזרת פסוקים ופתגמים תנכ"יים או תלמודיים, שהיו נושרים מפיו למכביר. רגיל היה מיסיונר זה להפגש עם חכמי ירושלים ונאורי העדה, כשהוא מתווכח אתם ארוכות וקצרות בעניני פילוסופיה ודת. לקרוא מלחמה על מומר זה, שהיה מעורב מאוד בין הבריות לא היה מן הדברים הקלים. האיש היה בעל עמדה רבה והצטיין גם כאיש־מדע. הוא חקר ברצינות את האקלים של הארץ לפי אזוריה השונים. למד לדעת את מחלות האוכלוסיה בירושלים והתאמץ למצוא תרופה לכל מכה, שפשה בעיר הקדושה. מאמריו המדעיים נתפרסמו בעתונות והוציאו לו מוניטין כמומחה ממדרגה ראשונה. הוא הצטיין גם כבלשן ולשונו מדברת צחות בכמה וכמה שפות וכוח שכנועו היה גדול. לפיכך היתה תעמולתו הנוצרית מסוכנת, וכדי לבלמה צריך היה להתיצב לעומתו בחכמה ובתבונה.

אבי לא היסס לצאת חוצץ נגד כל המסיתים והמדיחים, והתקיף בעוז את הד"ר צ'פלין, המסוכן ביותר.

מפעם לפעם היה מפרסם קול קורא „אל שלומי אמוני ישראל", מזהירם לבל יכשלו על ידי ערמת המסיתים. הוא היה אף נוהג להחתים את נכבדי העדה בשולי קול הקורא, כדי לשוות למלחמה זו צורה צבורית מאורגנת. בדרך זו ידעה האוכלוסיה היהודית מה טעמה של ספרות־הפגולים של המסיתים, שהופצה חנם אין כסף לכל עובר ושב בחוצותיהן של הערים הקדושות. תעמולת אבי ונושאי כליו עשתה פרי הלולים. רבים מצעירי העדה נתגייסו למלחמת המצוה. הם גם עמדו על המשמר וניהלו תעמולה עזה נגד כל המסיתים והמדיחים, הפורשים את רשתם על אנשים תמימים, ותעמולה זו הביאה במהרה את התוצאות. ספרי התעמולה הנוצרים נקרעו ונשרפו בפומבי בחוצות הערים, ונוצרה אוירה של מלחמה נגד כל המיסיונרים ועוזריהם, השליחים לדבר עבירה.

בכתבה של אבי אל אליעזר בן יהודה עורך „הצבי" שנשלחה מצפת, מוצאים אנו פרטים מעניינים על המיסיון והמסיתים ופעולתם בצפת ובירושלים:

—„באחרית ימי הגשמים שלשנה העברה באו המסיתים מירושלים הנה: ד"ר צ'פלין אוטשדט וד"ר פרנקל ובעל בית הרפואות ועוד אחד ושמו בן־ציון (יהודי

מומר) ובידם הביאו מכתבים מאת קונסול אוסטריה פה, כי יעמוד לימינם בכל דבר וישמרם מן המזיקים. ומיד החלו להראות את חסדם. ד"ר פרנקל החל לקיים מצוות בקור חולים והודיע, כי יבנו בית חולים ובית רפואות, ואת העבודה יקבלו יהודים עניים ונערים עזובים. נמצאו אנשים אשר חפצו ללכת אליהם למען הרויח שכר עבודה, אך ראשי העיר התאספו ויחרימו את כל האנשים אשר ילכו אליהם. והמסיתים הגישו שטנה על זה לקונסול אוסטריה, הקונסול הגיש את הדבר למשפט, ויהי על ראשי העיר לבטל את חרמם. אחר הדברים האלה יצאו מכאן ד"ר צ'פלין ובעל בית־הרפואות ובן־ציון, וישובו ירושלימה ויעזבו את ענינים על אוטשדט וד"ר פרנקל. האחרון עשה חובתו בזריזות גדולה, ויהי לחולים רופא ודרשן גם יחד, וירא את חפץ המסיתים גלוי לכל. הדבר לא ישר בעיני אוטשדט ויבאיש את ריח פרנקל לפני ראשי המסיתים בירושלים ובלונדון. וצוו ראשי המסיתים לקונסול אוסטריה לגרש את פרנקל. ותהי השמחה גדולה בעיר על מפלתו. אך הוא התחנן לפני ראשי החברה וישאר על מקומו. רק בית החולים ובית הרפואות נסגרו ולע"ע בטלו מזימותיהם. אך בדבר אשר הודיע „הצבי" כי נשלח מירושלים אמן לעשות לו בית מלאכה, כדי למשוך אליו צעירי היהודים ובזה נעוץ גורל המסיתים. אכן אמת הדבר, ואמנם שנים חרשי עץ (יהודים) אשר זה מקרוב באו עושים עתה מלאכה בבית האמן, ומי יודע מה עוד יעשו המסיתים פה?"

הדברים האמורים שנתפרסמו ב„הצבי" מתארים בלשון ברורה את המלחמה הדומה בהרבה למערכה המתנהלת כיום בארץ, ואת התסיסה שקמה בגלל פעולותיהם של המסיתים[1].

לא ארכו הימים והמסית הנודע אוטשדט בא גם לראש־פנה להפיל שם קרבנות. הוא נהג ברחבה וניסה לחלק כסף ביד רחבה, אף ספרים השתדל להפיץ בין הקוראים המשכילים. אך בראש־פנה היתה השפעת אבי מרובה, הוא הודיע בעוד מועד על מטרת המסיתים, והזהיר את האכרים לבל יכשלו חס ושלום בפח הטמון לרגליהם. ודבריו פעלו מיד את פעולתם וכל אויבי דת ישראל גורשו בחרפה מן המושבה. כך יצאו המיסיונרים אבלים וחפויי ראש מאם המושבות בגליל.

אבי מציין בשמחה את מפלת המסית ובין יתר דבריו ב„הצבי" הוא כותב: „המסית אוטשדט הידוע בא גם לראש־פנה ויחפץ לחלק כסף וספרים לאנשי המושבה, אך לא הצליח... אנשי המקום השיבו את פניו ריקם, ויאמרו לו: הכבד ושוב לביתך. מי יתן ועשו זאת גם אנשי עירנו..."

אך בעוד שיצא בנצחון בראש־פנה, ידע היטב כי המערכה עדיין לא נסתיימה בכך, הוא הבין כי אנשי המיסיון ינסו את מזלם שנית, ואמנם כך היה, לפיכך הוא שואל מעל עמודי „הצבי": „לא ידעתי מדוע רוב אנשי עירנו (הכוונה לצפת) מחשים. האם יחכו עד אשר יראו בעיניהם את החרב מונחת על צוארם? אבל לא

אדע אם גם אז יעשו דבר. יודע אני אל נכון, כי אחדים מאנשי עירנו מקבלים כסף מידי אוטשדט".

נצחונו של אבי ותבוסת המסיתים לא העבירה אותו על דעתו. הוא הבין, כי המיסיונרים לא ישלימו עם מפלתם והם ינסו את כוחם שוב. הילכך נכסף להגדיל את כוח ההתנגדות, כדי להגביר ולהאדיר את מצב הלוחמים.

בראש ובראשונה השתדל להוקיע את תרמית המסיתים, והראה עד כמה שכל מעשיהם מכוונים רק להונות את דעתם של היהודים הדבקים בדת־ישראל.

המסיתים והמדיחים לא סמכו על אנשים בארץ בלבד. הם נעזרו על ידי מרכזיהם בחוץ לארץ וסוכניהם בכל תפוצות העולם. אבי אמר ללכת באותה דרך כדי לסכל את עצתם. הוא הבין כי הישוב בלבד לא יוכל להם, לכן פנה לעזרת רבים בתפוצות הגולה, כדי שיעזרו לו במלחמה זו. אליעזר בן יהודה היה תמים־דעה עמו והעמיד את עתונו לשרותו. בעיתון זה היה אבי ממשיך להתריע על סכנת המיסיון ולהזעיק את דעת הקהל היהודית שתחוש את גודל האסון, היכול לרדת על הישוב הקטן, אם לא נדע לעמוד בשער בעוד מועד.

„המסיתים בעירנו — כותב אבי — לא ייעפו מחבל תחבולות חדשות והמה הולכים מחיל אל חיל, לא בעזרת רוב כספם וזהבם בלבד, כי אם בערמותיהם ומרמותיהם, בהתחפשם בלבוש החמלה ומדת הרחמים, למען התעות את לב העם להאמין, כי כל כוונה אחרת אין להם. בית החולים אשר להם מלא מפה לפה אנשים מאחינו, וטרם יענה להם הרופא ידרוש לפניהם אוטשדט את תורתם כ ש ת י ש ע ו ת לפחות. הוא יודע לכוון את השעה, וצווה על־כן לאחד ממוכרי היין מבין אחינו בני ישראל לתת ל„ארבע כוסות" לכל הבא אליו ובידיו מכתב ממנו. סוף דבר: הוא עושה הכל למען הפיל ברשתו את בנינו ובנותינו הרבים".

„אבל גם רבני עירנו וחכמיה לא ייענקו מעוון, על אשר ישקטו ולא יעשו דבר לקדם את בני הרעה. לא בדיבורים נתגבר עליהם, וכל החרפות לא יועילו לנו: על העוסקים בצרכי ציבור בעירנו לעשות ועד, כי ישגיח על כל איש אשר מלאכה לו, שיקבל רק יהודים לעבודתו, עלינו לעורר את לבות אחינו בגולה להקים פה בית־חולים ולהביא רופא מומחה אשר יענה חנם לחולים, ובזה נרפה את כוח המסיתים".

אם נסכם את תיאוריו, שבהם הוא מגלה לציבור הרחב את הסכנה הנשקפת ל„שלומי אמוני ישראל" מן „המסיתים והמדיחים", ואם נעלה מתהום הנשיה את המפעלים והחברות שהקים אבי בצפת וביתר הערים והמושבות לשם אותה מלחמה — נקבל מושג מכל אשר פעל האיש. כפי שכבר ציינתי היתה פעולתו הראשונה להזעיק את דעת הקהל ולהתריע על הסכנה. אך האזעקה היתה רק מחצית המלאכה. כדי להשלים את תפקידו ארגן את הלוחמים בצפת והפכם לגדוד לוחמים, שידעו בשעת הצורך להדוף כל התקפה מיסיונרית, ויחד עם זאת קרא מפעם לפעם לאספות

פומבי׳ת וגולל בפני הנאספים את סכנת המיסיון, האורב לכל דל וחלש כדי להפילו בחרמם.

בעצרת עם אחת העלה גם את תכנית החברה „ישועת ישראל", שבאמצעותה אמר להעזר במלחמה נגד המיסיונרים ולחברה זו שהוא יסדה ועמד בראשה שנים רבות יצאו מוניטין ברחבי הארץ. סיסמתו כאשר יסד את „ישועת ישראל": „איש ישר הוא זה, שדואג יותר לזולת מאשר לעצמו". האנציקלופדיה העברית הכללית „יזרעאל" כרך ז' מביאה בתוך הערך „מיסיון" כי: „בתוך הישוב החדש למן בילי"ו הרבה לעשות בשעתו ר' מאיר טויבנהויז (עי"ש) איש צפת ובן ירושלים, שיסד את האגודה „ישועת ישראל" בסניפים בארץ למלחמה במיסיון וכן את חברת „משכיל אל דל" לשם חלוקת רפואות חנם לנצרכים לבל יזקקו לחסדי המסיתים. למטרה זו השתדל גם להרבות מלאכה מפרנסת בין עניי עירו".

כך עמד אבי על המשמר, כשעיניו צופיות לכל מה שנעשה בארץ, והוא רואה בכל מקום את נסיונות המיסיונרים ומיד חש לעזרת אחיו כדי שלא יפלו כקרבנות בידי המסיתים. ב„הצבי" של בן יהודה הפונה בעיקר אל אנשי הישוב הוא מזהיר כל איש מישראל לבל יתפתה ללכת אחרי המסיתים, וב„הצפירה", שם הוא מתכוון לקוראים בחוץ־לארץ כותב הוא בלשון אחרת.

אבי, שהטיף לעליה מוגברת (פה ושם הוא גם מלמד כיצד להערים על גזרות העליה...) מתנגד להפקרת העולים מחוסרי האמצעים. הוא רוצה, כי עולים מחוסרי אמצעים יהיו נתמכים על ידי מוסדות ציבוריים בחו"ל עד אשר יצליחו להסתדר בארץ, אחרת הם עלולים להתפש ברשת המסיתים.

ב„הצפירה" מהימים ההם פונה אבי אל „קוראי הצפירה הנכבדים" ומסביר להם כי דבריו הפעם אינם רשימה עתונאית גרידא, כי אם הסבר מעציב. „קול קורא אליכם אחינו בני ישראל", בקול קורא זה הוא מתאמץ להקל את מצוקות „יהודי רוסיה ורומעניא", שהחליטו „לנוע ממקומם ולנוד ממושבתם לשוב אל ארץ אבותינו".

צעד זה הנו ראוי לעידוד מסביר הסופר מן הארץ, אך אסור לעזוב את העולים לנפשם, כי אם הם מחוסרי אמצעים, ואין הם יכולים לפרנס את עצמם, אורבות להם סכנת המיסיונרים ביתר שאת, כפי שהוא מתאר את המיסיונרים ש„פרשו מכמורתם ללכדם ברשתם נצודו ובחרמם נגורו".

לדעתו צריכה להיות תכנית ערוכה לכל פרטיה, שלפיה אנו חייבים לדאוג לכל פליט מרומניא או מרוסיא, כדי שלא ירעב ללחם, כי המיסיונרים המריחים מרחוק את מצוקת אלה האחרונים „מתנפלים עליהם" ומפזרים עליהם „כסף וזהב" ומספרם של אלה האומללים עולה לדבריו לתשע מאות נפש.

ברשימה אחרת שנתפרסמה ב„הצבי" הוא חוזר שוב לעניני „המשלחת המיסיונרית", ושמח לבשר כי פעולותיה של זו, „בעצלתים תשרכנה דרכן" „היא

פזרה כסף הרבה ותדמה לקלוע אל מטרתה — אפס הכסף אזל ויתם וחרס עלה בידה..."

והנה תיאור מפורט על המצב שפרסם ב„הצבי":

„בראות זאת מנהל עניני המסיתים בעירנו, כי אותות הכליון נראה על עניניהם ועוד מעט ואינם, ויתעצבו אל לבם פן כאחרית המושבה ארטוף תהיה אחרית המשלחת דפה ומשרתו של פקיד הלא כלא תהיה ומקור מחיתו ייבש מאין כסף לעשות, נפק דק ואשכח מספר הבאים אל בית המיסיון בירח האחרון עולה אלף ומאה ושמונים איש מבני ישראל ובודאי הלא רשם יעשה החשבון הזה על ראשי המסיתים, שלא יעזבו את העיר הזאת אשר מספר המשכימים לפתחו לא מעטים המה. אפס החלו לדקדק על הוצאת הכסף שתהי' בצמצום גדול. תרופות ינתנו במספר מעט מאד, וגם זה המעט בצמצום, ויביא המסית סמי הרפואות בעצמו, ובבית המסיון יעשו ע"י נער עברי שאינו יודע בין ימינו לשמאלו, הכל למען הסתפק במעט כסף, ושם חסדיהם לא יכרת, ואוטשדט ימצא פרנסתו... אך רבים מתלוננים על המנהל ובכה יבכי על הצמצום הזה...

אבל אנחנו נצטער על הראשונות ובכה נבכה על החסדים הקודמים, מי יתן ונחזה את אשר ירחש לבנו, כי קץ המשלחת בוא יבוא".

למרות הכל החריף המצב בצפת, וחוצפתם של המיסיונרים הלכה וגדלה. אף קרבנות חדשים נפלו לרשתם, אך ההתקוממות נגד המשומדים למיניהם לא איחרה לבוא.

באחד הימים השתמד יהודי ספרדי ועבר אל מחנה המסיתים. אשת המשומד סרבה ללכת אחרי בעלה. היא נשארה במשפחתה ב„תוך עמה" עם שני ילדיה.

באחד הימים נחטפו הפעוטים והעברו למקום סתר, בצל המיסיון. היתה זאת חטיפה בנוסח הידוע והמקובל. (חטיפה זו בצפת מזכירה את „פרשת האחים פינלי" בצרפת). צפת היתה כמרקחה. האוכלוסיה החרדה וזעזעה נוראות. כל בחור וכל גבר התגייס אז למלחמת המצוה, והיה מוכן לצאת לקרב כדי לשחרר את שני הילדים. אחד העוזרים במלחמה זו של אבי לשחרור החטופים היה ר' חיים בלזר, שהצטיין במיוחד בעוז רוחו. אבי התיצב לפני הקונסול הצרפתי ר' יצחק מרדכי עבו (אחי יעקב חי, בעל הקרקעות של איזבד, היא יסוד המעלה) ותבע ממנו להציל את הילדים שהנם נתיני צרפת. עד מהרה נחלצו כל הספרדים בעלי הנתינות הצרפתית. הם התפזרו גדודים בכל קצוות העיר וגילו את מחבואם של שני הילדים הנחטפים. חיש הוקף הבית מסביב על ידי המון נסער, ולמרות קדושת השבת, פרצה מערכה קשה ועקשנית. הבית נהרס עד היסוד, והילדים הוחזרו לאמם, המשומד נמלט על נפשו, וצפת היהודית היתה צהלה ושמחה. אבי ועוזרו ר' חיים בלזר היו מאושרים להשיב לב הבנים אל חיק היהדות.

אבי נוכח אז לדעת, כי המלחמה במיסיון תהיה קשה וגם מיגעת. תעמולת

המיסיונרים התבטאה במיוחד בהושטת סיוע לעניים ובהגשת עזרה רפואית לחולים. המיסיונרים העמידו רופאים מיוחדים לשרות החולים היהודים, שהיו פונים אל הנזקקים בשפתם הם. והרפואות נתנו אף הן בלא כסף, אך ביחד עם סמי הרפואה לגוף, החדירו קמעא קמעא סממנים נוצרים, המיוחדים לנפש. המצב היה קשה מאד, וכמעט שאי אפשר היה בתנאים אלה להתחרות עם חבר המסיתים והמדיחים. נחוץ היה להקים מפעל רפואי דגול ועשיר, כדי שאפשר יהיה להפריע לבית החולים המיסיונרי לבוא במגע עם האוכלוסיה היהודית, ולהרחיקה על ידי כך מן הרופאים, שהיו עושים מאמצים ל„הציל" את נפש היהודים, יותר מאשר את גופם החולה...

כראש האגודה „ישועת ישראל" הרגיש, כי האחריות למצב זה מוטלת עליו, והוא גמר אומר להקים מוסד רפואי בצפת, שיהיה נתון למרותו של רופא יהודי, אשר ירפא את חולי עמו, וכך אפשר יהיה להרחיק כל חולה ומר נפש מן הרופאים המיסיונרים.

הדאגה לחולה הטרידה אותו עוד קודם לכך. הוא חש לעזרת החולים מתמיד, וכדי שהעזרה לחולה תנתן לכל נדרש יסד בצפת ובמושבות את החברה „משכיל אל דל", שהיתה אם „קופת חולים" בארץ. חברה זו הקימה גדודים של מתנדבים, שהיו מבקרים בבית החולה ומושיטים לו עזרה. אבי בעצמו היה מנצח על כל עניני החברה, והיה לו ספוק־נפש רב לראות כיצד מתמסרים אלה לחולים וממתיקים את יסורי מחלתם.

במשך הזמן נתברר כי „האחים" הטובים, שהיו מבקרים ולנים אצל חוליהם, אינם יכולים למלא את תפקידם כשאשה נופלת למשכב. לפיכך עמד והקים את החברה „לינת־הצדק", שהיתה כעין סניף ל„משכיל אל דל".

בראש „לינת־הצדק" מינה את האשה העסקנית מרת הודיל (אחות סבתי מרת ביילה גולדנבוים) שהיתה טפוס של יהודיה נפלאה, מוכנה תמיד לקיים כל מצוה, וביחוד הקשורה לרפא חולים. אבא הטיל גם על אחותה של הודיל מרת סעריל זילברמן גם כן רחמנית מטבעה, ושתי האחיות (שהיו דודות אמי) נרתמו באהבה לעול מצווה זו ביחד עם עוד נשים מספר להושטת עזרה רפואית לכל חולה. הודיל ארגנה את העבודה וקבלה על עצמה לשלוח לכל חולה שתי נשים. שתים אלה היו יושבות על יד מטת האשה שנפלה למשכב ומטפלות בה ככל אשר יכלו, ולעתים קרובות היתה הודיל בעצמה מבקרת שם ומעודדת את החולה ואת המבקרות, כשנזקקו לעזרה כספית היתה אשת החסד והצדקה דואגת גם לכך. באותה הזדמנות אציין, כי הודיל זו נישאה בימי נעוריה לאברך אחד מצפת שהיה נין ונכד לר' נחמן מברסלב. לימים עזב הבעל את צפת ונעלמו עקבותיו. האשה נשארה עגונה ימים רבים. בכל זאת לא התאוננה ולא קבלה על גורלה. היא המשיכה לקיים מצוות ולהמתיק את יסורי הנשים החולות, וכולן ברכו אותה שתזכה לנחמות ולישועות.

באחד הימים שב איש אחד מתושבי צפת עיה"ק לעירו, לאחר שהותו

באמריקה מספר שנים. האיש ביקר מיד אצל הודיל וסיפר לה, כי ראה את בעלה המתגורר בניו־יורק, ומצאו כשהוא חולה אנוש. החולה בכה מרות והסתיר את ראשו בתוך הכר, ולאחר שהתאושש קצת גילה לו שחלם חלום נורא, כי באחד הלילות הופיע לפניו סבו הצדיק ר' נחמן מברסלב, וציוה עליו לתת גט־פיטורין לאשתו הודיל ולשחררה מעגינותה. ובאם יסרב יפול למשכב וממשכבו זה לא יקום עוד. הבעל החולה שחרד מחלומו זה ביקש מבן עירו המפליג לצפת כי ימהר ויקרא רב, ובפניו קיים את מצוות סבו. הגט נמסר לעגונה כדת וכדין, וזה היה לשיחה בפי כל אנשי צפת ימים רבים.

היא התחתנה אחר כך במהרה עם ר' מוניש שטיינברג, שהיה נתין אמריקאי איש יקר ובעל מדות תרומיות ועשיר גדול, מה שהרשה לה להגדיל את עזרתה לבני העניים.

שתי החברות „משכיל אל דל" ו„לינת הצדק" פעלו יפה ברחבי צפת היהודית. ונתנו את אותותיהן גם על הסביבה, וכשהתחילה הקדחת הממארת ביסוד המעלה, נפתח שם סניף מושבתי להן, ועל ידי כך הוקל במקצת על אכרינו סבל המלריה.

לבסוף נוכח אבי לדעת, כי צפת היהודית ומושבות הגליל זקוקות לרופא יהודי, שיגיש עזרה רפואית לחולים. עזרה רפואית בלבד, בלי כל סממנים של מיסיונרים. כראש החברה „משכיל אל דל" ידע יותר מאשר אחר כי רק רופא יהודי יוכל להרחיק את הדוקטור המיסיונרי, וכל עוד שאין דוקטור יהודי בצפת ובסביבה יזדקקו החולים — בעל כרחם — לרופא המיסיונרי. אך לחברת „משכיל אל דל", שמילאה תפקיד כה גדול בגליל, לא היה אז כל תקציב. הכל נעשה בהתנדבות, והמתנדבים מלאו את שליחותם במסירות שאין משלה.

החברה „ישועת ישראל" שמילאה תפקיד אחר לגמרי, נזדקקה מפעם לפעם לפרסם כרוזים שונים לאוכלוסיה, לכן נצטרכו מפעם לפעם גם לתקציב צנוע. תקציב שצריך היה תמיד לחפשו. החליט איפוא, כי „ישועת ישראל" שלו תקבל על עצמה להביא רופא לגליל והיא תושיע את חולי ישראל. נשאלה השאלה מי ישא בעול הוצאות הרופא? ימים קשים עברו אז על אבי. צפת היהודית לא יכלה לשאת בעול ההוצאות, אך רופא יהודי נחוץ היה, כדי להרחיק את החולים היהודים מעל המיסיון. כשלא נמצא מוצא בצפת עצמה החליט אבי לצאת לחוץ־לארץ ולפנות אל נדיבים. נדיבי ישראל חייבים להחלץ גם כן לטובת משימה חשובה זו.

הוא הצליח לענין את עסקני צפת וגבאיה, שהיו כולם תמימי דעה אתו במלחמתו במיסיון ואישרו את תכניתו מסביב לרופא היהודי. ואכרי המושבות היו ממש נלהבים מהצעתו. הם עודדוהו והבטיחו כי על ידי נסיעתו לחוץ־לארץ הוא מקיים מצוה כפולה ומכופלת[2]: הוא מבצר את עמדת הישוב בגליל, ומסייע להבראת האוכלוסיה היהודית. בארכיון אבי מונחת עד היום בין יתר המסמכים תעודה מיוחדת במינה, שהיא גדולה כמפת שולחן וכשקוראים אנו את השורות הכתובות בקולמוס

רבני, מתברר מיד כי הוא שם את פעמיו לחוץ־לארץ בהסכמת ראשי הציבור מהימים ההם. מתחת לשורות מתנוססות חתימותיהם של קברניטי צפת ומנהלי מוסדותיה, המביעים אימון באיש הנוסע לטובת הגליל, ואף חתימותיהם של מנהיגי האכרים אינן נעדרות מתעודה זו.

אבי עבר אז ארצות ומדינות. בכל מקום זכר את תפקידו האחראי וניהל תעמולה לטובת תכניתו. לבסוף נפגש גם עם הנדיב ר' רפאל אטלינגר בפרנקפורט דמיין ובזכות נדיבותו הבטיח אז את תקציב הרופא היהודי לצפת. הוא מיהר לחזור ארצה, אך דאגת הרופא היהודי לא סרה ממנו ימים רבים. התקציב אמנם הובטח, אך לא נמצא המועמד המתאים. בימים ההם סיים את לימודיו הרפואיים באירופה הד"ר אליהו כהן, בנו של ר' מיכל הכהן, שותפו של י. ד. פרומקין, שיחד אתו ערך את „החבצלת" בתחילת הופעתו. הד"ר אליהו כהן קיוה לעבוד בירושלים, שבה נולד. אף אביו היו בטוח כי בנו יוכל לנהל את בית החולים היהודי. בגלל כמה טעמים קמה התנגדות להד"ר אליהו כהן, והרופא הצעיר לא יכול היה לכן להסתדר בעיר מולדתו ירושלים. שמועה זו הגיעה לאזני אבי, והוא מיהר להפיק תועלת מזה, והזמין את בן ר' מיכל הכהן כרופא לצפת. הרופא הצעיר נענה להזמנת אבי. ועד מהרה זכתה צפת וסביבתה לרופא יהודי. היה זה הרופא העברי הראשון שהגיע לגליל. אבי היה מעלה על נס את עבודתו הרפואית החלוצית של הד"ר כהן, והיה מאושר כי בזכותו נפתח דף חדש בתולדות הסיוע הרפואי בגליל.

עם בואו של הרופא היהודי לעיר המקובלים אפשר היה ללחום נגד המיסיון ביתר עוז. החלו בהטלת חרם על בני העדה שנזדקקו לרופא נכרי, וחייבו את כל החולים היהודים להתרפא אצל הרופא היהודי.

על המפנה לטובה שבא במלחמה נגד המיסיון צוין, בזמנו בעתונות הכללית בארץ ובחוץ לארץ ובהם אנו מוצאים פרטים רבים על זה[3].

בן ציון פרידמן, המסית הנודע בעיר המקובלים

לא רבים הם הזוכרים עוד עתה מסית זה שצף ועלה בעיר צפת, ובתחילה הופיע כ„אברך משי". הוא לבש גלימה ארוכה, היה יושב על הרוב בבית המדרש כשהוא מעוטף בטלית ותפילין. נוהג היה להתייחד עם תלמידי־חכמים, כשהוא מתנצח אתם בדברי־הלכה.

אברך משי זה היה כחידה בעיני רבים. הוא היה מתנהג בפזורנות, חילק הלוואות קטנות, ולא ידעו „מהיכן ירק זה חי". כי הוא לא פנה לשום אחד מן ה„כוללים", ואף לא קיבל שום כספים מחוץ־לארץ, ובצפת היו אז עינים אצל ה„ממונים של הכוללים".

„בן ציון פרידמן היה אז — מספר אבי ברשימותיו — כעין „כספית", תמיד רץ־אץ, אפילו כשהיה אנוס לשבת מעוטף בטלית ותפילין בבית המדרש, הרי היה מטולטל ברוחו, מוציא ספרים מן הארון, מעיין בהם. ניכר היה, שאין מרגוע ברוחו, וכשהוא עולה לתורה גם אז היה מבולבל קצת, וניכר היה כאילו הוא הולך ומיטלטל ברוחו בעולם אחר. וכהתנהגותו כן גם דירתו. אין הוא גר במקום קבוע, והכל ארעי לו, חי הוא חיי אכסניא, מחליף את דירתו, ומחליף אכסניא באכסניא.

והנה הגיעו לצפת שמועות, כי בלונדון התרועע פרידמן עם מיסיונרים, ושאלה ממשיכים לתמוך בו ביד רחבה, אך קשה היה למצוא הוכחות משכנעות לכך. וכך המשיך בן ציון פרידמן לשבת בשלוה בצפת, ולהיות מעורב בין הבריות. כולם כיבדוהו ושיבחו את מידותיו הטובות והיפות. באותו זמן הגיעה משלחת מיסיונרית לצפת, והחלה אז להפיץ חוברת נדפסת אידיש שנקראה: „וועלכע איז די וואהרע רעליגיאן" (מה היא הדת האמתית?) חוברת זו היתה שיר מזמור לדת הנוצרית, והיא מנסה לשכנע כל „איש תם ובר לבב לעבור לדת הנוצרית ולהיות עבד נאמן לישו המשיח, על ידי כך נגאל הוא ואף הגאולה השלמה תחיש לבוא" וכו'.

חוברת זו נשאה את שמו של מאיר לעהרמאן. לימים אח"כ נתברר, כי זהו הפסבדונים של בן ציון פרידמן, שחיבר חוברת זו בעברית ותורגם לאידיש מאת ידידו מקס גרין, סופר מיסיונרי ידוע באמריקה. החוברת הטילה סערה בצפת היהודית, והפצתה בבתי המדרש היתה שערוריה שאין דוגמתה בחיי העדה. נתעוררה אז השאלה: איך הגיעה ספרות פגולים זו לתוך בית המדרש? כיצד הוכנס צלם זה

להיכל? כולם חפצו לדעת, מיהו חצוף זה, שמלאו לבו לחלל את קודש הקדשים של העם בדברי טומאה אלה? אבי התחיל חושד אז בר' בן ציון פרידמן ופתח עמו בשיחה והעלה כמה וכמה ענינים תיאולוגים. עד מהרה התחיל אותו איש לדרוש על כמה פסוקים ידועים של ישעיהו, ותיבל את דבריו ממאמרי חז"ל בעניני משיח. רק אז כבר היה אבי בטוח, כי שערוריה זו היא מעשי ידיו, והוא הוא שחילל שם שמים.

לא עברו שעות אחדות, ובכל בתי הכנסת הודבק כרוז מטעם החברה „ישועת ישראל". באותיות ברורות וגדולות, הוסבר לקהל כי „האברך בן ציון פרידמן נתפש למינות, הוא מסית ומדיח, ויש להזהר מפניו ולהתרחק מד' אמותיו".

מאז החלה מלחמה קשה בין החברה „ישועת ישראל", שאבי עמד בראשה ובין בן ציון פרידמן, שעבר באופן גלוי למיסיון. המלחמה הלכה וגברה מיום ליום, המיסיון הסקוטי שבצפת יצאו לו אז מוניטין בארץ, כי פעל הרבה כדי להפיץ מינות ונצרות בארצנו. ואבי מצא לנחוץ לצאת במלחמה עזה נגד פעולותיו. אמנם הסקוטים הם חסכנים בטבעם, אך הם נתמכו בקרן של כספים שנתפזרו ביד נדיבה — קרן מיסודו של המיליונר האמריקאי הנרי פורד[1].

הסופר פנחס בן יאיר גראייבסקי מירושלים במאמרו על המיסיון כותב, כי „הקורספונדנציות אשר פירסם מאיר טויבנהויז איש ירושלים בעתוני ישראל שבתפוצות על פעולותיו של המיסיון היו ממש מרעידים את מיתרי־לבו של הקורא".

ואמנם היה על מה להתריע בפומבי, כי אכן היה אז המצב בצפת ללא־נשוא. המיסיון פרש את רשתו על עניי צפת ועניי כל הסביבה, השתדל להעביר אותם על דתם ולהכניסם אל תחת כנפי האמונה הנוצרית־הפרוטסטנטית. למטרה זאת הקים המיסיון בית חולים מרכזי גדול בבירת הגליל, בו הגישו עזרה רפואית לכל דורש. המיסיון השתמש במסית בן ציון פרידמן, שהיה יום יום מהלך ארוכות וקצרות בין מטותיהם של החולים, נכנס לשיחה עם כל אחד מהם, והיו מקרים רבים שנלכדו יהודים ברשתו. כך הצליח להוציא לשמד את ליבלה לוינסון, שהיה מחונן בכשרונות גדולים. פרידמן העבירו ללונדון, שם השתלם ולבסוף תפס מקום חשוב בפמליה המיסיונרית וזכה גם לאות־כבוד, ונקרא „סיר ליאון לוינסון".

גם שמחה בונים רוהלד נתפש ברשתו של בן ציון פרידמן. אף הוא עבר ללונדון והיה העורך של „תקוות ישראל" (הופ אוו ישראל), וכך גם צד פרידמן ברשתו את אחד הבחורים הטובים שבירושלים, שנתפרסם אחר כך בין המיסיונרים בשם עמוס דושאו, והוא סופר מפורסם בארצות הברית.

בן ציון פרידמן פעל שנים רבות בצפת, ומשם רשתו היתה פרושה בכל הארץ. יום אחד נפגש עם אבי, ולאחר שיחה ארוכה שנתפתחה ביניהם, חדל מפעילותו המיסיונרית. כתוצאה משיחה זו כפי שיסופר בסוף פרק זה.

כדאי לציין כאן, כי עולמנו העברי בארץ היה מאז בריב תמידי עם המסיתים,

אשר פרשו את רשתם כדי לצוד בחרמם אנשים מישראל ולהעבירם על דתם. עוד לפני מאה שנה, כאשר ביקר לודויג אויגוסט פראנקל את ארץ־ישראל וכתב את ספרו המפורסם „ירושלימה", המכיל תיאורים ממה שראו עיניו בעיה"ק ירושלים, רשם בספרו, כי מצא בירושלים בצדם של 5700 יהודים עדה קטנה של מומרים, משומדים לגמרי בת 131 נפש, והוא כותב על סכנה זו: „המיסיון יש בו מטבע חול המדבר והקרחון, המתקדמים לאט ובהתמדה ומכסים את שדות הירק הרעננים".

עם העליה הגדולה בשנות תרמ"ב—תרמ"ג, כאשר מצוקת העולים גדלה, התעוררה ביותר פעולתם של המיסיונרים, ומספר האנשים אשר קיבלו תמיכתם מן המיסיון היה כה גדול, עד שהם ערכו הפגנה גדולה בחצר בית הכנסת של חורבת ר' יהודה החסיד בעיר העתיקה בירושלים, כאשר סרבו להביא לקבר ישראל ילד משלהם שמת. המיסיון ניסה בעזרת המסית פרידלנדר לייסד את המושבה „ארטוף", נסיון שלא הצליח ונמסר אח"כ ליהודים בולגרים, שיסדו בה את המושבה הר־טוב.

כפי שאבי מציין בא המיסיון אז לידי התנגשות עם הקומץ מעולי הבלו"יים, שבאו לארץ כדי ליצור ערכי־עם וערכי אדם, וכאשר הם החלו בעבודתם זו, בהכשרת האדמה למטע כרמי הגפנים, החלה גם פעולה מוגברת מצד המסיתים ובראשם המסית פרידלנדר, מיסדה של „ארטוף" (מושבה, שהיתה צריכה להיות מיועדת בעד „יהודים משיחיים").

מבין הבלו"יים היה גם הד"ר חיסין בעל עין הסתכלותית חדה, ואבי השפיע עליו, כי גם הוא יסייע לו בעבודתו. ואמנם נענה לו הד"ר חיסין ברצון ומילא גם את מבוקשו להביא לידיעת הציבור ברוסיה את נסיון חדירתם של המסיתים למתישבים החדשים. והד"ר חיים חיסין פירסם לבקשת אבי כתבה מיוחדת בירחון הרוסי „ווסכוד", שבה הוא מתאר את סבלותם של הבילו"יים הראשונים, שלא הסתגלו עדיין לעבודה החקלאית, וכיצד בא אליהם יהודי, אשר ניסה לשדל איתם, כי יקחו הלוואה להתישבותם מאת המומר פרידלנדר, ראש המיסיון בירושלים בימים ההם.

„היום — מספר הד"ר חיים חיסין — כמעט שנלכדנו בפח של המסיתים. בירושלים ישנה חברה אנגלית, שמטרתה לצוד נפשות למיסיון. וכיון שאחרי הפרעות ברוסיה התרכז בירושלים המון גדול של מהגרים הגוועים ממש מרעב, והצבור הירושלמי דל כל כך, שאינו יכול להמציא להם עזרה ממשית, — לבש פרידלנדר, ראש המסיתים, אצטלא של נדבן, והתחיל להראות השתתפות מיוחדת בגורל המהגרים. בגן המסיתים עובדים כמאה וחמישים איש, המקבלים משכורת הגונה. מובן, שאין דורשים מהם עבודה, רק פעמים אחדות ביום משמיעים להם דברי הטפה. בהיות בידו סכומים עצומים, מפזר פרידלנדר ביד רחבה אלפי לירות. הרבה יהודים לועגים לו בלבם, אך בהמצאם במיצר, הם נעזרים בכל זאת על ידו. פרידלנדר נאמן לכלל שנקט לעצמו, כי „מי שלוקח פעם כסף מידי המסיתים, סופו לשוב אליהם" —

ומעניק ליהודים לצרכי שבת, לחגים, ואפילו לנסיעה חזרה לרוסיה. יהודי המתחיל להראות פנים, שהוא חדור ברוח הנצרות ומבקר את הכנסיה, מקבל מתנות שונות, מעין: מלבושים נאים, שעון ועוד מיני דברים יקרי ערך. הרבה רמאים משתמשים בזה ומרמים על ימין ושמאל. והנה הבוקר מופיע בביתנו יהודי צעיר הדור בלבושו, מציג את עצמו ומביע רצון להכיר את חבריה הנכבדים של אגודת „בילי"ו, אשר רבות שמעה אזנו עליהם. בקורים מעין אלו הם חזיון רגיל אצלנו. נכנסנו בשיחה:

— תמהני, רבותי, שאינכם פונים אל פרידלנדר.

השם הזה לא ידוע לנו.

— מי הוא פרידלנדר זה?

— נדיב ירושלמי ידוע, בא־כחה של אחת החברות בלונדון — הוא נותן עזרה לכל היהודים העניים, ועשיר הוא מאד.

— דעתך, שיהיה מסכים לסדר אותנו?

— בטוחני. לגביו 50—30 אלף לירות סכום בלתי חשוב, הוא חובב נלהב של רעיון ישוב ארץ ישראל, ובלי ספק יראה השתתפות יתירה בגורל חלוצי הרעיון הזה.

נקל להבין, עד כמה רגשו ועד כמה דפקו לבותינו לקרן־אור תקוה זו. האמנם קרובה הישועה כל כך? כמעט שנפלנו על צוארי אורחנו לחבקו, אך התאפקנו, ובכדי לשמור על כבודנו המשכנו את השיחה כפוליטיקאים.

— תרשה נא לשאול, מה ראית, שאתה משתתף כל כך במצבנו?

— נודע לי סבלכם הקשה וגם זה, שבמות נטר התחילו חבריכם מתפזרים, אז עלה במוחי הרעיון הזה.

— אם כן, נחשוב בדבר.

— אך אני מיעץ אתכם שלא לדחותו, שלחו אליו שנים מכם; מחר אהיה בירושלים, אשוחח גם אני אתו ואכינו לדבר, כי אני מכיר את האיש היטב. בטוח אני, רבותי, כי לא יעברו שני חדשים, ולכם תהיה מושבה.

— ודאי פרידלנדר זה יהודי חרד, כרוב יהודי ירושלים.

— הוא כלל לא יהודי, היינו — יהודי, אך מאמין שמשיח כבר בא...

בזה נסתיימה שיחתנו. גרשנו אותו".

ברשימותיו מתאר אבי את בואו של עוד מסית אחד, שבא לירושלים, הוא שלמה פיינגולד, שהתחיל להוציא לאור בשנת תרס"ח את ה„אמת", עתון מיסיונרי, אך השפעתו התרכזה בעיקר בירושלים, ולא הגיעה לצפת.

נוסף לצרת המשומד פרידמן הגיע בימים ההם לטבריה ולצפת נוצרי אדוק, הרופא ד"ר טורנס Torrance שיצאו לו מוניטין, כי היה האיש אחד מחסידי אומות העולם, אך בגלל אדיקותו רצה לעשות נפשות לנצרות. הוא יסד את בית החולים הגדול של המיסיון הסקוטי בטבריא ומצודתו היתה פרושה גם על צפת. לעניי צפת

היה מגיש תרופה ומזור, וכן היה גם נוהג לשלוח מזונות לצרכי כל חג, והיה האיש בעל צורה, שנתברך מטבע ברייתו במזיגה של נפש יפה בגוף נאה.

אבי הכירו על ידי ידידו סיר לורנס אוליפנט עוד מימי ביקוריו בארץ, ואף כי היה האיש אחד מחסידי אומות העולם ניהל אבי נגדו מלחמת־תנופה והתקיף אותו לא פעם בעתונים, כי ראה בו שליח המיסיון, שרוצה למשוך אליו אנשים מישראל, וכינה אותו „מי שרוצה לדוג דגים במים עכורים", „הצופה את המטרה להעביר אנשים מישראל על דעת קונם ולהוציאם לשמד חס ושלום".

אבא מוסיף לספר כיצד הוכרז אז, „לא לקבור בקבר ישראל את מי שמת בבית החולים של המיסיון". ומעשה שמתה אשה אחת וראשי המיסיון ביקשו, כי יקברוה בקבר ישראל, אך סרבו. אז פנו המיסיונרים דרך הקונסול האנגלי, אך הממשלה (התורכית) אשר לא חיבבה את המיסיונרים לא התערבה לטובתם, אפילו השתדלותו של פרידמן לא הועילה.

למומר בן ציון פרידמן יצאו אז מוניטין בעולם המיסיון הודות לפעילותו הרבה, אולם לאחר כמה שנות מלחמה עקשנית עם „ישועת ישראל", פגה ונפסקה כמעט כליל עבודתו המיסיונרית בגלל השיחה הגורלית, שהיתה לו פעם עם אבי. והרי פרטי השיחה:

על יד המנזר היפה הבנוי על המצודה בצפת, הוקם בית אבן גדול ויפה בן שתי קומות, אשר המיסיון נתנו במתנה לבן ציון פרידמן, שקבע בו את משכנו.

אבי שהיה טבעני ומטייל כל בוקר ביחד עם בני ביתו על המצודה, נפגש באחד מטיוליו עם המומר. נתפתח ביניהם ויכוח תיאולוגי, ובן ציון פרידמן החל שוב לצטט את ישעיהו. אבי, שלא יכול עוד נשוא את עזות הפנים של המשומד, שהיה בצעירותו עילוי גדול בישיבות רוסיא, חריף ובקי בתלמוד ופוסקים, פנה אליו בזה הלשון: „בן אדם! הרפה נא מכל דבריך ופלפוליך! והשב נא על שאלתי, נניח, כי ישעיהו הנביא בעצמו היה קם מקברו והיה מופיע כאן ואומר לנו פה באזניך ממש, כי בן פנדריא משיח היה ובר־אלהין ומקיים את דבריך ומכריז על ישו הנוצרי כמשיח, התוכל אתה, בן ציון פרידמן, שנולדת יהודי, לא להזדעזע מן האינקויזיציה הנוצרית הנוראה? התוכל אתה, שהיית בנעוריך בן ציון פרידמן העילוי החריף הבקי בתורה, ביראה וחכמת ישראל, שאבותיך ואבות אבותיך היו יהודים טובים וכשרים, שבודאי גם כן סבלו לא מעט בגלות רוסיא, התוכל אתה לשכוח את השפטים האכזרים שנעשו ביהודים אומללים, אשר הוצאו להורג וקידשו שם שמים ברבים? היכול אתה לשכוח אינקוויזיציה זו, ולהטיף עתה לבני ישראל לקבל עליהם את האמונה המקדשת, את התליינים של האינקוויזיציה?" — — —

דומיה השתררה אז על המצודה ולב אבא פעם בהתרגשות. פני פרידמן התכרכמו, הוא החויר כסיד, ובמקום תשובה התחיל לגמגם, אך אבי לא הבין את משמעות דבריו. בן ציון תפס בידי אבי והפליט: „איני שונא ישראל, חשבתי כי דרכי החדשה

היא אולי הנכונה, אך דבריך ר' מאיר נוקבים בלבי כמדקרות חרב, ואני אוכיח לך, כי אני אוהב ישראל".

מאז שינה בן ציון פרידמן את דרכו. הוא נשאר דבק בתורת ישראל וגם לא רצה להתנער מאתה, ויהודים שהיו מזדמנים לביתו סיפרו, כי מצאוהו שונה ולומד את התלמוד ומעיין בדף גמרא להנאתו.

וכשנזדמן לו מאן דהוא, שסר אליו כדי להשתמד, היה מעניק לו כסף ומשלחו לנפשו מבלי להעבירו על דתו, מאז השינוי שחל בהתנהגותו נשתנה אליו היחס ופעם כאשר נפגש עמו אבי שוחחו ביניהם על נושאים מתורת הקבלה, הרמב"ם, שירת ספרד וביחוד על דברי ימי ישראל ועל משיחי שקר שקמו בישראל וכו'. ומדי פעם בפעם בשיחותיו הראה פרידמן את בקיאותו הגדולה בדברי ימי עמנו ובספרות ישראל מכל הדורות.

שאלו אבי: מדוע המיר את דתו? ובן ציון פרידמן ענה באנחה כבדה שפרצה מלבו, כי נתיתם בעודו ילד, ובצעירותו כשהיה עילוי והיה ממית עצמו באהלה של תורה, חי חיי עניות, אוכל היה „ימים", כמה מבעלי הבתים היו שולחים לו את שיירי האוכל שעל שולחנם... בגדיו היו תמיד בלויים, ומקום מגוריו היה בהקדש המזוהם, עד שחלה במחלת השחפת, ורופאי המיסיון השקיעו מאמצים כבירים עד שהחלימוהו והעמידוהו בריא על רגליו, אח"כ נשלח לאנגליה ולאחר שסיים שם את לימודיו בהצלחה גדולה העניקו לו תוארי כבוד מדעיים מלווים חיבה והערצה.

יתכן מאד כי כליותיו ייסרוהו על שעבר לצד הכנסיה. בינתיים נשכח האיש ורק כמה זקנים מעלים זכרונות של ימים עברו...

עם סיום מלחמת העולם הראשונה, המשיכו המיסיונרים לפעול בצפת. הם גם ניסו לפתוח בית ספר לילדי ישראל וקראו לו „ישיבה". אך הצלחתו היתה זעומה, ולבסוף נסגר המוסד מחוסר תלמידים. כיום החריפה התעמולה המיסיונרית בארץ. ובמערכות החינוך גדלה החרדה לילדי ישראל המתחנכים במוסדותיהם של המיסיונרים השונים בארץ. אין חדש תחת השמש, וחרדת אבותינו מן החינוך הזר היא גם חרדתנו כיום.

„בית לחם הגלילי"

כנגד פעולת המסיתים בצפת פעל אבי גם במוסד שיסד, שהיה אף הוא מגידולי הלב הטוב של האדם, שהיה הומאני בטבעו, כי גורלם של חשוכי מרפא, אנשים אשר פגעי הזמן פגעו בהם ונחלש כושר עבודתם נגעה אל לבו, מצוקתם של אלה לא נתנה לו מנוחה, ונוהג היה לסייע להם בכל מה שיכול היה. עניים מרודים אלה, מחוסרי כל, היו אוכלים לשבעה רק לעתים רחוקות, בין אלה נמצאו יתומים ואלמנות, ואל אלה היו פונים המיסיונרים ומנסים להעלותם ברשתם.

כדי שיהיו להם לעניים מרודים אלה מקום, שבו יוכלו לקבל פרוסת לחם וכוס תה יסד אבי בית תבשיל שנקרא „בית לחם הגלילי", לו הקדיש הרבה מכוחותיו ולמענו היה טורח הרבה. מוסד זה התקיים שנים רבות בצפת ונתפרסם בעיר ובסביבה. כל נצרך וקשה יום בא לשם ומקבל לחם, צלחת מרק עם שאר ירקות וכוס תה מתוק וחם. יד ימינו ועוזרו הראשי בניהול „בית לחם הגליל", היה דודנו זאב, אחי אמא, שנקרא בפי כל תושבי צפת „וועלוועלע די ארציגע נשמה" (וולוולה בעל הנשמה הלבבית), שמו היה מתאים להגדרת אישיות, שהיתה כולה לב, איש בעל נפש זכה. הוא חי בעיקר בעד הזולת ומיטיב לאחרים. תלמיד־חכם היה, אך לא עשה את התורה קרדום לחפור בה, והיה כליל של מדות נעלות.

דלתות בית התבשיל נפתחו לרווחה לכל דורש[1]. גם ערבים עניים שנזקקו לפת לחם אכלו שם ביחד עם עניי צפת היהודים. חידוש זה גרם לא מעט צרות לאבא, כי כמה מאנשי צפת מתחו ביקורת והסבירו לו כי אסור לו לכלכל את רעבי הערבים, „עניי היהודים קודמים לערבים ועל מייסד „בית לחם הגליל" לדאוג אך ורק לאחיו בני עמו" היו רוטנים המתרעמים. (פולמוס זה הועלה ב„בעיות הזמן", כלי מבטאו של פרופיסור מרטין בובר בשורת מאמרים בשם: „מתולדות צפת היהודית ערבית" שנתפרסם בגליונות אחדים ב־1948).

אבי סרב לשמוע את כל הטענים, הוא היה טוען כי כל רעב הוא יצור הבורא ונברא בצלמו, וכולם — מבלי כל הפליה — יכולים לאכול במוסד המיועד לרעבים. אף הערבים שיבחו בלשונם את „אללה" ואת מיטיבם עם תום הארוחה.

יחס זה אל הרעבים הערבים עשה רושם על כל הכפרים הערבים שמסביב.

היו גם כאלה, שלמדו עברית וביחד עם היהודים ברכו את „ברכת המזון", כשהם קוראים את הפסוקים בלשון התפילה.

מספר הנזקקים הערבים היה קטן בשנים כתיקונן, אך כשנתרגשו מאורעות בארץ, כשהמוני הערבים המוסלמיים היו משתוללים ועושים שפטים בכפרים הנוצרים, היו אלה נמלטים אל צפת וביקשו מחסה בצל קורת אחיהם המשיחיים שישבו לבטח בחסות ה„קימאקאם". רבים מפליטים אלה מצאו מחסה בבית התבשיל היהודי ונהנו מהכנסת אורחים מלאה. וכמה מאלה, שהיו חוזרים אחר־כך לכפריהם, היו זוכרים את „בית לחם הגליל", שפתח דלתותיו בפניהם, ובשמחה היו שולחים מפעם לפעם „מזמרת הארץ" לאותו מוסד. כך היה מקבל אבי תאנים, זיתים, ירקות ופירות למוסדו מאת אותם הערבים, שאכלו זמן מה לחם חסד שם.

ב„הצפה לילדים" נתפרסם סיפור המתאר כיצד נשאר „בית לחם הגליל" חביב גם על הערבים. בתיאור נרחב מספר שם כיצד פקדו אותו לטובה בכל הזדמנות.

הסיפור שנכתב על ידי הסופר יוסיעזר הצפוני בלשון קלה ומושכת, הגיש לילדי ישראל קצת מקורות העבר, השופך אור על תקופה שחלפה ועברה.

גם בספרי המסעות של תיירים שונים, שביקרו בארץ יש למצוא תיאורים מעניינים על מוסד זה שהיה מיוחד במינו, וכצורתו נוסד כעבור שנים „בית התמחוי" מיסודו של נתן שטרוס, וגם הוא היה נותן לחם ותבשיל לערבים.

ייסוד גן ילדים ראשון בצפת

להסיסמא של הימים ההם: חרישת האדמה והחיאת השממה נוספה גם החרישה על תלמי הלבבות. בגיל הרך של הילדים יש לנטוע ולהכשירם לקראת העתיד. כך צף ועלה הרעיון ליסד את גן הילדים בצפת.

אבי, שהגה את הרעיון שיתף בכך את ידידו הד"ר יצחק אפשטיין, וסייע בזה גם הד"ר בלידען ורעיתו — זוג חשוך בנים, שהם עזרו לאבי בהרבה בהפצת ההשכלה בצפת, ואבי גמל לו שניהל תעמולה לרופא זה, כי יבכרוהו על „רופא המיסיון".

היה זה צעד נועז, שגרם לאבי יסורים מרובים ועגמת־נפש, כי ממוני הכוללים רעשו וניסו להשפיע עליו כי יחזור בו מרעיונו והחלטתו. כאשר השידולים לא פעלו באו איומים, וכשגם אלה לא הועילו, החליטו להזהיר את „קהל ישראל הקדוש, לבל יפקיר את ילדיו ואל ישלח את תינוקות של בית רבן לגן הילדים, העומד להוציא את הילדים לתרבות זרה". גם אסרו על כל יהודי הנאמן לאלוקי ישראל להשכיר חדר או בית לטובת ה„גן". איסור זה גרם לאבי צרות צרורות. אך כיוון שהוא ראה בפתיחת גן־הילדים ובית ספר עברי את בית היוצר לדור החדש, הרגיש כי יש בכך משום חרישה לעתיד, ועל־כן היה סובל מתוך דומיה את כל הרדיפות של הקנאים. והם מצאו להם בקעה להתגדר בה, בהיאחזם במימרא התלמודית „קול באשה ערוה", ובעצם הלימוד והשירה של הגננות עם התינוקות ראו משום חטא, ועל־כן גם איימו להחרים את גן הילדים, וכמו כן להחרים את מייסדו.

בעקבות ייסוד גן הילדים אשר בביתו היה דו־שיח מענין בין הרב ר' רפאל זילברמן, אב בית־הדין של צפת שהיה ממוקיריו של אבי והיה רגיל להשתעשע עמו בדברי־תורה.

הרב זילברמן שאל את אבי:

— ר' מאיר, כיצד אינך מתירא כלל מן העונש מן השמים הצפוי לך בעד זה, שאתה עובר במזיד על דברי חכמים, והרי אתה יושב יומם ולילה והוגה בתורה, וכיצד זה אתה מרשה לך להתיר מה שאוסרים הרבנים? הרי אתה עלול להפסיד את חלקך בעולם הבא על ידי כך.

על זה ענה לו אבי: הרי כבר אמרתי לכבודו וגם לרבנים האחרים שכאשר

צריך לעשות דבר שהוא מועיל לכלל ישראל אזי יש צורך כי אדם יקריב את עצמו ואז לא ישגיח על עניניו הפרטיים — ומה לי עולם הזה ומה לי עולם הבא כאשר הענין נוגע לכלל ישראל!

ואומר לך, ידידי ר' רפאל, אם אני מפסיד את חלקי לעולם הבא על ידי כך, הרי יודע אני, כי ביכולתי להיות עובד את ה' בכל נפשי ובכל מאודי שלא על מנת לקבל פרס, — ועבודת ה' שקולה אצלי נגד הכל...

ר' רפאל דיין נתפעל מאוד מתשובתו זו, ואותה מסירות הנפש שנשמעה ממנה השפיעה עליו מאוד, והוא סירב לתת את ידו למחרימים.

כל ההכנות לטובת גן הילדים הושלמו, הילדים הראשונים חניכי הגן, שהיו צריכים כבר להתחנך ברוח עברית נתפקדו, הגננת המיוחדת, תלמידת יצחק אפשטיין, קבלה על עצמה לנהל את הגן, התקציב הצנוע הובטח. וכאשר לא נמצא אף אחד בתוככי העיר צפת שיסכים להשכיר דירה לגן־ילדים עברי מודרני, החליט אבי, כי גן הילדים יפתח ויהי מה, לכן חילק את דירתו לשנים, בחלק האחד תצטמצם משפחתו והחלק השני הקציב לגן הילדים. וכך נוצר בביתו הגן ילדים הראשון בצפת, והיה בפתיחתו משום מאורע חשוב בימים ההם, ומשום צעד קדימה להשכלה שם.

התנגדות הקנאים הוסיפה לגן פופולריות. הגן היה לשיחה בפי כל, ואם מבין האשכנזים לא הירבו בתחילה לשלוח את התינוקות לגן, מחשש הממונים אשר איימו, כי יפסיקו את תשלומי „היוקסן" של הכוללים, הנה נשלחו הרבה מהילדות של הספרדים, שלא חששו לממונים, כי מעטים מהם נהנו אז מן ה„חלוקה".

הד"ר יצחק אפשטיין המליץ על שתים מתלמידותיו, שהצטיינו בלימודים כגננות מוכשרות. הראשונה חיה לאה לוין, והשניה מתיה בקמן, בת מתולה, שהתבלטה במיוחד בכשרונותיה בין יתר התלמידות. מימי ילדותה ידעה לעדור, לערוך ערוגות, לשתול ולנטוע. אך היא ידעה גם לנטוע נטיעות בלבבותיהן של הילדות אשר למדו אצלה בגן הילדים. לאחר שנישאה חיה לאה לוין עזבה את ההוראה, ומתיה בקמן המשיכה לנהל את גן הילדים, והקדישה את כל כוחותיה להנחיל לילדי צפת שיר עברי וניב לאומי. היא לא יצאה עוד מביתנו, נישאה לאחי חיים יאיר, ושניהם יחד המשיכו להרביץ תורה לילדי ישראל, בטרם שיצאו לחו"ל להשתלם בלמודיהם.

למתיה יצאו מוניטין כגננת וכמורה, שלא היה דומה לה בכל הגליל. תחת הנהלתה סייעו כגננות אחותי חנה, נישאה אח"כ לאהרן תורן היבלר. רבקה שפינר בת ראש פינה, וציפורה וינוקור, עולה מרוסיה. בעזרת בנות יקרות אלה הונחו יסודות החינוך וההוראה העברית המתקדמת בגליל העליון.

בעיני הד"ר אפשטיין והד"ר בלידעז היה ערך רב לרעיון שהגה אבי, כי יקחו את הילדים לטיולים קרובים במעלה המצודה והר כנען ובמורדות העמקים שמסביב לצפת. וכאשר אבי היה עוקב את הגננות, כשהן הולכות ומטיילות עם התינוקות

תמונה משפחתית של הקהילה בשנת תשכ"ג

כשהם ערוכים ומסודרים ונקיים, כשפיותיהם פוצחים שירים עבריים, היה מתעודד ממחזה מרהיב לב זה, כשעיניו זולגות דמעות גיל[1].

הגן הלך מחיל אל חיל, עד שברבות הימים נהפך גם לבית הספר העברי הראשון לבנות צפת, כפי שמציין הסופר י. קרניאל בעתון „הכרמל", שיצא לאור בחיפה. מציין הוא את ערכו של אבי שהשתתף גם בפעולות כבירות על שדה החנוך והתרבות בצפת, והיה מראשוני המייסדים של מוסדות חשובים, כגון: הספריה העברית, לשכת „בני ברית" ו„גן־הילדים" העברי הראשון, שנוסד בביתו ונתפתח אח"כ לבי"ס לנערות מטעם ה„עזרה"...

הצלחת הגן לא הפחיתה את צרות התקציב שהעיקו על אבי, הד"ר אפשטיין והד"ר בלידען עשו במיטב אפשרותם ועזרו לו למצוא את הכספים לטובת המוסד. אך התקציב שהושג לא הספיק והרבה היה אבי טורח עד אשר מצא את המקורות, הכספיים הדרושים מדי פעם בפעם כדי לשלם לגננות את משכורתן בכל חודש וחודש.

אברהם משה לונץ שידע על מאמצי אבי למען גן הילדים היה נוהג לומר: „צפת בצבת עשויה, ומי אשר רוצה לעשות משהו בצפת חייב להזדיין עם צבת גדולה וחזקה שתתגבר על „צבת צפת". לונץ עודד ושיבח את אבי על פעולתו ויזמתו בפתיחת גן הילדים בצפת וביחוד על המעשה הנאה שהקדיש את מחצית דירתו עבור גן הילדים בטרם נמצא מקום מתאים אחר. אף אליעזר בן יהודה ציין כמה פעמים לשבח את הגן ואבי מציין, כי „הקמת גן ילדים העברי הראשון בצפת הצהילה את לבו של האדון בן יהודה, שבא במיוחד לעיה"ק צפת, כדי לשמוע את הבל פיהם של התינוקות האלה, תינוקות של בית רבן, כשהם מצפצפים וממלמלים במלל את לשוננו הקדושה".

כשנוסדה לשכת „בני ברית" בצפת לא שקט אבי ולא נח עד שהצליח לרכוש מגרש גדול להקמת גן ילדים סמוך לבית החולים אטלינגר, שפסק קיומו ואבי השתדל לקבל את הרשות להשתמש בחלק הגן של בית החולים לצרכי גן־הילדים.

פרשה מיוחדת היא השגת התלמידים הראשונים לפתיחת הגן. לא רק התעמולה מצד הקנאים נגד הגן היתה בתחילה בעוכרו, אלא גם המנהג הנפסד של האמהות הצפתיות, שהיו רגילות להחזיק את פעוטותיהם שנים אחדות במצב של יונק שדים. ליצני הדור שחמדו לצון היו אומרים: „תינוקות צפת חובשים ירמולקה לראשם מברכים ,שהכל נהיה בדברו' ויונקים משדי אמם". משום כך לא הסכימו האמהות להפקיד את ילדיהם בידי גננת המלעיטה אותם ב„שירים ובמשחקים".

אך גן הילדים בצפת שהיה הראשון בכל הגליל התקדם והתפתח במשך הזמן. גם המורה ווילקומיץ מראש פינה נתן את ידו להנהלת הגן, עד שלבסוף ראו בו כולם מוסד המחזיק ברכה.

ברשימותיו של אבי יש למצוא גם תיאור מענין כיצד נוסד גן הילדים הראשון בירושלים. הוא כותב על מצב חינוך הילדים לפני ייסוד גן הילדים:

„מי מוותיקי הישוב אינו זוכר את ה„מאיסטרא", כינוי לאשה ספרדיה, שהיתה מנהלת מעין גן ילדים ומקבלת ל„השגחה" ילדים מבני שלש ומעלה. ה„מאיסטרה" עצמה היתה יושבת ועוסקת בעבודתה, מתקנת זוג פוזמקאות וכדומה, ובעת ובעונה אחת משגיחה על הילדים, שישבו במנוחה ולא ישתובבו ולא יכו איש את רעהו. הילדים יושבים בחדר סגור, לעתים חשוך, במעונות שלא היו משובחים כל עיקר. מחצלות קרועות פרושות על הרצפה ועליהם יושבים הילדים אשר מרביתם נגועים במחלת העינים. מרבית הזמן שבו היו נתונים הילדים להשגחת ה„מאיסטרא" לא היתה להם תנועה חפשית, וכך היו יושבים כשרגליהם מקופלות תחתיהם וידיהם שלובות על החזה".

כאלה היו תנאי החינוך של הילדים בגיל שלש עד חמש, שבהעדר תנאים אחרים קבלו את טפולם וחינוכם ביד ה„מאיסטרא". כאשר אבי התבונן וראה את הדבר היה לבו דואב על כך. הוא ראה, אגב מסעותיו בחו"ל, מוסדות חינוך לילדים, והסיק מה גדול המרחק בין דרך החינוך בארץ לבין החינוך המתוקן אצל אומות העולם. „ליסד גני ילדים מתוקנים הוא צורך השעה — קובע הוא באחד ממאמריו של הימים ההם. — יש לבטל לחלוטין את שיטת החינוך של ה„מאיסטרא" ולפתוח מעונות לילדים שבהם יקנו לפעוטות את השפה העברית ביחד עם חינוך מתאים ומודרני".

בירושלים החלה אז תסיסה בקרב אנשי „בני ברית" בקשר לחינוך הפעוטות, והאגודה מנתה כמה מחבריה שעליהם הוטל התפקיד להשיג את האמצעים לפתיחת ה„גן" המתוקן הראשון בירושלים.

אבי ידע גם לספר פרטים מעניינים על ה„חרם", שהחרימו רבני ירושלים את גן הילדים הראשון. בעקיפין השפיע, „חרם" זה גם על אנשי צפת, שחששו אף הם לשלוח את ילדיהם לגן הילדים שסידר אבי בביתו. והרי נוסח החרם:

„להיות שנדבקו מודעות ע"ד התיסדות קבוץ ילדים קטנים, בני שלש וארבע עד שש, בשם „גן ילדים עברי" ואם אמנם לא נודע לנו מטרת הקבוץ הזה, אם ללמדם לשונות ומדעות זרות שכבר נאסר על ידי הרבנים הגאונים האשכנזים ז"ל, ואין בידינו שום ב"ד כח ורשות עפ"י דת לבטל או להקל להאשכנזים באיסור ההוא ח"ו — או מטרת הקיבוץ הזה לאיזה ענין אחר הנעלם מאתנו לעת עתה, כי לא באו המייסדים להמלך ולשאול רשות, אך זאת נדע כי הגן הזה לא יגדל פרי קודש הלולים, ויסיר את לב הילדים מת"ת ללכת בדרכים עקלקלות.

„ולכן הננו מודיעים ומזהירים בעם ה', שלא ימסרו בניהם לגן הילדים, ולא יעתיקו ילדיהם מת"ת של תשב"ר ככל הדרך אשר הלכו בה אבותינו ואבות אבותינו מעולם, והחס על נפשות ילדיו יזהר מאוד שלא ימסרם להגן הזה. וזכות תורה"ק יעמוד לנו ויקויים בנו מ„שאין פרץ ואין יוצאת, והשי"ת ישמור את עמו לעד, כעתירת הבעה"ח ביום ב' א' דחוהמ"פ תרס"ג.

נאום חיים יעקב מקאוונא וכו' וכו'".

פרשת גן הילדים, שהסעירה כל כך את הרוחות לא דכאה את אבי כל עיקר. הוא זכר עוד את החרמות והנדויים לכל פרטיהם ודקדוקיהם, שהטילו קנאי צפת על גן הילדים שנוסד בביתו וממנו התפתח אח"כ בית הספר לבנות, הוא ידע וחש, כי כל אלה לא יוכלו לדכא את רוח התחייה אשר קמה ופרצה בארץ.

„עד מתי לא נפטר מההרגל הרע הזה לנדות ולהחרים איש את מעשי רעהו — כותב אבי — האמנם אין אנו מסוגלים לסגל לעצמנו את הפשטות והטבעיות של בני אדם תרבותיים, המבינים את ערך החינוך בחיי האדם. האמנם רק בחדר צר וקטן אפשר לחנך את ילדינו לתורה. למצוות ולמעשים טובים, ואילו אולמות מרווחים, עם אויר צח ומכשירי לימוד לא יסכנו למטרה זו. העברי החדש צריך למצוא את המזיגה ההרמונית בין יפיפותו של יפת ותורתו של שם.

„אפשר ואף צריך לאחוז במורשת אבות, אך אין זה כלל מחוייב המציאות להעניק לילדינו את תלמודם במרתפים אפלים ובשיטות שהן פסולות לדעת כל פדגוג.

„קצת אסתיטיקה נחוצה לנו בחיינו, ובראש וראשונה בבתי האולפנא שלנו. במקום שולחנות ארוכים וספסלים ארוכים מסביבם וספרים בלים — תנו לנו שולחנות קטנים וכסאות, שכל ילד ימצא לו את פינתו שלו, ולא תהא דומה כיתת תלמידים לכת של בטלנים, אשר באו לבלות את זמנם הפנוי בבית המדרש על יד התנור, והם ממשמשים את ידיהם בהכריכות הבלות של הספרים העתיקים.

„ליצור את האדם! — זה צריך להיות תפקידיו של בית הספר שלנו. לתת לנפש הרכה צידה לדרך הארוכה אשר חיים קורא להם, כדי שתוכל להחזיק מעמד לקראת הנפתולים הקשים האורבים לה על דרכה".

אבי עקב, איפוא, מקרוב אחרי הנעשה בשטח החינוך, והשתדל להכיר את כל ענפיו בגלל כמה וכמה טעמים. קודם כל רצה לדעת את הדרך הנכונה לחינוך בניו. אי לזאת בקש במאמריו להסב את תשומת־לב הציבור לצורך בריפורמה יסודית בשיטת החינוך בארץ. פרקים שלמים ביומניו מוקדשים לנושאי חינוך, ובהם מוצאים אנו חומר מאלף, שהנו מענין גם היום, והמוכיחים עד כמה החשיב אבי את החינוך וכמה טורח ועמל הקדיש לשם הצעדתו קדימה כדי ל„יסד עוז" מפי עוללים, על ידי כך נבין גם מדוע התידד האיש עם ר' יצחק אפשטיין, מחלוצי הפדגוגים בארץ, ושניהם נשארו מסורים איש לרעהו עד יומם האחרון. אבי החשיב מאוד את הד"ר אפשטיין כמורה וכאיש. הם היו מבלים יחדיו שעות רצופות, כשהם דנים ומתווכחים בשאלות חינוכיות. אבי גם היה מן המעטים שידעו להוקיר את שיטותיו החדישות בחינוך. „כל מטרתו היתה להרים את רמת החינוך", ובאבי הוא מצא עוזר נאמן ומסייע מסור.

חיבה מיוחדת נודעת מאבי גם לחינוך הגופני, שאותו החשיב מאוד. זוכר אני בימי ילדותי: אבי עומד ליד מטתי עם עלות השחר, ובחיבה יתרה הוא מעירני משנתי

הערבה ויחד עמי את יתר הילדים הגדולים ולוקח את כולנו לטיולי בוקר, היכן נטייל? כמובן, על ההר הנפלא „המצודה", (כיום אחד המקומות הנפלאים והנהדרים ביותר בארץ). שם היה אבי ז"ל מוציא ספר התעמלות עם תמונות מרהיבות שקיבל מגרמניה, קרא מתוכו לפנינו מתוך הסברה מקיפה ועושה עמנו תרגילי התעמלות, אח"כ נתישבנו על הדשא, כשהוא היה מקריא לפנינו ספורים נהדרים, בעלי תוכן מוסרי נעלה.

כיום אין בטיולים כאלה עם עלות השחר משום חידוש. אבל אז בצפת, היה בזה משום חידוש, חידושו של אב שידע לחנך את בניו חינוך גופני וטבעי, באותו הזמן שצפת היתה ספוגה רוח של קנאות קיצונית דתית. והרי כל פרט ופרט מן החיים נקשרו אז אל הדת. בזמן ההוא היה קריאת ספר עברי מודרני בחזקת עבירה, וע"כ נעשתה הקריאה בסתר. אז הביטו בעין רעה על טיולים כגון אלה, והקנאים היו מתלחשים ביניהם „ר' מאיר איז געווארען א דייטש, ער שפאצירט מיט זיינע קינדער יעדען פרימארגען" (ר' מאיר נעשה „דייטש", בכל בוקר הוא מטייל עם ילדיו).

„אינני בא להטיף — כתב אבי — כי חניכי הישיבות והתלמוד תורה יתרכזו בפולחן הגוף ויטשו — חס ושלום — את תורתם. אך אני בא להזכיר את הצורך לטפח גם את הגוף. עלינו לחנך את בנינו לקומה זקופה. הדור שיבוא אחרינו צריך להיות בריא בגופו וברוחו, כי תפקידים חשובים נכונו לו בארצנו. חובה היא על המורים להכניס את שעורי ההתעמלות בתכנית הלימודים בבתי הספר. לאפשר לילדים לבלות זמן מה באויר החפשי ולהדריכם במשחקיהם ובמשובתם. הדרך שבה נקטנו ב„חדרים" ובישיבות לסגור את הנערים בד' אמותיה של התורה ולגנוז מהם את יופי הטבע — פסולה היא מכמה טעמים.

„חינוך כללי, אשר החינוך הגופני והכרת הטבע שלובים ואחוזים בו — זה צריך להיות האידיאל של החינוך החדש שלנו. עלינו להחזיר את ילדינו לחיק הטבע, עלינו לחזק את גופם, לחסנם בפני מחלות ופגעים, למען יגדל דור בריא ורענן בארץ, אשר יוכל לקבל על עצמו את התפקיד הנכבד של בנין הארץ. „נפש בריאה בגוף בריא" — זוהי סיסמתנו וכל מחנך צריך לדאוג לגופו של הנער לא פחות מאשר לנפשו!"

היום משלב כל בית ספר את שעורי ההתעמלות בתכנית הלימודים. התלמידים גם יוצאים לטיולים מדי פעם בפעם כדי לחיות בחיק הטבע ולהכיר את הארץ, אך בימים ההם לא היו דברים אלה מקובלים עוד, ביחוד לא חדרו עוד אז לעיר המקובלים.

ייסוד הספריה הציבורית ו„בני ברית" בצפת

שאלת ייסודה של ספריה ציבורית בצפת הטרידה את אבי ואת ידידו יצחק אפשטיין. תעמולתם להשכלה השפיעה, וברחוב תססו הרוחות, ומשב הרוח של ההשכלה נתן אותותיו בבירת הגליל. בחומת הקנאות נבעו פרצים. כמה מהצעירים מלומדי הישיבה התפקחו, ואם בתחילה היו לועגים האברכים לרעיון כי העברית תיהפך שפה מדוברת ושפת יום־יום, הרי לאט לאט החלו משתחררים מן החבלים הרוחניים והכירו בערך תחית־השפה.

דחיפה להשכלה נתנו ייסוד „בני ברית" וכן ייסוד הספריה הציבורית בצפת. אגודת בני ברית קסמה לאבי, והוא ראה בה ובלשכותיה שקמו בכל קהילות ישראל מטרה להיטיב ולעזור להתקדמות היהדות ותרבותה ולתת הגנה מדינית וכלכלית ליהודים הנרדפים בכל אתר ואתר. כאשר רק נוסדה האגודה בירושלים לא נח ולא שקט עד אשר נוסדה גם בצפת. אבי היה בה הרוח החיה, הוא גם נשא בעול כל המפעלים כדי להצעידם קדימה. הוא עמד על משמר בני ברית, כשומר נאמן, מיום הווסד הלשכה. באישיותו היה סמל להגשמת הרעיון המרכזי של „בני ברית": מסירות לאידיאלים האנושיים והיהודיים־לאומיים, הקרבה למען הכלל ונאמנות לחזון עמנו.

כבכל מקום, כן בצפת, מלאה אגודת „בני ברית" תפקיד חלוצי בהתפתחות העיר ועבודת ההתישבות, והעקרון של עזרה־הדדית, שהוא מעקרונותיה היסודיים והעיקריים של האגודה, הביא ברכה רבה בימים קשים שעברו על צפת.

ועם הוסדה של הספריה הציבורית הראשונה בצפת על ידי אבי ואפשטיין, התיצבה בפני המיסדים שאלת הרכבם של הספרים. אבי הציע להתרכז במיוחד בספרי היסטוריה, והוא נימק את הצעתו בדברים האלה:

„ההיסטוריונים של עמנו עומדים בשורה אחת עם גדולי החוזים, כי על כן הם מעבירים בספריהם דרמה של עם שנשא אתו במשך דורות את הלפיד של ישראל וגבורי כל תקופה בדברי ימי עמנו יש בהם, כדי להשריש אצל הקורא אהבה לקניני העם, והאם יש עוד עם בעולם, שהוא כה זקוק לידיעת עברו כמו עמנו?" „ההיסטוריה שלנו — הרי רק היא שביכלתה לעורר כל צעיר, כי יתמסר במסירות־נפש בעד העם. כי אם יהגה הנער בספריו של גרץ „דברי ימי ישראל" ילמד מתוך ההיסטוריה

של דברי ימי העם, כי ההיסטוריה שלנו היא היסטוריה של גבורים, ומה שחזו אחרים בחזיונותיהם הגשמנו אנו, לא יצרנו את „התופת" של דנטה, אבל חיינו זה אלפים שנה בגיהנום, עוד יותר איום מזה שתיאר החוזה האיטלקי".

דברי אבי שיכנעו, והוחלט, כי ספרי היסטוריה לאומיים וכלליים יהוו את הרכבה של ספריה זו, שהתקיימה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שנת תרע"ה.

עד היום זכורה לי ספריה זו שנכנסו אליה דרך מדרגות, והיו מצויים שם בכל יום אנשים לאורך השולחן. הספרן שגוון־פניו היה אפור ומאובק, היה צובט תמיד את זקנו כשהוא שקוע במחשבות.

כל האנשים המעטים האלה הציגו את פני המחר העולה בעיר המקובלים, וספריה זו היתה כבית־היוצר לצעירי המשכילים בצפת. בספריה זו היו מצויים גם הרבה ספרי־השכלה שונים, בלטריסטיים ומדעיים, והם סייעו בהרבה בעיצוב חיי־רוחם של רבים מצעירי הגליל.

ספריה זו שימשה גם גורם לעיצוב חיי־הרוח של אכרי המושבות בגליל העליון. כמה מהם גם החלו לקנות ספרים, ספרי רומ"ל וספרים עבריים חדישים. ברשמי מסע של המשורר האידי המחזאי פרץ הירשביין, וכן ברשמי־המסע של הסופר האידי ה. ד. נומברג, נמסרו דברי־התפעלות על אכרים אלה, שהם כה תרבותיים, במידה בלתי מצויה בין אכרים בארצות אחרות.

אף הסופר אורי קיסרי בספרו „נסיעה אל העבר" רושם: „בראש פינה שקעתי אל העבר", אך גם נצנצו לי אורות ההווה. בחצר הציצו פרות מן הרפת והתרנגולים הילכו בלול, האדמה היתה מכוסה בוץ, וריח זבלים עמד בחלל. השמים היו קודרים, ופני האכר עייפים, אך צוהלים, ובבית פנימה נצבו בכוננית כרכים של „התקופה", התנ"ך בביאורו של ש"ג, כתבי דובנוב, כתבי הרצל וכו'.

וכך עוצבו חיי הרוח של אכרי המושבות בהרבה מספריה זו שבבירת הגליל.

ניצני צמחונות ותרבות הטבע

„צמחונים", „איסיים חדשים". „טבעונים" — אצל תושבי צפת לפני ששים שנה היו אלה כינויי גנאי. אמנם מביטים היו אז בחמלה על האברך העילוי, חתנו של ר' אברהם שלמה גולדנבוים, השוגה בדמיונות, מרגיל את בניו, כי יעסקו בהבלים כ„תרבות הגוף" ויתעמלו. מוזר היה בעיניהם גם כאשר הגיש בקשה לשלטונות לאשר באופן רשמי את ייסודה של חברת „צער בעלי חיים" בצפת. אך בשביל אבי היתה הצמחונות אידיאה שהלהיבה אותו, והוא קיווה שהצמחונות תביא לידי החלמת העם. קשה היה לבאי ביתנו לתפוס כיצד זה ירא שמים השלם עם אלוקיו ועם עמו מוותר בשבת על „בשר ודגים"[1]. והוא לא היה פרוש מן הבריות, כי אם אדרבה, מעורב היה עם הציבור ועוסק בצרכיו.

אבי היה בטבע בעל רגש עמוק והוא אף תירגם לעברית את ספרו של קארל הופמן „הבריאות והכלכלה", וכך גם את ספרו של הד"ר הרלינג „אופני חיים ורפואה בחינוך העם", כמו כן תירגם פתגמים בעניני שמירת הבריאות. הרעיון הצמחוני היה גם אצלו בבחינת רעיון, שיש בו משום החיאת העבר הרחוק. הוא התחיל לראות את החלמת העם היהודי החולה על־ידי יצירת כת של איסיים חדשים. הוא החל להתעמק בחיי כת יהודית זו (שצמחה בארץ בימי החשמונאים כמה שנים לפני ספירת הנוצרים). לפי שמצא במקורות היו חייהם של חברי הכת פשוטים בתכלית: קודם הנץ החמה היו מתפללים בציבור, תפילת שחרית, ואחר־כך היה כל אחד פונה למלאכתו, על־פי רוב היו עוסקים בעבודת השדה ובאומנות. בשעת הצהריים היו מתכנסים יחד, עוטים לבוש נקי וסועדים בצוותא.

לאפיקו של רעיון זה נמשכו אז מחשבותיו של אבי, ביחוד בכיוון של צמחונות ונזירות מאכילת בשר ודגים. הוא היה רגיל לומר: כל בעל חי בריה בפני עצמה היא, ואין לו לאדם שום זכות לקפח חיים אלה.

סיוע לרעיונותיו אלה על הצמחונות מצא אצל כמה מאנשי ירושלים, שביניהם היה הבולט ביותר זאב (וילהלם) הרצברג, מחבר הספר „כתבי משפחה עבריים". כשהיה אבא מבקר אצלו ומצאו צועד את צעדיו המתונים במשעול התלול עם שמש־בוקר, והיה מרצה לפניו את דעותיו, מצא בו מורה ומדריך, שהיה מקל עליו את עול האבקותו המחשבתית.

הרצברג היה רגיל לבוא בכל קיץ לצפת. והימים שבלה בצפת היו ימי חג בשביל אבי, כי ביחד היו הם עוברים בעיון על הכתבים הפילוסופיים הקדמונים. הרצברג, שהיה משורר בעל חוש אסתיטי דק היה קורא בקול את הרומנים המזעזעים של דוסטוייבסקי ואת הדרמות הפסימיות של איבסן וסטרינדברג. הסתלקות מן היהירות של הרציונליות, שמצאו בספריהם של גאוני־עולם אלה, בישרה להם את הפורעניות העתידה לבוא על האנושיות, אם לא יבוא במהרה שנוי־ערכין.

אצל אבי התחזקה הצמחוניות לאחר מסעותיו בחו"ל. הוא נפגש בברין עם החוקר ליאופולד שוורץ, אשר הציע אחר כך את רעיון יסודה של כת ה„אסיים החדשים", בקובץ היהודי־הגרמני „די שטימע דער ווארהייט", שיצא לאור בוירצבורג, בשנת 1911.

גם אבי פרסם מאמר נלהב על הצורך לייסד כתה של האיסיים החדשים. ובמאמרו ניסה להוכיח, כי בחותם של רוח ישראל טבועות החמלה והרחמים, ועל־כן צריכים אנו להתרחק מן השחיטה, שהיא אכזרית ביסודה. הוא מתעכב שם על חגינו ומועדינו וקובע, כי הנה בחג השבת מונחת אידיאה קבועה: הקדושה שבמנוחה, אך גם הרעיון של התרוממות האדם על החולין של האיגואיזם הצר. היצירות הרוחניות של עמנו — הוא מוסיף — הן גם דינמיות, ואין בהן אותה הצורה הקבועה, דוגמת יצירתה של יוון, שיצרה את האמנות והפיסול. בחג הפסח — הוא אומר — הונח ביסודו רעיון חג האביב והטבע, רעיון החירות וחידוש יסודות החיים; המזיגה בין העולם הקוסמי היא אופיינית לחג השבועות, שהוא חג הבכורים, חג השמחה הטבעית של עם היושב על אדמתו — וקוצר את קציר ארצו.

לפני אלפי שנים נתגלתה תורת האלהים הנצחית ונשמעה מלהבת האש דברת הקודש: — לא תרצח! וניתן בכך התורה לאדם, כי האדם קונה לעצמו זכות על מה שמחוצה לו, על ידי השבחה, כגון: חרישה, זריעה וכו'. ואם גם ניתן לו זכות לרדות בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ כנאמר בבראשית א', הרי זו רק בזכות, שנקנית לו על ידי יחס־גומלין.

במסעיתיו קבל אבי חזוק לרעיונותיו ולדעותיו. הוא מצא בערי אירופה אנשים, שהיו צמאים לערכים חדשים, והידק את הקשרים עם אחדים מגדולי הרעיון הצמחוני בעולם.

מכתב אחד, אשר קבל מאחד מגדולי הצמחונים שבאוסטריה הוא אופייני מאד, והריני מביא להלן קטעים ממנו:

„חיים! חיים! — לכך שואף לא רק האדם, כי אם כל חי שנשמת חיים באפו. ברון צפרים יש קסם, והנה מחפש לו האדם הרשות לרדת לרשותם של בעלי החיים ולקפח את חייהם. מי יתן לאדם רשות זו? מי זה יוצק רוח של אכזריות באדם, שיפסיק את רינת־מהלכו של עגל בנתיב־עולם, לשחטו ולאכול את בשרו?

„והאם לא יגיע יום, שאיש את בשר רעהו יאכלו?

הה, בחושבי מחשבות נוגות אלה יבך בי לבי, ומה מקור הדמע? התדע אחי לדעה ולרעיון שבצפת העיר הקדושה, כי דבר זה בלבד, כי האדם אוכל את בשרו של בעל החי, מחמת שהוא חלש ממנו, מראה לנו, כי הציביליזציה והטכניקה הסתבכו בסבך שאין מוצא הימנו. ומה היא המסקנה? — רק אחת ויחידה: לשוב לחיים פשוטים יותר ולהוריד את הרמה הנפרזת בדרכי החיים ולחיות בפשטות ומתוך תום.

„כן, אחי היקר, סנה בוער באש הוא מידת הרחמים, ומדה זו עלינו להחדיר בלב האנושות, רגולציה של חיי יום־יום, כן כל אדם יכל להתעודד ולהמשיך עליו רוח חיים ע"י פשטות ותמימות והבאת תועלת חברתית כי רוח אנוש הוא בחינת ראש אילן, הקולט מהאויר הצח אהבה, ושרשים עמוקים הם היונקים מתוך האדמה".

וכעבור שנה כותב אליו אותו צמחוני אלמוני, שאינו סופר ואינו חוקר, כי אם אדם תמים, אשר יסד אגודה צמחונית בגראץ:

„לא אירע דבר מאז כתבתי לך את מכתבי האחרון, אך המכתב החביב שקבלתי מהגר דובורובין הוא משובב את נפשי, הוא זורק אור בהיר על הגרים, אשר עלו מרוסיה לארץ־ישראל. דבר מה פלאי יש בנפשם של סלווים אלה. מענין, שהרוסים נוטים יותר לצמחונות מאשר האחרים. הנה בהיותי עתה ברוסיה קרא לפני צעיר רוסי, קצפ, סיפור פלאים מאת איבן טורגנייב. היית צריך להתבונן ולראות את העינים היוקדות, עינים צמאות וחולמות של הצעיר, אשר קרא לפני את הסיפור הזה.

„הנני מעתיק לך אותו סיפור ותן אותו לקריאה לדובורובין וליתר הגרים, כי יש בסיפור זה הטפה לצמחוניות, אותו רעיון שהוא כה יקר לנו".

אבי היה מרצה לפני ידידיו ובאי ביתו על רעיון הצמחוניות, שמטרתו להורות לנו את החיים הנכונים של האדם, ומגמתו היא להשיבנו לחיים יותר טבעיים, לחזק את גופנו כנגד המחלות ולהורות לנו כי אפשר לחיות חיי אושר, וכי האושר הגדול והנעלה ביותר, הוא גוף בריא ונשמה בריאה, ברשימותיו כתב אז:

„לדאבוננו יש כיום הזה מספר חולים או חולנים בבני אדם גדול יותר ממספר אנשים בריאים, דבר שלא היה כמוהו בשכבר הימים ושלא צריך להיות גם היום. אין זאת כי אם מפני שאופני חיינו הם מזויפים, שאילולא כך היכן יש למצוא את מקור האשמה, שהתחלואים והמכאובים מתרבים יותר ויותר עם כל דור ודור. הלא האביב יופיע מדי שנה בשנה כימים ימימה, השמש זורחת לנו בטהרה וחומה, והמעינות מפכים ומזנקים מים חיים לרגלי כל הר ובקעה כמלפני אלפי שנה, הן הטבע לא שינה את טעמו ורק בני אדם, כלומר דרכי חייהם המה ששונו ונסוגו מהטבע.

„האדם הוא היצור היותר שלם בטבע. טהור לב מאין כמוהו בכל היקום, יצעד נא בעולם כשהוא מחונן בכשרונות רוחניים נעלים, ואשר למרות כוחותיו הגופניים הוא מכניע לפניו את כל היקום. והנה באותו היופי שיצר אלקים את תואר

האדם לפנים, כך צריכים אנו להשתדל להשאר תמיד. ההון הנעלה של האדם הוא גוף בריא, ורק בגוף בריא תשכון רוח בריאה ונכונה.

„תרבות מרוממה ביותר ואופני חיים מיופים מוציאים את האדם מן העולם, עושים אותו לרך וענוג וחולה, ובהתחשב עם העובדה, כי החולשה עוברת מדור לדור הרי יוצא שאילולא הטבע, העוזר בעת הנכונה היה האדם היצור האומלל ביותר עלי אדמות".

ואם בין תושבי צפת לא נמצאו אז כאלה אשר יאבו ללכת בדרכו, דרך הצמחונות, הנה נמצאו לו אחים ברוח בין המתישבים של המושבות ואף בין הגרים בסג'רה נמצא אחד ממשפחת דוברובין שגרס אף הוא אותה התחדשות בהתקרבותנו אל הטבע.

אבא קרא לכך לא „התחדשות" בעלמא, כי אם „יהדות מחודשת", קריאה לשוב לתפארת קדמונים, לתקופה שבה שר עם ישראל את שיר ההרים והגבעות ושירת האילנות והדשאים. והנה שורות אחדות מכתביו:

„ולאותם „מתקני עולם", האנרכיסטים והסוציאליסטים למיניהם, הדואגים ל„תיקון העולם" ובוחרים בינתיים — עד שיבוא העולם על תיקונו — לעבוד באיזה בית חרושת בגולה, בעוד שכאן בוקע ועולה קול העבודה וקול האדמה הקוראת לבניה, אני אומר: אתם מאבדים עולמכם בידיכם!"

אבא התקיף בימים ההם גם כמה מעתוני הגולה, ביניהם „אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס", אשר מתוך חוסר הבנה לטיב העבודה החלוצית הנעשית והולכת בארץ הרפו את ידי החלוצים במאמריהם ולגלגו על מעשיהם. ולאלה הוא אומר, כי הגיעה השעה שיעזבו מאחוריהם את קטנות המוחין וצרות האופק ויחדלו „להפיל את רוחנו ולרפות את ידינו בעבודתנו בארץ הקודש".

בית אבא בצפת היה בית ועד לצמחונים. נזכר אני באותו איש נפלא הד"ר יוסף זליגר ז"ל, שהיה איש האשכולות, וכשבא לצפת היה מתאכסן אצלינו, ואוכל זיתים וחרובים וביחד עם אבי למדו תלמוד ירושלמי על סדר זרעים, ומוצאים בתלמוד ירושלמי ניצנים ראשונים של רעיונות צמחוניים וטבעוניים[2].

רגיל היה אבי לומר לנו: „אל תתרחקו בני מן הטבע — חיי־אושר וחיי־טבע — היינו הך". ביומנו יש משום הדגשה, כי במה שנוגע לצמחונות לא התחשב אבי בדעת אחרים בצפת, שלא הבינו כלל מהי צמחונות והם ניסו להשפיע עליו כי יעזוב דרך זו. הוא כותב:

„הרעיון הצמחוני הוא לדעתי רעיון גדול, שיש לו עתיד, אמנם אין אני נכון להקריב את ההווה למען העתיד, ואין אני גורס אותה ריצה לקראת העתיד שכתוצאה מזה האדם מקפח את ההווה. ועוד סנקה עמד על כך במכתבו ללוציוס: אומלל הוא רוח אנוש, שהוא חרד תמיד לקראת העתיד". והחז"ל הדגישו כי אדם אין לו לדאוג לעבר באמרם: „הצועק לשעבר הרי זו תפילת שוא", ומאמר פילוסופי קדמון אומר:

השתדל לחיות עכשיו, כי מה שעבר חלום, מה שעבר עבר, אך הרהורי העתיד אינם מרפים מן האדם, ומתעלם הוא מן ההווה למען העתיד".

רגיל ושכיח גם, שאין אדם נותן דעתו במידה מספיקה לפקחות המעשה, ואין הוא שומר על זהותו הנפשית. הרבה עושה הרגל להתאים עצמו למעשי אחרים. דומה, אלקים עשה אותו ישר והוא מבקש לו חשבונות הרבה, אין הוא נאמן ואינו נוטר את כרמו שלו. מקפח הוא את נפשו על חשבון גופו וכבר אמר חכם אחד, כי „מי שעושה פדות בין גוף ונפש הלה אין לו גוף ולא נפש".

הרבה גם בהתחשבות, שהאדם מתחשב בעיקר במה שיאמרו הבריות. הרגשתי זאת כאשר החלטתי להיות צמחוני, והנה באו אלי ידידים ואמרו לי: מה יאמרו הבריות? מי הם צמחונים, על הרוב אנשים מוזרים, שאינם מיושבים בדעתם. אך אני החלטתי שיאמרו הבריות מה שיאמרו, ואני אלך לי בדרכי".

עם סיר לורנס אוליפנט

אבי היה קשור עם סיר לורנס אוליפנט מאז בואו והשתקעותו על הר הכרמל. הוא שמע עליו עוד לפני בואו, כי אותו חולם נוצרי היה אישיות אגדתית בין תושבי הארץ. אבי מציין, כי „ככוכב ממרחקים נתגלה על פני האופק המבשר ציון סיר לורנס אוליפנט, שכתבי הקודש אצלו עליו חזון ומשא נפש, והוא התמסר לרעיון תקומת עם ישראל על אדמתו". שיחה שהיתה לאבי עם אותו חולם נוצרי, חובב ציון מגלה לנו את ראשית הופעתו בין אוכלוסי ישראל ברומניה, בשנת תרל"ט (1879) שעוררה התרגשות והתלהבות. בבוקרשט חשבוהו ליהודי וכיבדוהו בעליה לתורה, ואמנם הוציא מתוך כיס בגדו את ספר התנ"ך וקרא מתוך הספר את הפרשה באנגלית. לאחר קריאת התורה עלה הרב דמתא ונאם נאום מענינא דיומא, ובמוצאי שבת נקרא שם לאסיפה גדולה, שם הונח היסוד לאיגוד של „חובבי ציון". משם נסע אוליפנט מלא התלהבות ותכניות והתיצב לפני שרי אנגליה וצרפת ואח"כ לקושטא ל„יילדיז קיוסק" כדי להשפיע על השולטן, שיסכים להתישבות בגליל ובעבר הירדן.

ובעוד שאוליפנט עושה בקושטא בעד רעיונו, התחיל בפעולה גם המיליונר האנגלי אדוארד קאזאלט באמצעות בא כוחו אלכסנדר, יהודי גרמני מדיסלדורף, שעשה עשרים וחמש שנה באנגליה בעד זכיונות לבנין מסילות הברזל בא"י, כדי לייסד בתורכיה האסיאתית מושבות לאורך מסילות הברזל אשר יסלול ברשותה של הממשלה התורכית. אוליפנט נפגש עם אלכסנדר בגלטא, ואוליפנט שמח מאוד, כי הזרע אשר נזרע על ידו בגרעינים שפיזר סביבו במסעותיו גמלו ועשו פרי.

אבי פירסם אז מאמר על רעיונותיו של קאזאלט, ובזה הסב אליו גם את תשומת־לבו של סיר לורנס אוליפנט. כאשר התישב אוליפנט בארץ והשתקע בחיפה החל לתור את הארץ, לחקור וללמוד את תנאיה ולקשור קשרים עם אנשי הישוב. וכך הגיע גם למגע הדוק יותר עם אבי, אשר הכירו עוד בביקוריו הראשונים בארץ.

אישיותו של סיר לורנס אוליפנט עשתה רושם כביר על אבי. הרליגיוזיות העמוקה אשר היתה יוקדת בנפשו של אוליפנט קרבה אותו אליו. הם נתידדו ונשארו ביחסי אחוה ורעות כל הימים. אבי הוקיר את אורח חייו של האציל האנגלי, וזה התעניין לדעת אצלו מכל מה שמתרחש בעולם היהודי.

כפי שאבי כותב ברשימותיו הרי הגה הרבה באותו זמן שהכיר את אוליפנט.

בתולדות הקיסרות הרומית, ובמיוחד באותם הפרקים הקשורים בדברי ימי עמנו. לורנס אוליפנט השתדל להשיג לאבי חבורים מדעיים וספרי עזר שהיה מזמין מחוץ־לארץ, או שנמצאו בספריתו על הר־הכרמל.

מקרה מיוחד במינו נתן את אותותיו על אבי. הוא הזכירו ימים רבים והוא הבליטו ברשימה מיוחדת בתוך יומנו, קטע מרשימה זו הנני מוסר כאן:

„אני פותח את הדלת בהיסוס, ולפני עומד ידידי הנוצרי סיר לורנס אוליפנט. לכתחילה כאילו הסס אם להכנס אלי או להסוג אחור. הוא פתח והתנצל על כי הרהיב בנפשו עוז לדפוק על דלתי בשעה כה מאוחרת, אולם נשמע קול רינה ושירה בחוץ, והוא בקש להצטרף ולשמוע קצת ממנגינות ה„סדר".

„קבלנוהו בכבוד גדול והמשכנו לשיר את ה„חד גדיא". כשסיימנו, ראיתי כי אוליפנט מגלה ענין רב במנהגי פסח, והוא מתבונן ל„קערה" ושואל ממני פשרם של מנהגים שונים של חג הפסח. לבסוף עבר לדבר על הרעיון שבחג החרות ועל יציאת מצרים. אגב כך העירני, כי כשם שיציאת מצרים היתה התחלת האומה וראשית חייה העצמיים, כן גם עתה קבוץ נדחי ישראל הריהו מהדורה חדשה של יציאת מצרים.

„בילינו שעה ארוכה בשיחה על נושאים שונים. אוליפנט היה מענין מאוד בשיחתו, ואגב כך נתגלה כבעל חוש מציאות בלתי רגיל וכאדם הרואה את הנולד בשעה שעיני אחרים לוקים בעוורון.

„הקשיתי לשאול עוד כמה שאלות, שנתעוררו ביחס לסכויי ההתישבות בארץ ולאפשרות שהתורכים יעתרו לבקשתו. אוליפנט לא ענני מיד. הוא ישב שקוע בהרהוריו, ונדמה היה, כי הוא מרחף בעולמות אחרים. במקום תשובה לשאלתי הוציא מכיסו בזהירות ובמתינות ספר תנ"ך זעיר, מודפס על נייר דק, והחל קורא לפני באנגלית ומתרגם כל מלה לגרמנית ובהטעמה נכונה את הפרק הזה:

„והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגויים. והלכו עמים רבים ואמרו: „לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלקי יעקב — ויורנו מדרכיו ונלכה בארחותיו„! כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. ושפט בין הגויים והוכיח לעמים רבים — וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה".

הוא הפסיק לרגע קט, התבונן מסביבו לראות את הרושם שקריאתו עשתה עלינו, הרים עיניו וחזר להורידן אל ספר התנ"ך:

„ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרח. ונחה עליו רוח ה' — רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ה'".

כאן הפסיק שנית, אך מיד חזר והרים את קולו וקרא:

„והיה ביום ההוא שרש ישי אשר עומד לנס עמים — אליו גויים ידרושו, והיתה מנוחתו כבוד".

„כאשר סיים קריאתו שאל אם אמנם מסתפק אני בתשובה זו. כאן נסתתמו כל טענותי ולא הוספתי לשאול אותו שאלות באותו ערב".

ביומנו של אבי מהזמן ההוא נרשמה שיחה ביניהם על „סוד נצח ישראל", כי אוליפנט סח לו שמימי נעוריו מטרידו „סוד נצח ישראל"[1]. אבי הסביר לו כי לדעתו הרי הופעת עם ישראל בהיסטוריה היא הופעה חד פעמית נפלאה. והנה מה שרשם אבי: „סיר לורנס אוליפנט הקשיב מתוך התענינות להשקפותי על „סוד נצח ישראל": עם ישראל עומד מאז הופעתו על בימת התולדה האנושית כנס־פלאים, ארצות צצו ונבלו, מלכויות בכיפה הופיעו, זרחו ושקעו, ועם ישראל הופיע ואורו זרח וממשיך לזרוע את אורו על פני תבל, ועם סב זה חרת את גאון־יצירתו בספר הספרים. את מיטב ירושתו מימי בראשית ובמסרו את דברי נביאי ישראל, שהם נושאים את חזונם על גוי ואדם, על ימים קרובים ועל ימים רחוקים, מה שעודד את רוחנו במשך שנות גלותנו הארוכים, עת נרדפנו והורגנו כל היום, מה שנתן לנו את הכוח והעוז להתרומם ולהתגבר על יסורים וענויים ופורעניות וגזירות, הלא הוא רעיון זה של „אתה בחרתנו מכל העמים", בכל אתר ואתר, — ממשיך אבי ביומנו — לא נפל בנו רוחנו וידענו להרים ראשינו מעל הגלים הזדוניים, אשר בהם בקשו העמים להטביע אותנו, כי פעמה בנו האמונה וההכרה, כי אנו נעלה, אנו נתגבר ויכל נוכל לאויבינו".

במשך הזמן נתקרב יותר האחד אל השני וידידותם נתהדקה יותר. אוליפנט האמין באמונה שלמה ברעיון שעם ישראל הוא עם נבחר ונאצל. ואמונה זו הטביעה את חותמה עליו ולאורה הלך כל ימי חייו.

סיר אוליפנט — מציין אבי — היה מעין נובע של אהבת ישראל, בשיחותיו היה מצטיין במבחר של עושר ניבים ובטויים. אוהב היה בכל הזדמנות לספר פרטים אשר היה דולה מתוך דברי ימי ישראל מהתקופה העתיקה. לעתים, כשהיו מסיירים יחד בארץ ואבא מדריך את אוליפנט, היה כל מקום היסטורי מביאו לידי התפעלות. הוא היה אז מוציא מכיסו את התנ"ך, שהיה מצוי אצלו תמיד, ומעלעל בו ואגב כך חוזר להעלות רעיונות הקשורים לתכניותיו המקסימות[2].

אוליפנט אהב גם להקשיב לדעותיו של אבי על שירת התנ"ך, שהיא לדעתו שירת־מחשבה בוגרת וגם על כך מתעכב אבי ביומנו וכותב: „שירת־המחשבה של התנ"ך חובקת זרועות עולם. מיד בסיפור המעשה של בריאת־העולם, הודגש דבר בריאת האדם בצלם־אלוה, הקובע את מעמדו של האדם בתוך הקוסמוס. בתורה וכן בספרי הנביאים והכתובים הננו מוצאים את הנסיון לגלות את סוד העולם, לא התבוננות פילוסופית כמו אצל היוונים הקדמונים, אך הסתכלות פיוטית. הרעיון הבולט שבספרי התנ"ך הוא השאיפה הרוחנית הכללית, שאיפה להשתלמות מוסרית, שאיפה שהיא בת־לוואי לעמנו בדרך הילוכו ההיסטורי, והיא שהרימה את עמנו תמיד מעל לחיים הגשמיים.

הקוסמולוגיה כפי שהיא משתקפת בתנ"ך, אינה פרי הסתכלות פילוסופית, אלא פרי הסתכלות של תמימות, והיא עולה בתמימותה ובגדלותה על כל הקוסמולוגיות אשר יצרו עמי קדם אחרים. בלי ספק שקדמה לשירת המקרא גם שירה שבעל־פה מתקופת המיתוס, והיא היתה בוודאי מלווה הסתכלות של המקרא, היא שירת התמימות האנושית: „בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ", ומיד אחרי זה אנו קוראים: „ורוח אלהים מרחפת על פני המים". הננו מיד נתקלים ברוח־אלוה, באופן התגלות אלהים בקוסמוס.

אלוה — המניע הראשון בבריאת העולם, מופיע בשירת התנ"ך כמבוע ראשון, השופע את אורו על מלוא היקום. כך היה המושג „אלהים" בימי ילדותה של האומה הישראלית, והיתה זו אמונה זכה שאין צל של ספק מעיב את יפיה. צורת ההבעה היתה פיוטית. ותפיסה קוסמית זו התבטאה בפסוקים „זה הים גדול" וכו'.

סיר אוליפנט ואבי שוחחו רבות גם על איוב, ספר תהילים וקוהלת. הדים משיחות אלו הועלו גם כן ביומנו של אבי הכותב: „ביהדות העתיקה מצויים היו גם חושבים והוגים, אנשים אשר תהו על סודו של עולם. בספר „איוב" באה תהיה זו לידי ביטוי פנימי נעלה, לבו של איוב שואף לחדור ולהבין את סתרי הבריאה והוא שופך את שיחו בפני אל ואדם, הוא קובל בפני בוראו והקדוש־ברוך־הוא עונה לו בסערה. בניגוד לדממה שבספר „תהלים" יש סערה בספר איוב. השירה היא פה דרמטית, איוב עומד ומתווכח עם בוראו, ואלהים עונה לו מתוך הסערה. איוב מתקומם נגד סדר העולם בשם השכל וההגיון, כשאינו מוצא בחיים את צדק המצפון האנושי אלא את היפוכו: צדיק ורע לו, רשע וטוב לו, הריהו קורא מתוך יגון פנימי עמוק „מה יצדק אנוש עם אל? ומי יאמר אליו מה תעשה?

את מעמקי צערו של אדם הוא חושף לפנינו, בהעבירו לפנינו את קוצר המשיג של האדם, שאין הוא מבין את דרכי הנהגות העולם. שפלות־הרוח היא אצל איוב כעין תוצאה מצערו ומיגונו. בפסוקי איוב עוברת לנגד עינינו הטרגדיה של האישיות הסובלת וסוערת, ושאגתו, שאגת אדם המתבוסס ביסוריו קורעת שחקים ומתחילה לזעזע יסודות־עולם, כל חליפות החיים עוברות ביעף בפסוקים אלה: האושר, העושר והעונג, הצדיק והרשע, הטוב והרע. והשירה עוברת את גבולי הסיפור והאורות על מעוף החזיון, פסוקים כגלים רועשים ובפזמונם השוטף הולך ונבלע גל אחר גל כמו במצולה. וכך גם בדו־השיח עם רעיו, אף כי הם יותר פשרנים ממנו ובוויכוחיהם יש למצוא ביטוי־מה לפשרנותם של הבריות, שעיניהם סמויות מלראות את פיגומי הבריאה, צופר הנעמתי, אליפז התימני ואליהוא הם המרכינים את ראשם בפני אלהים, והם מצדיקים על איוב את הדין, וכל אחד מנסה להסיר את התעלומה הפרושה על פני סודו של עולם". — אבי מסיים ביומנו — „סיר אולפנט נתרשם מאוד מאופן הסברתי והוא רשם לו את הדברים אצלו לזכרון".

אבי רשם כמה קוים מדמותו של אותו אנגלי מופלא, והרי מדבריו:

„מעטים מבינינו נחנו באהבה גדולה לארצנו ולתורתנו כאותו ‚גוי" אנגלי, סיר לורנס אוליפנט, יליד אפריקה הדרומית. בהתחנכו על ברכי התנ"ך בבית נוצרי אדוק ספג לתוכו בשחר ימיו את מראות התנ"ך, ואלה נחרתו עמוק עמוק בנשמתו. אדם זה נועד ללא ספק לגדולות וקריירה דיפלומטית מזהירה יכול היה להשיג בחייו, אך קסם לו המזרח וקסמו לו הנדודים, ויותר מכל קסם לו עם ישראל וארץ־ישראל. הוא היה ביאפאן, ביקר בסין, נדד על פני רוסיה, שהה באמריקה, באנגליה ובעוד ארצות, אך נתקשר קשר עז וחזק דוקא עם הארץ הקטנה, ארץ־ישראל.

„סיר לורנס אוליפנט קשור לארץ־ישראל בקשרים חזקים ואהדתו לפעולת ההתישבות של היהודים בארץ גדולה היא. הוא רואה את עצמו קשור עם העם היהודי, בעל „ספר הספרים" ואף על פי שפרש בעת האחרונה מן החיים הציבוריים והפוליטיים וחי לו חיי בדידות, רחוק מהמון אדם, אין ספק כי אהדתו נתונה לעמנו ולארצנו וכי הוא מתעמק בבעיותינו.

„אוליפנט הריהו חלוץ הרעיון של ארץ־ישראל לעם ישראל, הוא אחד מטובי חסידי אומות העולם והעם היהודי יזכור באהדה את מעשיו החשובים לטובת ארצנו".

אין ספק כי סיר אוליפנט היה מן הדמויות הנפלאות ביותר שנתגלתה בין אומות העולם בימי הבילו"יים. מזמן הופעתו בזירה המדינית הגה חבה לציון, וחייו בשנותיו האחרונות היו כולם מוקדשים לרעיון התחיה ולפעולה בין המתישבים בשומרון ובגליל. אבא התרועע עמו מיד בבואו לארץ בשנת 1882 והתישב על הר־הכרמל בחיפה.

סיר לורנס אוליפנט נתקרב מאד אל אבי — הוא היה מבקר בלוית אשתו הליידי אוליפנט — מפעם לפעם בצפת, ושניהם היו משוחחים הרבה מאד על פרקי התנ"ך. לתשומת לב מיוחדת זכו הפרקים שגוללו את תפארת ישראל בארצו. במרוצת הדברים גילה האנגלי לפני אבא את כל קורותיו. הוא הדגיש וציין עד כמה נמשכה נפשו הצעירה אחרי ספר הספרים. והודות לספר זה עלה ארצה כדי לתת ידו לשיבת ציון. הוא סיפר לאבי כי הוא בן למשפחה אנגלית מכובדת בקפטאון אשר באפריקה הדרומית, לאחר גמר חוק לימודיו התחיל לנדוד במרחקים, והמזרח השפיע על דמיונו. הוא נסע לקושטא ושם קיבל משרה גבוהה בצירות האנגלית. רגיל היה לספר לאבי הרבה על העיר קושטא ופלאיה ואף היה מתאר את חצר בית השולטן.

בימות הקיץ היה נוהג לטייל עם אבי על ה„מצודה" היפה שבצפת. נוף הגליל העליון הקסים כל עין רואה. פני אוליפנט העטורים זקן נאה, הפיקו זיו ונוגה, והוא דיבר על גאולת ישראל שתהיה גם גאולת העולם כולו, אך גאולה זו תבוא רק לאחר שתתפורר הקיסרות העתומנית העומדת על כרעי תרנגולת.

„לכתחילה חשבתי — הסביר סיר לורנס לאבי — כי אפשר יהיה להסביר לשולטן, כי עליו להחזיר את ארץ ישראל ליהודים, כשם שעשה כורש קיסר פרס, אך נוכחתי לדעת כי אין מה לצפות מעבדול חמיד. ומאושר אני כי הצלחתי לשכנע

את דיזרעאלי הוא הלורד ביקונספילד לטובת תכניתי, אף הלורד סליסבורי הבטיח לי את עזרתו, ואפילו ראש המיניסטרים הצרפתי לא התנגד לציונות, אך יותר מכל — סיים אוליפנט — הצלחתי בשיחתי עם יורש העצר הבריטי — המלך אדוארד השביעי בעתיד — לרעיון שיבת ציון, שהביע את אהדתו לרעיון זה".

בפגישה אחרת של סיר אוליפנט עם אבי על „המצודה", הביע האנגלי את דעתו על הפוליטיקה המתנהלת על ידי היהודים בשאלת ארץ ישראל. „כל זמן — פתח אוליפנט — שהשולטן התורכי חי, אין לחשוב על התישבות בא"י בהיקף גדול, אפילו אם המהגרים יאבו לקבל על עצמם את הנתינות התורכית, שבדרך כלל אינה רצויה. הפעולה צריכה, איפוא, להימשך רק בשטח ההתישבות לשם הכשרת היהודים לקראת הרגע הגדול, כאשר קונסטילאציה פוליטית חדשה במזרח הקרוב תפתח לרווחה את שערי הארץ הקדושה בשביל קליטת עם ישראל בהמוניו" — אוליפנט הדגיש — „כי לב העמים בעולם תופנה מדי פעם בפעם אל הצעדים הנעשים, בפינה זו של העולם".

אבי מדגיש ביומניו, כי אוליפנט הטיף, לאחר שהתאכזב מפעולה דיפלומטית גלויה בתורכיה — לעבודה שקטה, אך אינטנסיבית כדי להצעיד קדימה את המפעל.

עמדת סיר לורנס אוליפנט וכמיהתו להתישבות יהודית בארץ־ישראל פרסמה אותו בתפוצות ישראל. הוא קיבל מכתבים רבים מאחינו בני ישראל, שבקשו את עזרתו כדי לעלות ארצה. אוליפנט הראה לאבי את אחד המכתבים שחברי אגודת חובבי ציון בנייקולייאב שלחו לו. ברשות סיר לורנס העתיק אבי את המכתב עבור רשימותיו.

אל הלורד לאוורינסי אוליפנט, קושטא.

לורד! זה שנים שאנו, יהודי רוסיה, עוקבים במתיחות מיוחדת את פעולתך לטובת עמנו ולמען תחית מולדתנו ההיסטורית. מתיחותנו עוד הוגברה בזמן האחרון על ידי כך, שבעלי הון יהודיים רבים מחוץ לארץ ומרוסיה שואפים, כפי שנודע לנו מעתוני חוץ לארץ, להפריע לך במאמציך להגשים את רעיונך הקדוש. לכן אנו, המוני העם היהודי, החלטנו להפנות עורף לבאי כוחנו, כביכול, המעיזים לדבר בשם העם, ובהעמידנו אותם לעמוד הקלון כבוגדים, אנו מהמוני העם היהודי פונים אליך בדברינו הבאים:

לורד! ההשגחה עצמה מסרה לך ובידך את מטה מנהיג העם שלנו. בשמך תפתח תקופה בתולדות היהודים הדוויים ביסורים. אנו מכירים ומרגישים זאת, ולכן אנו פונים אליך ללא פקפוקים בקריאתנו! לך בראשנו! אנו העם נלך אחריך, העם עומד מאחוריך!

חתומים 150 איש.

מכתב זה מפיץ אור עליו לאור התקופה, וממנו אנו למדים מה גדולה היתה ההתלהבות שאיש זה מחסידי אומות העולם עורר בין ההמונים ברוסיה וברומניה.

המוני העם התפעלו ממראה הפלא, כי על הבמה עולה פתאום בן עם נכר, והוא כאילו נישא על גלי התנועה הלאומית.

אבי כותב ברשימותיו, כי סיר לורנס אוליפנט היה אישיות מקסימה. השכלתו הרחבה והעמוקה והליכותיו הנעימות חיבבוהו על כל יודעיו. ואבי מיום שהתוודע אליו העריצו, כי ראה בו את האיש, שתחית־ישראל היא בשבילו שאיפת־חייו.

כחולם חלומות השקוע בעולם המסתורין מצא אבי בו גם איש, המתעניין בתורת־הסוד העברית, ולא פעם סיפר לו אבי הרבה על המקובלים העברים, וגילה לפניו את עולם הח"ן של אנשי־הסוד העברים, וביחד היו הולכים לקברותיהם של רבי שמעון בן יוחאי, האר"י הקדוש וכו', כשהוא מספר לאוליפנט את הסיפורים המתהלכים על גדולי אנשי סוד אלה.

אצל סיר לורנס אוליפנט התמזגו החלום והמעשה ביחד, היתה זו מזיגה הרמונית של אדם חולם ומגשים כאחד. והואיל והוא שאף להגשים את חלומותיו נעמדו אלה במרכז כל מחשבותיו, וכיון שנכשלו תכניותיו החליש זה את לבו. ולאחר שאשתו שהיתה לו חבר נאמן בדרך חייו חלתה מחלה קשה שממנה מתה הופר שווי משקלו הרוחני. מאז שמתה אשתו ביקש מאבי כי ילמדו קבלה, התחיל להשתקע במסתורין, הוא התרחק מאנשים והתחיל להתענין רק בשאלות דתיות ומיסטיות. פרי תקופתו זו הוא ספרו „אמונה מדעית", מחקר הטביל בהרגשה מוסרית עמוקה, ובו הוא מחפש דרך חדשה לאנושיות הדוויה. בדצמבר 1888 עוד בטרם שנמלאו לו ששים שנה נפח את נשמתו אל בוראו.

אבי מציין בצער רב את מותו ומדגיש את פעולותיו הגדולות של אחד מחסידי אומות העולם הזה, שאצלו התגשמה מזיגה נפלאה של הזיה וחוש מציאותי. הוא היה אחד מחסידי אומות העולם שדבק בעם ישראל, ובעת מצוקה — דרך ככוכב מזהיר על שמי היהדות. היתה זו אישיות מלאה קסם שנרקמה בהוד של אגדת־פלאים, איש שבכל נימי נשמתו התקשר לציון כשלבו ונפשו לתחיית ישראל בארצו המתחדשת[1].

נפתלי הירץ אימבר, משורר „התקוה"

יש לפעמים שסופרים ואנשי אמנות קונים את עולמם בשעה אחת, או יותר נכון ביצירה אחת חשובה, שיש לה ערך קיים, והיא המשמשת „השארת נפש" למחבר, כי בהיכל הצר והמצומצם של „השארת נפש" בעולם הרוח קונים אחיזה לא על ידי כמות, אלא על ידי איכות. כך אנו מוצאים כמה אנשים, שיצאו להם מוניטין בעולם הספרות ע"י יצירה אחת.

לסוג אלה שייך היה אימבר, מחבר „התקוה". שונה ומשונה היתה דרכו בחיים, מערשו שעמדה בעיירה הקטנה זלוטשוב בגליציה, בה נולד עד הכרך ניו יורק רבתי, בה עצם את עיניו לנצח.

אימבר חי בתקופת ה„השכלה". המתמיד החלש והכחוש, שהיה כפוף על תלמודו משחר ילדותו, נתפס בשחר ימי נעוריו להשכלה הגליצאית, ובטעמו את טעמה עזב את פנתו בבית המדרש שבזלוטשוב, התמכר כולו להשכלה וינק הימנה את הטוב שצפון בה.

בעודו נער עזב את בית אמו ויצא אל רחבי העולם הגדול; ומאז מתחילה פרשה מרתקת של הרפתקאות באין מטרה, בלכתו לעתים גם ברגל, בעברו מגליציה לרומניה ומשם להונגריה, לסרביה, למצרים ומשם לקושטא, בירת הקיסרות העותומנית שמשכה אליה אז טיפוסים מסוגו שהיו נעים ונדים כמוהו. כך אנו מוצאים שם את המשורר הנודד וולוולה מז'ברז' (וולף אהרנקרנץ) שחיבר שם חלק מספריו: „מקל נועם" ו„מקל חובלים". אף משורר „התקוה" בא לשם, כדי לחפש את מזלו. אבי הכיר את אימבר מקרוב. באותו זמן היה אבי האיש אשר מחה נגד המומר פרידלנדר, שכהן כמזכירו של סיר לורנס אוליפנט. מומר זה היה הקובע בכל עניני שיבת ציון, ואף על פי שאבי וסיר לורנס היו ידידי נפש, לא היסס אבי לקרוא מלחמה על מזכירו של אוליפנט והיה מגן על עקרונותיו בחירוף נפש, הוא קרא מלחמה על אותו מומר. ב„המליץ" וביתר העתונים משנת תרמ"ח אנו קוראים את דברי אזהרתו, אשר קטע מהם הנני מביא בזה:

„כשם שמצוה עלינו וכל איש מישראל להודות ולברך את מעשי השר אוליפנט הנפלאים, כן חובה עלינו לגלות, כי הצינור אשר דרך בו ישפיע השר את חסדיו הטובים, שקץ הוא לנו בני ישראל! הצנור הזה, שליח המשלחת, אשר מצודתו

פרושה לצודד נפשות מישראל ולהתעות אותם מאחורי אמונתם. הוא הנו יהודי מומר המנהל עניני המסיתים בעירנו (צפת), אשר הפקד למשוך אליו את נפשות ישראל וכל תאוותו וחפצו להיות לו עסק עם היהודים ולמצוא תחבולות כדי לישא וליתן עמהם" .

מלחמה זו שפתח אבי נגד המשומד היתה מלחמת תנופה שהקיפה לאט לאט את מערכות הישוב. מנהיגי האכרים הסכימו עמו לא לבוא בקשרים עם „עוכר ישראל", האומר להוליך שולל את בני ישראל. לבסוף החליט סיר אוליפנט להשתחרר ממזכירו הבלתי רצוי. ופנה אז לאבי כי ימצא אדם מתאים למשרת מזכיר.

אבי נזכר בנפתלי הרץ אימבר שנפגש עמו במסעו בחוץ־לארץ כשהוא תועה לבדד בחוצותיהן של קושטא, עיר הבירה של תורכיה, ואז רחפה לעיניו פתאום דמות ערטילאית, דמות משונה של אדם, אשר ריתק את תשומת לבו אליו. ארשת הפנים של אותו אדם הביעה עצב ודכדוך־נפש.

אבי סיפר לנו, כי פגש את אימבר ברחובותיה של קושטא כשהוא דוחף עגלה קטנה מלאה עם מרכולת כשהוא מכריז בקול ובניגון כדרך אנשי המזרח על סחורתו. אבי קנה אצלו כמה חפצים ונכנס אתו בשיחה. עד מהרה נתברר לו כי הרוכל הוא משורר עברי, שמספר השירים שחיבר הוא גדול ממספר צרורותיו של הסחורות שבעגלתו.

בצהרי היום שלאחריו נפגש עמו במסעדה שב„גאלאטה" ובהיכנסו עמו בשיחה גילה לפניו את כל לבו, סיפר לו על מאבקיו ונפתוליו מאז עזבו את עיירתו זלוטשוב, נדודיו ברומניה ובארצות אחרות עד בואו לקושטא. תוך כדי שיחה השתעשעו שניהם בדברי תורה ובדברי מדע. אבי השתומם לראות, כי רוכל זה שולט בשפות אירופיות ובקי בספרות ובכמה מקצועות מדעיים. כאשר חזר אבי לארץ וסיפר לסיר אוליפנט מרשמי מסעותיו, שח לו על פגישתו זו עם אימבר, ותוך כדי שיחה הביע לפניו את הרעיון, כי משורר מופלא זה שפגש ברחובותיה של קושטא ושולט בכמה שפות ובקי בידיעות רבות ועמוקות הוא האדם המתאים להיות מזכירו במקום פרידלנדר המומר. סיר אוליפנט נתן את הסכמתו לכך, והבטיח לו, כי כעבור חדשים מספר יעלה את אימבר מקושטא לארץ ישראל. אבי הריץ מיד מכתב אל אימבר שהתגורר בבירת תורכיה, ובו הודיע לו אודות המלחמה שניהל נגד מזכירו המשומד של סיר אוליפנט, שהסכים עתה להדיחו ולקבלו במקומו.

עבר זמן מה והנה לפתע הופיעו בבית אבי סיר לורנס ורעיתו הלידי אוליפנט בלוית מזכירם החדש נפתלי הרץ אימבר.

סיר אוליפנט סיפר לאבי באותו מעמד על אופיו העקשני של מזכירו — שאבי המליץ עליו — כשבת־שחוק מרחפת על פניו ועל פני הלידי אוליפנט.

— „הצענו למיסטר אימבר להלוות אלינו ולחסות בצל קורתנו, אולם אדון זה דחה את הצעתנו באמרו, שהוא מעדיף לחם צר ומים במשורה, ובלבד שלא

יצטרך לבריות, והיה עלי לשכנעו כי מטרת ביקורי בקושטא: „שיבת ציון החזרת העטרת ליושנה", מדינה יהודית בגולן ובעבר הירדן לעתיד לבוא ועידוד ההתישבות היהודית לאלתר. והוא „האדון" אימבר מוזמן לעזור לי בעבודתי זו, סוף סוף — סיים סיר אוליפנט את דבריו — שיכנעתי צעיר עקשן זה, העומד אתנו כאן בביתך".

המשורר העברי ציין כמה וכמה פעמים, כי הודות לר' „מאיר טובנהויז איש ירושלים", זכה לעלות ארצה ולהכיר מקרוב את אכרי הגליל העליון המחיים את ארץ דן ונפתלי.

אבי קירב אליו את המשורר שהיה מתארח לעתים קרובות בביתנו. ביחוד נתחבב עליו היין השרוף שיצאו לו מוניטין מן היקב הצפתי של ר' הירש: פעם אחת כשהיי"ש הדליק את המשורר הצעיר והנה קפץ פתאום ממקומו, חיבק את אבי ואת אמי ופתח בקול: מאיר! מאיר! אתמול עמדתי על שפת הירדן והקשבתי לשאון המים הזורמים, והנה חשתי כי שירי „התקוה" איננו שלם, כי אין בו ביטוי להמית הירדן, ועתה שמעו נא את אשר אוסיף:

כל עוד מי הירדן בגאון
מלוא גדותיו יזלו
ולים כנרת בשאון
בקול המולה יפלו.
עוד לא אבדה תקותנו...

שורות אלה אשר צורפו אחר־כך להימנון הלאומי שלנו, חוברו בבית אבי, והיו אלה הורי אשר בפניהם דקלם בראשונה את השורות הנלבבות. לעתים היה שותה מיי"ש זה כשהוא מגיע „לגילופין" כהלכה, כל מאמציו של אבי להרחיקו מן השכרות לו הועילו, כשם שגם כל עמלם של הסיר והליידי אוליפנט עלה בתוהו בשטח זה. לפיכך היה אבי אוהב לקדם את פני אימבר מחוץ לבית, כדי להוליכו למושבות. שם הציג לפניו את אכרי יסוד המעלה וראש פינה, ועל ידי כך למד המשורר לדעת מה הם חייהם של חלוצינו בגליל. אבי היה מסייר אתו גם ב„ראשון לציון" ושם בשתית כוסות יין מן היקב היו משוחחים רבות עם האכרים ועובדי היקב. אימבר ראה במו עיניו את הקמת משמר הירדן וחיבר את שיריו „משמר הירדן", „ראשון לציון", „השופר" לכבוד המתישבים העברים. אימבר לא יכול להתאקלם בארץ, גם אפיקורסותו העבירה אותו על דעתו. אפילו בן יהודה, מאירוביץ והבילו"יים מצאו הפרזה בכפירתו. מובן כי אבא היה מצטער הרבה על כך.

עם סיום בקוריו במושבות היה ממהר אימבר לחזור אל ביתנו כדי לתת שוב בכוס עינו, והוא אוהב אז להשתעשע עם ילדי החמד יעקב יוסף, חיים יאיר ומשה ברוך, שהיה אוהב לדקלם בפניהם שירי ילדים שחיבר עבורם.

בעת הבציר בראשון־לציון היה ביחד עם אבי והשאיר לזכרון אצלו את השיר שחיבר לכבוד הכורמים והיוגבים:

„דרכו דרכו בגתות
הידד אחי הנאהבים.
עברו יובלות ושמטות
מעת היינו תושבים,
איך נשתנו העתות,
כגלגלים רצים ושבים,
עדרו במעדר האתות,
תירוש מלאו היקבים".

אבי שמר על כתב היד במשך שנים רבות ואהב גם להראותו מפעם לפעם לאורחיו הסופרים והמורים ולבסוף מסר את כתב־היד במתנה לנחום סוקולוב, שהיה ממעריציו הגדולים של אימבר.

באותו זמן פירסם בירושלים כמה מאמרים ופיליטונים ב„הצבי" של בן־יהודה וב„חבצלת" של פרומקין. הוציא לאור גם קובץ שירים בשם „ברקאי", שהקדישו לסיר לורנס אוליפנט, ובו נתפרסם לראשונה השיר „תקותנו", שאח"כ נהפך לשם „התקוה" ונעשה במשך הזמן ההימנון הרשמי של תנועת התחיה.

אבי מקדיש לאימבר מקום נכבד ברשימותיו וביומניו. „נתאחדו אצלו — כותב הוא — כמה סגולות ביחד, הוא בעל זכרון עצום, ממש „בור סיד — שאינו מאבד טיפה". והוא היה מרבה תמיד לקרוא ולעכל הרבה, אך היה גם שתיין מובהק, והייתי מכין לו תמיד יי"ש ושכר מן המובחר, ואז בשעת השתיה היה בא לידי התעוררות ורק אז היתה מפעמת אותו רוח השיר".

אבי היה מספר לנו, כי אימבר היה חי בארץ־ישראל כנזיר קדמון. בכד חרס שבתוכו יין היה מסתובב בסלעי הרי כנען ויהודה, ומלבושיו וכליו היו דלים ועלובים. „כמה פעמים בקרתיו בחדרו הצר: מטה רעועה, שולחן קטן וכסא — אלה היו כל רהיטיו. באויר התעופפו נוצות כרים, קשוט יחידי — כיס התפילין, שהיה תלוי למעלה ממטתו. ועל ארבעת הקירות, שסיידו אותם לפני כמה שנים, היו כתובים מן הקרקע עד המקום שהיד מגעת — חרוזים, קטעי דברים ומלים בודדות: כל משפט נאה, כל חרוז יפה וכל דבור מבהיק שנצנצו באימבר — מיד היה כותבם על הקיר בתורת אבנים ומלט לשיר ולמאמר".

אבי היה מתאר את אימבר כ„סטואיקן" בהשקפותיו ושיכור בטבעו, משורר נפלא שאגדות השתזרו מסביב לדמותו בין אכרי יהודה והגליל.
„חייו הסוערים היו חיי מלח בחבלי אניה טרופת־סער, חיי קבצן גא ומוזר.

הכרתיו במצבים שונים ומשונים, ואין לו אח אצלנו בספרות ובחיים. זר ומופלא היה בהליכותיו, בשגיונו ובמשובתו ובנפתולי חייו ומותו.

יריעת־חייו היתה נפלאה ברקמת גווניה. החברים שלנו ר' פייבל כהנוב, א. בן־יהודה, ר' יחיאל מיכל פינס — כולם אהבוהו.

פעם ישבנו שלושתנו סיר אוליפנט, אימבר ואני על גג ביתנו נהנים מן האויר הצח המשיב נפש, ומסתכלים על הנוף הנפלא של רוכסי ההרים המסובים את צפת, פתאום פתח הפייטן המוזר בקול רם ודקלם את החרוזים הבאים:

„ראיתי את הארץ השוממה
יחד תלמיה יבכיו;
וזרים — אנשי אימה
באהלי קדר ישליו".

כשהיינו בראשון לציון ניתן לו יין כרמל בשפע והוא, יצאה נפשו להיתול ולשחוק. באמצע העבודה עורך הוא לעצמו סעודת „מלוה מלכה" בעל־ביתית, כמנהג הרביים, כיד כשרונו ההיתולי, מיד לאחר־כך יוצא הוא בריקוד נלהב, כשמסביב פועלי היקב מזינים את עיניהם ומקשיבים רב־קשב על היין ולהמנונו לייקב.

את שירתו סיים תמיד בחרוזי עומר כאיאם:

מלאי כוסך, הכוס תשכיח כל —
מה שנפל ומה שעוד יפול.
נשת! לא נדע מנין ולמה באנו,
לא נדע לאן נלך מפה,
נשת, אין־דבר!

„מלך הקבצנים" העליז מסיפורו של זנגביל היה משעשע את הכל. אימבר לא ידע לאות כטוב לבו ביין והוא יוצא בריקוד או מרים קולו בשיר".

„אפיקורסותו" של אימבר לא ישרה גם בעיני מיטיבו ואיש חסדו סיר אוליפנט ורעיתו, שהיו אנשי דת עם נטיה למסתורין.

אבי רצה מאד כי שלום ושלוה ישרו בין האנגלי והמשורר, וימשיך להיות נושא כליו, כי הלא אבי היה האיש שמחה נגד המומר פרידלנדר שכהן קודם לכן כמזכיר של אוליפנט, ומומר זה היה הקובע בכל עניני שיבת ציון. לפני שאימבר נתמנה לאותו תפקיד של המשומד.

אבי נפגש לעתים קרובות עם אימבר. ביתנו היה אף פתוח לפניו. מפעם לפעם היה סר אלינו, ולפעמים בלוית הסיר והליידי אוליפנט. אימבר היה רגיל לספר לאבי ספורים על חכמי גליציה, אברהם קרוכמל, בנו של הרנ"ק; יהושע העשיל שור, בעל „החלוץ". הוא סיפר לו מימי נעוריו, כאשר התחיל ללבוש מכנסים ארוכים,

כאחד ה„דייטשן" וקיצץ את פיאותיו המסולסלות ואמו הביאה אותו ל„רבי מבלוז", כדי שיגרש את ה„דיבוק" שנכנס בבנה".

כאמור, היו סיר אוליפנט ורעיתו, בימים ההם, שקועים בדתיות ובמסתורין, הם לא יכלו לסבול את קלות הדעת ואת האפיקורסות של אימבר שהיה רגיל ללעוג ולהשתמש בביטויים מעליבים נגד הדת. מסיבה זו היו חכוכים תמידיים ביניהם, ולימים הפריד טורא, בין אימבר ובין משפחת אוליפנט. אבי ניסה להשפיע על סיר לורנס אוליפנט, כי ימשיך להעסיקו אצלו בתור מזכירו, אך ללא הועיל.

לפתע פתאום עזב משורר „התקוה" את הארץ, ונפרד בידידות מעל אבי שניסה לכתחילה לעכבו, אך נוכח כי כל עמלו לשוא, אז ערך לו מסיבה נאה. ובאותה הזדמנות השמיע אבי דברי הערכה והוקרה למשורר המקדיש את כל כשרונותיו לתחית העם, הארץ והשפה. נפתלי הרץ אימבר מת על אדמת נכר ונשכח מן העם, אולם רוב העם בכל התפוצות היו מעלים ומעלים את „התקוה" על שפתותיהם.

ההכנה לקראת הסעודה: הבנות מניחות את הלחם על השולחן

לידי לורנס אוליפנט

חלום ייבוש החולה

יש חלומות אשר חולמיהם הם נועזים, והם מקדימים את מירוץ הזמן, אך כאשר הם מתהלכים עם חלומותיהם, אין איש שם לב לכך, והנה רק עוברות כמה שנים, הרי החלומות האלה הופכים למציאות.

לחלום ייבוש החולה היו שותפים שני חולמים — הוזים, אחד האציל האנגלי יקר הנפש סיר לורנס אוליפנט ואחד רעו ועמיתו הוא אבי. והיה זה חלומם לייבש את החולה.

בני צפת היו עוברים את עמק החולה וקונים שם את חלב הכבשים מן הבידואים, ומדי פעם בפעם כאשר אבי היה עובר את עמק החולה נתעורר בו הרצון לעשות דבר־מה כדי שיגשו לייבש את החולה. עוד בימי ביקורו הראשון של הברון רוטשילד החתים אבי על גבי תזכיר כמה אנשים חשובים מידידיו ופנה לברון רוטשילד בבקשה, כי יקח על עצמו תפקיד זה, אך הוא סירב בחששו, כי הסולטאן בקושטא יביט בעין רעה על עבודה ביבוש עמק זה, שראה בו את קנינו הוא. וכאשר התידד אבי עם סיר לורנס אוליפנט דיבר אף עמו על כך, והאציל הבריטי הראה התעניינות מרובה בתכנית זו.

והגה אירע מאורע שאפשר לציין אותו כצעד ראשון לייבוש החולה.

יום אחד הופיעו מהנדסים טורקים מקושטא הבירה ובידם הוראות למצוא את הדרך כיצד להגדיל ולהרחיב את ההכנסות של אדמות הג׳יפטליק בחולה, השייכות לסולטן עבדול חמיד. כי במשך השנים הפכו שם רוב האדמות לביצות ואגמי מים ולא היו ראויות כלל לשימוש, ממילא לא הכניסו כל הכנסה. לאחר חקירה ממושכת הגיעו המהנדסים לכלל מסקנה, כי הסיבה לכך, שהאדמות האלה הפכו לאגמי מים נעוצה בגשר הבנוי קשתות על הירדן הנקרא „גשר בנות יעקב", כי הוא משמש מעין סכר לים סומכוס שגבה על ידי כך והשתפך על גדותיו וגזל, איפוא, חלקים הגונים מאדמות הג׳יפטליק. משהחלו בנסיון נוכחו במהרה שהנסיון הצליח, ומיד היתה נכרת הנמכת המים.

לא עברו ימים רבים והנה הופיע צו בכל מחוז צפת, כי כל עיר וכל כפר יתן מספר פועלים חינם לעבודת הממשלה, והפלחים יצאו דחופים בשם השולטן ובהצלפת המגלבים של הג׳נדרמיה הטורקית אל הגשר, כדי להתחיל בעבודה. ליהודים נתנה

הברירה לשלם כופר נפשם, שאותו היו מחלקים ביניהם לבין עצמם אלה שנצחו על העבודה.

באופן זה נאספו פועלים למאות, והם הסיעו מתוך הירדן אבנים גדולות. הם גם דלו מתוך הירדן תותח עתיק יומין, שנפל המימה בעת שחילות נפוליאון עברו את הגשר מסוריה כדי לכבוש את הארץ. ואמנם עבודתם נשאה פרי, פני המים הונמכו בהדרגה.

עם הנמכת פני המים נתגלו אלפי דונמים של אדמה, שהיו שקועים מתחת למים במשך מאות בשנים. שם גם נחשפו תעלות השקאה עתיקות לימים, בנויות אבן, שהשתמשו בהן בימים קדומים להשקאה במי הירדן, עוד בטרם הגיעו אלה לים סומכוס.

יכשם שאבי הביע את הרעיון של יבוש החולה בפרוזה, כן הביע זאת בחרוזים המשורר נפתלי הירץ אימבר, מחבר „התקוה", שהיה רגיל לטייל בצוותא עם אבי בשדות הגליל, כשהם משוטטים לאורך הירדן. בעברם את הגשר נשקף לפניהם המקום וכאשר קלטו אזניו של המשורר את שאון הגלים, השתפך בדברי שירתו.

חוקר תולדות הישוב הד"ר יעקב הרוזן מקדיש לכך פרק מענין בספרו „ארץ ירדן וחרמונים".

„ממשמר־הירדן רכב אימבר על סוס ליסוד־המעלה. איכריה של מושבה זו היו יקרים מאד בעיניו, שכן למענם קידש ר' מאיר טובנהויז מלחמה על המומר שכיהן מזכיר אצל סיר אוליפנט, ומלחמה זו שיחררה את המשומד מתפקידו והביאה את אימבר במקומו.

תכלת ים סומכי הקסימה את המשורר. הולך היה ומקיף את החוף ומקשיב לשיקשוק הגלים השוטפים את חופה היפה של המושבה העברית. לאט לאט התרחק מן השדות והכרים המעובדים. רגליו נשאוהו הלאה הלאה לתוך העמק הגדול והמרהיב ביפי צמיחתו העשירה.

כל תפארת הגליל נתגלתה לעיני המטייל החולם, הוא החל קורא את פרקי התהילה של יוסף בן מתתיהו הכוהן, שהוקדשו לגיבורי הגליל. מלחמת הרומאים בעברים על כל מוראותיה נגולה לפני עיני רוחו. הנה רואה הוא גם את יוחנן מגוש־חלב אותו גלילי בעל שאר־רוח שאמר לשבור את עול הכובשים שהעיק כה קשה על צוואר בני עמו...

ובעודו הולך ומפליג בהיסטוריה של הוד קדומים, החלו רגליו שוקעות בטיט היוון של תחילת הביצות. ההליכה נעשתה מייגעת יותר. הרגליים נמשכו בקושי מן הטיט. הביט אימבר סביבו וראה עצמו מוקף שיחים ירוקים וכל מיני עשבים העולים מן הביצה שלתוכה שוקעים מגפיו...

משך המשורר רגלו האחת מטיט היוון, שקעה השניה עד הברך. שינס מתניו

כדי להיחלץ מהר מן הבוץ — לשווא. החל מרגיש כי הוא הולך ושוקע. אגלי זיעה קרים כיסו את פניו, אף שערותיו סמרו. איך ייחלץ ממוות שכזה?...

בצר לו התיר את פרפר־עניבתו והחל מנפנפו באוויר. אף הרים קולו וצעק: „מאין יבוא עזרי!" פעמים רבות. קול המשורר הרעיד את האוויר מסביב, אבל נתמזג עם ציפצוף הצפרים וקירקור הצפרדעים...

מי יציל אדם טובע ביוון המצולה של עמק חולה? בתהומותיה כבר נקברו כמה וכמה בעלי־חיים, גם אנשים שקלעו בטעות אבדו באין מושיע. האמנם נחתך גם גורלו?

עוד אימבר מכין עצמו לסיים את פרשת חייו וקול אדם הגיע לאזניו: „מה קרה, ר' יהודי?" שאל ר' ישראל אשכנזי שהופיע על שפת הביצה. השליך ר' ישראל מיד חבל אליו ופקד: „כרוך חבל זה סביב מתניך יפה־יפה שלא יינתק!" הושיט אימבר ידו ותפש בחבל וכרך את קצהו סביב לגופו, ור' ישראל החל מושך בכוח; הוא מושך והמשורר נגרר לאט לאט.

כעבור חצי שעה נמצא המשורר מוטל תשוש־כוח ליד ר' ישראל. תפש ר' ישראל את אימבר ונתנו על השכם, והחל צועד עם „משאו" בדרך הביתה. כשהטיט והרפש נוזלים ממנו ומרטיבים אותו כולו. משהגיעו הביתה, חלצו בכוח את הנעלים והפשיטו את הבגדים מעל אימבר ור' ישראל בעצמו רחץ אותו והשכיבו במיטה, הגיש לו תה מהול בקוניאק והשיב את נפשו.

למחרתו היה כבר אימבר בצפת. הוא חש לבית ידידו ר' מאיר טובנהויז וסיפר לו את ההרפתקה שעברה עליו.

הקשיב ר' מאיר לדברי אורחו ולבסוף אמר: „משוררי ומכובדי, ביצות חולה הנן הביצות הנוראות ביותר. הן ידועות לנו גם מן ההיסטוריה, שחכמינו ז"ל אמרו: האורז מעשיר את בעליו כדי לקנות לו תכריכים, התכוונו כנראה לכל הביצות הללו... אך אל פחד! יום יבוא, ואנו נייבש את העמק. ישובים עברים ימלאו אז את כל הסביבה ההיא, ישובים פורחים, שיהיו לברכה לעם ולארץ".

— כן — אמר המשורר — בינתיים חשקה נפשי במעט יי"ש מן היי"ש המשובח של צפת. הבה נשתה קצת לחיים! הלא קרה נס וניצלתי ממוות בטוח! לכבוד מאורע כזה מעלים משקה ומשמחים לבב אנוש!

כאשר הריק האורח את הכוס הרביעית היה כבר לאיש אחר. הוא התחיל לשיר את פזמונו האהוב עליו.

השתיה נמשכה כדת והמשורר המשיך לדקלם את חרוזי עומר כייאם בתרגום עברי ובנוסח אימברי.

ר' מאיר גולל בינתים לפני מזכירו של סיר לורנס אוליפנט את תכנית יבוש עמק חולה. בעל־הבית אמר להוכיח לאורחו כי הביצות הארורות לא תארכנה ימים.

חרדת קודש של האר"י הנערץ פרושה לרגלי ההרים המתנשאים בנחלת

נפתלי. חרדת הקודש שורה גם על כל העמק הגלילי ונוגעת ברוח הקודש העולה מתוככי בית הכנסת של הקדוש הצפתי.

ביום מן הימים, הוסיף ר' מאיר ועיניו החולמות מביעות בטחון, יקומו אנשי־מדע עברים ויקדישו את כל כשרונותיהם ואהבת המולדת שלהם לחולה, כדי לייבש את ביצותיה ולהבריא את אדמותיה. ואם יזכני האל, יהיו גם בני בני אלה...

(כעבור כמה שנים נתפרסמו בניו של ר' מאיר בעולם המדע בשדה הצומח והדומם, אך ביצות חולה היו עוד ברשות הערבים. אלה לא מיהרו לשנות את פני הביצות, ולא הזמינו את אנשי המדע הצפתים לשנות מעשה בראשית בעמק העכור).

עוד ר' מאיר ממשיך את חזון עמק חולה ויין שרף הדליק את המשורר. ר' מאיר נאלץ לדחות את ענין תכנית הייבוש של חולה לשעה אחרת. כעבור כמה ימים הוקדשה לענין זה ישיבה מיוחדת עם סיר לורנס אוליפנט בעצמו ובכבודו. בישיבה זו פרש ר' מאיר את כל תכניתם שהיתה תכנית של עתונאי עברי חתומה בגושפנקא של אציל אנגלי. תכנית זו עלתה על הפרק כמה וכמה פעמים בהזדמנויות שונות, אולם נשארה בארכיונו של סיר לורנס אוליפאנט כזכר בלבד לרעיון שמילא את הלבבות כבר באותה תקופה. חוקר הדורות שיזדקק לציונות של האנגלי האציל, יצטרך לבקש בארכיונו את תכנית ייבוש חולה, שעובדה על־ידי ר' מאיר טובנהויז, חלוץ העתונאים העברים בארץ".

נפלא הוא לראות כיצד הלורד האנגלי האציל סיר לורנס אוליפנט היה משולהב, באותו חזון של האברך מצפת. אין יודע את דרך הרוח, ולנו קשה עתה למצוא את אותם החוטים שנקשרו ברקמה כה מרהיבה בין חולם נוצרי זה ובין ראשוני החלוצים והבונים בארצנו. אך אין ספק שאותם זרעונים שנתפזרו לפני תקופה, הם שנזרעו בדמעה — אותם אנו קוצרים עכשיו ברינה.

ייסוד המושבות בגליל

ראש פנה

אבי שאף לראות את ההתיישבות בגליל. המושבות הבנויות במקומות, שהיו מקודם שממה ועזובה, הרהיבו את לבו. נזכר היה מלימודיו בתלמוד ובספרי השאלות ותשובות על כפר יאסיף ועין זיתון. וכאותו גנן טוב המטפח את עציו מתוך אהבה, כך טיפח הוא את ניצני התחיה ואתחלתא דגאולה. אך תיאוריו מחייהם ולבטיהם של המתיישבים במושבות הגליל, שנכתבו באהבה כה רבה, עוררו כעס והתמרמרות בחוגי הישוב הישן בצפת. וביחוד גדלה ההתמרמרות עליו, כאשר היחסים שבין אנשי הישוב בצפת והמתיישבים במושבות הגליל נתחדדו, כי מיד כאשר החלו באוסף כספים לטובת אכרי הגליל בתפוצות הגולה, רעשו וגעשו ה„ממונים" של ה„כוללים" שם. שראו בכך התחרות לעצמם, וכאשר החלו בקיבוץ כספים בגולה לשם ייסוד בית־כנסת בראש פינה, ניסו ה„ממונים" לשלוח איגרות לנדיבים בגולה, שבהן הוציאו לעז על ה„אכרים", שהם „קלי־דעת ואינם חרדים לדבר ה'".

אבי ניסה להשפיע עליהם, כי יחדלו מחתירתם נגד אכרי ראש פינה ובעתונים מהזמן ההוא נמצא כמה מכתבותיו בענין זה [1]. אבי היה מתאר בכתבותיו לקוראים, הצמאים לחדשות מחיי האכרים, את פרטי הקמת המושבות ואת ראשית התנחלותם של האכרים בגליל העליון. מאמריו וכתבותיו מאה"ק כוללים רשמים מלאי רגש ותיאורים מעניינים מעלית האכרים על הקרקע ומהתקוות שתולים כולם בראש פנה. רשימותיו שופכות אור על התקופה, ומהן אנו גם למדים לדעת מה גדולה היתה השמחה בארץ ובחוץ לארץ עם הווסדה של המושבה העברית הראשונה בגליל סמוך לצפת. קטע אחד מן הרשימות — כדוגמא — מסביר לנו את פרשת ההתנחלות:

„הקולוניסטים האלה איוו להם למושב פ י נ ה, המרהיבה עין ולב. והחרמון נראה פה לעין בכל הדרו והוא חובש בכל ימות השנה צעיף לבן וכובע שלג על ראשו, וממרגלותיו ייראה לעין המסתכל, מקור הירדן כשהוא פולס לו נתיבות ומסביב מי מירום משתרעים בכל החן היופי והתפארת".

בכתבה שניה מתוארים פני הגלעד הבשן והחורן כשהם משקיפים על כל ארץ נפתלי.

מני אז הוא מתחיל לבקר בראש פינה כשהוא עוקב מקרוב כל מה שמתרחש בה. הוא רואה במושבה העומדת כבר על תילה, את ניצניה הראשונים של תחית העם.

המכורה יקרה לו כעת שבעתים ואת נופה הוא מהלל בכל כתבה. פעם שקעה לו השמש במושבה הגלילית. ושעות בין הערבים הפכו למחזה טבעי נהדר. והמחזה מתואר כך:

„ערפלי טוהר ידודו כעדר רחלים לבנות, בפאתי ערבות ושמש ערבים קושרת בהדר זה זהב לראשם. ועליזים ותמימים יסתובבו הכבשים של העדר ושם במרום השמים החמה שוקעת. והעינים דומעות מגיל: כל ספר הטבע עומד פתוח, ומכתב אלוקים גלוי עינים כמו בעבורנו השמש זורחת, והיא עתה שוקעת".

אך המציאות לא היתה כלל כה פיוטית כתיאור נוף הסביבה. מעפילי הגליל מתנגשים מיד עם חבלי ההתנחלות, שהינם קשים מקריעת ים סוף. האדמה אדמת הגליל היתה עזובה במשך מאות בשנים. ומלאה היתה סלעים וטרשים. האכרים, שנקשרו כבר בעבותות־אהבה אל נחלתם מתחילים לעבדה, לסקלה ולזרעה. בקוצר רוח הם מחכים לגשמים כדי שיוכלו לזרוע בדמעה. אך דא עקא, הגשמים איחרו לבוא. שנת בצורת מאיימת ומצפים לחסדי שמים. תפילות גשם נערכות כדת וכדין כמנהג הימים ההם, ונכרמו רחמיו של אדון העולם, והוא פתח את ארובות השמים, כדי שגשם נדבות ירד ארצה וירווה את האדמה הטובה. קשה כיום לתאר את חדות האכר, המתרגש בכל נפשו מטפות היורה המשקה את אדמתו. לאושרו אין אז קץ, הוא תופש חיש במחרשתו, היא המחרשה העברית שצצה מחדש, ובעזרתה הוא פותח את תלמי שדה, כשפיו מלא שבח והודיה לאל בורא עולם. וקריאת „בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים!" פורצת ברגש ממרומי הגליל ומרעידה את חלל העולם.

נשתחרר האכר ממועקת הבצורת, והנה שואה חדשה ירדה עליו. התבואה הגדלה והמוריקה את השדות, מושכת את שבטי הבידואים. אלה פושטים בשדות ישראל כמו המדינים והעמלקים בימי שפוט השופטים. גם שכני ראש פינה שנשארו לגור בג'עוני, לא טמנו את ידם בצלחת. ביום ובלילה שלחו ידם בתבואות ראש פינה.

ואז נזכר אבי בסיר לורנס אוליפנט, שהכירו כאחד מחסידי אומות העולם. אנגלי זה עשה מאמצים כדי להחזיר לארץ הקודש את תפארתה מימי קדם. האציל האנגלי היה גר אז בכפר עוספיה, המסתתר על הר הכרמל. נפתלי הרץ אימבר שימש אז מזכירו בעניני התישבות, ואבי גולל את פרשת אכרי ראש פינה לפני המשורר הדגול והתעכב במיוחד על מצוקתם הגדולה. והשתדלותו הוכתרה בהצלחה. הסופר הגלילי והמשורר העברי התיצבו יחדיו לפני לורנס והעבירו לו את תכנית ההתישבות בצפון ארצנו, והיא כבשה את לב האנגלי שביקר למחרת היום בראש פינה, כדי להפגש עם האכרים העברים ולעשות כל מה שיש באפשרותו למענם. אכרי הגליל השאירו רושם רב על המבקר. פרטי הביקור מפורטים אז בעתונים[2].

קנאי צפת, שהתנגדו להתישבות וראו בה נטע זר ליהדות, הוציאו אז לעז, כי הכסף והבגדים הנם מתת המיסיונרים. אבא הזדעזע ממש מן העלילה, הוא ראה בה התנקשות ברגשות האצילים של סיר לורנס אוליפנט. הוא מיהר להכחיש את

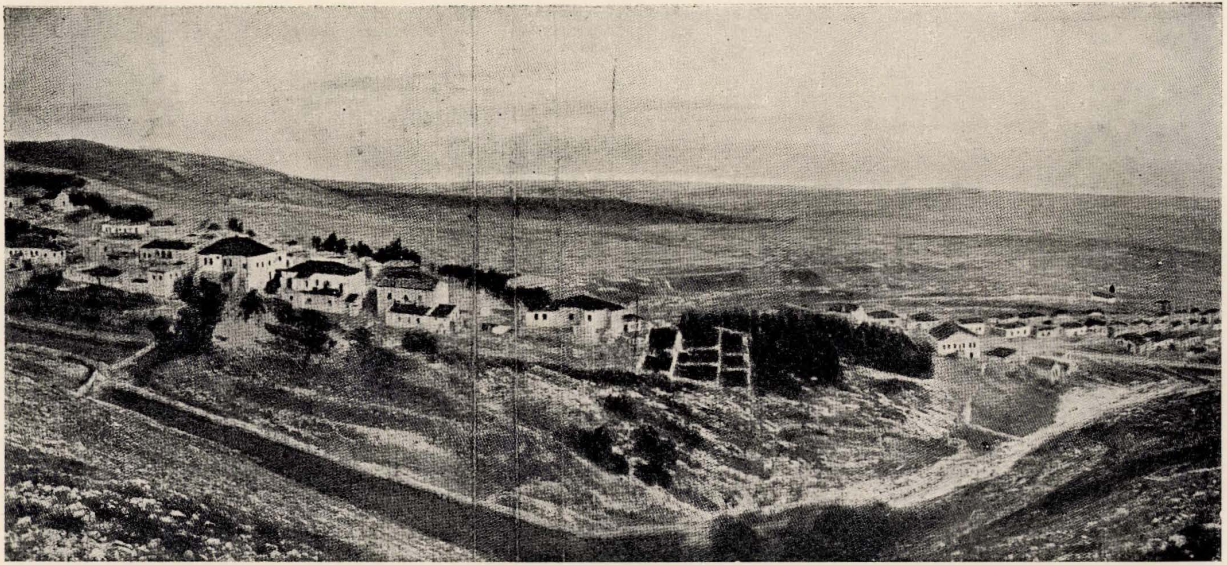

ראש פנה בשנת הוסדה 1882

הדיבה הכוזבת ובכמה וכמה עתונים נתפרסמה מחאתו, שהוקיעה את כל אלה, המחללים את שמו של אציל אנגלי זה, הקשור בכל נימיו לארץ הקדושה.

באותן הכתבות באו גם שמותיהם של מנדבי הבגדים, שהיו יהודים ישרים וכשרים. השר מונטגיו מלונדון אישר את אמיתות העובדה והצהיר כי שמותיהם של הנדיבים ידועים לו היטב, ואין כל שמץ של הסתה מיסיונרית בהתנדבות המבורכת.

כתבותיו של אבי מהזמן ההוא יכולות לשמש כעין אספקלריא של האירועים בחיי מושבה זו. הידיעות שפירסם אז היו לפעמים מבשרות גם צרות: צרת חוסר הגשם בזכרון יעקב מטרידה שוב. האוכלוסיה חוששת לשנת בצורת. שער החיטה מתחיל לעלות, היוקר הולך ומאמיר, והמשפחות העניות המתפרנסות בדוחק שרויות בדאגה רבה. הפרוצידורה היתה אחת ויחידה: לחכות לחסדי שמים ולהתפלל לאלוקים.

מן החדשות והידיעות של הימים ההם אנו לומדים גם, שמלאכת הבניה לא היתה מתקיימת בחורף. אי אפשר היה כנראה לבנות בעונת הגשמים. ולמרות שמטר לא ניתך על הארץ לא התחילו אז לבנות את בתי האבן, הגם שהרשיון לכך כבר הגיע. לפיכך הזמינו צריפי עץ כמגורים עד שישלימו בתי האבן. אבי הצטער על כך מאוד כי הוא ידע יפה כמה היה קשה לקבל רשיון בניה מאת ממשלת הסולטן.

ברשימותיו מסופר גם על הגניבה שהיתה בראש פינה. נפרצה שם החנות ומתוכה נגנבה הסחורה. ובימים ההם עוד לא ידענו פליטים, אך המסתננים, כנראה, כבר היו קימים. המשך הידיעות מראש פינה הינן מקור לא אכזב להווי היהודי בגליל העליון, מהן אנו לומדים לדעת, כי שמחת ההתנחלות בראש פינה הועבה עד מהרה: „הפקיד האדון אשרון (מחניכי מקוה ישראל שנתמנה כפקיד בראש פינה) שנשלח להדריך את האכרים בחקלאות גזר עליהם לעמוד לפניו ולשרתו יום אחד בשבוע" כשם שנוהג האפנדי עם הפלחים. גזירה זו גרמה להתקוממות האכרים. הם סרבו לשרת את האיש שנשלח כדי לשרתם. סכסוך זה נמשך זמן רב, וכאשר הגיעו סוף כל סוף הצדדים לידי פשרה, מיהר אבי לבשר על כך לקוראיו, אלה המבקשים חומר על המושבות ילמדו לדעת. כי שנים מן המורדים נענשו: נלקחו מהם הבהמות „והם בדוחק גדול". ואבי מסיק מכך, כי עונש זה אינו שלום, ותובע הוא, כי „השלום יהי שלם ויחדלו הקולות".

כעבור זמן מה מודיע אבי, כי השפה העברית נלמדת בראש פינה, „במבטא הספרדי ועפ"י חוקי הדקדוק" ומביע את שמחתו לקוראיו אודות „המחלוקת שנתגלעת במושבה וגרמה להתהוות כתות נסתיימה. ופקיד המושבה הצליח לעשות שלום ולחברם כאחד". על המחלוקת האמורה מתעכב אבי גם בגליונות האחרים של „הצבי" ומוסר פרטים על כך. וגם כיום קוראים אנו את הידיעות ברוב ענין, כדי להווכח כי אין חדש תחת השמש. ועין חרוד המחולקת הלכה בדרך ראש פינה המסוכסכת...

כאשר חל מפנה ביחס החיבה לגליל, שמח מאוד, ובקורספונדנציות שלו עמד על ההבדל בין חקלאות במושבות יהודה לבין החקלאות בגליל. ומכתבותיו אנו למדים, כי רמת החיים שונה לגמרי בשני חלקי הארץ. ביהודה עובדים במעדר, בטוריה, במזמרה. ובגליל חורשים בפרדות, בשוורים, את התבואה קוצרים במגל. החיים הרוחניים הם פה בגורן, מסביב לערמות. שיחות של רעות ושיחות על עניני הספרות והתרבות, על שאלות הישוב ובעיות החיים — הכל מתנהל בגורן, תחת כיפת השמים. שירה וריקודים מתוך שמחה ועליצות הם מעשה בכל יום.

התמונה המרגינה שראה אבי בראש פנה הלהיבה את העתונאי העברי, שידע להעלות על נס את מסירות הבנים החוזרים לאדמת המולדת ומחוננים את עפרה...

אבי גם מציין. כי מצא בראש פינה אנשים שנמלטו מאירופה לארץ־ישראל, ואם גם אינם עובדים את האדמה הרי המולדת הישרתה עליהם חזון והם שקועים תמיד בשאיפה להחיאת הארץ והחיאת הלשון העברית. הוא כותב, כי מצא בראש פינה איש מלא צמאון לוהט להחיאת הלשון העברית והוא משה אפשטיין־ווילנסקי, שהוא מורה לעברית מטעם הברון רוטשילד. והוא חניך ישיבת וולוז׳ין וספג שם תורה וחכמה, השתלם אח״כ בהשכלה כללית, ומשבא לארץ טיפח והצמיח את ראשוני הניצנים במושבות הגליל. הוא פעל כחמשים שנה בארץ והעמיד אלפי תלמידים ותלמידות, הנאמנים לתחית העם והארץ. בנו הוא הוא הסופר נחום ווילנסקי, הסופר הדיפלומטי של „הבוקר״, יליד ראש פנה, שפעל הרבה כעתונאי. הירבה לפעול בתורכיה בשטח מדיניות החוץ של התנועה הציונית עוד משנת 1913. עשה הרבה לאחר שעלה אטא־טורק (מוסטפה קמל פחה) לשלטון בתורכיה ואח״כ כאשר שימש כנציג המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בקהיר פעל גם שם הרבה.

יסוד המעלה

עוד אבי עומד על המשמר וצופה את הליכות האכרים של ראש פינה, וצירי מזריטש ליב רובין ופישל סלומון הגיעו לצפת, כדי לתור להם נחלה בארץ ולמלא את שליחות שולחיהם.

הצירים נפגשו כמה וכמה פעמים עם אבי, והוא הורה להם כי ידעו את יסודות ההתנחלות. הוא גם הפנה אותם אל יעקב חי עבו, הקונסול הצרפתי, שהיה בעל קרקעות ויודע פרק בהלכות התנחלות.

כעבור זמן מה קמה מושבה עברית על שפת ים סומכי שנקראה יסוד המעלה, שם שהלהיב את אבי וניהל תעמולה לטובתו (נזכר בעזרא ומרמז על סוף ימי הגלות ותחילת גאולת הארץ). מאז מתרחב השטח היהודי בגליל ואבי עושה פרסום בעתונים גם על נקודה חקלאית זו שנוספה. מפעם לפעם הוא מתאר את פעולת האכרים, שהגיעו לארץ ציה וגמרו אומר להפכה לארץ זבת חלב ודבש.

תולדות המושבה השניה בגליל נרשמה בדם ובזיעה על ידי מעפילי הגליל. כמה סופרים ואנשי־הישוב תארו את הסבל האנושי שעבר על ראשוני המתנחלים על שפת האגם הגלילי, הוא האגם המשתרע בסופו של עמק חולה. שמותיהם של ליב רובין, פישל סלומון, ישראל אשכנזי, נסים בכור אלחדיף, ואחרים שנשארו שמות נרדפים של כובשי השממה ומיבשי הבצות, והם היו ברובם גם קרבנות הקדחת, היא המלריה.

אבי היה מן הראשונים שראה את האכרים בהעפילם ובהתישבותם. הוא תאר את פרשת ההתישבות של מיסדי יסוד המעלה ופירט את סבלם הנורא. תיאורים אלה יכולים לשמש גם כיום פרקים לתולדות המושבה, שהיתה בעצם ראש גשר ראשון אל עמק החולה.

„המליץ", הנחשב לזקן העתונים העברים, הביא ברחבה את ידיעות אבי על יסוד המעלה, בו הוא מגלה כי „האדון מויאל מיפו פקיד המושבות, החוסות בצל חברת „חובבי ציון" שלח למושב הזה איש ספרדי נכבד ונבון כדי לפקח ולהשגיח על עניני המושבה וכאשר יעשה דבר מה לטובה, בעיתו אחישנו להודיע לקוראי המליץ". אבי קיים את הבטחתו והודיע על כל מה שנתחולל במושבה. היה מריץ

לעתונים כל מיני ידיעות ואפילו אם לא בישרו רוב טובה, כדי שידעו אחינו בתפוצות מה מתרחש בגליל, וכדי שיוכלו על ידי כך גם להושיט עזרה לחלוצינו הראשונים.

אבי גם הוריד את נפתלי הרץ אימבר ליסוד המעלה, והראה לו את האכרים המתנחלים על אדמתם. המשורר העברי הכיר אז את כל המתישבים ועורר אחר כך את תשומת הלב של סיר לורנס אוליפנט אליהם. זה האחרון עזר להם ועודדם ככל אשר יכול. גם הליידי אוליפנט התארחה במושבה. היא אף בקרה את קרבנות הקדחת, שהתהפכו על ערש דווי. לא פעם ולא פעמים היתה נשארת ללון על יד החולים ומטפלת בהם כאחות רחמניה. היתושים עקצו גם את הליידי והעבירו אליה את המחלה הממארת. (כידוע מתה ליידי לורנס אוליפנט בביתם על הכרמל ממחלת המלריה).

אבי כתב ברשימותיו: „יסורים ממרקים", אמרו חז"ל, ואין הארץ נקנית אלא ביסורים, באהבה ובעבודה. אכרי יהודה ואכרי הגליל הראו מאז הסתגלות לקשי התנאים, הם נתיסרו בראש־פנה וביסוד־המעלה וכמו כן בפתח־תקוה ובראשון־לציון בכל יסורי הקליטה.

נוכחתי בכל אלה וחזיתי אותם בעיני ממש, ראיתי בימי נעורי כיצד בונים ראשונים היו מייבשים את הביצות, וראיתי בונים אחרונים מימי העליה השלישית כשהם סוללים את הדרכים ונלחמים עם פגעי הטבע.

ראיתי גם את אלה שנעקדו על עקידת האומה בחדרה וביצותיה — היה זה מזבח, שהיה רצוי לעם ולארץ, ואכרי חדרה הראשונים הקריבו את נפשם על מזבח זה..."

ברשימותיו מן הימים ההם מספר אבי כיצד שהליידי לורנס אוליפנט היתה מפצירה באמי שתרד עמה ליסוד המעלה וביחד להמתיק במקצת את יסורי החולים. אמי שהיתה כבר מטופלת בכמה ילדים והיתה משתתפת בחברת „משכיל אל דל", שמטרתה היתה להושיט עזרה מדיצינית וביקור חולים חינם, התנצלה לפניה כי אין ביכלתה לנטוש את ביתה וילדיה, הליידי אוליפנט ירדה לבדה ליסוד המעלה והתפעלה לראות כיצד פועלת חברת „ישועת ישראל" גם במושבה זו ביחד עם חברת ביקור חולים, כזו שכבר קמה בצפת. היא נשארה שם זמן ממושך והצטרפה לחברת „לינת הצדק", טיפלה בחולות במסירות נפש רבה מאוד. ומי שיבוא היום ויזכיר לבנים ולנכדים של אותם המעפילים את תולדות העזרה המדיצינית יעלה מתהום הנשיה דברים, הנתונים לשליטתו של שר השכחה.

והמצב של אכרי יסוד המעלה, היה בכל רע. אבי היה מן הראשונים לדעת על כך, והוא כותב: „חסדי השר אוליפנט רבו מאוד וראויים הם להזכר בקהל חובבי ציון. גם לאנשי יסוד המעלה יקום כמלאך מושיע לעזור להם לעתים מזומנים בנדבת כסף. ולולא ברוב טובו ואהבתו הגדולה לעמנו וארצנו הקדושה, כי אז כבר תמו לגורע, הם ונשיהם וטפם. לכן מצווים אנו — מסיים הוא — להודות ולברך את מעשי השר הנפלאים באמת עד להפליא". ובין יתר הדברים הוא כותב, כי מומר אחד היה

יסוד המעלה בשנת הוסדה 1883

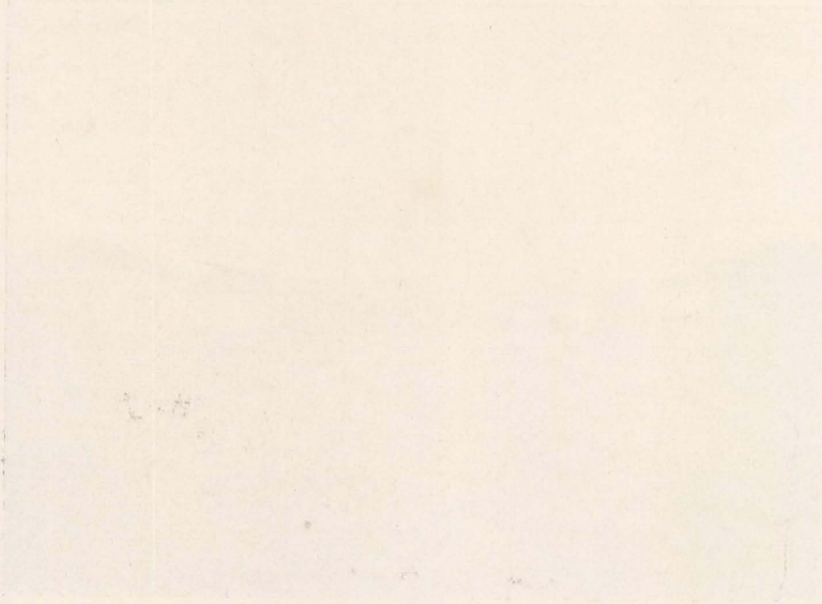

מזכירו של סיר לורנס אוליפנט, ואליו היו צריכים אכרי יסוד המעלה לפנות כדי לקבל את התמיכה הכספית, והוא מוחה על כך ויוצא למלחמה עם המומר. מלחמתו הוכתרה בהצלחה, המומר פוטר ולאכרי יסוד המעלה באה הרווחה.

היום לא נמצא אחד ביסוד המעלה, שיזכיר את שמו של אנגלי זה שהיה אחד מחסידי אומות העולם.

ברשימה אחרת מרשימותיו אנו למדים לדעת על סדרי השלטון התורכי בארץ ומנהגיו. „זה זמן מצער קראה ממשלתנו לעשות הכנות ולהמציא לחיל המלך שני סוסים במחיר 450 לירות, ואולם שר עירנו היודע את מצב היהודים השיב להפחה בעכו, כי ידוע לו בבירור, שאי אפשר ליהודים דפה לאסוף סך מסויים כזה, ולא דרש מאתם רק החצי ויעוררם למצוא לכסף מוצא"... המצב הכלכלי היה אז רע, והעדה היהודית לא יכלה להמציא גם את מחצית הסכום הנקוב. גם הכנסות החלוקה היו בשפל, נתעוררה לכן התמרמרות בקרב חסידי החלוקה, כי המושבות שקמו בארץ גחלות את כספי אחינו בתפוצות. אבי כתב אז בכל החריפות על־כך ומוכיח, כי התורמים לטובת החלוקה ממשיכים לתרום למענה, ורק אלה הנכספים לתחית ציון ולגאולתה השלמה מסייעים בידי האכרים. תורמים אלה לא נמנו מעודם לגדוד נדבני החלוקה, וכל ההתמרמרות בשוא יסודה. לבסוף הוא מציין ב„המליץ" כי: „גם המושבות החוסות בצל חובבי ציון, עודן יודעות מחסור. זה שבועות אחדים קבלתי מכתב זה השופך אור על יסוד המעלה מימים עברו אומר הוא להוכיח לכל אלה הנהנים מן החלוקה, כי אנשי המושבות חיים בסבל ובמצוקה, וממשיכים לסבול היות ורצונם לקיים את מצוות ההתנחלות.

המשך הרשימה מגלה כי: „אחרי מות האדון מויאל ז"ל צריך היה „הדירעקטור הירש" למלא את מקומו. אך זה האחרון כתב לאכרים, כי לא יבטחו בו ויפנו אל ה' ווארמזער בחיפה פקיד המושבות, העומדות תחת חסות הנדיב הידוע".

ווארמאזער נענה כנראה לחובבי ציון וקבל על עצמו „לפקח ולנהל את עניני יסוד המעלה שלא על מנת לקבל פרס". נודע גם, כי בימים הקרובים „נכון הוא לבקר ביסוד המעלה לדעת צרכיה ולשנות משטר בהנהגותיה ויחד עם זה ישית עינו לטוב גם על המושבה ראש פינה". לבסוף מתעכב אבא במקצת על ד"ר בלידען רופאה של צפת, המבקר גם כמה פעמים במושבות ומגיש עזרה רפואית לאכרים. ד"ר בלידען אהוב על תושבי צפת, יקר בעיני האכרים, ואבי מבקש לא להחליפו ברופא אחר, הנהנה כנראה מאיזו פרוטקציה של הפקיד. יוצא, איפוא, כי הפרוטקציה כבר נודעה בימים ההם.

ביתר הכתבות על ראש פינה ויסוד המעלה הוא מודיע כי: „כבוד הרב החכם מוהרי"מ פינס הי"ו הופיע בשערי צפת בשליחות קלונימוס זאב ויסוצקי הי"ו אשר שלחו בשם חברת חובבי ציון להושיע את אנשי יסוד המעלה".

אילו יכולתי לאסוף את כל הידיעות שפירסם אבי בזמנו היינו מקבלים מושג נאמן ממהלך התפתחותן של המושבות בגליל.

רבות טרח אבי למצוא פטרון ליסוד המעלה. הוא הבין מיד כי אם מושבה זו, שסבלה יותר מכל מקום אחר ממכת המלריה, לא תצליח להסתופף בחסות הנדיב הידוע, היא לא תחזיק מעמד. לפיכך ניהל תעמולה כבירה בכל מקום לטובת תכניתו, והוכיח תמיד, כי יסוד המעלה ראויה לתמיכת הברון עוד יותר מאשר ראש פינה. וכאשר נאות הברון רוטשילד להושיט עזרה לאכרי יסוד המעלה היה אבי מאושר. והוא כותב אז בעתונים בשמחה: „לאנשי יסוד המעלה נתן האדון בן שמואל פקיד ראש פינה 430 סאה חיטה לזריעה וזה החודש השני כי יקבלו גם כסף חדשי ככל הקולוניסטים החוסים בצל הנדיב היקר שליט"א. גם באו להם מפאריז 12 כלי מחרשה ועתה גם שתי תבות שרשים ממין עצי פשתה חדשה, שנתגלתה זה מקרוב באירופא למען נסות זריעתם וגדולם פה באה"ק".

אכרי הגליל, שהתחילו פותחים תלמי ברכה בשדותיהם, פתחו גם בית כנסת שם נשמעו תפילותיהם בדחילו וברחימו. זקני האכרים שפכו נפשם לפני בוראם ותפלת „משיב הרוח ומוריד הגשם" היו מטעימים בכוונה מיוחדת. גם „טל ומטר" בקשו מתוך תחנונים המיוחדים לאכרים. אכרים אלה הראו בהתרגשות שאין משלה את קריאת שמע, וכשהיו באים לקטע „ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש" היו כל האכרים נושאים עיניהם למרום ומטעימים כל מלה ומלה, „ואספת דגנך תירושך ויצהרך ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת וכו'..."

התפלה אחדה את כל האכרים שברובם היו תלמידי חכמים, והבינו יפה מה היא ברכת ה' על פני האדמה. אך עד מהרה נתפלגו המתפללים לשתים. הנאמנים לנוסח ספרד היו מלוכנים תמימים וקראו בקול: „כתר יתנו לך מלאכים המוני מעלה וכו'". והאחרים הנאמנים לנוסח אשכנז השיבו לעומתם „נעריצך ונקדישך כסוד כסוד שיח שרפי קודש" וכו'. האכרים הטובים ויראי השם, היו מאוחדים על הקרקע אך נתפלגו בעניני שמים. והמחלוקת הלכה וגדלה. היא גרמה לקרע קשה בין צבור האכרים.

אבי שחרד לשלום המושבה ונכסף לראות את צבור האכרים „זורעים בדמעה" כדי שישאו כולם כאחד ב„רנה" את אלומותיהם, נתעצב מאד מן הקרע שבא בבית הכנסת. הוא התחיל אז להסביר לאכרים, כי נוסח ספרד ונוסח אשכנז הנם תפילות אבותינו הקדמונים ששפכו נפשם לפני בוראם. תפילה זו היא זכה וטהורה בכל צורותיה, ואסור לעורר כל מחלוקת מסביב לה. אבי נתן בכל זאת עדיפות לנוסח ספרד, שהיה מקובל בצפת זה דורות, ושהיה גם שגור על שפתי ר' יוסף קארו וכל המקובלים. ובראותו כי למרות ההסברים נשארו כמה מחסידי נוסח אשכנז דבקים בתפילתם הם, הזמין את באי כוח הצבור לצפת, כדי שבמעמד רבנים בעלי סמכא יותן פסק דין בהתאם לצבור ובנאמנות למקום.

אכרי יסוד המעלה נשמעו לעצת אבי, הם עלו צפתה, גוללו לפני הרבנים את משאלתם. אחרי שקלא וטריא נמנו ופסקו הרבנים כי אכרי הגליל צריכים לקבל עליהם את נוסח ספרד, ולכבד על ידי כך את ר' יוסף קארו וכל תלמידיו שהתפללו בנוסח ספרד. אבי היה מרוצה וקרא בשמחה: „ושמתי שלום בארץ, כנגד כולם". מני אז נפסקה המחלוקת בבית הכנסת של יסוד המעלה, אך היא נתעוררה — כמה שנים אחר כך — ביתר שאת במתולה.

אכרי יסוד המעלה היו בני בית אצלנו, ומדי פעם בפעם היו רואים את ר' פישל סלומון או ר' ישראל אשכנזי ממתיקים סוד עם אבי ומתייעצים אתו בכל עניני המושבה. אמא היתה מקבלת אף היא את האכרים בסבר פנים יפות, ומאושרת היתה כשהיו אלה אוכלים על שולחנה ומברכים מזומן עם בעלה. אף אחי הגדולים הבינו יפה, כי אכרי יסוד המעלה מבצעים משימה כבירה שתהיה לתהלה ולתפארת לישוב ולתפוצות הגולה.

אחי חיים יאיר נמשך במיוחד אחרי אכרי יסוד המעלה, ורצונו היה עז להשתתף יחד אתם, כדי להחזיר לארץ נפתלי את תפארתה מימי קדם.

משמר הירדן

„עמא־ריקא" — היו מכנים יחיאל מיכל פינס, י. ד. פרומקין ואליעזר בן־יהודה את אמריקה, מכיוון שתושביה היהודים לא נדבקו כלל ב„דיבוק" של הציונות והדיבור העברי, והנה הראה לנו שר ההיסטוריה, כי אמריקה אינה כה „ריקא". גם ביחסה לציונות, ומלבד מרדכי עמנואל נח, וכמה וכמה מאישיה הדגולים האחרים שנלוו לד"ר הרצל מיד עם הופעתו, תרמו אף הם את תרומתם לראשית ההתישבות החקלאית, והיו ביניהם כאלה שלא רצו להכיר באידיאולוגיה של אנשי „עם עולם", ובניגוד להם הראו דוגמא של מסירות בזה, שהם מסרו את נפשם וסייעו בממונם ובגופם את הפרחת שממות ארצנו". במלים אלה מתחיל אבי את פרק הזכרונות על „משמר הירדן", בהדגישו, כי „יש לשר של ההיסטוריה הקפריזות והקפיצות שלו, והנה לפנינו איש כמו ר' מרדכי יצחק דילבובסקי מאמריקה, אשר קנה בחורף העבר כברת ארץ גדולה על יד גשר בנות יעקב אשר על הירדן, קרב עתה אל עבודתו והחל במלאכת בנין בתים למעונות ורפתים לבקר ולצאן. גם את בניו מאמריקה הביא לפה, כי יעזרו על ידו, יעבדו האדמה גם הם, אפס כי פקידי הממשלה לא יתנם לשכון פה. יען הם חוסים תחת ממשלת הברית, אין להם הרשיון מאת ממשלת תוגרמה, ויצו עליהם לעזוב את העיר, אך אחדים מהתושבים ערבו בעדם עד עשרה ימים עד כי יביאו מעכו הרשיון, אחד מהם זה ימים אחדים הלך לעכו ועוד לא נודע איך יפול דבר".

חפצו העז של אותו יהודי היה ליסד כאן חווה, או „פארם" בנוסח האמריקאי, שהוא ובניו יעבדו בה בכוחות עצמם, ללא התערבות זרים. והנה נקנתה עבורו כברת אדמה, המכילה מאות דונמים ליד גשר הירדן, בנות יעקב. סגן הקונסול הצרפתי בצרפת, מר יעקב חי עבו, יהודי ספרדי נכבד, היה המתווך בקנייה זו.

יעקב חי לא הבין את שפתו של דילבובסקי ודילבובסקי לא הבין את שפתו של יעקב חי, והאחד לא ירד גם לכוונת מחשבותיו של השני, וביחוד לא הבין המתווך את מחשבתו המוזרה של מר דילבובסקי, שהיתה מעין אוטופיה בזמן ההוא.

גם סידור הקניה וקבלת הקושנים על שם הקונה, שהיה נתין זר, נתקלו בקשיים מצד הממשלה, ובימים ההם היה צריך לבזבז הרבה כסף על בקשישים, כדי שלא לשמוע בלי הרף את המלים „בוקרה" (מחר).

משמר הירדן בשנת הווסדה.

הדיחויים הבלתי פוסקים אכלו את כספו של האיש וגם את מרצו. עברו שנים עד אשר האדמה עברה רשמית לרשותו, ורק אז נפקחו עיניו לראות את חוסר ההגיון שבדבר, כי משפחה יהודית אחת, תתישב בין פראי אדם הדרים מסביב. הסתפק, איפוא, לפי שעה בהחכרת הקרקעות לערבים, כמנהג האפנדים, והוא עצמו נשאר לגור בצפת. שם גם התידד עם אבי ושאל בעצתו.

גורלו של דילבובסקי לא הוטב גם אחר שהחכיר את אדמתו. במקום להיות מנצל כמו האפנדים הפך למנוצל, כי מסים שלם בעד אדמתו, ואילו מהחוכרים לא הוציא אף פרוטה. לבסוף לא נותרה לו ברירה אלא להתחנן בפני פקידי הברון, כי ירחמו עליו ויקחו ממנו את האדמה, ובלבד שיפטרו אותו מזכות הבעלות.

אבי כתב ברשימותיו כי מעשה זה עם דילבובסקי שמש גם לקח לעבודתו ההחישבותית של אלעזר רוקח, ואמנם הכיר אלעזר רוקח לאבי טובה מרובה על אשר העיר את אזנו על מאורע זה.

תלאות התישבות על יד גשר „בנות יעקב" מתגלות לעינינו מן השורות האמורות. „מרדכי דילבובסקי לא יכול היה לעמוד יחידי במערכה כה קשה. ומה שעשו כמה עשרות משפחות ביסוד המעלה נבצע מן החלוץ האמריקאי לעשות לבדו".

אבי ראה אז את הסכנה הנשקפת לאדמת „משמר הירדן" שתעבור חס ושלום לרשות זרים, לפיכך התחיל מכתת רגליו הלוך ושוב לגשר „בנות יעקב" כדי לברר עמו ולראות איך אפשר להציל אדמה עברית. כשנוכח אבי לדעת, כי בעל הקרקעות לא יחזיק עוד מעמד, וכי כוח סבלו הגיע לקצו, פנה אל ידידו דוד שוב ויחד אתו הוכנה תכנית לישוב פועלים במשמר הירדן. והנה תיאור מפורט של אבי מאותם הימים:

„בהמושבה „משמר הירדן" החלה עתה תנועה חדשה, אחרי כי זה כמה שנים שהיתה המושבה עזובה ונטושה - באין עוזר ותומך, והקאלאניסטים סבלו תלאות נוראות, עוני ומחסור, דוחק ולחץ ויעבדו בתור פועלים שכירי יום במושבות אחרות, ובכל זאת עמדו כסלע איתן בלב ים התלאות, ועל כל גל של צרות שעבר עליהם הרכינו ראשם וסבלו במנוחה, והנה עתה הופיע להם כוכב ישועה מצדקת הברון הנדיב ונשלחו פקידים חדשים אל המושבה, האדונים מרגלית קאלווארעסקי ואחרים והם השתדלו להשיג רשיון ממשלתנו הרוממה לבנות עוד בתים ואורוות לסוסים ובהמות והמלאכה החלה, לאט לאט בונים הבתים ומתקנים הכרמים והנטיעות. גם נפתח שם בית ספר לנערי המושבה, ותקוה נשקפת להצלחת המושבה הזאת ולהפרחתה באופן מאוד נעלה, כי רוב האכרים הם אנשי עבודה מילידי צפת, הבקיאים היטב בעבודת האדמה, ואינם צריכים להוצאה רבה, ומסתפקים במועט הן במאכלם והן במלבושיהם, וחיים חיי אכרים פשוטים, ואך באופן זה נוכל לקוות להצלחת אכרינו".

אבי ניהל אז תעמולה בעד חיזוק המושבה „משמר הירדן" הסמוכה לשתי

המושבות ראש פינה ויסוד המעלה, שגם הן תתעודדנה ותתחזקנה יותר אם בתחומן יקום ישוב חקלאי נוסף. שלוש הנקודות תהיינה חוט משולש שבמהרה לא ינתק, היה מסביר אבי שנכסף לראות את הגליל השמם מחדש ימים כקדם, לכן לא שקט, ולא נח עד אשר ראה בעיניו את התישבות האכרים ב„משמר הירדן" כשהיא מתקדמת.

הרבה כתב אז אבי על משמר הירדן. רשימותיו ומאמריו על נקודה זו מפוזרים בכמה וכמה עתונים, שאנו לומדים מהם לדעת כמה היה חרד לנקודה זו שקמה על גדות הירדן. מפעם לפעם היה יורד בלוית משורר „התקוה" נפתלי הרץ אימבר אל המושבה כדי לבקר אצל אכרי משמר הירדן. ויחד הסתכלו בעבודת המעפילים המשתרעת לאורך הנהר. והם עברו גם את גשר „בנות יעקב", הביטו בשבולת המים השוטפת דרומה לים כנרת. חריצות האכרים של משמר הירדן והמית הירדן נתנו את אותותיהן במשורר העברי שחיבר אז את שני שיריו על משמר הירדן, שנדפסו בספרו השירי „ברקאי".

במלחמת השחרור נכבשה משמר הירדן על ידי חיילי סוריה, שהחריבוה עד היסוד ולא השאירו שריד ופליט מעמל הדורות, אך אם נהרסו הבתים על ידי החיילים הסורים ונעקרו גם העצים שהפלו צל אילנות הירדן בסביבה השוממה, הרי לא נמחתה פרשת הגבורה של מיסדי משמר הירדן, שנכתבה בדם ואש על גדות הירדן.

במקום משמר הירדן החרבה קמו שתי נקודות עבריות חדשות, כדי להנציח זכרון מיסדי המושבה ולפאר את שמותיהם של אלה אשר סייעו להחיאת המקום

„בני יהודה"
נקודה חקלאית ראשונה בעבר הירדן

עמל אבי לא נזרע על צחיח סלע. הוא פיזר את גרגירי התחיה שלו בין בחורי צפת ועמלו עשה פרי. כמה מבחורי צפת שמאסו בלחם החסד של החלוקה נחלצו לחיי עבודה חקלאית, וביניהם היו גם תלמידי־חכמים, שהם נתרשמו מדבריו של אבי, שהוכיח להם, כי חקלאות יהודית היתה קיימת כבר במאה השש־עשרה ואף עוד מימי חורבן הבית השני נשארו לפליטה שרידים בשפרעם ובפקיעין, ובמשך מאות בשנים אנו מוצאים ישובים בכפר יאסוף ובעין זיתים. בעת חתימת התלמוד עוד התגוררו חכמים, סופרים ודרשנים בארץ־ישראל. ובאותה תקופה פעלו בארץ כמה חכמים, שבאו מנינוה, כגון, ר' פלטיה דמן נינוה, ר' שאול דמן נינוה ור' שילא דמן נינוה. חדורים הכרה לאומית עמדו מתמיד חכמים על משמר המולדת, והם היו כשליחי ציבור, שליחי האומה המלאה כיסופים וגעגועים לאדמת הקודש הנכספה. ובספרות השאלות והתשובות של המבי"ט (השתקע בצפת בשנת רצ"א ונתמנה שם רב לקהילה הספרדית) נמצא כמה קטעים, המראים כי היהודים עסקו בימים ההם בחקלאות. בעל המבי"ט כותב:

„נשאלתי על היהודים בני הכפרים בארץ־ישראל, הזורעים בכל שנה חטים ושעורים וזרעונים האיך יתנהגו בענין התרומות והמעשרות. וגם ר' ישמעאל במכתבו לנגיד ר' יצחק, מוסר, כי בכפר יוסיף, עין זיתים וכפר בירא עסקו יהודים בעבודת החקלאות".

אבי היה מסביר להם כי החקלאות היהודית לא עברה מן העולם כשם שמצביעים רבים, והיה מוכיח כי יהודי צפת התמחו מקדמת דנא בגידול צמר גפן וידעו אפילו לטפל בתולעי משי. וכדי להראות להם את מקומה המכובד של החקלאות בקרב העדה היהודית, לא היה מהסס אפילו לרגע להזעיק לעזרתו את הגדולים שבין מורי ההוראה כמו הרדב"ז ר' יוסף קארו והאחרים כדי להכשיר את החקלאות המחודשת ולהעלות את קרן האכרים בעיני שומעיו. והסברותיו המעניינות על החקלאות היהודית מלפני „הרעש" עוררו התלהבות בקרב כל שומעיו. מאז החל בית אבי לשמש כבית ועד לכל אלה המתישבים, שהיו מחוסרי ידיעה בטבע הנוף,

והם היו באים אליו כדי לטכס עצה ביחד, באיזה מקומות עליהם להכות יתד ולפרוש את יריעת אהליהם. בבית אבי התארגנה הקבוצה הראשונה, שעלתה על אדמת עבר הירדן והקימו כפר עברי, שהתנוסס מעבר לים כנרת והיא הנקודה העברית, שקמה על מקום שגום הערבית. אבי עורר את הלבבות בתפוצות על מצבם של מתישבים אלה, כשם שעורר את הלבבות על מצבם של מתישבי ראש פנה, יסוד המעלה ומטולה.

ברשימותיו יש כדי להעלות מתהום הנשיה את הפרק המפואר של צפת היהודית, ששלחה חלוצים לישב את ארץ הגולן והבשן ולהעלות מחדש את המחרשה העברית לשדות שגום שנקראה „בני יהודה" על ידי מיסדיה.

סמוך למבצר ההיסטורי — גמלא, התישבו הצפתים במבצר, שבו הגנו אבות אבותיהם על המקום עת נלחמו ברומאים. כאן הנחילו היהודים את אחת התבוסות הגדולות לרומאים הפולשים. דם גבורי ישראל כאילו צעק עדיין מחורבות גמלא, וקרא את בני צפת להתחיל מחדש את ההיסטוריה המפוארת של עם ישראל הקם לתחיה.

נקודה היסטורית זו אינה מופיעה יותר בין רשימות השמות המפרטים את כל המקומות שם תקענו יתד ובהם אנו מחזיקים, אך בשעת הווסדה של נקודה חקלאית זו החשיבו חוזי חזון ציון את מפעל בני צפת, שעזבו את עירם וקשרו את גורלם עם עבר הירדן מזרחה[1].

הרקע ההיסטורי של מקום זה הובלט אצל אבי כאשר ניהל את תעמולתו לפני בני צפת למען התחלת הישוב מעבר לים כנרת. בדבריו על ראשוני המתישבים שעזבו את עירם כדי להתנחל מעבר לים כנרת היה מהיופי של החזון. מפעם לפעם היה מספר כיצד תעמולתו לטובת ההתישבות קנתה לה אחיזה בין תושבי צפת וכיצד קמו שלושים הבחורים הראשונים ועשו יד אחת כדי להתנחל מעבר לירדן, מקום מנותק מן הארץ ורחוק מן הישוב. וברוח זו הוא כותב ב„הצבי" של בן יהודה על „בני יהודה":

„מושבה חדשה עומדת להוסד מילידי עירנו מעבר לירדן מקדם. כי זה ירחים אחדים התאחדו שלושים איש מילידי הארץ תחת דגל הרעיון לעבודת אדמה, וישלחו מהם צירים אחדים לבקר ולתור אחרי כברת ארץ לקנותה וילכו ויבואו עד ארץ הגולן בבשן. רחוק מעירנו כשבע שעות בדרך העולה לדמשק וקנתרה (קנת). ותיטב הארץ בעיניהם מאד, כי מלפנים כן גם היום הארץ כולה משקה ומלאה מקנה ומרעה, והאדמה אדמת מישור וטובה מאוד, ומעינות מים בה לרוב להשקות האדמה. גם יערות עצים רבים סובבים המקום ההוא. ויקנו חלקת שדה כבת שבעים פדן עם בנין עתיק הבנוי באבני גזית מפוארות במחיר ארבע מאות ועשרים לירה. יתן ה' ויצליחו".

גם לקוראים העברים בתפוצות הגולה. מבשר אבי את גאולת „בני יהודה" ואלה דבריו ב„המליץ":

„ראשי חברת „בני יהודה" שנוסדה ע"י בני עירנו לעבודת אדמה קנו אחוזת

בני יהודה, מתנחלים ראשונים, נוסדה ב־1886

שדה בארץ הגלעד וגולן בבשן מעבר לירדן מזרחה ובחריצות עצומה יעמולו להתקרב אל מטרתם לעשות עבודתם בשדה, בידים ריקניות יעשו נפלאות — קנו כברת ארץ גדולה ושבעה שורים לעבודה ופעמים בחודש ישלחו מתוכם חליפות עשרה מבני החברה מלאי כוח עלומים לחרוש ולזרוע ולזרות ולהבר, יברך ד' פועל ידיהם ויעזור להם להגיע אל מטרת חפצם בעגלא ובזמן קרוב".

המאמצים לטובת ההתישבות בעבר הירדן ותעמולתו הגדולה של אבא בקרב צעירי צפת, לטובת אותה מטרה, קרבוהו מאוד אל סיר לורנס אוליפנט, שחלומו היה התישבות בארץ גלעד. השר אוליפנט קיים קשרים אמיצים עם הבילו"יים שעלו לארץ. אך מחשבותיו לא היו נטויות ליהודה ולגליל בלתי אם לארץ גלעד והתפתחו בין אבא ובינו קשרים ידידותיים אמיצים. סיר אוליפנט הטיף שההתישבות בארץ תתחיל בארץ הראובני הגדי וחצי שבט המנשה כשם שהיה בימי משה ויהושע. לפיכך עבר האנגלי את הארץ לארכה ולרחבה. למד את הרריה, עמקיה נהרותיה וגאיותיה וחקר את תנאיה ולשם כך הוציא אז סיר לורנס אוליפנט את ספרו: "The Land of Gilead" (ארץ הגלעד). במפת הארץ לא היתה קיימת „ארץ גלעד", אבל קיימת היתה ב„תכניות ההתישבות" של החולם האנגלי אוליפנט. לארץ זו הקדיש אוליפנט את ספרו שתורגם על ידי נחום סוקולוב בשם „ארץ חמדה", בו מתואר אותו חבל אמצעי של עבר הירדן מנהר ירמוק בצפון עד נבו בדרום, זו הארץ של בני עמון הקדומה. בספרו זה רצה סיר אוליפנט להסביר לעולם כולו עד כמה קשורה הארץ היעודה לעם ישראל.

סיר לורנס אוליפנט נתן במתנה לאבי את ספרו „ארץ גלעד", מכורך בכריכת עור מהודרת ובה הקדשה חמה ממנו ומן הליידי אוליפנט, והכתב־היד הנאה להפליא של הליידי העיד אף הוא על עדינות נפשה. התאריך של ההקדשה הוא שנה אחת לפני מותו של האציל האנגלי חובב ציון זה. עוד היום חרותים בזכרוני קטעים שאבי קרא לפניו מספר זה:

„אני מודיע ברבים, כי אף־על־פי שאינני יהודי, אינני חבר גם לאיזו כתה נוצרית שהיא ואיני מאמין באמונותיהם, אלא שמאז ומתמיד נכספתי לראות את פלסטיין מיושבת על־יד בני העם, אשר רק להם הזכות ההיסטורית לשוב אליה ולעבוד את אדמתה, כי מזרע ישראל הם.

„שיבת היהודים לפלסטיין היתה בנויה לעתים קרובות כל־כך על יסוד דברים שברגש וכתובים מן התנ"ך, עד כי עכשיו, בשעה שהתגשמותה עלולה לישר עקמומיות רבות בעתיד באופן ממשי ומניח את דעת הכלל, מתעוררים משפטים קדומים מצד אלה, שענין זה היה בעיניהם רק הזיה תיאולוגית בלבד".

אבי הוכיח לסיר לורנס אוליפנט, כי ההתישבות הארץישראלית צריכה תחילה להיות בצד ערי החוף, כדי שאם תקום מדינת ישראל יהיה לאוכלוסיה מוצא לים, אך יחד עם זאת יש להכות יתד גם בעבר הירדן מזרחה.

אבי אשר ראה באנגלי זה את אחד מחסידי אומות העולם, הנכסף לעזור לתחית עם ישראל בארצו, התקרב אליו כל כך עד שליווהו פעמים רבות בדרכיו ובמסעותיו, והיה אף המליץ בינו ובין יושבי הארץ (דוברי ערבית) שלא שמעו את לשון הנכרי. אבי ידע שפת אשכנז על בוריה, לפיכך קל היה לו לבוא לידי הבנה עם סיר לורנס אוליפנט ששלט אף הוא בשפה הגרמנית.

אבי וסיר אוליפנט רכבו על גבי חמורים למקומות בודדים בעבר הירדן מזרחה, בלוית המחמר היהודי שהיה מאיץ בחמוריהם. פה ושם לידם שרכו בדרך גמלים, שיירות של ציילנים עלו לעיר הקדושה מכה, וציילנים אלה, מושלמים קנאים התפלאו מאוד בראותם את „הפראַנג'י" (האירופאי) בלוית „היהודי", המעיזים לצאת לבדם בדרך מסוכנת זו, וכפשע היה גם בינם ובין המוות. אבי הציל את המצב בקריאתו אליהם: „ברכאת אללה וסאלאם עליכום, יא ג'עמאעַ" (ברכת אלוקים ושלום עליכם, נכבדים) ובשיחותיו עמהם וסיפוריו על ה„רפואות", שהוא מוביל עמהם. עמדה לו לאבי אז ה„צמחונות" שלו, כי הוא ידע את ה„רפואה הטבעית", ועשבים היו מוכנים בתרמילו על כל מחלה שלא תבוא. כ„חכים" (רופא) אנגלי הציג גם את ידידו סיר לורנס אוליפנט, ובדרך זו ניצלו שניהם מן הסכנה.

הציל את המצב גם ספר ה„אלקוראן" המוזהב שסיר אוליפנט הביא עמו, ושקיבל במתנה מאת השיך של „האלאזהאר" בקהיר של מצרים בעד תרומה שתרם לבית ספר גבוה זה לשיכים המושלמיים. המושלמים הקנאים ראו על ידי זה כי „אנגליזי" זה לא „כפר" (כופר במוחמד) הוא, כי אם נוצרי, האוהד לאישלאם.

הצד הקוריוזי היה, שראש השיירה ביקש מסיר אוליפנט, שישלח על ידו את ה„אלקוראן" הקדוש הזה למכה, והתנהלה שיחה בערבית נמלצה, ואבא הסביר לראש השיירה, כי בספר קדוש זה עומדים הם ללמוד, ואולי הודות לשיכנוע זה ניצלו שניהם מקנאתם של מושלמים קנאים אלה, שביניהם היו כמה דרווישים שחשדו באבי ובסיר אוליפנט, כי הם מרגלים ורצו להובילם עמהם לעיר הקדושה מכה ושם לדון אותם למיתה.

אבא יחס חשיבות רבה להתישבות בני צפת לידם כנרת. לטובת אותה התישבות הוא ניהל תעמולה רבה וזכה גם לראות תוצאות ממשיות, הוא נפגש עם סיר לורנס אוליפנט כשבחורי צפת היו כבר מוכנים להעתיק את עצמם לעבר הירדן מזרחה. האנגלי נתרשם מאוד בראותו את הבחורים בעלי הפיאות והקפוטות הארוכות, והם דרוכים ומזומנים לעלות על הקרקע. הוא שאל מאת אבי פרטים על חלוצי צפת, והיה מאושר לשמוע על התישבותם. וכך הצליח לשתף את אוליפנט לאותו מפעל. והאנגלי שהטיף לשיבת ציון ברוח ציונית נפלאה עשה גם מאמצים להחזיר לארץ ישראל את עם ישראל.

גם עם יהושע אוסובצקי איש הברון שרכש את הקרקעות בסחם ג'ולן ובגליל עמד אוליפנט בקשר. והיה מאושר לראות ולשמוע כיצד התחיל הנדיב להתענין

בתכנית גאולת הגולן והבשן, שהפכה להיות עיקר חייו של חסיד זה מאומות העולם שנתפס לרעיון שיבת ציון.

התנועה לטובת ההתישבות בעבר הירדן מזרחה הלכה וגדלה, אבי לא נח ולא שקט, והודות לתעמולתו הרבה ולקשריו עם אוליפנט, יהושע אוסובצקי והאחרים קם בצפת בר"ח חשון שנת תרנ"ז ארגון נוסף שנקרא „בני ציון". ברשימות אבי מוצאים אנו פרטים על אותה אגודה שהלכה והתרחבה. אבי היה מאושר לראות כי תכנית גדולה ומקיפה נעשית נחלת רבים, ולא יעברו ימים רבים וישוב יהודי חקלאי יפרח בארץ הבשן.

יהושע אוסובצקי, פקידו רב המרץ של הברון, שקד על פיתוח האדמות שבעבר הירדן, ובמקומות נדחים אלה התחילו המתישבים לבנות בתים ולנטוע זיתים וחוות. וארבע נקודות חקלאיות נוסדו אז: ג'ילין, נפה, באתימה ובוסטאס.

בגולן ובבשן הכיר אבי לדעת את העורך דין אדם רוזנברג מאמריקה, שאף הוא היה „משוגע לדבר" ויסד את „שבי ציון" וניהל תעמולה רבה לטובת ההתישבות בעבר הירדן מזרחה. כמה מבין העולים מבולגריה ומרומניה נצטרפו גם הם להתישבות באדמות האלה שבחורן.

ידידו ויד ימינו של אבי, שמואל שולמן איש רב פעלים, פעל אז פעולה מדינית להתישבות יהודים בעבר הירדן מזרחה.

אבי ציין אז בעתונים את פעולתו של שמואל שולמן, (אחיו שמחה שולמן היה ג"כ מעסקני צפת ובנו בן ציון נשא את אחותנו שרה לאשה).

„ר' שמואל שולמן שב מסטמבול (קונסטנטינופול) לביתו לפני החג (הפסח) ובידו פירמן (דבר מלכות) מאת השולטן ירי"ה, כי אם תמצאנה חמש מאות משפחה מהתושבים עובדי אדמה, תנתן להם אדמה חנם ומכס האדמה והתבואה לא יקח מהם עד עולם". אך עינם של אנשי השלטונות בבירות הביטו בעין רעה על נסיון התישבותי זה בקנה מדה גדול, ואותו „פה שהתיר הוא הפה שאסר", כי נתקבלו הוראות חדשות מבית המלכות אשר בקושטא להפריע בעד התישבות יהודית בחורן. עול הגזירות הלך והכביד מיום ליום עד שהודיעו למתישבים אלה, כי עליהם לעזוב את מקום התנחלותם, וכאשר סרבו לקבל עליהם את גזר הדין הקשה, באו ביום בהיר אחד, חיילים תורכיים מדמשק, והם היו נאלצים בעל כרחם לחתום על כתב־התחייבות שהם מתחייבים לצאת ממושבותיהם באיזור זה תוך כדי שנה אחת, ואז היו אנוסים המתנחלים האלה להעביר את משפחותיהם ואת האינבנטר החי שלהם לראש־פינה, ופקידי הברון אליהו שייד ויהושע אוסובצקי דאגו לחפש עבורם מקום התישבות חדש.

ב„המליץ" מהימים ההם נתפרסמה אחת מרשימותיו של אבי על המצב בארץ המעניינת מאד מפאת תכנה, ומסופר בה על הדאגה הגדולה הרובצת על האוכלוסיה:

„עוד מרגישים אנחנו מכאובות חסרון הגשמים מהשנה העברה, והנה — לדאבון לבנו, יאחר גם בשנה הזאת מטר היורה לבוא, כבר עברו שני ירחים מן

החורף וגם השלישי הנה בא ומטר עוד לא נתך ארצה. לא עליכם עובדי אדמה לדאוג כעת על אחור המטר! מקוים אנו כי עד הזמן האחרון לחרישה וזריעה ירד מטר לרוב, וכי גם בכל ימי החורף הארוך הזה לא יחסרו לנו גשמים אי"ה, ובשמחת לבב תצאו לעבודתכם בשדה וברנה תקצרו אלומותיכם בעזה"י. אבל לנו העניים תושבי העיר איחור הגשמים העיק מאוד להוסיף תוגה על יגון, הבורות ריקים ובכסף מלא נקנה מים לשתות. שער החטה עלה למעלה וכל צרכי אוכל נפש נתיקרו כפלים, ומי יודע מה תהי אחריתנו. הביטו וראו את העניים העומדים בשווקים וברחובות אגודות אגודות ובוכים למשפחותיהם השואלים ללחם, גם הסוחרים אבלים והפועלים עצבים, כי יבש כל מקור מחיה, ומוצא פרנסה".

כשסיים אבי את תיאורו, הוא עובר לגולן בבשן. לארץ זו הוא מקדיש כמה שורות כדי להראות את מצבה הקשה של חבורת המתישבים מילידי הארץ:

„גולן בבשן: במועדו הודעתי דבר התיסדות החברה החדשה ע"י ילידי הארץ לעבודת־האדמה וכי גם קנו כברת ארץ מעבר לירדן מזרחה, ועתה הנה נגמרה הקניה: ואולם אנשי החברה נמצאים במבוכה גדולה, כי ההוצאות מתרבות יותר מכפי שחשבו בראשונה, ורובם עניים אשר להם בעירנו בתים מקנת כספם שידורו בהם, ועכ"ז בקושי גדול יעלה בידם לתת כל איש את חלקו לפי החשבון שעשו לנפשם בראשית הקניה, אך כאשר נטל עליהם לשאת בעול הוצאות חדשות ורבות הנוגעות לעסקי הקניה, לא ידעו לשית עצות בנפשם: „אם לגמור, ואין בידם מאומה ואם לחדול — הלא כבר השקיעו בדבר כסף רב ויגיעה רבה, ועוד זאת לרעה חולה, בימים האלה, ימי עוני ודוחק נורא — קשה כקריעת ים סוף להשיג בהלואה איזה סכום כסף, גם אם יתן הלוה בעבוט קרקעות ומטלטלים, ואף את גופו ונפשו. אך בעמל רב הצליח בידי אלה העשירים שבחברה ללות על ספרי־המקנה מהבתים אשר להם לשבת להם וביתם, סכום הכסף הדרוש להם עוד. השר אוליפאנט מחזק את לבם בהבטחות טובות, כי לא יארכו הימים ויושיע להם לבצע את חפצם, אשר יתנו את נפשם עליו, ולפי שעה עזר להם בסך 200 לירות שטרלינג".

העתון „הצפירה" מקדיש גם כן מקום נכבד ליסודה של „בני יהודה", העתון מציין במיוחד, שאגודת „בני יהודה כוללת בעיקר את בני צפת, רובם אנשי עבודה ומלאכה, אשר נתמכו ע"י השר האנגלי הא' אוליפנט". אך אבי מציין בצער, כי התכנית לא הושלמה, „לאסונם לא ביצע השר אוליפנט את אמרתו אשר יזם לעשות, כי גוע וימת בלונדון, והאגודה נשארה כתורן בראש ההר וכאניה בלב ים. אל העבודה לא יכלו לגשת בידים ריקות ובאין בתים לשבת והרבה עמל ותלאה שבעה נפשם במשך השנים האלה".

ריחוק המקום מן הישוב ומותו של סיר לורנס אוליפנט גרמו צרות צרורות למתישבים חלוצי עבר הירדן, שעמדו בכל זאת בגבורה עד שסוף כל סוף נכנסו

חובבי ציון של אנגליה למערכה, הם שלחו את שמעון גולדמן, כדי שיושיט להם עזרה מהירה ולהצילם ממצוקתם.

פרשת „בני יהודה" מהווה אחד הפרקים העגומים של ההתישבות העברית. המקום המבודד והרחוק מן הישוב לא יכול היה להחזיק מעמד. ההתנפלויות על אכרי המקום התישו את כוח המתישבים, שלא יכלו להחזיק מעמד עד כי לבסוף נתרוקן המקום מיושביו. פקיד אשר ישב שם בקביעות ניהל את המושבות וקיבל על זה רשיון מיוחד מן ה„וואלי", שהרשה לו זאת בתנאי, שימסור את העבודה החקלאית לאריסים ערבים בחומש, כמנהג האריסות.

פרשת „בני יהודה" שהיתה פעם תכנית מקסימה של ההתישבות היהודית בעבר הירדן מזרחה, נגמרה בצורה כה מכאיבה, וכך נחתמה בדמעה פרשה התישבותית בעבר הירדן.

אבי ראה במו עיניו את אדמת הגליל ההולכת ונגאלת ולבו רחב ועלץ, אך הוא גם היה עד ראיה לדלדולן של עין זיתים ומחנים. שגרמו לו צער רב והאמין באמונה שלמה, כי לא יעבור זמן רב והישוב יתעודד ויקים מחדש את כל הכפרים הנעזבים ובתנופה אחת גם ירחיב את השטחים הנגאלים.

מי יסיר עפר מעל עיני החולם והחוזה, כדי שיראה כיצד נגאל הגליל בחלקו ואיך הולכות ונעלמות ביצות עמק חולה וכל האזור מוכשר עתה להתישבות יהודית בקנה מידה ממלכתי.

עין זיתים

בין המושבות הסמוכות לצפת מעטות הן כעין זיתים, שהיא מעוררת איזה הד בלב, כי על־כן מזכירה היא את ספירת החיים הרוחניים של צפת בימי הודה, במאה השש עשרה, כאשר רבי יוסף קארו החזיק בעין זיתים ישיבה גדולה וחיבר שם את ה„שולחן ערוך", ושם התעמקה בו גם אותה השאיפה למרומי ההכרה, שפרצה את הגדרים, ומצאה לה את בטויה בזה, שלמד שם תורה מפיו של ה„מגיד", שנתגלה אליו. ושם גם חיבר את ספרו „מגיד מישרים" (סתרי תורה לפי סדר הפרשיות, שנדפס לראשונה בלובלין בשנת ת"ו).

אבי הסב את התעניינותו של יחיאל מיכל פינס לנקודה חקלאית זו, והרי השורות שפירסם בענין זה ב„הצבי" שבעריכת אליעזר בן יהודה בירושלים.

„כבוד הרה"ג הרי"מ פינס עודנו בעירנו. יושב וחוקר על כל עניני העיר ועניני אחינו, לכל משפטיהם, אנשי חברת ישוב ארץ ישראל, שנוסדה מילידי הארץ, זה שנים מספר ושנים עשר חברים לה, ויקנו כברת אדמה בעין זיתון הקרובה לעירנו, ובראש החברה יעמדו הר' דוד ויטעלס והר' צבי שפיגלמן. הם הגישו להרי"מ פינס בכתב את פרטי דברי החברה, וילך אתם לראות את נחלתם. גם עובדי האדמה הספרדים אשר בפקיעין הרחוקה מצפת כשלש שעות, באו אליו להודיעהו את פרטי עניניהם".

פינס הגיע לצפת כדי לעסוק בעניני ההתישבות. היה זה בשנת תרמ"ה בחודש סיון ואבי מציין במיוחד כי: „עת הקציר התעטה במעטה הסתיו". היה זה „בשבוע שעבר ביום ד' ויום ה' (כ"ח וכ"ט סיון), רוחות חזקות החלו לנשב בכח גדול וענגים עבים כיסו את פני הרקיע ויטיפו מטר על פני האדמה. וכל יושבי העיר והאכרים אשר בשדה ראו ותמהו". גשם עז נתך ארצה בקיץ, תופעה נדירה מאוד בארץ. „ילידי הארץ" הלכו לג'עוני ב־1879 והניחו את היסודות של ראש פינה, שקמה שלוש שנים אחר כך. אחרים מן הילידים הגיעו לעין זיתון שש שנים לפני שבאו נציגי „חברת האלף" והניחו את יסודות עין זיתים העברית.

התעמולה שניהל אבי לטובת חידוש החקלאות עשתה פרי הילולים. כמה צעירים מילידי הארץ הלכו לכבוש את עבר הירדן מזרחה בפתח גולן (על קרקעות הברון) אחרים לג'עוני ולעין זיתים ובשגום (מעבר לים כנרת).

עין זיתים, בשנת הווסדה 1891

הגיאוגרפים ואנשי ההיסטוריה הישובית שלנו, מציינים, כי עין זיתים הסמוכה לצפת נוסדה ב־1891 על ידי „אגודת האלף" של ציוני מינסק, שרצו לישב שם אלף משפחות מרוסיה, אך מלחמת העולם הראשונה שיבשה את כל תכניות „אגודת האלף".

ב־1925 נתעוררו אכרי עין זיתים לפי אותם המקורות, והתחילו ביתר שאת להרחיב את תחומי נירם, אך בשנת 1929, קפצו על המקום רוגזם של פורעי צפת, ועין זיתים נהרסה כליל.

ב־1932 התחילו מחדש, לישב את עין זיתים כדי להחזיר לה את אופיה החקלאי, אך עד מהרה התחוללו מאורעות 1936. במאורעות אלה ידעו ערביי צפת לרדת לחיי המתישבים, ועין זיתים נעזבה שוב פעם. כעבור עשר שנים קם קיבוץ בעין זיתים, שהחזיק שם מעמד זמן מסוים... אלה הם ראשי הפרקים של נקודה חקלאית זו, שיש לה שלשלת־יוחסין עוד מימי ר' יוסף קארו, במאה השש־עשרה

כל פרשת ההתישבות החלוצית של בני צפת בעין זיתון, שקדמה לכל צורות ההתישבות שם, נשכחה. היא נרשמה ברשימות אבי, שכתב על כל נסיון חקלאי יהודי בגליל. לפי רשימות אלה מתחילה עין זיתים היהודית לא בשנת 1891 אלא ב־1885, אחרי הכנות שנוסדה „חברת אנשי ישוב ארץ ישראל" בצפת על ידי „ילידי הארץ" ואחרי ששנים עשר חברים קנו „כברת אדמה בעין זיתון הקרובה לפני „שנים מספר". לפי זה יכולים אנו לשער, כי גאולת הקרקע ב„עין זיתון" מתחילה עוד לפני כן, קרוב לודאי אחרי קנית הקרקע בג'עוני. על ידי כך אנו יכולים לקבוע כי תחילתה של עין זיתים מתחיל ב־1890, זמן־מה לפני שנוסדה „אגודת האלף".

יומני אבי ורשימותיו מציינים גם את חשיבות המקום מנקודת מבט היסטורית, וגם מטעמים ישוביים.

במקום זה מזכיר אבי, סיים ר' יוסף קארו את ה„שולחן ערוך", וכאן חי ר' משה בן מכיר, שהיה מרבני צפת ואחר כך ראש ישיבת עין זיתים. שם גם חיבר את ספרו „סדר היום", הכולל פירוש התפילות בפרד"ס, ודינים ומוסר כמפורט גם בספר הלקסיקוגרפי המצוין „יהודי המזרח בארץ ישראל" של מ. ד. גאון (חלק שני). אבי היה מאושר לראות איך עין זיתון הפכה שוב להיות מקום יהודי. „אנשי צפת קדמו אף הם בשמחה את הידיעה, כי לא הרחק מעיה"ק צפת תווסד מושבה". כאן הוא מתעכב על ערך המאורע ומסביר: כי אם הוא „יכתר בהצלחה", תהיה כאן החיאת התכנית החקלאית של ר' ישראל בק מירושלים, שאמר לטפח „ישוב חקלאי בגליל העליון על הר עצמון אצל כפר ג'רמק לא הרחק מכפר פקיעין".

אבי מציין את הצורך לייסד ישוב זה בעין זיתים שתישמר בו המסורת היהודית מדורי־דורות, כי כל התיירים שנקלעו לארצנו הרימו מסורת זו על נס. לפי עדויות התיירים היה ישוב חקלאי יהודי בעין זיתים עוד במאה השלוש עשרה, ומני אז לא פסק ישוב עברי שם. הנוסע האלמוני שביקר שם בשנת 1522 מצא שם „ארבעים בעלי בתים, בית כנסת ובו ספרי תורה" וכו'.

אבי מביא גם את עדות ר' שלמה מיינסטל משנת 1607, הקובע כי בעין זיתים היה בית כנסת. כמו כן הוא מציין את העובדה, כי בשנת 1834 היה מקום זה מקלט ליהודי צפת, שהיו קרבנות ההתקפה הדרוזית. וגם כי בית דפוסו של ר' ישראל בק התקיים זמן מה בעין זיתים.

אבי ידע יפה גם את כל תכניות „אגודת האלף", שאמרה לישב במשך הזמן אלף משפחות יהודיות בעין זיתים ובסביבה. הוא היה מרבה לדבר על התנועה שהתחוללה אז לטובת התכנית. מפעם לפעם היה גם אוהב להראות איזה קול קורא שנתפרסם בתפוצות, כדי להניע את משפחות ישראל לחסל את עניניהם ולעלות ארצה. בתעמולה זו לקח גם אבי חלק רב. כי הוא תלה תקוות בהתישבות וכבר ראה בעיניו החולמות את הגליל העליון מחוז יהודי בו יושבים מחדש אכרים עברים תחת גפנם ותחת תאנתם.

פרסום רב ל„אגודת האלף" ולנסיון ההתישבות בעין זיתים עשה אבי בנדודיו על פני התפוצה, כאשר הטיף להמונים, כי יעלו לא"י וכי יתאחזו בקרקע. הוא הטיף ביחוד לחיי כפר. יש אשר הופיע בבית כנסת בערי פולין, שם היו מרובים מ„אגודת האלף", כשהוא מטיף להם לחיבת ציון ומתווכח עם שלומי אמוני ישראל, המתנגדים לציון. הוא הביא למקומות אלה את בשורת ציון, סיפר על התעוררות היהדות החרדית לעבור לחיים חקלאיים בא"י, וכמה מנאומיו אלה היה גם מפרסם בעתונים. מעניין, כי באותו זמן כאשר פירסם אחד העם את מאמריו „האדם באוהל" ו„תורה שבלב" פירסם אבי מאמר שתכנו „מן האוהל אל הכפר", ובו הראה כי בניגוד לשיטת הרוחנית של אחד העם יש צורך בציונות שרשית, האחוזה בקרקע הארץ.

„בבואנו לבנות את ארצנו הקדושה — כתב — עלינו לשים עין, כי קיומנו יהא קיום של כבוד. אנו מברכים בברכת המזון „נודה לך ה' אלהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה", משמע מזה כי כל יהודי כאשר אכל את פרוסת לחמו בארץ נכר, נזכר היה בקשר הרוחני הנצחי, שבינו ובין ארץ אבותינו. ועתה עם בנין ארצנו הקדושה יש לדאוג לזה, כי ארץ ישראל תשוב להיות משכן מבטחים לנו ולזרענו אחרינו, ועלינו לבנות את המושבות בעמל כפינו".

בדברים לבביים ופשוטים אלה ביקש לעורר את הלבבות לציון, וביחוד רצה לעודד את ההמונים לאחר ש. י. ל. פרץ בפיליטונים שלו לעג לנסיונות של „אגודת האלף" ובעת ביקורו בוורשה אצלו התווכח אז עם י. ל. פרץ בענין זה וניסה לקרב אותו לציונות, אך לא הצליח בכך.

במושבה „עין זיתים" התנהלו משפטים בין הפועלים ובין המתישבים הראשונים של „אגודת האלף". אבי ברשימותיו מתעכב על פרשה זו ברחבה, והוא מדגיש, כי יש בריב הזה מהריב התמידי, שיש תמיד בין הישן והחדש, ומדור לדור עובר ריב זה, ומה שהיה חדש אתמול מתישן היום וחוזר חלילה. וכיון שאין רסן לרוח־אנוש.

על כן יש, היו ויהיו, תמיד „מתחדשים", והודות להם הגענו לידי הישגים גדולים וניכרים בכל שטחי החיים ובכל ספירות הרוח.

אך לא תמיד יש טוב בחדש. אדרבה, היין המשומר הוא היין המתוק והמשכר, ואם ידעת למזג את הישן עם החדש — במזיגה זו עשית מעשה גדול יותר בהרבה מאשר אם נאחזת בישן בלבד או בחדש בלבד.

הוא מספר בזכרונותיו, כי עשה הרבה כדי לקרב את הלבבות בין המתישבים אנשי „אגודת האלף" ובין הפועלים לוינזון ואחרים. אך לא עלה בידו, והמשפטים נמשכו ועלו בדמים מרובים לברון רוטשילד מצד אחד, ומהצד השני לפועלים, שהמשיכו בעקשנות את המשפטים בערכאות, מה שגרם לאבי עגמת־נפש מרובה.

מתולה

„יום גדול היה בשבילי היום הראשון להתנחלותם של המתיישבים על אדמת מתולה — כותב אבי ברשימותיו — ובדמעות גיל כתבתי על זה לקוראים בעתונים".

היה זה מחזה מרהיב לראות כיצד מתישבים אלה נושמים ונושפים כאשר הם חורשים באדמתם, והזיעה מכסה את גופם, והם עושים את מלאכת־החרישה מתוך זמר, שהם מפזמים להם כשעיניהם מאירות ונוצצות בשמחה.

הם מתרוננים, ומה להם העבודה הקשה ומה להם יסורי ההתיישבות, יסורי־הלידה הקשים, שהיו להם, אם הם באו עליהם על שכרם, שהם עולים על אדמתם הנכספת, והם מעבדים את אדמת הקודש, לאחר עריגה וכיסופים כה מרובים.

ואמנם היו יסורי־לידה קשים למושבה זו, כי מתולה היתה מיושבת דרוזים. הם עבדו חלק מאדמת ג'בר ביי הצידוני. אפנדי זה מכר את קרקעות מתולה ליהושע אוסובצקי, כדי להפטר מן השבט העז, שהיה מתמרד נגד בעל הקרקעות.

רבים מתחו בקורת על אוסובצקי, שהניח את כסף הנדיב על קרן הצבי, ברכשו את אדמת מתולה מג'בר ביי. מותחי הבקורת לא האמינו כי אכרינו יוכלו ביום מן הימים לשבת בשלוה תחת גפנם ותחת תאנתם במתולה. כולם הסבירו כי עם הדרוזים אי אפשר יהיה לבוא לידי הסכם וכו'.

לעומתם טען אבי, כי צפון הארץ מוכרח להיות מיושב על ידי יהודים. ארץ דן חייבת לשוב להיות את אשר היתה, כדי שנקיף את עמק חולה מכל עבר. מצב זה יאופשר לנו במשך הזמן להתנחל בעמק הצפוני, אחרי שניבש את ביצותיו ונכשירו להתישבות. ההיסטוריה תכיר תודה לאוסובייצקי היה מסיים אבי על זה שגאל את הגליל הצפוני.

ובאמת חייבים אנו תודה לאיש הברון, שבזכותו נכנס כל הגליל הצפוני בתחום ישראל. (כידוע השתייכו מתולה ובנותיה ללבנון, והמנדט הצרפתי פרש כנפיו על כל צפון הארץ כולל גם עמק חולה עד יסוד המעלה. רק אחרי משא ומתן ארוך ומיגע נצטרף הגליל העליון הצפוני לדרום הארץ, (בזכות מתולה, כפר גלעדי ותל־חי), להסכם שנחתם בין לונדון ופריס).

ההיסטוריה של מתולה הריהי אחת המזעזעות ביותר בתולדות גאולת הקרקע. הדרוזים היו מתנפלים על אכרי מתולה, כדי לסחוט יותר כספים מן הברון. אכרי

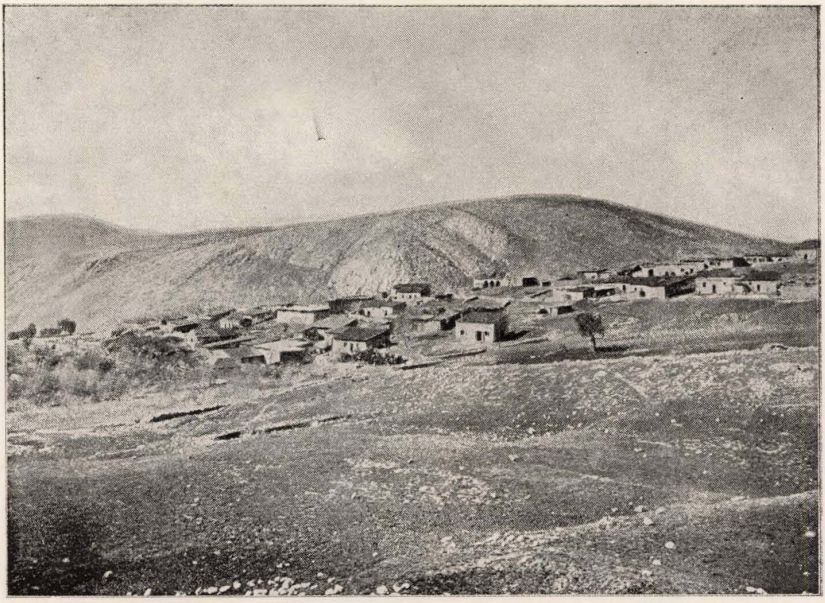

מתולה בשנת הוסדה 1896

חיים יאיר מובנהויז וארוסתו בת מתולה

הצפון היו מגינים על מושבתם והודפים את המתנפלים. אבי שיתף עצמו במלחמה, שהשתוללה אז על אדמת מתולה, הוא עודד את האכרים ככל אשר יכול והפיח בהם את התקוה, שלא ירחק היום והכל יסתדר לטובה.

למתולה היתה פרשת־יסורים משלה, זו פרשת גבורה שעדיין לא נכתבה כראוי אצלנו, מערכות הדמים נמשכו כמה שנים, אבי ציין בכתבותיו, כי שטחי הקרקעות היו מפוזרים במקומות רחוקים זה מזה, והאכרים היו נוהגים לצאת לחרוש את אדמתם בצוותא לשם בטחון.

מתהום הנשיה בוקע ועולה מתוך מאמריו של אבי בעתונים שמו של יהושע אוסובצקי, מחמת שהסתכסך עם אכרי ראשון לציון העבירו הברון למתולה. אבי גם סלח ליהושע אוסובצקי את יחסו לאכרי ראשון לציון. הוא היה אומר: „זה אשר גאל את חבל דן שירת את עמו וארצו כהלכה, ובזה גם כיפר על כל מעשיו הקודמים".

כשנכרת השלום הסופי בין הדרוזים ובין האכרים בנוכחות פקידי הברון ועושי דברו בארץ היה אבי מאושר. הוא חגג את חגה של מתולה וציין, כי „שלום זה הנו אחד המאורעות החשובים של הגליל העברי".

פרק ממלחמת האכרים והדרוזים ימצא הקורא ב„אופק" (קול הגליל) מפרי עטו של בן מתולה, הסופר והחוקר ד"ר יעקב הרוזן. גם שירו של המשורר יעקב רמון בקובץ זה היא אפופיאה של גבורת הגלילים [1].

כעבור זמן קמה מחלוקת חריפה במושבה הגלילית. האכרים שהיו מאוחדים בהגנה על מתולה, ויחדיו זרעו בדמעה וקצרו ברינה התפללו כולם כאחד „משיב הרוח ומוריד הגשם" בחורף, בקשו טל שמים בקיץ — אך נחלקו עד מהרה לשני מחנות מתנגדים אחד לשני מסביב ל„קדושה". החלק האחד כלל את חסידי מלוכה נלהבים, השיבו לעומתם: „נעריצך ונקדישך כסוד שיח שרפי קודש". הראשונים רוממו ושיבחו הם הדגישו לכן בתפילתם את „כתר יתנו לך מלאכים המוני מעלה" בעוד שאלה את ה„כתר", האחרים את ה„סוד שיח". מחלוקת זו הפכה עד מהרה לפילוג בין האכרים. אלה דבקו בנוסח שלהם ולא רצו בשום פנים לוותר על נוסח אשכנז, והמתפללים בנוסח ספרד לא הסכימו אף הם לשום ויתורים, וכל צד הגיש תזכירים ותבע את זכויותיו.

אבי הצטער מאוד על המחלוקת, המשחיתה את אחדות האכרים. הוא ניסה להכנס בעובי הקורה ולהשלים בין המסוכסכים, הוא גם הצביע לפני המתנצחים על נאמנות אכרי יסוד המעלה לאחדות — לטובתם קבלו עליהם את מרות הרבנים ועברו כולם לנוסח ספרד. אך ההתפלגות במתולה קבלה צורה חריפה יותר, שום פרשת שלום לא הניחה את הדעת. לבסוף פנה חלק מחסידי ה„כתר" דרומה ויסדו את יבניאל. שם התפללו כאוות נפשם. מתולה נשארה „ספרדית", והשלום חזר בארץ דן.

קשרי אבי עם מתולה נתהדקו אחר כך עוד יותר, אחרי שאחי חיים יאיר נשא

לאשה את מתיה, בתם של אייזיק שלמה ומניה ביילה בקמן ממיסדי המושבה. הם נודעו לתהלה בין האכרים על ידי חריצותם והיו חרדים לדבר ה'. האם מניה בקמן היתה מספקת שומן של אווזים לרבי רפאל הדיין, רבה של צפת. בנם אבנר היה גבור העשוי ללא חת ושומר ראשי של המושבה מתולה, הדרוזים וערביי המושבה הלבישוהו עביה (גלימה) רקומה זהב וכנוהו „שיך אל שאבב", אך הוא נגדע באביב ימיו בשנת העשרים ושתים לחייו. שתי בנות היו להם עוד מלבד מתיה, והן: יוכבד, שנישאה לסופר אברהם ליודיפול וסגולה, שנשיאה לחיים רזילי מנהל כללי של „אגד" ואח"כ מנהל משרד התחבורה במדינת ישראל.

וכך נתקרב אבי עוד יותר אל ציבור האכרים ונעשה כאחד משלהם, עקב בדאגה ובחרדה את התפתחות המושבה. מתולה השתרעה על גבעת עיון ואדמותיה היו מרוחקות מן הבתים. ה' ברך את המקום בכל טוב, מעינות מים רבים מפכים בסביבה, אך אל מרומי הגבעה לא הגיעו, והאכרים הוכרחו במשך שנים רבות לדלות מים מן המעין ולהעלותם על גבי חמורים למושבה. מתולה גם נשארה בודדת ומרוחקת מן הישוב מהלך יום מצפת ויום ומחצה מטבריה בעגלה או בסוס. לתוצרת המושבה לא היה שוק, והאכרים היו מוכרחים להסתפק רק בפלחה. הם קיימו יפה את מצוות המקרא: „עובד אדמתו ישבע לחם", הווה אומר, כי יותר מלחם לא היה בבתי האכרים... מצב זה גרם שכמה מן המתישבים עזבו את המקום. אחרים באו במקומם, אך המצב נשאר כאשר היה. בינתיים שקטו הרוחות בסביבה. הדרוזים לא התנפלו עוד על האכרים, ואלה המשיכו לחרוש את שדותיהם, כדי לאכול לחם צר ומים לחץ.

בימי מלחמת העולם הראשונה סבלה מושבה זו, שנמצאת על גבול סוריה, ועם תום המלחמה, כאשר במשך זמן־מה לא ידעו בבירור בידי מי יהיה השלטון בצפון הארץ וההתנפלויות מצד השכנים על המושבה נתרבו, עזבוה כמה מתושבי המושבה, ובמקומם השתכנו שם בבתיהם חברי „השומר", אשר היו שומרים על רכוש במקום, ביחד עם יתר התושבים שבמתולה, ועם גמר מלחמת העולם, בכ"ד תשרי תרע"ז, נוסד ע"י אותם חברי „השומר" בקרבת מקום „כפר גלעדי" ואחר כך נוספו עליהם גם צעירים מעולי לטביה.

למתולה לא שיחק המזל. הנקודה היא מרוחקת, ולא כל מתישביה הראשונים אזרו כח ויכלו לעמוד באומץ נגד ההתנפלויות התדירות ולשאת בסבל הרב ובחיים הקשים, אשר היו דורשים קרבנות ללא־הרף, כמה מהם לא עמדו בנסיון ועזבו במשך הזמן את המושבה ונדדו לארצות־רחוקות, ואפשר למצוא ממתישבי מתולה בארצות רבות, כי הם נתפזרו בעולם, אך מדינת ישראל חייבת להכיר תודה לאותם המתישבים הראשונים, ביניהם יצחק חיותמן, אברהם קאסיטיצקי, אליעזר כהן מאיר פרידמן, אייזיק שלמה בקמן. ביניהם יש לציין במיוחד את ר' אליעזר רזניק שהיה ממיסדי מתולה ועבד בה מיד בהווסדה בניהולו של אהרן אהרנסון וכאשר תקפו הדרוזים אריסי האדמה את המושבה השתתף בקרבות ההגנה. מאישיותו נתרשם אבי מאוד[2],

והוא מציינו ברשימותיו כאדם בעל אופי טהור, שעוז רוחו בא לידי גילוי מפתיע בכל פעם כאשר נשקפה סכנה למושבה. הדרוזים השכנים היו עזי־נפש, והיו ביניהם הרפתקנים שלא חששו משום הסתכנות והתנפלו מדי פעם בפעם על המושבה. עובדה אחת המובאת אצל אבי ברשימותיו יש בה כדי להגדיר את אופיו של איש זה, שהיה עשוי לבלי חת וחייו עטורים בהוד־האגדה, כפי שנרקמה על גבורי־ישראל.

בנו של אליעזר רזניק, הד"ר יעקב הרוזן, התמסר אחר־כך לחקירה היסטורית, ובמחקריו העלה באופן ממצה את דמותו ההיסטורית של דון יוסף הנשיא. הוא גם מעלה מתהום הנשיה כמה דמויות נשכחות ובספריו ומחקריו המרובים הוא זורק אור על כמה פנות עזובות בארץ.

ביקוריו של הברון רוטשילד בארץ־ישראל

התעניינותו של הברון בנימין (אדמונד) רוטשילד בארץ־ישראל, אשר הביאה אותו במשך השנים לידי השקעת מיליונים מרובים מתחילה בשנת תרמ"ג (ספטמבר 1882). בשנה ההיא נתקבל לפניו ר' שמואל מוהליבר, שגולל לפניו את פרשת הציונות הדתית.

גם שליח האכרים יוסף פינברג מראשון־לציון התייצב לפני הנדיב, הוא הסביר לו מה עושים המעפילים בארץ אבות. מני אז מתחיל הברון להתענין בישוב ארץ ישראל. ביקורו הראשון של רוטשילד בארץ חל ב־5.5.1887, ימים אחדים לפני ל"ג בעומר שנת תרמ"ז.

אבי היה אז אברך צעיר בן כ"ב שנה, אך כבר יצאו לו מוניטין בעתונות כבקי בכל שטחי החיים של היישוב היהודי, הודות לרשימותיו ולידיעותיו שנתפרסמו. כשנודע לו בצפת על בואו של הברון אדמונד רוטשילד, ירד במהרה ליהודה, ומשם תיאר לקוראי „המליץ" את הופעת הברון ל ח ו ף י פ ו.

רק אם נביא קטע מאותו תיאור נוכל להבין עד כמה החשיב אבי את שליחותו העתונאית ועד כמה ידע לתאר לקוראיו את ביקור א ב י ה י ש ו ב:

בעתונים מהזמן ההוא, אנו קוראים מפרי עטו את התיאור דלהלן:

„מבלי שים לב אל עמל הדרך ואל הנדודים, אשר שבעו במשך עשרת הימים אשר עברו ארחות ימים ברוח סועה וסער, לא נתנו הנוסעים הנכבדים מנוח לכף רגלם וחשו ולא התמהמהו לבוא ולראות בעיניהם את כל המקומות והדברים הקדושים והיקרים לנפשם, אשר להם יקריבו קרבנות מכספם ומזמנם ומבריאותם.

ביום הראשון בשבוע, ז' אייר בבוקר, עמדה על עגנה, בקרבת הצורים הנשקפים על פני יפו, אנית־קיטור מן האניות אשר לחברת „לאיד". בין המון הנוסעים האחרים נראה איש גבה קומה ודל בשר, לבוש בגדי הדרך ועל ראשו מגבעת אנגלית. פניו החדים מוקפים זקן עגול וקטן ועיניו כעין התכלת מפיקות מחשבה. רגע אחד השקיף הנוסע על פני העיר יפו, אשר התנוססה לפניו כיפעת אור בוקר, ופתאום הפך פניו אל אשה כבודה אחת אשר עמדה אצלו:

„עת לרדת אל סירת הדוגה" — אמר.

הברון אדמונד רוטשילד

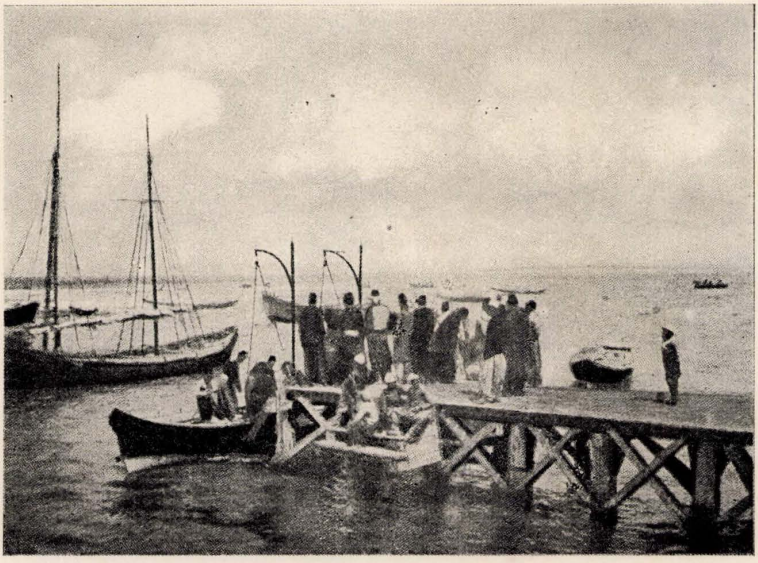

נמל יפו, בעת ביקורו של הברון

— „הנני, הנני, נמהר, נחושה" — ענתה היא בענוות חן ומשתי עיניה המלאות זיו ומפיקות נוגה זלגו שתי דמעות על חלקת פניה הטהורות כעצם השמים לטוהר.

— למה תבכה האשה, ועל מה תרדנה עיניה דמעה?

ותהיינה בשתי הדמעות האלה, לא כשתי טיפות מי־ראש, כי אם כשני כוכבים מזהירים, אשר נפלו על פני גלי הים וגליו לקחום וישאום.

הה מי יתן ויהיו שני הכוכבים האלה נר לרגלנו ואור לנתיבתנו, עד באנו ועד הגיענו אל המטרה אשר הצבנו לנו".

ברשימותיו האחרות תיאר אבי את ביקורו של הברון ורעיתו בירושלים ואת המלון „אשל ירושלים" של קמיניץ, אשר בו התאכסנו האורחים החשובים. שם קידם את פניו מר נסים בכר, המנהל הראשי של „חברת כל ישראל חברים".

ביקור הברון אז בארץ הפך להיות מאורע אשר ריתק אליו את כל אכרי יהודה והגליל. אבי מתעכב על כך במיוחד גם ביומניו ומסביר כי המסע האמור היה נקודת מפנה לתכנית ההתישבות בארץ. לכתחילה — מסביר הוא — אמר הנדיב לברר את טיב הקרקע כדי לדעת, עד כמה נכונה דעת מומחים שמסרו לו, כי:

— „כל האדמה הפוריה במחוזות הראויים לעיבוד תפוסים בידי אוכלוסי הארץ, והיתר, זה שניתן להשיג, היא אדמה צחיחה ובלתי ראויה לעיבוד, שממה — במובנה המלא של מלה זו. האדמה לא תוכל לכלכל את אכריה, וכל הרעיון של התישבות חקלאית בארץ, הוא רעיון שוא".

מלבד חשש זה היה אצלו חשש גם בנוגע למתישבים, היינו בשטח התאמתם וכושרם של היהודים לעבודה חקלאית, האם יש בכלל באפשרותם של עולי אירופה היהודים להתרגל לעבודה חקלאית באקלימה החם של א"י תחת השמש הלוהטת?

לאשרנו ולמזלם של אכרי א"י, עמדה הארץ ועוליה החדשים, שבאו בזמן ההוא להתנחל בארץ, במבחן. — הברון נתרשם מאוד מארץ־ישראל והוא כתב אז בפנקסו? „הארץ הקדושה היא נהדרה, מקסימה, והארץ הזאת מחבבת גם את העבודה הקשה ביותר על העולים, המלאים חיבה ומסירות־נפש לארץ האבות. אכן רואה אני, כי ארץ זו עתידה להשפיע השפעה חיובית גדולה על בני ישראל בכל מושבותיהם". הברון בא לאחר ביקורו זה לידי מסקנה, כי יש להתמיד בקנית קרקעות ויש לישבם, ויש צורך לתקוע יתדות של התישבות בכל חלקי הארץ, גם בצפון (מתולה), וגם בעבר הירדן (גולן), ושיש לצרף את קרקעות היהודים לגושים, ויש צורך להתענין בכל חלקה וחלקה, וצריך להתמיד בעבודה.

לנס הופעתו של הברון רוטשילד ועזרתו המתמידה למושבות יהודה והגליל ולהתישבות בעבר הירדן, הקדיש אבי אז כמה מאמרים, שתיאר בהם את פגישותיו עם הברון. „יהיה זה אחד מפלאי ההשגחה העליונה — כותב הוא — כיצד כיסופים לאדמת ארצנו הקדושה, כיסופים שהיו נרדמים בלבבותיהם של אנשי עליה מדור לדור, מצאו להם מסילות בדרך מופלאה בלב אדם יקר זה".

מתוך שיחות חטופות עם הברון רוטשילד הסיק אבי, כי מצא בו „אדם בעל לב ונפש המלא אהבה וחיבה אין קץ לארצנו הקדושה. קרקע בא"י, התישבות של מקומות שוממים, הפראתם מחדש לתועלת בנינו הבאים אחרינו, אלה הם הדברים שמעסיקים את מוחו ולבו של איש דגול זה, וגאולת הארץ היא אצלו בבחינת „שויתי את הארץ לנגדי תמיד!" הארץ היא חיי רוחו וחיי נפשו, ולזה יקדיש כספו, אונו ומאודו.

ביקורי הברון בארץ היו השמן למאור נפשו והוא שימש מופת ודוגמא לרבים. בכל פעם מדי ביקוריו התבונן למפעליו ושש לראות את הפרחתה של הארץ וכיצד אכרי ארץ־ישראל הולכים מחיל אל חיל ומחיים את שממות ארצנו.

אבי שמח על כך, שגם מצא אצל הברון אוזן קשבת לרעיון הפרודוקטיביות, להיטיב את המצב של העבודה בצפת, ואמנם מציין אליהו שייד בזכרונותיו, כי הברון רוטשילד בחזרו מא"י כתב אליו, כי הוא התרשם בביקורו בצפת, כי יש צורך לחנך שם את הילדים לעבודה ולא לחלוקה".

„לדעתי — כותב הברון לשייד — יהיה צורך לנטוע הרבה תות בראש פינה ובזמן איסוף העלים וגידול תולעי המשי אפשר יהיה להעסיק את כל ילידי צפת. ואין לשכוח רעיון זה".

אבי שהכיר היטב את הברון מימי ביקוריו בארץ הוזמן פעם, בהיותו בפריז, כי יהיה נוכח בסדר ליל הפסח בבית הברון.

מרשימותיו מן הימים ההם נשתמרו אצלו הרשמים מסדר ליל פסח זה.

„היה זה מחזה מרהיב עין — רושם אבי — להיסב בסדר ליל פסח בבית הברון אדמונד. בבואי מבית הכנסת בליל התקדש החג היה חדר השולחן מואר לא רק בפמוטין של כסף וזהב, כי אם גם בפמוטי נחושת, בפיטורי ציצים ובתגי־תגין של קישוטים מדויקים ומחושבים להפליא. המצות, המרור והחרוסת ערוכים היו אצלו בקערת חרסינה עתיקה שהיתה שייכת בשעתה למשפחת אזולאי. בעיר פרנסו שבאיטליה חי לפני חמש מאות שנה אמן יהודי מספרד, שיסד בית חרושת לחרסינה, הוא השתייך למשפחת אזולאי, שהוציאה את הרבנים הגדולים ר' אברהם אזולאי בעל „אור החמה" ור' חיים יוסף דוד אזולאי בעל „שם הגדולים".

יפות היו גם הכוסות המוצגות לאורך השולחן, כולן עשויות מעשה־ידי חושב עתיק, העוטה זוהר אגדי, מעשה־ידי אחינו מתימן. הגדות המצוירות והמקושטות בהידור עתיק הוסיפו אף הן לעריכת סדר פטריארכלי, סדר עטור רומנטיות שהיתה כה אפיינית לברון אדמונד רוטשילד, שהיה גם חובב אמנות מפורסם.

כאשר הברון הגיע בהגדה של פסח ל„לשנה הבאה בירושלים", פרש על פני השולחן את מפת א"י, ושאל את אבי על כל נקודה ונקודה שבישוב. וכל האורחים שהיו מסובים שמעו את כל הדו־שיח ביניהם מתוך הקשבה יתרה.

אבי הדגיש לא פעם, כי לא קלה היתה הדרך של ברון רוטשילד למן הפסיעות

הראשונות בדרכו להתיישבות א"י. טורח, משא ומריבה במעגל הלבטים של אכרי המושבות — אלה היו מנת חלקו של הברון. מדי פעם בפעם כאשר היה מבקר את הארץ הוגשו לפניו תעצומותיהם של אכרי המושבות, אשר לא היו מרוצים מן האדמיניסטרציה ומן האדמיניסטרטורים. אך הברון שאך חזון־ציון היתה יוקדת בעצמותיו, סבל את הכל מתוך דומיה.

רגילים לחשוב, כי הברון רוטשילד הגיע לרעיון ההתיישבות החקלאית בארץ ע"י הפגישה הדרמטית שבינו עם ר' שמואל מוהליבר, אך אבי שמע מפיו, כי עוד לפני הפגישה הדרמטית עם ר' שמואל מוהליבר כבר התענין בישובה של הארץ. אחד המשפיעים עליו בכיוון זה היה קרל נטר, מיסד „מקוה ישראל". הברון הצעיר שמע פעם את נאומו על ייסוד ישוב חקלאי בארץ־ישראל ונתרשם ממנו.

לאחר שהרב שמואל מוהליבר ויוסף פינברג נשלחו אליו במשלחת והשפיעו עליו ועוררו בו ענין רב למפעל הישוב בא"י, החל להתענין במצבם של אכרי זכרון יעקב, ראשון לציון וראש פנה. הוא הוציא אח"כ מיליונים רבים להחזקת מושבות אלו, גם הקים את היקבים הגדולים בראשון לציון ובזכרון יעקב[1].

בשנת 1887 כאשר הגיע לכאן בספינת־הטיולים הפרטית שלו, בשמעו על קשיי התחבורה בארץ, בשנים ההן, כאשר לא היו עדיין דרכים סלולות וכבישים מתוקנים, הביא עמו באניה גם כרכרה רתומה לסוסים, ובה ערך את מסעותיו מעיר לעיר וממושבה למושבה.

הברון היה נוהג לכבד את המבקרים אצלו, באופן בלתי צפוי, ב„מפת א"י". מפה גדולה, אשר ערך לעצמו, והיה תמיד לוקח אותה ופורש אותה על כל השולחן, כשהוא מביט בה ומראה לאורחים כל פרט ופרט שבמושבותיו ביהודה, שומרון והגליל.

הברון רוטשילד היה „כובש השממה" בארצנו. אבי הישוב החקלאי הדואג להמציא לארץ כל פרי וכל זן חדש וכל המצאה ומכשיר חדש בחקלאות, בפרדס ובשדה, בכרם ובתעשיה. הוא היה החלוץ שהכניס לארצנו את השיטות המודרניות בחקלאות, בהקניית הליכות עבודה למקצועותיה, ביעור ובניקוי, בייצוב חולות ובקידוח בארות, במיכון עבודה והכשרת שטחים ובעיבוד הקרקע.

היה זה בשנת תרמ"ז, אחרי שנות הפוגרומים ברוסיה בחסותו של אלכסנדר השלישי, כאשר עשרות אלפים יהודים ברחו אז מרוסיה והתגוללו בחוצות לבוב קראקו וברודי. ר' שמואל מוהליבר עזב את קהילתו כשהוא נודד ממקום למקום אל גדולי היהודים באירופה, כדי לבקש עצה ועזרה בעד פליטי הפרעות.

בגרמניה בין העשירים הגדולים שבין היהודים, שהביטו מלמעלה למטה על יהודי מזרח אירופה, לא מצא הרב מוהליבר אוזן קשבת. אך משבא לצרפת הצליח לענין בכך את הרב צדוק הכהן ואת הנדיב והעשיר ר' מיכל ערלאנגר. שני אלה היו חדורי האידיאה של שיבת ציון, שכבר הדהדה אז בחללו של עולם, והם סידרו

לו ראיון עם הברון רוטשילד הצעיר, והוא הראה מיד התעניינות מרובה בכל מה שנוגע לגורל היהודים בכל מקום.

היה זה ביום הראשון של חג הסוכות תרמ"ג שנתקיימה השיחה ביניהם.

— מה משאלתך אדוני הרב? — שאל אותו הברון, ור' שמואל ענה לו:

— אדוני הברון! לפני שולחנך מופיעים אצלך לפעמים צירי ממלכות, שליחי עמים חזקים, מנהלי מוסדות פיננסיים ובנקים גדולים, הם מופיעים לפניך עם הצעות לבנות מסילות ברזל, לחפור תעלות וליישב מקומות שוממים, כולם באים אליך מזוינים בתכניות רבות, ובדבריהם הרמים הם מבררים לפניך את תכניותיהם ואת הרווחים הגדולים בעתיד. אך אני הפעם בא בשם עם עני ואביון, אך בהצעתי אין ריווח כספי, לא רק כספי וחמרי, כי אם ריווח רוחני עצום, כי אושר רם צפון בה לעמנו, ואם רק תאזין להצעתי ותקדיש את הונך לתועלת עמך כדי להחיות את הארץ השוממה הרי תחול עליך ברכת העם!

דברים אלה עשו רושם חזק על הברון, וכאשר חזר רבי שמואל אחר כך על הצעתו כיצד ליישב את ארץ־ישראל הקשיב הברון בתשומת לב, העיר הערות, ואז נפל הגורל: הברון החליט מאז להקדיש חלק הגון מהונו לשם בנין הארץ.

פעולותיו של „הנדיב" התחילו בראשון לציון. ביחד עם הכסף זיכה את אכרי ראשון לציון גם במדריכים, ששלח אליהם מפריז, מתחילה גנן מומחה ואח"כ פקידים — אמרכלים, שהיו מביטים על אכרי יהודה מגבוה, וכיון שבין אכרי א"י נמצאו גומרי אוניברסיטאות וכו' אשר לא סבלו זאת, החלה התמרמרות שהביאה אח"כ לידי „מרד הבלו"יים".

בפעם הראשונה ביקר הברון ורעיתו בא"י בשנת תרמ"ז, שלשה שבועות אחר חג הפסח. שרוי היה אז ברוגז על אכרי ראשון לציון ובפירוש ביקש, כי לא יערכו לו שום קבלת פנים רשמית, אך אכרי ראשון לציון לא שמעו לו, ומשנערכה קבלת הפנים, דיבר בלבביות רבה.

מיד בנאומו הראשון הצהיר הברון הצהרה, כי הוא התפלא לראות נשים המלובשות ע"פ האפנה של פריז. ואמר במפורש: „ומה עגם עלי לבי בראותי פה באה"ק נשי־אכרים, והן „אינן משגיחות על הצניעות".

וכאשר ערכו אז לכבודו את המחזה „זרובבל", משרק נגמרה הצגת המחזה, פנה שוב הברון בדברים נרגשים לנשי האכרים:

„ביד הנשים והאמהות יש דבר יקר ונכבד מאוד והוא חינוך הנוער, חינוך הילדים, אשר עתידים להיות אזרחי הארץ הקדושה. שמורנה על אישון־העין של העם ישראל, שמורנה על מסורת האבות, תראו נא כי כל ילד ידע את מצוות התורה, אל נא תשכחו, כי אך זרק בזכות התורה הננו מתקיימים בגלות זה כאלפיים שנה, ושיותר משאנו שמרנו את המצוות שמרו המצוות אותנו, כי התורה הרי היא מקור המוסר והמדות הנעלות, ורק בכוח התורה הגענו עתה לארצנו הקדושה".

„תאמינו־נא לי שהנני עוזב תמיד עסקים רבים ומתפלל שלש פעמים ביום, ולכן תראו נא, כי בעליכן יתפללו גם הם שלש פעמים ביום, עזורנה לבעליכן בעבודתם בשדה ובכרם, אך מנענה עצמכן מדברי לוקסוס, שהם נגד דת תורתנו הקדושה".

ואל האכרים פנה:

בבואי למושבה הריני בא קודם־כל לבית־הכנסת של המושבה, ואם פוגש אני אכר יהודי, שבא מעבודת השדה והכרם והוא הוגה באגדות של הספר העממי „עין יעקב" הרי אני רואה בו מי שממשיך את המסורת של יוחנן הסנדלר ושל יצחק נפחא ואחרים שעבדו בזיעת אפם.

אבי ששוחח הרבה עם הברון רוטשילד בעניני הישוב רושם, כי עשר ידות יותר ממה שהביע בנאומיו בפני האכרים היה מביע בשיחותיו, וניכר היה, כי יקדה בו נשמה יהודית גדולה. משדיבר על המושבות שבארץ ישראל מיד היה מפיק מין אד־הזיה של בעל־דמיון, הרואה גם לעתיד את אותות־הימים רבי הזוהר, שעוד נכונים לנו.

לחנם — כותב אבי — היו מייחסים לו את העריצות של פקידיו, הוא התנשא תמיד על כל אלה, ומדי פעם בפעם בביקוריו באה"ק היה שש ושמח לראות את הצורה המתרקמת של ארץ־ישראל החדשה. ומה צהל לבו בביקורו האחרון בארץ בראותו מה שונו פני ארצנו, איך כל רגב אדמה שנגעו בו בעמל באהבה ובקרבן, שב לתחיה. הוא נוכח לראות, כי לא לשווא היה עמלו, כי גם בארץ קיבוץ יהודי, העובד ויוצר את תרבותו, את ספרותו ואת אמנותו.

אבי מסיים, אין ספק, כי בתולדות הישוב בארץ עומד הברון רוטשילד כאילן גדול. הוא עומד קוממיות בגבהו וגזעו מתרחב ועושה פארות ובדים וענפיו מרובים".

יש עוד לציין, כי גם בנו הבכור ג'יימס רוטשילד (נולד בשנת 1878 בפאריס) הולך בדרכי אביו וממשיך במידת־מה את מפעל חייו. הוא חונך באנגליה והתיישב בה. משנת 1929 היה ציר בית הנבחרים הבריטי. במלחמת העולם הראשונה היה קצין בגדוד העברי. הוא גם לקח חלק באסיפה הגדולה בלונדון בדרך להכרזת באלפור ב־17 לפברואר 1917. קשריו עם ארץ־ישראל החדשה הם חזקים: הוא נשיא הפיק"א עד פירוקה, ממנהלי חברת החשמל הא"י, מראשי האוניברסיטה העברית, נשיא הכבוד של „תרבות" באנגליה ועוד.

עם אכרי יהודה

גם אכרי יהודה היו בני טפוחו של אבי. אף עליהם הגן בכל מערכה לכן גם תפס אצלו מקום נכבד מרד האכרים בראשון־לציון נגד פקידות הברון. ומיחד הוא את הדיבור עליו ביומניו וברשימותיו. הוא היה אז אברך כבן עשרים ושתים, אך כבר היה מעורה היטב בחיי הציבור בארץ, לפיכך היטיב כל כך להביע את התמרמרותם של ראשוני הבלויי״ם הרגישים בכתבותיו השונות. פרשת המרד הסעירה מאוד את אבי. היא הניעה אותו לנקוט עמדה חיובית לגבי הנרדפים, על ידי כך מתגלות לנו השקפות עתונאי על עניני הציבור אז בארץ.

כידוע לא התנהגו רוב פקידי הברון בארץ לפי רוחו הנאצלת של אבי הישוב. הם ניהלו אמנם את המושבות בשם הברון. הם גם פזרו את ממונו ביד רחבה, אך הם לא היו חדורי הכרה לאומית במידה מספקת, ולא חדרו לתנועת התחיה. מכאן התנגשותם עם האכרים. הפקידים האלה, נהגו בתוקף והנהיגו שררה של אני ואפסי, הם גם התיחסו אל בני המקום כאל „נייטיבס״ של איזו מושבה נדחת באפריקה, או באסיה.

מפעם לפעם רצו פקידי הברון להוציא מי שהוא מן המושבה ולהרחיקו מן המקום. הם היו אז מכריזים על פלוני, כי הוא „ניהיליסט״ ומסוכן לחברה, ובכך הכשירו את הוצאתו. כן עשו לר׳ ישראל בלקינד הבילויי הנפלא והעשוי ללא חת, אשר גם לא נרתע מידם הקשה של הפקידות שהכבידה על האכרים. הוא ערך מכתב תלונה לברון בעצמו ובכבודו, הפרשה ידועה... כך היו רוב פקידיו של הברון, שנשלחו ארצה להוציא לפועל תעודה נשגבה, על אלה גם השליך הנדיב את כל יהבו. יוצא מן הכלל היה הפקיד ליאון, אשר גילה יחס של ידידות והבנה לשאיפות האכרים, והוא אמנם עשה הרבה למען פיתוחה של ראשון־לציון. ואמנם אבי מזכיר אותו לטובה ביומנו, ושיבח אותו על אשר גלה אומץ לב לחרוג מהמסגרת הצרה והמסורתית של הפקידות ולפעול בהתאם למצפונו ללא משפטים קדומים.

אך גורלו של ליאון נחרץ. נגדו התחברו כל אנשי הפקידות בארץ, הם הכריזו עליו כעל „משוגע״, חתרו נגדו עד אשר נשלח מן הארץ למגינת לבם של אכרי ראשון־לציון.

כשהגיע יהושע אוסובצקי למלא את מקומו תלו בו תקוות גדולות. אבי כתב

עליו באחת הרשימות שלו, כי „אוסובצקי כיהודי רוסי יבין ללב אחיו. הוא יבוא לעזרתם ויגלה ללא ספק יחס חיובי למעשיהם".

רק חדשים מספר עברו ואוסוביצקי נשתנה, ולאזני אבי שהיה מסייר במושבות, הגיעו ידיעות ברורות על התנהגותו התקיפה והגסה של אוסוביצקי, התנהגות זו הגדילה את התמרמרות האכרים וכל הפקידות הברונית הפכה להיות עוינת...

אבי רושם אז ביומנו כמה שורות על אותו נושא, והן מבטאות את הלך הרוחות בימים ההם:

„דואב הלב לראות כיצד יהודי רוסי, חובב ציון, רומס ברגל גסה, בשם הברון כביכול, את רגשותיהם העמוקים ביותר של אכרי ראשון־לציון, העושים ימים ולילות למען תקומת הארץ. גדולה מאוד הכלימה אשר תכסה את פנינו לשמע שמועות אלה, אך גדול מזה הכאב. השתלטותו של אוסובצקי על כל פינות החיים והתערבותו התקיפה בכל עניני הציבור לא תוכל לבשר טובות. וגדול הכאב, כי כל זה בא לנו מאת אחינו ובשרנו. אשר לא בוש לנהוג באחיו ביד רמה ובזרוע נטויה".

„אתמול הגיעה לאזני שמועה אשר החרידתנו ואמרתי להודיעה בכל כתבי־העת למען ידעו אחינו בני ישראל עד כמה רודים יהודים ביהודים ויורדים איש לחיי רעהו".

„והמעשה שהיה כך היה:

„אחד מתושבי ראשון־לציון חלה במחלה קשה והיה כפשע בינו ובין המוות. צווה, איפוא, לרתום את סוסיו, כדי לרדת ליפו לשאול בעצת הרופא. הואיל וענין של פקוח נפש היה הדבר, האיץ בסוסיו שעברו בדהרתם את סוסי מרכבתו של האדון הפקיד. לכאורה הכל כשורה, אך לא כן חשב פקיד הברון.

„הפקיד שנסע במרכבתו גם הוא בדרך ליפו נשתומם מאוד על „חוצפתו" של האכר. חשב, איפוא, בלבו והחליט: כל סוסי האכרים ימכרו ושוורים ינתנו להם תחתם. הם לא יוכלו, כמובן, לדהור ולהשיג את מרכבתו, והכל על מקומו יבוא בשלום. חשב וכן עשה. המכירה עלתה בהפסד לקופת הברון וההפסד יש, כמובן, לזקוף על חשבון האכרים."

האכרים ראו את עצמם במצב רע, וכדי ליצור דעת קהל להבראת המצב יסדו לעצמם אגודת „רודפי שלום", שמטרתה היתה לטפח יחסי ידידות בין החברים ולבלות את הזמן בחברותא, בקריאה ובעריכת נשפים והרצאות. גם אוסובצקי הצטרף אל האגודה, אך כשבקר באחת האסיפות ושמע בה בקורת על סדרי הציבור ועל התקלות שבסדרי הפקידות, עזב אותה בחרי אף ויסד לעצמו „אגודת רעים", שהציבה לה למטרה את בלוי הזמן והתענגות על תענוגות החיים. ההתפלגות וההתחרות בין האגודות השונות, החריפו מאוד. אבי ראה בכך „סכנה גדולה לאחדות הישוב", כפי שהתבטא באחת מרשימותיו, גם אגודות חדשות צצו פה ושם, אך הפילוג הלך וגדל. אז יצא צוו מלפני הפקיד:

א. לא ליסד אגודה חדשה בלא אישור מראש מפריז;

ב. אכר לא יהא רשאי לאכסן אורח זר בביתו למעלה מעשרים וארבע שעות בלא הסכמת הפקיד;

ג. אין לקבל פועלים לעבודה ללא הסכמה מוקדמת מאת הפקיד.

מובן מאליו שהצעת חוקה זו עוררה סערה. האכרים לא רצו ולא יכלו לקבל עליהם גזרות ממין אלה, והמערכה בין האכרים לבין אוסובצקי, הלכה וגדלה...

אבי שלבו כאֵב לו על בזבוז הכוחות לריק כתב:

„סטודנטים, בחורים משכילים, אנשים אשר היה נכון להם עתיד במקצועם, עזבו מאחורי גבם את למודיהם, לא חשבו על „תכלית" או על עתיד קל, והם באו לעבוד באהבה את ארצנו הקדושה. הם משתרשים בקרקע המולדת ומשקים בזיעת אפם כל שעל אדמה חרבה. הם עמלים קשה ובלב תקוה, כי למען העם ולמען הדורות שיבואו הם עושים זאת, וכי החרות שנשללה מאתנו בארצות הגולה תהא כאן מנת חלקנו. ולא כן הדבר. ברגל גאוה רומס שליח הברון, אוסובצקי, את רגשותיהם של המתישבים ואין לך הוכחה טובה מאשר ה„חוקה" החדשה שה' אוסובצקי הכין לתושבי ראשון־לציון.

„אמנם, אנו מכבדים את הברון ואת עזרתו לישוב, אך לא נכבד את שליחו המבקש להתעלל בבני הישוב הזה!„

אבי מסיק מכל מה שראה וחקר, כי הפקידות מכלה כל יזמה טובה של האכרים ומכניסה הלך רוח שלילי בקרבם. משטר פקידותי זה הוא גם מקור של כל מיני תקלות. ציבור האכרים משליך יהבו על הברון, והוא מתרגל לכולם. וזאת היתה דאגתו המטרידה ביותר של אבי. הוא חשש שמא יבולע לרוח החלוציות של האכרים. חשש זה מזדקר מכל רשימותיו ומאמריו, לפיכך היה לצד האכרים ותמך במרד נגד אוסובצקי. המרד הוכתר בהצלחה, ואוסובצקי הוכרח לעזוב את ראשון לציון. הפקידים הנשארים הפסיקו את התמיכה לאכרים, ותבעו מאתם להוציא מתוכם את ה„מורדים". מצב מדאיג זה איים ממש על הישוב, הילכך פנה אבי באגרת אל הרב הראשי צדוק הכהן, רבה של פריז ויועץ הברון בענינים יהודיים, והפיל תחינה לפניו, שיהא הוא ה„מליץ יושר" בפני הברון על אכרי ראשון־לציון. באגרתו הוא מלמד סניגוריה על עבודת האכרים, ומסביר גם כיצד נצטבר הזעם בלבם, באותה הזדמנות השתדל מחבר המכתב להסביר, כי אנשי ראשון־לציון נפלו קרבן למשפטים קדומים, שסילפה את דמותם האידיאלית של „אוסטיודן" (יהודי המזרח). יהודים אלה טען אבי, מהווים הם חומר מצויין לישוב בארץ.

„אכרי המושבות — ממשיך אבא באגרתו — אינם ניהיליסטים רוסיים, כפי שמנסים להשמיצם בחוגים מסויימים. הם יהודים טובים ונאמנים המבקשים לעבוד את האדמה ולהוציא ממנה את מחייתם. אנשים אלה אם הם מופיעים בקומה זקופה

הלא לכבוד לנו! כי מה בקשו הגויים שבקרבתם ישבו? להנמיך קומתם ולדכא את רוחם.

„טעות גדולה נשתרשה בקרב הפקידות של הברון, החושבת, כי יהודי המזרח האלה כל יעודם בחיים הוא לבקש נדבות ולקבל אותם מידי יהודי המערב, ובגלל כך עליהם להתרפס בפני אדונם. לא התרפסות דרושה לנו פה בארץ, כי אם קומה זקופה.

„לא נצטערתי מעודי, כמו שאני מצטער עתה, על אשר אירע במושבה, אך יש גם להבין ללב האכר. אסור לדכא בו את ההרגשה, כי הוא רשאי להחליט על גורל עצמו.

„הברון, אשר בעל לב הוא, יבין כי לא בו מרדו האכרים כי אם בשליחו אשר סלף את פקודותיו ועורר את זעם ההמונים בהתנהגותו הגסה והשפלה.

„הנני מפיל את תחינתי בפני אדוני, כי יעשה חסד עם הישוב הזה, אשר נועד לגדולות ויפיל תחינתו בפני הברון המכובד לבל ירע לבניו־אוהביו".

קשה לדעת כיום מה שוחח ר' צדוק הכהן עם הברון, אך הפקידות לא שונתה לטובה. אוסוביצקי הועבר הגלילה ואת מקומו ירש בלוך שהיה עריץ יותר מקודמו, ורוח האכרים נסערה מחדש.

אתחלתא דגאולה

לבטי העליה בימים ההם

המושבות בהווסדן היו בפני אבי כאתחלתא דגאולה. כסמל היו לו הופעתם של הבילו"יים, אשר יצאו בסיסמא: בית יעקב לכו ונלכה. סיסמא זו היתה לאברך הירושלמי שנכסף לראות את ציון בגאולתה לסם חיים. כל יהבו השליך אבי על פתח־תקוה, ראשון־לציון ביהודה, זכרון־יעקב בשומרון וראש פינה בגליל. הכפר העברי שקם מחדש בארץ אבות, השדות, הכרמים והחורשות, העוטרים את הכפר, הכניסו רוח חדשה בקרב העלם בעל הנפש הרגישה. רשמים אלה עשו עליו רושם כביר בל יימחה. בכתבותיו וברשימותיו מארץ־ישראל שפירסם אז בעתונים הביע במקצת את התפעלותו והתרגשותו:

„הבילו"יים — כתב אז — חרתו על דגלם את הסיסמא של בנין. הם באו לארץ בלי אמצעים, רק בכוח השאיפה, זה היה רכושם היחידי, זיקי אהבה היו להם, לארץ־האבות, וכאשר התפזרו על פני מושבות יהודה, שימשו לדוגמא ליתר בני העם בגולה, היו קול־קורא חי, הקורא לקהל: חושו לארץ האבות, בואו לבנות את ארצנו. ובני הגולה ענו אף הם: הרגעו בני בילו"י אהובים, אנחנו לא נרגע, לא ניתן לכם להיות בודדים במערכה".

מצבם הקשה של האכרים עם תחילת התנחלותם ביהודה ובגליל הטריד את מנוחת אבי, הוא היה מבקר במושבות, ואת כיסופי נפשו היה מתנה בעתוניו, כדי שבתפוצות ישראל ידעו מכל מה שמתרחש בארץ. כסופר וכעתונאי לא יכול היה לשבת במנוחה בצפת. היה יורד לראש פינה, ליסוד המעלה ולמשמר הירדן, מתולה וכמו כן במושבית יהודה, בפתח תקוה וראשון לציון, כדי להכיר את אחיו האכרים, המחדשים את תפארת החקלאות העברית.

והנה קפצה רוגזת השלטונות התורכים על המושבות, אשר אמרו כנראה להפסיק את הבניה ואת תנועת ההתנחלות היהודית על ידי איסור העליה, אם לא יכנסו יהודים ארצה, לא תיכון עוד כל התישבות יהודית, „הבה נתחכמה" בנוסח תורכי.

כל אלה גרמו דאגה רבה, והיא שהלכה והעיקה על אבי מאוד, ובשום פנים לא היה יכול להתפשר עם הגזרה הנוראה. הוא רואה את הפסקת העליה כאסון לאומי. „הדבר אשר נגיד — כותב הוא — הוא כקול קורא אליכם אחינו בני ישראל" אחרי

כן הוא מסביר: „זה כשנה ועוד יותר החלו תושבי רוסיה ורומניה לנוע ממקומם ולנוד ממושבתם לשוב אל ארץ אבותינו. ויהי כל איש נכה הרוח אשר העוני והמחסור השליטו בו חזקם והציגוהו ככלי ריק, נבהל נחפז במקלו ותרמילו, לעוף במעוף לארץ הקודש".

„עתה נעברה נא לראות את שלום אחינו הטבועים בלב ים; והצפוים אל מות במים אדירים, אשר עוללה להם הפקודה האיומה מקאנסטאנטינאפאל, „שלא ליתן לגולי רוסיה ורומניה לעבור בגבול סוריה" וזה דבר המקרה: לפני עשרה ימים הביאה אנית הקיטור כמאה וחמשים איש לחוף בירות, וירדו אל תוך ספינה קטנה, למען יוכלו להגיע קרוב אל העיר, ויגשו השוטרים בבהלה ויהדפום בחזקה, ולא הועיל כל הון, ותועפות כסף, כאשר עד כה התרפסו ברצי כסף, וישובו הנחלאים וידיהם על ראשם, ואחרי שני ימים אשר תעו וינועו על הים השירו אנית הקיטור ללכת לחפש מקום לרדת שמה ..... ומי יודע לאיזה חוף יוכלו עתה לרדת? כי חופי סוריה לא מהרה יפתחו לפניהם; כל לב דוי, כל עין תרד דמעה, וכל עפעף יזל מים, לשמע מצבם האיום המכאיב לב ומרגיז נפש, שקועים הם בים צרה, אין להם לפנות ימין ושמאל, אנא יבואו? מטה לחמם מהם נשבר, מבצר מעמדם פור התפורר".

ומענין הדמיון הרב שהיה בגזרות העליה של התורכים לשיטת הסרטיפיקאטים של ממשלת המנדאט, כנראה, שאין חדש תחת השמש...

ואבי, הכואב את שבר בת עמו ראה גם את גורל אחיו שכולם כרובם עדיין בארצות הגולה. הוא מתנה גם את שברם של אלה, הנכספים לעלות ארצה, אך גזירות העליה אינם מאפשרים להם לחונן את ארץ אבות.

„מה נורא מצב ישראל בימינו אלה — כותב אבי — צרות רבות ורעות שתו עלינו, מעבר מזה המה נרדפים ונחלצים עשוקים ושדודים מאת צורריהם בנפש האנטיסמיטים, ומעבר מזה יעיקו עליהם חוקים מגבילים ומשפילים, ועוד יגדל הכאב אם גם אחינו בשרנו בקושרים להכאיבנו ולהשתמש באסון אשר קרה לבני בריתם, וללכת בעקבה עמם ולגזול בשיטותיהם האחרונות

והוא ממשיך לתנות את צרות האומללים בגולה בלשון ציורית:

„מדי יום יום יגיעו הנה מכתבים מאחינו מרומניה מלאי קינים הגה והי, במו יתאוננו על קשי יומם ושואלים עצה משאריהם ומיודעיהם מה לעשות. כי נכרת אוכל מפיהם יאינם יודעים אנה לפנות לבקש מנוס בצר. ותכל נפשם לשמוע אם כבר בטלה הגזרה מרגיזה והותרה העליה לארץ הקדושה. ומה נענה להם? כי אבדה עצה מנבינים: מי אכזר יאמר לזעומי ה' אלה — שבו בארצכם ותנו גופכם למכים ולחייכם למורטים ושאו חרפת רעב! כי בעינינו יפלא איך יכלו לשבת על מקומם ולשאת ולסבול עמל ויגון. לחץ ובוז ולעג ולא ברחו משם אל אשר ישאום עיניהם. ולעזוב מקומם לא ידענו אנה ישאו רגליהם, אם להט החרב המתהפכת של האיסור שוכן עוד מקדם לגבולי סוריה ופלשתינא".

הנה כך, כאב אבי את כאב רדיפות היהודים בארצות מושבותיהם וכאב הגבולות הסגורים של הארץ, היכולה לקלוט אותם, ובגלל גזירות שונות אינה קולטתם.

יש בקורספונדנציות הללו של אבי חומר אקטואלי, דומה, כאילו נכתב זה תמול שלשום. שההיסטוריה היהודית כאילו חוזרת היא על עצמה, ומה שהיה בעבר הולך ונעשה שוב לנגד עינינו ורק לאחר שקמה מדינת ישראל קרעה את הגזירות האיומות והכריזה על פתיחת השערים לפני כל בני ישראל.

אבי מתמרמר מאוד על אותם היהודים, שהם יושבים להם שאננים בארצות הגולה ואינם מחפשים מוצא כדי להגיע ארצה. הוא אף מוחה נגד הרבנים, העוסקים בענינים של מה בכך, ואינם חשים כי הקרקע בוערת תחת הרגלים, אף הויכוח מסביב לגאולת הארץ, שהתעורר בכל חריפותו מטריד את אבי, הכותב:

„לדאבון לבנו אין חולה על שיבת עמנו: האדירים לא ידעו מחסור ולחץ, ולא ירגישו מכאובי בני עמם וממונם חביב עליהם, ולא יאבו להוציאו למשען אחיהם האומללים. גם הרבנים עוסקים באיסור והיתר ובסברות וחריפות, ולא יתנו לב להועץ ולפעול לחלץ מצרה נפש אחיהם ולהציל את היהדות כולה מכליון חרוץ. ושאלת היהודים נתנה בידי בני הנעורים, כותבים כתבי עמל ומתפלפלים ומתוכחים במכה״ע לנצח זה את זה בפטפוטי מלין בעלמא. זה יאמר, כי דורשי ישוב הארץ אשמים, כי יצא דבר התוגר למחות ביהודי רוסיה ורומניה, לבוא להאחז בפלשתינא וסוריה, יען הפריזו על המדה ויחלמו חלומות בהקיץ ממלכות יהודית עומדת בפני עצמה, וכי נחוץ ללכוד את הארץ ביד חזקה ובזרוע נטויה, וזה יאמר, כי נוטרי התורה הקופאים על שמריהם בערי הקודש, החיים מן החלוקה, המה צרה עינם בהחדשים מקרוב יבואו לעבוד את אדמת הקודש, ויפחדו פן יבולע להם, כי יחדלו יהודי חוץ לארץ להתנדב לקופת החלוקה לכלכל פועלים בטלים, ויתנו היתרון לתמוך ביד אלה, העמלים וחפצים להוציא לחם מן הארץ הקדושה ביגיע כפיהם וזיעת אפם, על־כן הביאו דבת הקולוניסטים רעה לפני המלכות לסגור עליהם הדרך״.

בשנת תרמ״ח, הווה אומר שש שנים לאחר עליית הבילו״יים, כאשר אבי כותב בעניני העליה, הרי הפעם: „ב ש ו ר ה ט ו ב ה המדשנת עצם כל חובבי ציון!״

„גזרות ופקודות הממשלה, האומרות על אחינו החדשים מקרוב באו לבוא אל ארה״ק ולהאחז בתוכה, הולכות ומתגברות מיום ליום, וגם בארץ הגליל, אשר עד עתה לא נגעה עיד הגזרה לרעה כ״כ באחינו הגולים, כי השוטרים לא הכבידו עליהם את העול יתר מדי, גם שם גדרה עתה הגזרה את הדרך בעד אחינו, והפקודה חזקה ומוסיפים להתחזק מעת לעת, והשוטרים מרבים לדקדק עם כל יהודי אשר מקרוב בא, יעוד מוסיפים נופך משלהם לתתו במאסר, ויאמרו רק להשיבו בדרך אשר בא.

והנה הממונים וראשי הכוללים פה קראו עצרה לתכלית הזאת, להביא עצה ותושיה, ויחליטו לשלוח איש עתי אל כבוד הרב הגדול ר׳ יצחק אבולאפיה הי״ו

הרב הכולל (חכם באשא) בדמשק, עיר בירת מחוז סוריה, (מקום משכן כבוד השר הגדול הוואלי פאשא יר"ה המושל הראשי בכל סוריה) באגרת בקשה, כי הוא ישתדל לפני המושל להמתיק מעט את גזר דין הקשה, וכי תצוה ה„וואלאייה" לבית־פקידות עירנו להרפות מעט מהבאים האומללים, אשר רובם זקנים וחלשים ועניים מרודים, אשר אך בעמל רב צלחה בידם לעבור את הדרך הרבה הזו, ואם ידפקום לשוב אל ארצם, אשר יצאו ממנה, ומתו חלילה מרוב עמל ויגיעה.

וזאת תשובת הרב מדמשק אל הממונים:

„ע"ד האנשים הבאים מחדש לשכון כבוד באה"ק ולא הניחה אותם השררה יר"ה ונתנו בבית הסהר וכו', לזאת אשיב להדר"ג, כי הנה אמת הגזרה, אמו"צ באה מחדש ממקום גבוה שלא יקבלו עוד מכאן ולהבא שום יהודי, הבא לדור באה"ק. כל ארץ „פאלעסטין" ימנעו אותם לגמרי, אפילו אם יבואו מערי תוגרמה, ואפילו מקושטא הבירה ומסאלוניקי ומאזמיר ומשאר ערי ומדינות אדוננו המלך יר"ה, ואפילו אלה, שהם מתושבי ארץ ממשלתו בידם נייר מלכות עותמני (תורקית) ונייר מלכות של הדרך (תזכרה). ולשעבר באו אנשים ונשים ממערב הפנימי לעיה"ק טבריה, והשררה אשר שם מנעה אותם לדור שם. וכתבו לי מעיה"ק, והלכתי אני בעצמי אל אדוננו השר הוואלי פאשא יר"ה. והתחננתי לפניו והגיד לי. כי הגזרה קשה עד מאוד, ואינני יכול להעלים עין ממנה כלל, אך ורק הודיעני כי הגזרה קשה הנ"ל אינם אלא על האנשים ונשים וטף, הבאים מחוץ למחוז סוריה לדור באה"ק, אך אם ירצו אנשים הדרים בסוריה כמו דמשק ובאורות, צידון, שאינם מארצות „פאלעסטין" ללכת לדור בארה"ק הנקראת אצלם „ארץ פאלעסטין" יכולים הם ללכת מהכא להתם לדור שם כרצונם. לזאת כל אשר יבוא משאר המדינות והעיירות אשר מחוץ לסוריה לדור בארה"ק, צריך תחלה לדור בדמשק או בביירות כמה חדשים, ויקח משם תעודת־זיהות של מלכות־ישמעאל יר"ה, ככל האנשים התושבים הדרים בדמשק או בביירות, ואחר שישב פה עמנו או בבירות כמה חדשים יוכל ללכת לדור בארה"ק כחפצו ורצונו בלי שום מניעה מצד המלכות יר"ה כלל". כל אלה דברי אדוננו השר יר"ה על ידי הסופר שלו יר"ה. ובו בפרק הודעתי כל זאת להו"ר עיה"ק טבריה ת"ו, וכן אני מודיע כעת להדר"ג נ"י, שכן יעשו, וכה יאמרו להמושל שלהם, שהאנשים האלה רצונם לשוב לארצם ולעריהם, והם יבואו לביירות או לעירנו, וישבו פה כמה חדשים, ואח"כ ילכו לדרכם לארה"ק כבני חורין, ואין מי שיכול למנעם כלל, וחוץ מאופן הזה אין להם שום תקנה כלל, ודי בהערה הזאת".

כל זאת מצאתי להודיע לטובת הרבים".

תגובת העתון „המגיד" לכך מודגשת בהערה דלקמן:

(הערת המו"ל) „נשמח כעל כל הון לבשר את הבשורה הטובה הזאת אל כל חובבי ציון, כי בהשתדלות הרב הגדול מדמשק הי"ו עמד למצער רוח והצלה פורתא

לאחינו, המתאוים לעלות אל ארץ הקדושה, אם ישתמשו בעצת השר המושל וואלי פאשא יר"ה, לבוא בתחילה למחוז סוריה, אשר עליה לא יצאה הגזרה, כלומר, אל אחת הערים דמשק, בארות וצידון, ולשבת שם חדשים אחדים ולהכתב שם חדשים אחדים ולהכתב שם בכתוב ילידי־הארץ (מאטריקען), הכל כאשר הגיד השר המושל וואלי פאשא יר"ה להרב הגדול מדמשק הי"ו, ואח"כ יוכלו לבוא ולהאחז בכל הארץ הקדושה, הנקראת „פאלעסתינא". וברוכים יהיו גם הממונים וראשי הכוללים מצפת, גם הרה"ג מדמשק, אשר צרות אחיהם האומללים נגעו עד לבם ויקומו לעזור להם, זכרה להם אלוה כל זאת לטובה!"

המאמר הנ"ל נתפרסם בכל העתונים אשר אבי שימש סופרם.

ההוי של הזמן ההוא בלבטי העליה לארץ משתקף גם בכתבה שפירסם אז ב„הצפירה" מאותה שנה, בדבר העצה, שיעץ ליסד ועדים של חובבי ציון בקשר עם העליה:

„בהצפירה גליון 229 ש"ז הבאתי העתקת המכתב מדמשק ע"ד ביאת האנשים החדשים לארה"ק, אשר יותר טוב להשתדל בפעולה ועשיה, למען תוכל להיות העצה היעוצה שמה, ולא רק לדבר ולשנות על אודות זה דברים בעלמא, שהם אך למותר כמובן לכל מבין. והגם כי כתבתי שמה מה לעשות, והוא: „כי בראש וראשונה נחוץ ליסד ועדים בהערים האלה דמשק ובארות, אשר יקבלו את הבאים החדשים להורות להם את הדרך אשר ילכו בה והמעשה אשר יעשו, ויהיו להם לפה ולמליץ בכל הדברים הנוגעים בינם לבין הממשלה, וישתדלו בעדם, כי תמצא לאל ידם להכנס תחת חסות ממשלה תוגרמא, וכי ישיגו את המעטריקעס על נקלה, ולא שיפלו על יד החוף בידי אלה, שעשו להם את האיסור לפרה חולבת, ולא יצטרכו לידי השתדלות הסרסורים, בעלי הטובות, אשר אלה כאלה מוסיפים תמיד נופך משלהם".

„והנני לשנות שוב את דברי, כי במקום „עצה" צריכים גם בינה, וצריכים גם זהירות יתירה ומתינות וישוב הדעת הרבה מאוד, ועל כולם הכנות וסדרים טובים, למען תוכל העצה להיות מועילה ולמען תוכל להיות טובה, ותוכל להתקיים ולעשות פרי לטובה ולתועלת, וזאת מוטלת על ראשי „חובבי ציון" דבכל אתר ואתר, לפעול ולעשות ולהשתדל, וה' הטוב יגמול בעדם לטובה ולהצלחה, אמן".

ברשימה אחרת מטפל אבי בהתעתמנותם (קבלת הנתינות העותומנית) של אכרינו הגלילים, באותה הזדמנות הוא מגולל במקצת את פרשת האנטישמיות הרומינית, ומסביר הוא לקוראים, כי בתורכיה לא ידעו אחינו רדיפות דתיות או גזעיות. בארצות הקיסרות העותומנית פורש הסולטן כנפיו על כל נתיניו. לפיכך צריכים האכרים להתאזרח בארץ ולהיות נתינים תורכים. מענין ביותר הוא תיאור האוטונומיה של המושבה העברית „אנשים אחדים אשר יהיה און בידם לחרוץ דין בעצמם יתמנו כשופטים, לבל יצטרכו להביא לפני השופטים העירה" במלים אחרות

המושבה העברית מחדשת גם את המשפט העברי כדי לקיים „השיבה שופטינו כבראשונה".

והוא ממשיך באותה רשימה, כי „מיד בחרו אז האכרים בר' ישראל גאלדינברג, ר' דניאל בנדל ור' משה דוד שו"ב לשופטים".

שמות יקרים אלה תופסים מקום באותן הרשימות של אבי, והם עתה נחלת שר השכחה[1]. מי יסיר עפר מעל עיניכם חלוצים ומעפילים יקרים, וראיתם כי „כסאות למשפט" שרירים וקיימים עתה במדינת ישראל.

השביתה הראשונה בארץ

אין לך מאורע שאירע בארצנו במשך תקופת עסקנותו של אבי, שלא ימצא את רישומו ביומניו או בספר זכרונותיו.

ככל שאתה מתעמק ברשימותיו, במאמריו וביומניו, מתברר לך יותר ויותר מה עמוק היה הרגש האידיאליסטי אצלו וכמה מסירות נפש נתגלתה בכל פעולה ופעולה שעשה.

בימים ההם, ימי דמדומי החזון של שיבת ציון, צריך היה להרבה כוחות־נפש כדי להיות ריאליסטן בעניני הציונות. דל לערך היה האינבנטר של ההתישבות בארץ; כמה מושבות מפוזרות פה ושם וקבוצת גיבורים, אכרים בודדים, העובדים את האדמה בזעת אפם. מי חלם אז כי אפשר יהיה לשדד את מערכות ישראל, לשנות את מערכות חייה של האומה כולה ולהפוך חלק גדול מן העם לעובדי האדמה.

על המעטים שחלמו על כך והטיפו לכך הביטו כעל בטלנים, אך אבי ה„ריאליסטן" רצה לשנות את היחס הזה, והיה על כן מדגיש בכל הזדמנות, כי „בחינוך מתאים לציונות יהפכו ה„בטלנים" כביכול לאנשי מעשה"[1].

נאמן לרעיונו זה של חינוך הדור לדרך חיים חדשה בעבודה וביצירה, הקדיש אבי לילות כימים, כדי למשוך לרעיון זה את חבריו וידידיו. עולמו הנפשי היה אז חדור כולו חזון. בתקיפות דעתו ובמעשיותו היה שונה מן האחרים, אך יחד עם זאת היה חולם כמוהם.

כשאני מעלעל כיום בקטעי העתונים של מאמרי אבי, ברשימותיו ביומניו ובפרקי זכרונותיו, אני כאילו קופץ אחורנית יובל שנים ויותר. רואה אני לפני את ההתישבות היהודית בראשית דרכה, את עדות האשכנזים והספרדים, החיות בארבע הערים הקדושות חיי דוחק ועוני והם בארץ־האבות, שמחים בחלקם, שהם חיים. גם מאורעות נשכחים ונסערים בזמנם צפים ועולים לעיני.

הנה פרשת האגודה הקואופרטיבית של כורמי ישראל. כמה פרטים מעניינים מסביב לאותה פרשה, המתחילה בקנית הענבים על ידי „הנדיב הידוע" למען היקב שהוקם, והנגמרת בנסיון הראשון והנועז של אגוד הכורמים, הנושאים נפשם לא להיות תלויים בחסדי אחרים, ולהקים מפעל גדול, שיהיה נושא את עצמו בכבוד. תכנית זו הלהיבה את אבי. הוא נכסף לראות את ציבור האכרים והכורמים

חי ברשות עצמו ונהנה מעמל כפיו. והנה לעיניו מתחילים הכורמים לתת יד אחד אל השני, כדי להגשים מטרה נעלה זו. לא יפלא, איפוא, אם החולם הירושלמי — תושב צפת, עמד מיד לצד האכרים והכורמים, וניהל תעמולה בכתב ובעל־פה לטובת חלוצי העם, המכשירים את תחית האומה. כשקמה האגודה של הכורמים, ראה אבי בהקמתה מפעל חיוני, הפותח מקורות פרנסה פוריים לבני הישוב, ויחד עם זה יכניס רוח־חיים בתפוצות הגולה, היין לקידוש ולהבדלה להמוני ישראל בארצות נכר, יזכיר להם את המולדת העברית, המחכה לבניה בוניה.

אבי פירסם אז רשימות קצרות בשבחה של אגודה זו, ומשעברה עננה שחורה על שמי האגודה ושביתה עמדה לפרוץ — חרד אבי לגורל היקב, כי היין של ראשון לציון היה בעיניו כקמיע מועיל, ובכל לבו שאף שיין זה יעלה על שולחן כל יהודי בתפוצות הגולה.

הוא כתב אז: „בתעשיה ובחרושת המעשה בארץ־ישראל, תופסים מקום חשוב היקבים של ראשון־לציון וזכרון־יעקב. לבטי היקבים וחיפוש השווקים לממכר התוצרת מהווים פרק חשוב, המראה על מסירותם של אנשים כר׳ זאב גלוסקין, דוד יודילוביץ ואחרים, אידיאליסטים, משולהבי הרעיון הציוני, שנשבעו אמונים לציון ועמלו כה הרבה להטבת מצבם של הכורמים והיוגבים ביהודה.

„ליקב בראשון־לציון יש מנהל בעל נפש, הוא מר זאב גלוסקין, הטיפוס האידיאלי של מנהל שיש לו כל הסגולות הדרושות למנהל מפעל כגון זה. מחונן הוא בעין בהירה, הרואה את הנולד, והודות למאמציו הוגדל הפריון של עבודת הפועלים ביקב. הוא גם האיש שדאג להפצת היינות במרחקי תבל.

„במקום „עפר קודש״ מהר הזיתים ועצי זית תוצרת בצלאל — דאג הוא ליצוא יין מן הארץ.

בזכרונותיו הוא מזכיר שוב את אגודת הכורמים, והוא כותב: „הנני נזכר כיצד נוסדה בשנת תרס״ו „אגודת הכורמים״. זה היה מעין קואופרטיב של כורמי יהודה. זאב גלוסקין, כאדם מעשי בעל מרץ גדול, איש בינה ורב עצות — נתן את הכיוון לכך. תפקידו לא היה קל כל עיקר, כי עוד בתחילת עבודתו נפגש בהתנגדות גדולה מצד הברון רוטשילד, אשר אדיר חפצו היה, כי אכרי ארץ־ישראל יהיו עובדי אדמה ממש, ולא עוסקים ביין, שהוא ענין למסח ולממכר ולאכספורט. הברון חשש, שמא החוש הקיים של ה„מסחר״, המושרש בקרב תושבי ראשון־לציון וזכרון־יעקב, יתעורר שוב על ידי תוצרת היין, אשר תצריך שווקים ברחבי העולם. ענין המסחר עם חוץ־לארץ לא היה לפי רוחו, ובאחת משיחותיו בחוג ידידיו התבטא פעם לאמור:

„אכר ארצישראלי בתורכיה אינו צריך שיהיה לו קשר עם בירות העולם במערב אירופה!״

היקב ואגודת הכורמים העסיקו את אבי ביחוד כאשר פרצה ביקב השביתה הנודעת. מועצת היקב החליטה להקטין את מספר הפועלים הקבועים, ובצדק. הלא

כלל הוא, שאם אין עבודה קבועה בשביל כל הפועלים, צריך להמעיט את מספרם אפילו שלא בשעת משבר, לא כל שכן בשעת משבר.

והנה החליטה הנהלת היקב על הפיטורים, והחלה להוציא את החלטתה אל הפועל. בחירת המפוטרים היתה צודקת. שניים מאלה שפוטרו היו בנאים — כפי שאני למד מרשימותיו של אבי, שחקר אז את הענין, והם מיד השיגו עבודה אחרת ואפילו בשכר גדול יותר, השלישי היה בעל נחלה במושבה שכנה, נחלה שהיא גדולה פי כמה מנחלותיהם של הרבה כורמים, הרביעי היה בעל בית ביפו, בית שהכניס לו הכנסה, שאינה פחותה מההכנסה הנובעת מכרם זעיר, החמישי והששי גם הם בעלי אמצעים היכולים להשיג עבודה ללא כל קושי. מן הפועלים שיציאתם מן היקב גורמת סכנה לקיומם לא פוטר אף אחד. אבל השביתה בכל זאת פרצה...

היתה זאת השביתה המאורגנת הראשונה בארץ. והיא מפורסמת בהיסטוריה הישובית. בשביתה זו נכנס למערכה אחד הפועלים שעלה לא מזמן מרוסיה. פועל זה דגל בתורת המעמד והפך להיות נושא דגל השביתה. האנציקלופדיה הישובית של דוד תדהר הנותנת חשיבות לשביתה הראשונה, מביאה גם את תמונת השובתים שביניהם עומד דוד בן גוריון. השביתה ביקב, הטילה בשעתה רעש גדול בציבור ובעתונות הארצישראליים.

השובתים העמידו שש דרישות: קודם כל דרשו כי לא יפוטרו פועלים בלי הסכם מוקדם עם ועד הפועלים, כן דרשו כי לא יתקבלו פועלים חדשים לעבודה בלי הסכם עם אותו הועד, אחר כך הציגו דרישות נוספות לשכר עבודה, כמו כן דרשו לבטח את הפועלים ממקרי אסון על חשבון היקב ולבסוף באו והוסיפו דרישה, כי תנתן להם עזרה מדיצינית על חשבון היקב, וכי במקרה של פיטורין ישולמו לפועלים פצויים מלאים.

הנסיונות מצד הנהלת היקב לבטל את השביתה ולהשביח את הרוחות בעוד מועד עלו בתוהו. נמצאו אנשים, אשר מטעמים שונים בקשו להפיח את אש השביתה, להרחיבה ולהעמיקה, כדי לקיים מצוות שביתה, וכדי לקנות שם של „דואגים" אמיתיים לטובת הפועלים.

לאבי היתה השקפה משלו על כך, הוא ראה בשביתה מקור לפורעניות ואסון ליקב, סכנה לתעשית היין וצמצום היצוא המבורך, והוא הביע זאת בשורה של רשימות הן בעתונות והן ביומנו:

„ואם כן — כותב הוא — זכינו ברוך השם גם לשביתה. אינני יודע למי היתה דרושה שביתה זו, כי הרי הסכסוכים בין נותני העבודה והעובדים לא הגיעו אף פעם למצב כזה, אשר באמת לא היה מוצא ממנו בלתי אם בדרך השביתה. אך אני סבור, כי יש להאשים את שני הצדדים, כי אין לשכוח שהעבודה ביקב הריהי חלק מעבודת הקודש, עבודה למען תחיית האומה, והרי היו עובדים אידיאליסטיים המסורים לרעיון שיבת ציון, ובינם לבין הנהלת היקב, אשר בראשה עומד אדם

כר׳ זאב גלוסקין, צריך שתמצא לשון משותפת ולא לשון „השביתה". הנני נמנע לפי שעה מלכתוב על זה בעתונים, אך כתבתי מכתבים גם למנהל היקב, הוא ידידי ר׳ זאב גלוסקין, וגם לשנים מן הפועלים, שהנני מכירם, והנני מקוה כי לא יביאו את ענין השביתה לידי חילול השם בחו״ל. הגליון האחרון של „הפועל הצעיר" אך מוסיף שמן על המדורה, והצטערתי מאוד להווכח, כי עתון הפועלים אינו נוטה להתפשרות ורוצה דווקא לנהל שביתה.

„נפגשתי היום עם ר׳ זאב גלוסקין והוא הסביר לי כי עושה הוא מה שביכלתו, כי השביתה תסתיים מהר. אף־על־פי שגלוסקין הוא צד בכל הענין הזה, הריהו מדבר עמי בלי כל מרירות. „אני משוכנע — אמר לי גלוסקין — כי כל ענין השביתה נתבשל בידי עסקני הפועלים ולא בגלל הפיטורין או תביעות אחרות, כי אם כדי לקיים „הילכות שביתה", ומכיון שמפעלי חרושת, בהם אפשר להשבית פועלים, אין בארץ, מצאו להם את היקב שלנו ונאחזו בשביתה זו כמוצא שלל רב.

„ועוד סיפר לי ר׳ זאב גלוסקין:

„יום אחד נכנס אלי פועל אחד; מן הותיקים במקום, והוא ידוע לי כמפזם פזמונים ומחבר שירי התול נגד הבורגנים והאכרים.

„אמר לי: אדוני, יש את נפשי להציג לך שאלה קטנה.

„עניתיו: שאל.

„אמר לי: יבאר לי אדוני, היקב הזה, האם מוסד צדקה הוא של הברון, או עסק ככל העסקים, כי אם כך ואם כך, דעתי אינה נוחה כלל מן היקב.

„עניתי לו: וכי למה זה תעסוק בשאלות עיוניות אלה, עשה את חובתך כלפי היקב, מלא את מכסת עבודתך ותמצא אתה סיפוק ביקב, והיקב ימצא תועלת בך. ואם בכל זאת אין דעתך נוחה מן היקב, שתפקידו לעזור לאכרי ארץ־ישראל, מי זה מונע אותך להיות לשומר או לעסוק בכל דבר אחר, העולה על רוחך".

„אמר לי: אין זו שאלת יחיד, זוהי שאלת רבים, כל הפועלים מתווכחים על זה כל הזמן. כל עוד שלא ידעו כי אין כאן ניצול, לא יוכלו להמשיך בעבודתם, כי הם לא באו ארצה כדי להשתעבד לבורגנים..."

„זו היתה הסנונית הראשונה אשר בישרה את בואה של השביתה — אמר לי גלוסקין ואכן ראיתי, כי הדבר מתקרב והולך. במקום לעסוק בעבודתם הרגילה עסקו הפועלים בוויכוחים על העבודה, ויום יום גברה והלכה התאוננות המפקחים על הפועלים".

„נפרדתי מר׳ זאב גלוסקין — מוסיף אבי, ולבי כבד עלי. בושתי בפני עצמי ואחשוב בלבי: האמנם אנו עומדים בארצנו לחקות את מנהגי הגויים, האם אין המטרה הקדושה עומדת בפנינו, לבנות את שממות ארצנו העתיקה, יכולה לשמש גורם כביר לאיחודנו? בושתי ונכלמתי ולבי עלי דוי".

סיורים ברחבי הארץ ברוח אהבת המולדת

סיורים וטיולים בארץ במגמה מדעית מחקרית, זרה היתה לנו — אלה היו נחלת ה„גויים", ומעטים היו ביניגו, שראו צורך לסדר טיולים וסיורים במגמה לעורר בתוכנו את אהבת המולדת. אבי היה משנן לנו את מימרתו של לורד ביירון: „מי שאינו אוהב את מולדתו, הלה אינו מסוגל לאהוב דבר". רגיל היה לשנן לנו, כי יש במימרתו זו של ביירון כדי להבליט כי רגש המולדת הוא הרגע העמוק והמפעם ביותר, וכי אם אנו קיימים כעם, הרי זה מפני שבזמן שהלכנו לגולה טלטלנו עמנו את זכר מולדתנו בתפילות, שאנו מתפללים בכל יום ב„תחזינה עינינו". והוא הירבה עמנו בטיולים, בהדגישו, כי „ההכרה שעמנו הוא בשלב התחיה היא המזון של הלב, היא המפכה בתוך הנפש עמוק־עמוק, ומתוך סתרי מחבואי הנפש היא הנותנת בנו את הכוח להמשיך בדרכנו זו לקראת הגאולה". אבי הרגיל את בניו בטיולים מעין אלה, שבהם היו הבנים מחלקים ביניהם את התפקידים, זה בליקוט עשבים (יעקב יוסף) וזה בילקוט אבנים (חיים יאיר).

הסיורים והטיולים בימים ההם, לפני חמשים ששים שנה, לא היו קלים. רוכבים היו על חמורים מרחקים גדולים, וכשנפגשים בדרך עם פלחים ועם בידואים הולכי־דרך, הרי האב ובניו נכנסים עמהם בשיחות על ארחות חייהם ומנהגיהם, וכשבאים בחזרה מן הטיולים משווים מנהגים אלה למנהגי עמי הקדם ולמנהגים הנזכרים בכתבי הקודש.

הנני נזכר מימי נעורי בכמה מן הטיולים האלה. התנ"ך היה תמיד מצוי בצקלונו של אבי בצאתו לטיולים, ופרקים שלמים מספר התנ"ך נעשו מוסברים ובהירים תוך כדי סיור ברחבי הארץ. אבי אהב ביחוד את ספרו המפורסם של טריסטרם „יומן מסעות בארץ־ישראל", שתוך כדי תיאוריו ניתנים גם פרקים על כל מקום ומקום בצירוף הארות ארכיולוגיות והספר שימש כמורה דרך.

אבי היה מקריא לפנינו פרקים רבים מספר זה, והם שהעשירו את ידיעותינו על הארץ. הם גילו לנו את תעלומותיה. בפיות פעורים ישבנו לפני אבא, ובלענו כבכורה בטרם קיץ כל מלה שיצאה מפיו. רושם רב עשה עלינו הספור המענין והמותח על הארכיאולוגים, שהעלו תכנית פנטסטיח לפיה אמרו לפרוץ לקברו של יוסף, בסביבת שכם, ולהוציא משם את גופתו החנוטה, כדי להציגה ב„לובר" בפאריס.

תכנית זו שנתגלתה בשכם עוררה שעוריה וצאצאי חמור אבי שכם, נזעקו כולם יחדיו, כדי לא לאפשר ל„כופרים" ל„חלל" את הקבר הקדוש ולשמור מכל משמר על יוסף הצדיק, שקדושתו וצדקתו מפורסמות בכל קצוות הארץ, וקדוש ונערץ הוא גם בין המושלמים.

טריסטרם מגלה בטחון בדברו על הקבר של יוסף וקובע, כי אין להטיל ספק במקום קבורתו של יוסף הצדיק שנקבת בשכם. אבי היה מגולל לפנינו תאור שלם של קבר זה, עם ציון גובה המצבה, ארכה ורחבה, ואגב אורחא היה מגולל את כל פרשת מכירת יוסף, ירידתו למצרים, פעולתו למען אחיו ופרשת מותו.

תמונה אידיאלית של חיי האבות נתגלתה לנו אז. מאורעות התנ"ך, שאבא ידע לספר בצורה לוקחת לבבות, מתובלים בתיאוריו של טריסטרם, נתנו לנו תמונה שלמה מבאר־שבע ומבארות אברהם, שם נטה את אוהלו.

אנו כאילו ראינו אז מישור רחב עוטה ירק, המשתרע לעינינו. אלפי עזים ובני בקר רועים שם יחדיו ומלחכים עשב מסביב לבארות. והבארות גדולות וקטנות, אך כולן צופנות סודותיה של ההיסטוריה. סודות אלה מושכים המוני תיירים, הבודקים כל פנה וכל שעל אדמה, הנה אפשר להבחין את השיחוקים על אבני הבאר, מרוב שאיבת המים ומכוח החבל החותך המזכיר „אבנים שחקו מים", וכולם בטוחים ומאמינים שכאן שאב אברהם ונעריו מים לו ולצאנו.

„מבוקר עד ערב — קורא אבא מתוך הספר — מילאו הנוסעים שלנו יחד עם הרועים הבדוים ונשותיהם נאדות מים ושקתות בשביל הסוסים, הגמלים, הפרות והכבשים. תמונה זו לא יכלה שלא לעורר בנו זכר אבותינו ואמותינו הקדומים. בגאוה, האופיינית לגזעם, הסבי בני המקום את תשומת־לבנו לעובדה שאלה הן בארות „אבראהים אל־ח'ליל", הוא אברהם ידיד האלהים".

בין הערים שזכו לתאור מפורט בספר מסעותיו יש לציין את עכו, טבריה ואת צפת. „בטבריה — אומר טריסטרם — היו כל הדלתות פתוחות, והבתים היו חגיגיים ונקיים לקראת חג, השבת. היהודים לבשו את בגדי החג, הנשים, בדומה קצת ליהודיות של אלג'יר, לבשו שמלות משי כבדות ועשירות, עם שרוולים ארוכים. רדידים מרוקמים רקמת זהב עטפו את כתפיהן בחן ועל ראשן כסוי לבן ומזהיר. בדרך כלל היו הנשים נחמדות. כמה מן הנערות היו אדמוניות ויפות תואר להפליא".

בצפת היה על טריסטרם למסור מספר מכתבים אל נציגי הקונסולים של פרוסיה, אוסטריה ואנגליה. הם היו שלשתם יהודים, וטריסטרם מציין בשמחה הזדמנות זו להכיר באופן זה מקרוב, אותם ואת משפחותיהם. „רחובות העיר — כך הוא כותב, — היו עלובים ומלוכלכים, אך נקיון בתיהם של יהודים אשכנזים אלה הזכיר בתי אכרים הולנדיים. הגברות הזקנות סרגו פוזמקות והיו לבושות בשמלות שיצאו מן המודה באשכנז זה עשר שנים, על רגליהן גרביים כחולות וכובעים מוזרים. כל הדברים הללו היו ראויים לכשרונו של אמן צייר, המקדיש את כשרונו כדי לתארם".

המבצר בעכו

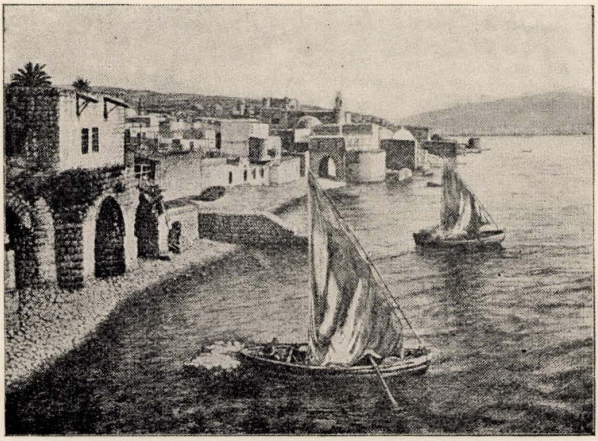

טבריה מראה מצד הים

דבר אחר שעורר את תשומת־לבו של טריסטרם לגבי צפת היה כסף הניר, שהיה לו מהלכין בצפת ובסביבתה: — „כאן מצויים שטרות הכסף הקטנים ביותר בעולם של 2 פנס „סחטוט", פני אחד, שלשה רביעים, חצי פני ואפילו רביע אחד. שטרי הכסף האלה מודפסים רק בעברית ועוברים לסוחר רק בין יהודי צפת וטבריה".

ענין רב מצאנו כשקרא אבא לפנינו את הקטעים מספרו של טריסטרם המתארים את ים המלח וסביבתו.

„כולנו חשנו גמישות רבה בגופנו, וכושר בלתי רגיל לעבודה גופנית. נראה, שהלחץ האטמוספירי החזק בסביבה זו, נותן כמות גדולה של חמצן; יש רושם כאילן מחצית הנשימה הרגילה תוכל לספק לך את כמות האויר הדרושה".

„איזה סנטוריום יפה אפשר היה להקים כאן! אילו רק נמצא בעל יזמה, שהיה סולל כביש ומקים מוסד לריפוי־מים! הטבע עצמו נותן אמבטיות חמות וקרות ואמבטיות במי־מלח, ומעינות גפריתיים חמים מצויים במרחק של רק שלשה מילין. וכל זה נתון במסגרת של נוף שאין רבים כמותו בעולם כולו..." שורות אלה היה אבי מדקלם ברגש, כי על האפשרויות הגנוזות בארץ, היה תמיד משוחח, עוד בטרם הגיע ספר זה לידיו.

גם בנוגע לנגב שמענו מדברי טריסטרם דברים שלא שערנום. מי מאתנו חלם אז, כי אפשרויות גדולות גנוזות שם לאדמה המוזנחת. אבי, שהיה מצוי אצל ענינים אלה, ידע גם הוא, כי הערבות צופנות אוצרות ומבשרות הן עתיד מזהיר לעמנו. „קרקעותיו הפוריות של ואדי־אס־סבע חרושות, בעצם רק מגורדות בפניהן ונושאות יבול חיטה ושעורה. כל חלקה מוברת שנתיים ומעובדת בשנה השלישית. בעברך במי־שרר נרחב זה בולטים לעיניך נאות מדבר אלה, והם משמשים הראיה היחידה לנוכחותו של אדם. יש בזה כאילו רמז מפורש, המגלה לנו, שהארץ היתה פוריה מאוד אי־פעם בעבר; ולמה שתוכל אולי לשוב להיות אי־פעם בעתיד".

בטיולים ובסיורים בארץ הטיף אבי כסדר לבניו, כי על האדם להתקרב לטבע, עליו להכיר את התבל ועליו להקנות לעצמו את הבנת הנעשה בחרושת ובאומנות המתחדשים בימיו, כי הרי הוא עצמו חלק הוא מן הטבע, ועליו להכיר את עצמו בתור חלק שכזה.

וכמובן, שעל האדם ללמוד מדעי הטבע ותולדות־הטבע — מקצועות אשר יכשירו את חושינו לקראת התחדשות האומה. מדעי הטבע הם אשר יוליכו לדרכי חקירת הדומם, החי והצומח.

הוא הראה לנו בטיוליו מדי פעם בפעם, כי תחית הארץ דורשת קשירת קשרי־הבנה עם העבר הרחוק. מדי פעם בפעם בבואנו לאיזה כפר עברי הראה לנו כיצד כוחות־העבר מרחפים פה על כל פנה ועבר בארצנו. אנו צועדים בתוך היסטוריה — היה מתבטא, ועלינו מוטל להחיות את העבר הרחוק. ראינו אותו לפעמים בדרך־הילוכו כנסוך־אור, הפותח את לבו ונפשו למולדת ולברכה של אדמת־המולדת.

אשר לא הלכו בגולה

„מה נסוכים תוגה הם אלה אשר לא הלכו לגולה — רשם אבי ברשימותיו על תושבי פקיעין. דומם נמשך היה למקום זה, כאשר מסביב יריעת־התכלת והיא מזהירה ושולחת את זהרוריה והם ניתכים בשפע. „הדרך לפקיעין אינה כה פשוטה — נרשם ב„ספר המסעות והסיורים". אם בכלל הולם אותה השם דרך". ומי שאינו רגיל ברכיבה על חמור, אשר כר על גבו במקום אוכף אימה ופחד נופלים עליו. המשעול משופע, לפעמים בלתי נראה כמעט, והוא עולה ומטפס לאורך ההר מעל ומתחת לזיזי סלעים. אפילו צעדי החמור, שהורגלו לעליה בהר, אינם בטוחים תמיד. נשגב הוא מראה ההרים והרחק מזה — המישור. ההרים אינם ערומים כאן; על כל צעד ושעל רואה אתה עצים ושיחים, והם מעניקים נוי מיוחד לכל המקום. שפע ירק כזה בתקופת שנה זו, לא ראינו בשום מקום אחר בארץ. נזכר אני בטיולינו לפקיעין, העין מרחיקה ראות. משמאלנו — ים כנרת; מימיננו נתגלה הים התיכון, והעצמון הרם הנשא, המזדקר בגאון לפנינו. ככל שהוספנו להכנס אל תוך ארץ ההרים הזאת, כן גדל העונג מהוד הארץ ותפארתה. בשמחת לב האזנו למעינות השוקקים, ובחיבה הבטנו לצמחים הירוקים השונים. ומטר שאלות ירד על אבינו אז. כל אחד השתוקק לדעת מהו צמח זה ומהו אילן זה. אבא השיב על שאלותינו המרובות וקרא לכל צמח בשמו. מגמתנו היתה לראות את הכפר פקיעין. נלווינו ביחד עם הרב יעקב משה טולידאנו מטבריה לאחד מאכרי הכפר, אשר נפגש לנו בדרכנו, לבוש במלבושי הפלחים, נועל נעליים ללא גרביים ועל גופו כתונת ארוכה עם חגורה ועל ראשו תרבוש. לא יכלת להבחין בינו לבין ערבי. כך המשכנו לרכב ולטפס על אבני גזית ועושים את דרכנו זה ארבע שעות וחצי, והנה נשקפת לנו פקיעין — כפר גדול, היושב על גבי הר, בתיו בתי אבן. החצר הגדולה של הכפר מחולקת חלקות חלקות, הגדורות זו מזו בחומות אבן. הדרך אל היהודים עוברת בתוך הכפר עד קצהו. אבא פנה אז לבית המוכתר ואנו אחריו. גם כאן, כביתר הבתים, אין אתה מוצא לא שולחן ולא כסא, ואף לא שאר כלי בית.לאורך הקיר פרושות מחצלות, ועל הארץ פרשו שטיחים, ועליהם כרים ומצעים. הכפר מנה בסך הכל 18 משפחות, 99 נפשות של יהודים והמוכתר בראשם. הנשים דמו יותר לערביות מאשר ליהודיות. שזופות היטב בפניהן, ונדמה היה לך, כי כאן לפניך טפוס של ערביה הררית. לבושות היו כולן מכנסיים ושמלות כחולות מעליהן.

הבתים עשויים אבן ואינם מסויידים, ועל־פי־רוב גם חלונות כמעט שלא יראו. הרושם עגום למדי. הכל פרימיטיבי ועלוב מאוד. מצב התושבים רע, כמצב הפלחים הערבים, הנזונים בבצל ובירקות. בדרכי חייהם דומים היהודים שבכפר פקיעין כמעט בכל לפלח הערבי בגליל. גם בהילוכם ותנועותיהם הם העתקה נאמנה מהילוכו ותנועותיו של הפלח הערבי.

אבי הסביר לנו את אורח חייהם של יהודי פקיעין, וסיפר לנו בין השאר, כי לפנים חיו כאן ר' יהושע בן־חנניה ור' יוסי דמן פקיעין, אלא שאז היתה פקיעין עיר ידועה והיא נחרבה אחרי־כן. אבא הראה לנו גם את המערה, שבה התחבא ר' שמעון בר יוחאי שתים עשרה שנה מפחד הרומאים. על ידה יש עץ חרובים ומעין. האגדה מספרת על רשב"י ובנו שנמלטו הנה, היה פותח אבא, כי „היו פושטים את בדיהם ויושבים עד צואריהם בחול ועוסקים כל היום בתורה, ונעשה להם נס וצמח בפתח המערה חרוב למזונם ונברא להם מעין לשתיתם". ועוד היה מספר לנו אבא על ר' יהושע בן לוי, שמצא את אליהו הנביא יושב בפתח מערתו של ר' שמעון בר יוחאי אמר לו: אימתי משיח בא? אמר לו: לך שאל אצלו. היכן הוא יושב? — בפתח העיר, ומה סימן בו? — יושב הוא בין עניים סובלי חולי.

כל הפרקים האלה היה אבא מחיה לפנינו, עד כי נדמה היה לנו שאנו חיים בימי שלטון רומא, המדכאת באכזריות את עמנו... לאזני עלו אנחות מבני עמנו, שנשא בעולם הקשה של רומא לפני כאלפיים שנה.

התקדמנו לשיפולי הכפר, במורד הגבעה, בצל עצים נמצא שם קברו של ר' יוסף פקיעין, אשר שמו נזכר בספר „הזהר".

אבי סיפר לנו שם אגדות רבות ושונות על ר' יוסי זה, ועליו גם נאמר כי הוא „צדיק הטחנות", על שם הטחנות, שהיו בקרבתו ומי המעין של הכפר הניעו אותן. ואמנם בפי הערבים הוא ידוע בשם: „סדיק אטואחין". כשנודע דבר מותו של ר' יוסי באו חבריו ואמרו: חבריא! נלך ונגמל חסד להרמון, שהיה מלא בכל, ור' יוסי דפקיעין שמו, שהסתלק מן העולם".

לעתים קרובות היינו מטיילים בסביבות צפת כשאנו נדהמים מן המראות הנהדרים, המושכים אותנו. קסמה לעינינו הסביבה, שהיא עשירה כל־כך במחזותיה הטבעיים מרהיבי העין, ברוכסי הריה הנחמדים ובגאיותיה הירקרקים. ואף כי מראה הנוף לא היה חדש עבורנו, בכל־זאת נדמה היה לנו, כי הוד, הדר ושלוות־עד חופפים על עיר זו. לא אגזים אם אומר, כי אין בארץ סביבה, כה מסתורית ודוממה, המשרה רוח עגמומית כמקום זה.

הנה הר הכנען, ולידו במורד הכפר ביריה. ומי מילידי צפת אינו גדוש זכרונות ממקומות אלה? מי אינו זוכר את הגנים הנחמדים ועצי התות והתאנים, שבצלם היינו יושבים בימות הקיץ? והיש עוד כמו התות הצפתי? והנה לעינינו מפל המים, שלא

פעם התרוצצנו, אנו הקונדסים, במימיו הזכים והקרים. הולכים היינו לעתים קרובות יום־יום לכפרים הסמוכים, עין־זיתים, וביריה, ואוכלים את פירות התות ישר מהעצים כשהם קרים ומתוקים, ורוח קלה מלטפת את פנינו, משיבת נפש ומשכרנו כיין־עסיסי.

השעה היתה עוד מוקדמת כשהיינו שבים הביתה, ובדרך היינו עוברים את ה„חדר" של ר' דוד צבי „המלמד", אבא היה מאיץ בי להזדרז, כי עוד מעט ויתחיל ה„מלמד" ללמד. כשנה אחת למדתי בחדר זה, שם היו ראשית צעדי... אחר־כך העבירני אבי לביה"ס העברי. מי מילדי צפת בדורנו אינו זוכר את ר' דוד צבי המלמד, בעל הזקן הלבן והפאות הארוכות עם עיני התכלת הבהירות והמנצנצות? חרות בזכרוני עוד החיוך המתוק והפקח שלו... מרגיש אני בצביטת החיבה על לחיי. הוא היה מסתכל ישר לתוך עיני כשהוא מפליט: „כתוב על מצחך כי לא שננת ברש"י..."

אולם המצודה היתה המקום היחידי, שאבי אהב במיוחד לטייל עמנו, כשהוא מראה לנו ממנה את כל הנוף אשר מסביב. למצודה זו יש היסטוריה משלה, המגיעה עד למאה השתים עשרה, שאז נבנתה בידי הצלבנים. מצודה זו מילאה תפקיד אצלנו בימי קדם, כי בה נהגו לפנים להדליק עליה משואות וממנה הכריזו על ראשי חדשים ומועדים.

גם לאחר ששלושת אחי הגדולים נסעו לחוץ לארץ לקנות תורה, המשכנו — אחיותי חנה, שרה שפרה ורבקה, אחי אהרן ואני, בן הזקונים, את הטיולים הנפלאים יחד עם אבא ואמא, יום יום עם עלות השחר היינו עולים על המצודה הנפלאה, שכה קסמה לכולנו. טיולים אלה היו עבורנו חוויות שנחרתו עמוק בלבנו, וזכרם לא ימוש מאתנו. אבא היה מקריא לפנינו ספורים מן הספרות הקלסית וכן מספרי רפואה חשובים שהזמינם מאשכנז ותרגם אחדים מהם לעברית. בטיולים אלה היה אבי מסביר לנו את אושר האדם כשהוא בריא. אוהב היה לצטט לנו את דברי הרמב"ם, כי בריאות הגוף היא תנאי ראשון לשלמותו המוסרית והשכלית של האדם. אבא הראה לנו כי הרמב"ם בעצמו הדגיש זאת בהקדמתו לפירושו על המשנה, כי „כל הנמצאים מתחת גלגל הירח נמצאו בשביל האדם לבדו" וגורל האדם בידי עצמו, כי „רוב המחלות הבאות על האדם, אך הוא עצמו אשם בהן, בהעדר ידיעתו איך להתנהג בימי בריאותו, כמו שהסומא, מפני שהוא חסר הראות, נכשל תמיד ומחבל בעצמו, וגם לזולתו, באין אצלו מי שיורהו הדרך". ואבא הסביר לנו כיצד הטיף הרמב"ם להיגיינה גופנית ונפשית, תוך כדי הבלטת מימרת החז"ל, כי „כל המקיים נפש אחת בעולם כאילו מקיים עולם מלא". המושג „בריאות" הפך איפוא לענין שבדת, והנהגת החיים באופן היגייני כיסוד לחיי־האושר של האדם.

אבא הטיף לנו לחיים טבעיים כדי לחזק את גופנו, הוא הטיף לנו את ההסתפקות במועט מה שמביא את האושר לאדם, השוכן בגוף בריא, שרק בו שוכנת רוח בריאה.

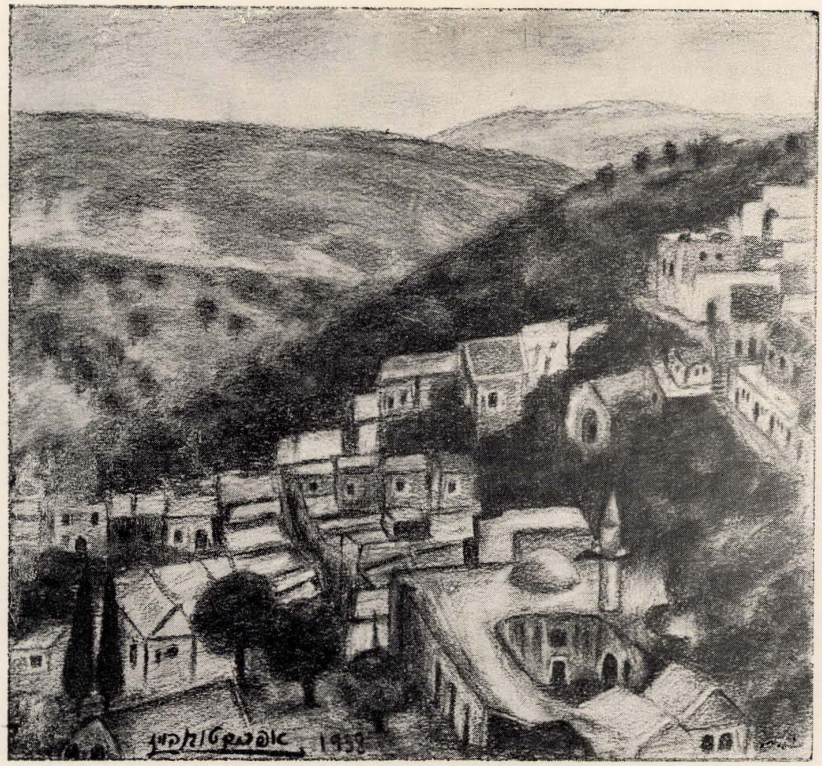

צפת, מראה נוף מול הר כנען

בשעת תרגילי ההתעמלות הסביר לנו אבא את תפקיד נשימת האויר דרך האף, בתור יסוד החיים, ביחוד היה מסביר לנו כמה מאושר האדם הנשאר קרוב ורתוק אל אם־אדמה, המביא אותו לשמחת יצירה.

בשעת הטיולים היו נילווים אלינו מטובי משכילי הצעירים בצפת ששתו בצמא את דברי אבי, שהטיף לחיי שדה וגן, לטיולים באויר צח ולמסעות. בהרצאותיו הזכיר גם את המלבושים של האדם ומטרתם, תשומת לב בבחירת הבגדים, המספר והעובי שלהם. והיתה זו חוויה נפשית עמוקה בשבילנו, עת נתגלתה לעינינו אותו נוף נפלא, המתנוצץ בכמה גוונים. אבא מספר לנו אגדות מני קדם, אגדות־קסם על רגבי הסלעים של הרי כנען ונפתלי ועל המעינות והרגבים שבסביבת העיר צפת, זו יעלת־החן של הגליל העליון.

צפת — הרים סביב לה, ועת עלות השמש, מופזת העיר בזיו זריחת עמוד השחר והמבט נוהר לזהרורי קרני החמה ונדמה לנו לרגע קט כאילו התעלינו מעל לעולם המציאות, אין זה עולמנו השפל, כי אם עולם האצילות, מכושף ומעוטר בקסמים.

אבא ניסה תוך כדי שיחה קלה להקנות לנו ידיעות מקיפות על תולדות עירנו, בהדגישו לנו, כי אמנם, אין צפת נזכרת בכתבי הקודש ואף לא בתלמוד, אך לעומת זאת, נזכרת היא, בספריו של יוסיפוס פלויוס, ובספרו „תולדות היהודים עם הרומאים", הוא מעריך מאוד את ערכה האסטרטגי ומספר לנו כיצד ביצר אותה בין יתר המצודות שבגליל וכיצד בנה בה חומות בצורות.

תמורות וחליפות עברו על עירנו צפת מאז שנבנתה המצודה על ידי הצלבנים, שאז שימשה כמבצר עוז נגד הסתערות המושלמים, והוכרזה לאחר כיבושה כבירת מחוז גבול בצפון הארץ, המשתרע מהרי שומרון עד הלבנון וחוף הים עד צידון.

צפת סבלה לא מעט מפגעי הגורל. מרד הפלחים בשנת 1834 הביא עמו ביזה ושוד לעין השמש ורעידת האדמה הנודעת בשם „הרעש הגדול משנת תקצ"ז (1837) זעזעה בהרבה את חיי העיר עד כדי השמדת רוב האוכלוסיא הערבית והיהודית, והנשארים והניצולים מן הרעש, נפזרו לכל עבר. בית הדפוס של ישראל בק שפעל אז אף הוא עבר לירושלים ולא חזר לצפת, אלא לאחר עבור כמה שנים. אבי היה מספר לנו עד כמה מקופלים בעיר המקובלים דברי מסורת ואגדה, אף בוואדיות. הנה הגענו לוואדי שבשבילים במורדות בית הקברות ל„מעין המתוק" ואבא מספר לנו סיפור אגדתי, כיצד במעין מתוק זה היה האר"י הקדוש מרפא חולים. ידעו „גורי האר"י", שאם מי שהוא מבני משפחתם חלה באיזה מחלה, הרי אין הם זקוקים לשום תרופות וסמי־מרפא, כי־אם היו נותנים להם לשתות מבקבוקי מים מתוקים, כי היו שם נחילי דבורים ומהן היו מנות דבש גדולות, והם מיד התרפאו ממחלותיהם. ולעומת ה„מעין המתוק" יש גם הוואדיות ה„פרועות לשמצה". אנו מגיעים ל„עין איל ג'ין", המעין המטורף, מעין זה יחיד במינו הוא בארץ ונקרא כך גם „מעין השדים", והוא יציר פלא של הטבע, כי הוא פולט במלמול קולני שמות של שדים.

במעין זה יש מפלצת, שהיא מתנכלת לכל באי הוואדי, ומפלצת זו שותה את כל המים מהמעין. האר"י הקדוש ניסה בעזרת „שמות קדושים" להשתלט על מפלצת זו, ולא הצליח, כי לעומת כח הקדושה גדול גם כח הטומאה וה„סיטרא אחרא", והיא היתה במקרה זה יותר חזקה מכח הקדושה.

זכרונות רבים ונעימים לנו מוואדי טואחון — גיא הטחנות. לשם היינו יורדים הליכת דהירה מיגעת בין סלעי עד שנתבקעו בימי הרעש הגדול, מראה הטבע אומר כולו שירה, פלג מים שוקקים ורעננים עוברים בו. לאורך הוואדי היו בנויות טחנות מים, הייתי רגיל לבוא לפעמים עם דודי וועלוויל (זאב) גולדנבוים, וביחד עם ה„מיקרר" (מחמר, מוביל פרדות וחמורים) ר' חיים סטמבולי היינו מטעינים על גבי החמור את החיטה. ה„מיקרר" היה מאיץ בחמורו. בדרכים עקלקלות ובשבילים צרים ומתפתלים עשינו דרכנו אל הוואדי, תמיד בחרנו בהליכה, כי הרכיבה במורד היתה בה משום סכנת חיים, גזרה שמא נתגלגל יחד עם החמור לתהומות. ובעליה על ההר, גם כן הלכנו משום צער־בעל־החיים. ביחוד היתה התכונה בוואדי טואחין גדולה בערב פסח, משגיח יהודי היה מכשיר את אחת הטחנות — שהיו בידי הערבים — אחר ההכשרה התחילה מיד הטחינה עוד בתחילת חודש אדר. הטוחן, המשגיח, ובעל החטים היו נוכחים בשעת הטחינה. כך נוצלו טחנות המים בוואדי טואחין כל ימות השנה, כשהן מספקות קמח לתושבי צפת.

זוכר אני, כי יום אחד לאחר חג הפסח הודיענו אבי, כי החליט לקחת אותנו לסיור על־פני הגליל. חכיתי בכליון עינים ליום המקווה, אך אבי היה עסוק מאוד וקשה היה לו להתפנות לדבר. ואני, נפשי יוצאת לטיול, להתרשמות חיה מנוף הארץ. עברתי דרגות הכנה אחדות לקראת היום הגדול, הקשבתי רב־קשב, מדי ערב בערב, לספורי אבא על ערי הארץ ומושבותיה, עד שהגיע היום המקווה. היה זה בערב ל"ג בעומר, והיינו צריכים לעשות את דרכנו למירון.

ל"ג בעומר במירון

חגיגת ל"ג בעומר במירון, אף על פי שהיא חוזרת מדי שנה בשנה, הרי היא חוויה מתחדשת מדי פעם בפעם לתושבי צפת. כאותן משואות שהיו מדליקים פעם על ראשי ההרים בערבי חודש ומועד, כך נשמעים צלילים רחוקים מימים אשר עברו בחגיגה זו. כי מאז ימי המקובלים במאה השש עשרה יש קסם נעלה למירון, הכפר שמסביב לצפת, שבו במערת צורים חצוב קברו של התנא האלוהי ר' שמעון בר יוחאי, אבי תורת־הסוד ומחוללה אשר לו מיוחסים הספרים, שהם מהווים את ספר הספרים של הקבלה „ספר הזוהר" ו„תיקוני זוהר".

מירון קסמה לכולנו מימים ימימה. אבי היה מסביר לנו את מהותה של ההילולא דרשב"י, כפי שהיו קוראים לחג ל"ג בעומר במירון, והיה נוהג להוציא מן הארון את „מסכת כתובות", וקורא לפנינו על „ר' חכינאי הוא קאזיל לבי רב. בשלהי הילולא דרשב"י, אמר לו איעכב לי דאתי בהדך" (ר' חכינאי היה יורד אל בית רב בסוף ימי שמחת כלולותיו של רשב"י, אמר לו רשב"י — חכה לי ואבוא עמך).

כך למדנו לדעת מפי אבי כי כוונת המלים „הילולא דרשב"י", אינה אלא שמחת הכלולות של רשב"י, כפשוטם. כן הסביר לנו כי ב„אדרא זוטא קדישא", אשר ב„ספר הזהר" (בפרשת האזינו), הושאל בטוי זה ליום עלית נשמתו של רשב"י והתדבקותו בעולמות העליונים.

הנה כך עמדנו לראשונה על פירושם של המלים „הילולא דרשב"י" — מלים, שהיו נשואות בפי כל בצפת עם התקרב עונת חג ל"ג בעומר.

כשהיה מגיע יום החג ראינו כמה נקשרו חיי בני צפת אל הקבר הקדוש הזה. ברשימתו „אגרת מצפת" מתעכב אבי על „המנהג הקדום בידי אנשי צפת לשלוח בכל ערב ראש חודש, שהוא בבחינת יום כפור קטן, מנין אנשים להשתטח על קבר רשב"י במירון. כן מרבים לעלות למירון בחודש אלול — ימי התשובה והחרטה".

אמנם מנהגים אלו נעשים מיום ליום למצוות אנשים מלומדה, מידת החולין וההנאה החושית גוברת בהם. בהמשך רשימתו כותב אבי:

„ואולם — חג אחד נשאר, ל"ג בעומר שמו, שצורתו המסורתית העתיקה והשלמה — נשאר לו, לחג זה, חינו הקדום וקרני נגהו מימים עברו שופכים אורם

על צפת וסביבתה, ושם במרכז הישוב העתיק קבל החג גם צורה מיוחדת ושונה לגמרי מכל מקום אחר. לפי המסורה שבידי המקובלים נסתלק רשב"י ביום זה. לפני הסתלקותו גילה לתלמידיו רזין נפלאים מעולם הנסתר — את שתי ה„אדרות". הילכך נעשה יום זה במחנה אנשי הסוד, לחג המסתורין, ליום טוב של מתן תורת הסוד והנעלם. אותו היופי המסתורי, שנתן האר"י הקדוש, שר הקבלה, לכל חגי בני צפת, טבוע במידה מרובה גם על ל"ג בעומר. אולם יחד עם זה נתערבו בו פשטות ותמימות עממית, שבהן הצטיינו חיי אבותינו, מיסדי ובוני ישוב א"י מחדש, מימי הרמב"ן עד היום הזה.

המשואות, שנוהגים עד היום להדליק באור ליום ל"ג בעומר על קבר הרשב"י ועל קברי יתר הצדיקים הטמונים במירון, הן שרידי זכרונות קדומים מחיי הטבע הפשוטים, שהוחגו לפנים על הרי ישראל ויהודה החופשיים; מדורות אש אלה מפזרות את חשכת הלילה הסודית, הפרושה על הרי הענק אשר מסביב. לנגהן המרקד על ההרים והגבעות מתעוררים זכרונות קדומים.

ביום זה, בל"ג בעומר, מתרוקנת העיר צפת מתושביה. כולם בנעוריהם ובזקניהם נוהרים אל מירון. גם מארצות רחוקות מכתתים יהודים את רגליהם, כדי לזכות ולהשתתף בשמחת ההלולא הגדולה על קבר רבי שמעון בר יוחאי. והשמחה — שמחה אמתית. והיא מרוממת את הנפש של כל אחד ואחד, מן האיש הפשוט ביותר עד הלמדן וה„חכם" הבקי בנגלה ובנסתר. יום ל"ג בעומר הוא יום מסוגל מכל הימים. יודעת המסורת העממית לספר על דבר מקרי נסים ונפלאות שקרו באותו יום. אנשים וילדים נצלו „בזכות קדושת היום מסכנת מות, מפגעים ומתחלואים שונים שירדו עליהם".

יצאנו השכם בבוקר, בטרם תזרח השמש, כדי להקל על הדרך. בקרבת עין זיתים לקחנו אבי למערה של ר' יהודה בן אילעי, פינת־חמד שהמקובלים אהבו תמיד לשהות בצל עצי הזיתים שמסביבה. משם המשכנו דרכנו אל מירון במעלה ההר. השמש כבר עמדה במרומי השמים כשהגענו למירון, כפר קטן של ערבים, ללא נוי חיצוני מיוחד. במקום זה, שהוא שלו ושקט כל ימות השנה ומעטים המבקרים בו, נשמעת עכשיו המולה גדולה ומספר המבקרים גובר והולך מרגע לרגע. מחר ל"ג בעומר, יום ההלולא לכבוד רבי שמעון בר יוחאי, ובערב החג מקובל לערוך „הדלקה" על קברו. לכבוד המאורע נוהרים למירון יהודים מכל קצוי הארץ, מי ברגל ומי על חמור, ואפילו יהודים מארצות רחוקות כגון פרס, תוניס, או מרוקו, באים במיוחד כדי להשתטח על קברו של הרשב"י ביום זה. כשהתקרבנו למקום ראינו, כי מדרוני ההר מכוסים כולם בני אדם, גברים, נשים וילדים. פה ושם מסתובבים עגלונים, שהביאו אורחים למקום וחוזרים עתה כדי להביא אורחים נוספים; ערבים וערביות מסתובבים ומציעים לך כל טוב, מזון ומשקה וסתם סקרנים מסתובבים ונדחקים. כל אחד מבקש להתקרב עד כמה שאפשר קרוב יותר אל הקבר, כדי לראות את

המחזה המלבב הזה. עשירים ותקיפים הביאו עמהם אהלים, והציבו אותם על ההר ונדמה לך, כי נקלעת למחנה צבאי מפואר.

בעמל רב הצלחנו לעבור דרך ההמונים, המצטופפים והנדחקים, עד שהגענו לבנין הקבר של הרשב"י. הקבר בנוי בנין גדול עם כיפות לבנות, שוכן במקום גבוה מאוד מעל פני הים. השער מוביל לחצר רחבת ידים, אשר בצדה השמאלי בפינה עומדת מצבה לבנה חצובה ומסותת מסלע ההר. על הגג השטוח נאספו גדולי העיר, הקאימאקאם של צפת, הקונסולים והמוכתרים.

לאט לאט התחיל הערב פורש כנפיו והעלטה התחילה משתלטת. זכורני, היה זה ערב נפלא במירון. עוד מעט יגמרו היראים והחרדים לקרוא על קבר הצדיק את פרקי הזוהר המתאימים לאותו לילה. הרב דמתא יעלה על הגג לקיים את ה„הדלקה" על קבר הרשב"י, שנקנית מדי שנה בשנה בכסף מלא מה„חכמים" הספרדים. כנהוג מתחילים מיד אחרי ההדלקה הריקודים לכבוד הצדיק, שיש בהם מעין נצוץ של התלהבות, מעין שביב של קדושה עממית פשוטה. השיר המסורתי: „בר יוחאי" — „נמשחת אשריך" עם מנגינותיו המקובלות, מרעיש את אויר ההרים ומפריע את דממת המקום, השורה על הטבע הענקי והפלאי שמסביב. בשעה זו הדחקות והצפיפות גדולות מאוד. המון עדות מגוון יציף את הבנינים, יטפס על הכתלים ויעלה בחומות, ימלא את היציעים ואת הגגות ויתלכד לגוש דחוס ורוחש מסביב לאש ה„הדלקה", שתתלקח על הגג.

אבי סיפר לנו כי לפני שנים כשהיה במירון בל"ג בעומר, שמע קול קורא לו מעל הגג, והנה נתברר, כי היה זה סיר לורנס אוליפנט, שנזדמן לחגיגה וביקש את אבי להלוות אליו, אבי סר אליו ויחד אתו נדחקו בתוך ים של אנשים צפופים ודחוקים, כדי להאזין לשאון המנגנים. פה ושם הרימו אנשים קולם בשיר וניכר היה, כי הספרדים שלטו בכל: הם חלקו את הדגלים, הם הרקידו אותם והנעימו להם את הזמן.

אבי הוסיף וסיפר לנו, כיצד היה מסביר לאוליפנט את פרשת החג ומספר לו על הרשב"י, על נדודיו בעירות הגליל, בהן הרביץ תורה. אוליפנט נתרשם ביחוד, מדבריו אלה של הרשב"י „שלש מתנות טובות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל, וכולם לא נתן אלא ע"י יסורים". (אחת מהן היא ארץ־ישראל) והוציא מכיסו פנקס ורשם אותם לפניו.

מוקסמים מסיפורי אבי על פגישתו עם סיר אוליפנט בל"ג בעומר במירון, המשכנו את דרכנו ונדחקנו לתוך מסדרון אפל, לחוצים מכל הצדדים נשאנו כמעט באויר ונמשכנו עם הזרם. הגענו לבית המדרש של הרשב"י. ראינו הרבה מנורות של שמן, שהפיצו עשן ואד עבה. על הבימה עמדו ספרדים אחדים מראשי הקהלה. בחצר רוקדים בלוית כלי זמר ושרים שירי הודיה לרשב"י וקול הרעש חודר פנימה, ואין אתה שומע מאומה.

נכנסנו לחדר הצדדי, המקום היותר קדוש של בית המדרש, והנה יללות

נשאות באויר. על יד הקיר עומד ארונו של הרשב"י ומספר גדול של נרות דולקים שם, ושנים מהזקנים נדחקים ומיללים. אחדים מחזיקים נרות בידיהם וקוראים תהלים. הקבר מכוסה כמעט כולו מהנרות הנוטפים, עד שכמעט אינך רואה את האבן. אבא הוסיף וסיפר לנו על סיר אוליפנט, כיצד התרשם אז מאוד ממראה עיניו וספג לתוכו את הרשמים ונהנה מן ההסברות על כל פרט ופרט של החגיגה והנוהג במקום.

יצאנו החוצה ולפנינו מחנה עצום של יהודים ספרדים, המתקדמים בריקוד וחבר מנגנים מלווה אותם בשיר. אחריהם הולכים נושאי דגלים. אנשים מחזיקים בקבוקים בידיהם ולוגמים מפעם לפעם טיפה מרה.

שעת החשיכה היתה בתוקפה, נדמה לך כי כל הקהל הגדול הזה ישקע באפלה. אך לפתע הוארה כל הסביבה. על הגג של קבר הרשב"י הודלקה מדורה גדולה. זהו אות כי ההדלקות מתחילות. את ההדלקות מדליקים על העמודים והריקודים גוברים והולכים. אנשים מצטופפים מסביב, כל אחד נדחק וכלי שמן בידו ושופך אותו על־פני האש. האש גוברת והולכת והחום מסביב רב. אך הנוכחים אינם מסתפקים בשמן, כדי להגדיל את המדורה נזרקים כובעים, תרבושים, ממחטות ואף טבעות זהב. חסידים עומדים מסביב ומרימים קולם בשיר „בר יוחאי אשריך", מוחאים כף ויוצאים במחול. יהודים חרדים עם פאות ארוכות וקפוטות כבדות, נשאים בסערת הריקודים, והם פתאום כה קלים, כה מתעופפים, ומרימים קולם בשיר:

„אין אדיר כאלהינו,
אין ברוך כמשה,
אין גדול כתורה,
ושוחריה ישראל".

אל ההדלקה נוספה לנו שמחה נוספת, שמחת ה„החלקה". הורים הביאו את ילדיהם שטרם גזזו את שערות ראשם, מובילים אותם בתהלוכה, רכובים על כתפיהם אל חצר קבר הרשב"י. הילדים לבושים בגדים צבעוניים מרהיבי עינים, עטרות וקשוטים על ראשם והשמחה כדת. הילדים עומדים מול המצבות, גוזזים את שערותיהם ומקדישים אותם לצדיקים, והנאספים מסביב שותים „לחיים" ואוכלים כל טוב, מתת הורי הילדים הגזוזים

כשהיינו שבים הביתה מחגיגות ל"ג בעומר במירון היינו חוזרים ומפזמים את הפזמונים אשר שמענו בעת החגיגה ורגלינו היו מתרוממות אז מאליהן והתחלנו מרקדים כאלים כבני צאן. כולנו כאחד היינו רוקעים ברגלינו וממשיכים את מועד החגיגה. כך היו ניזונות נשמותינו הצעירות שבועות רבים מן ההילולא של רשב"י

לאחר שבועות מספר סרנו לטבריה, להמשיך בטיול ולראות את הארץ, כהבטחת אבא. טבריה בימים ההם היתה מרכז של יהודים אדוקים במצוות, אשר חיו בתנאים קשים ופרימיטיביים מאוד, תנאים דומים בהרבה לתנאי חיינו בצפת. על כל

חגיגת ל״ג בעומר במירון

יעקב יוסף טובנהויז, תלמיד במקוה ישראל

חיים יאיר טובנהויז כתלמיד ישיבה

משה ברוך טובנהויז כתלמיד ישיבה

צעד ושעל נפגשת עם יהודים בעלי פיאות ארוכות, לבושי קפוטות, נועלים נעלי בית שחורות לרגליהם ולבושים גרביים לבנות. במראיהם החיצוני לא נבדלו כמעט במאום מתושבי צפת, אך רמת חייהם היתה ירודה יותר, שהצפיפות והעוני בלטו כאן במידה גדולה יותר מאשר בצפת.

בטבריה היה לאבי ידיד, והוא הצעיר הנלבב ישראל זאב הורוביץ[1], שהתמסר במשך שנים רבות לחיבור אנציקלופדיה מקיפה על ארץ־ישראל. בכלל היו לו בטבריה מכירים רבים, ולי היה נדמה שאין לך יהודי בטבריה שאבי לא הכירו. נעצרים היינו פעמים רבות בדרכנו, כשאבי מברך לשלום ידידים ומכרים, אין ממקום למקום לסדר כמה מעניניו ומתקבל בכל המקומות בכבוד גדול ובחיבה.

שהינו יחד עם אבי ימים אחדים בטבריה והימים האלה עשו עלי רושם עז ולא אשכחם לנצח. בשעות בין הערביים היינו מטיילים על שפת הכנרת שעה ארוכה עד שהייתי מתעייף. מפעם בפעם, כשהיינו יושבים לנוח קמעה מעמל הדרך, היה אבי מוציא את יומנו, מחברת צרה ועבה ורושם את רשימותיו. הכנרת קסמה לנו מאוד וזכורני, כיצד ישבנו יום אחד בין הערביים על שפת הכנרת וראינו את השמש השוקעת ונעלמת לתוכה. מראה זה לא ישכח ממני לעולם. רוח קלה נשבה ולטפה את פנינו ואנחנו צמודים למראה, לא יכלנו לזוז ממקומנו. שעה ארוכה ישבנו כך עד שנוכחנו, כי בודדים אנחנו, כולם הלכו להם ורק אנו נותרנו במקום, כשהחשכה עוטה את כל הסביבה.

בימים מעטים אלה למדתי לאהוב את הארץ יותר מאשר בכל ימי שבתנו בצפת. ידע אבי לטעת בנו את החיבה לנוף הארץ ולפינות החמד שלה. כמו־כן ידע לנצל שעות נופש אלה שהיו לו מעבודתו המפרכת ומחיי היום־יום שלו, כדי לקרוא אתנו פרקים בתנ"ך וכדי לספר לנו סיפורים נפלאים על גבורת החשמונאים על חילוקי הדעות בין בית הלל ובית שמאי ועוד. טיולים ארוכים היה מטייל אתנו על־פני דברי ימי עמנו והמאורעות הנראים יבשים כשאתה קורא אותם בספר, נתגלו לפני פתאום באור חדש ומזהיר, והם חדרו עמוק עמוק לנשמותינו הצעירות והכמהות, ואזנינו היו קשובות לכל מה שיצא מפיו, כי קסם היה בדרך סיפורו והדברים נעשו מרתקים.

כיום חוצים אוטומובילים את כבישי ארצנו. כבישים אלה קושרים את צפת עם אילת, ומעטים הם הזוכרים כי רק לפני יובל שנים עברו יהודים את הארץ לאורכה ולרוחבה במקלם ובתרמילם בלבד...

הבנים בדרכי אביהם

„העובדה כי שלשה אחים מבית טובנהויז ילידי העיר צפת — כל אחד מהם מצטיין בגילויים מדעיים, אומרת דרשני! — כותב הפרופ׳ היינריך לווה — ויש למצוא לה את הפתרון באותו משקע רוחני־תרבותי, שהם קיבלו מאת אביהם שהיה אדם לא שכיח בצפת, אשר הצטיין ברוחו הפעילה, והיה מחונן בסגולה, שהיתה נדירה בימים ההם — זיקה עמוקה לתרבות״.

ואמנם ניכר היה ה„משקע״ הזה בחייהם ובפעולותיהם של שלושת הבנים. אבי השקיע כשרון ומרץ בחינוך בניו, כחברו יצחק אפשטיין, כך ייחס אף הוא ערך מכריע בחינוך הבנים. הוא רשם אז ביומנו: „אין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של התינוקות דבית רבן — אמרו חז״ל. הווה אומר: על ידי חינוך הבנים יקום עולמנו! בהשקפותיו היה מזדהה עם השקפותיו של חברו יצחק אפשטיין, שגרס כמוהו כי תכלית החינוך הוא לגלות באדם את „צלם אלוה״ שבו ויש להכניס את הילד בגיל הרך בעול הזיקה החברתית של סביבתנו הלאומית והאנושית. אבי ראה בחינוך מתאים של הדור הבא את הנדבך החשוב ביותר לבנין הארץ.

„שב ואל תעשה — כתב הוא — היא אם כל חטאת, וחובת החובות היא — קום ועשה, תעבוד ותיצור״! אבי השריש בלב בניו את החיבה ומסירות־הנפש לשפה העברית, שהיא לא רק כלי־ביטוי לנשמת העם וליצירות העם, כי אם גם הקשר המאחד את פיזורי ישראל בזמן ובמקום מארץ לארץ ומדור לדור[1].

גם הרעיון של מזיגה בין יהדות ואנושות, עובר כחוט השני בכתביו וברשימותיו של אבי. בצד הטפתו לטובת המלאכה, היה מטיף גם לחינוך הנוער ברוח אוניברסלית ועברית כאחד, והוא כותב: יש להקנות לבני־הנוער את הדעת האנושית ודעת־היהדות כאחת.

באיגרת ששלח לידידו הפרופ׳ היינריך לווה לברלין כתשובה על שאלתו: כיצד הוא מחנך את בניו? עונה לו אבי: „מחנך אני את הבנים שלי כך, כי אוכל לקוות, שהם יהיו במשך השנים ידענים בלימודי היהדות, ועם זאת תהא הדעת האנושית אף היא קנינם, קנין נפש ממש. נאמן אני לאותה השקפה, שכבר הבעתי אותה, ואני מטיף לה גם לאחרים, היינו: שאנו צריכים לשאוף לכך, כי נזכה לבנים מלומדים בכל המובנים, בנים משכילים מכל צד, שיהיו ראויים לשאת ברמה את

פרופ׳ יעקב יוסף טובנהויז

אבוקת התרבות העברית, ואף יהיו חדורים בלב ונפש באותם האידיאלים הלאומיים של עמנו, בנים שיוכלו לבנות את חיי המופת היהודיים האידיאליים בארץ, חיים, שיהיו בריאים ופרודוקטיביים ויחד עם זאת יהיו תואמים את משאלותיהם, מלחמותיהם ברוח נבואותיהם של נביאינו הקדמונים. עלינו, איפוא, להקים מוסדות לחינוך גבוה, סמינריונים למדריכים ומחנכים, שיוציאו מתוכם את הכוחות הנאותים לחינוך העם ובניו. וכמדומה לי, כי כבודו יסכים עמי ועם ידידי הטוב יצחק אפשטין, כי זהו היסוד היותר חזק והיותר בטוח לקיום ולעתיד של הדור הבא, וכי זהו הבריח התיכון, המאגד ומקשר את העבר עם ההווה והעתיד, אמנם, אין להתעלם מזה, שרוב ההורים אין ביכלתם לתת לבניהם חינוך גבוה, ועל כן סבור אני, כי צריכים ליסוד על יד הקהילות או ועדי הערים שלנו בארצנו הקדושה, בתי מלאכה, שילמדו בהם בני הנוער תורה ומלאכה. וכפי שכבר כתבתי הרי „אהב את המלאכה" זהו הצו עכשיו לכל נער עברי בארץ. העולם כולו עומד על יסוד המלאכה וגם ארצנו לא תבנה אלא על ידי מלאכת כפיים, ועלינו להשתדל בכל עוז להרבות את מספר בעלי המלאכה, אך יחד עם זאת אסור לנו להזניח את השתלמותם הרוחנית על ידי יסוד שעורי ערב, אשר שם יסיימו את אשר החלו ללמוד בבתי הספר או בחדרים. אי לימוד התרבות, יש בכך כדי להתנקם בנו קשה בעתיד. ואבי ממשיך: „על העובדים במלאכה להכיר את תרבותנו, את המאור שבתורה, ואת החכמה שבלמודי החול, והדרך היחידה לכך שעורי ערב. אצל אומות העולם אין זו בושה כלל לאדם מבוגר ללכת בערב וללמוד את תורת המתימטיקה או הפיסיקה, וגם אצלנו יסתגלו לרעיון, כי בית הספר נועד לא רק לילדים כי אם גם למבוגרים אשר לא הספיקו לקנות דעת בילדותם מאיזו סיבה שהיא".

ועם הטפתו לטובת המלאכה, אין אבי שוכח את עבודת האדמה שנשארה בשבילו גולת הכותרת לתפארת העם, בהטיפו למען עבודת האדמה בכל הזדמנות: „חוב קדוש מוטל עלינו גם להחיות בלבבות את החוש והרצון של עבודת האדמה. כי אין לך אמצעי פרנסה יותר בטוח בחיים מאשר עבודת האדמה. עבודת האדמה תצעיד אותנו אל מטרתנו. חובה כפולה ומכופלת מוטלת עלינו לחנך בתוכנו עובדי אדמה. ולהשיג בעדם אדמה בסביבות העיר למען יתחנכו בעבודתם זו".

אבי גם חלם על יסוד רשת שלמה של חוות עבריות, שבהן יעבדו חקלאים עברים ויתמחו בכל ענפי המשק החקלאי. והוא גם האמין, כי ארץ ישראל לא תהיה ארץ חקלאית בלבד, כשם שהיתה בתקופת הבית הראשון. מצבה הגיאוגרפי וצומת הדרכים המובילות אליה עושה אותה לארץ רוכלת עמים וארץ חרושת המעשה, והוא הביע את דעתו, כי אין ספק, כי חלק ניכר מהישוב יהיו סוחרים, אומנים ובעלי תעשיה.

באוירה זו חינך אבי את בניו בשעה שצריך היה להשקיע הרבה כוחות נפש כדי להשתחרר מהשפעת הקנאים הקיצוניים ומהשפעתה של אוירת הבטלה אשר שלטה בימים ההם בצפת.

כאשר גדל אחי הבכור יעקב יוסף, שלמד תחילה ב„חדר" והמשיך ב„ישיבה" ואח"כ בבית הספר של כי"ח, שנפתח בצפת, הצטיין מאוד בלימודיו, הוא ידע עוד בנעוריו כמה סוגיות מן התלמוד. בקיאותו של הנער הפליאה ידענים וגדולים בתורה. אבי השתדל אז לטעת בקרב בניו את החיבה אל נוף המולדת ולקרבם אל הטבע, ומרבה היה לטייל עמם בגנים ובפרדסים, שהיו מצויים בסביבה. אחי זה גילה מילדותו חיבה עזה לצמחים, וכאשר היה מטייל ומעפיל למרומי ההרים ויורד למעמקי הגאיות שבסביבת צפת, היה פנקס קטן בכיסו ועפרון בידו. בפנקס זה רשם את תוצאות הסתכלותו החדה. בפנקס זה מצא איש המדע המפורסם — שנים רבות אחר כך — רשימות מענינות על עצים וצמחים של ארץ ישראל, שעוררו את תשומת הלב של בחור הישיבה, שנתפס למחקר המדע וזכה לשם בעולם הבוטניקה. מפעם לפעם היה סר גם לראש פינה לבית דודתו שרה הינדה, אחות אבי שהיו מראשוני האכרים במושבה זו. לעתים ביקר במושבה בלוית אבי. הוא ראה שם את אכרי המושבה הגלילית, שלקחו את לבו שבי בחייהם הטבעיים.

ביום אחד פנה אל האב ואמר לו: „גם אני רוצה להיות אכר ולעבוד את האדמה"! אבי היה מאושר לשמוע את רצון בנו, אך הבליג על רגשותיו ולא אמר דבר. הוא המשיך לטפח בו את האהבה למדעי הטבע בהתאם לשיטתו: „חנוך לנער על פי דרכו", כדי שידע לבחור לו את דרכו לכשיתגבר.

כשהחלו המורים לציין את כשרונותיו של יעקב יוסף ולהעמיד על נס את שקידתו, כבר היה ברור, כי המתמיד הצפתי יהיה ברבות הימים לבר־סמכא עולמי במדע הבוטניקה.

במהרה גדלו שני אחי הבאים: משה ברוך וחיים יאיר. תפקיד אבי כמחנך נתבלט יותר ויותר, והוא עושה מאמצים, כי שלושת בניו יפיקו תועלת אחד מן השני, הטיולים היו אז יותר תכופים, ושטח המחקר נתון היה לבילושן של שמונה עינים צמאות למדע (כולל את אבי).

אחי משה ברוך אף הוא אהב את הטבע ואת עולם הצומח, וגילה בגיל רך משיכה מיוחדת לבעלי החיים, וביחוד לבעלי הכנף, בחצר ביתנו סידר לול מרהיב עין עבור התרנגולים והתרנגולות, ועל גג הבית הקים שובך ליונים, שהיה יחיד ומיוחד ביפיו בצפת. הוא היה מטפל בבעלי הכנף באהבה ובחיבה עזה, ואמנם נתרבו העופות בביתנו במספר ניכר... אבא נהנה מ„חולשתו" זו של משה ברוך, וניבא לו, כי לעתיד יהיה מומחה לגידול ומחלות העופות. ידע אבא מה שניבא, כי לאחר שנים נתפרסם משה ברוך כאחד המומחים הגדולים ובעל שם בין־לאומי במקצוע זה.

אחי יעקב יוסף סידר על גג ביתנו עשביה יפה, אשר הכילה כמעט את כל צמחי הארץ. אורחים שבקרו בביתנו אז, וראו את האוסף, המסודר בטוב טעם בתנאים הכי קשים, הביעו את התפעלותם ממראה עיניהם, הם היו בטוחים כי בעל האוסף יהיה בוטניקן גדול, אם רק תנתן לו האפשרות להשתלמות בחוץ לארץ.

ד״ר חיים יאיר טנבנהויז

פרופ. משה ברוך טובנהויז

בעוד יעקב יוסף עוסק בעשביה שלו, קם לו מתחרה מקרב בני הבית. בפינה אחרת שעל הגג סידר אחי חיים יאיר אוסף מגוון של כל מיני אבנים, מיין אותם לפי סוגיהן, ורשם עד כמה שידע את שמותיהן.

אבי נוכח לדעת, כי אוסף בניו חורג ממסגרת אספנות ילדותית בעלמא, והיא רצינית, ותופסת מקום חשוב בחייהם, ועבודתם איננה עבודה של חובבים, כי אם יש לה שרשים עמוקים בנשמותיהם, והיא רק יכולה להגדיל תורה.

בינתיים עבר דרך צפת הפרופיסור בלנקנהורן, שעמד בראש האכספידיציה הגיאולוגית מטעם השולטן עבדול־חאמיד. הגיאולוג הידוע נפגש עם אחי חיים יאיר, והתפלא לראות את האוסף הגיאולוגי של הצעיר, קשה היה לו להאמין, כי בעיר נידחת בגליל ימצא נער יהודי בעל כשרונות מבורכים, העורך בשיטה ובסדר מדעי אבנים ומחצבים למיניהם. והפרופ׳ בלנקהורן שמח מאוד לשמוע מפי חיים יאיר, כי הוא מתעתד לנסוע לברסלוי שבאשכנז, שהיה בימים ההם מרכז חשוב למדע הגיאולוגיה בעולם, כדי להשתלם שם בלימודיו. לפיכך עודד את חיים יאיר לקראת עתידו, ואמר לו, כי הוא רואה בו „כשרון בלתי מצוי״, „ואין כל ספק כי הוא יקנה לו את עולמו במקצוע מדעי זה״. דברי המומחה השפיעו, כמובן, גם על אבי, ששמח מאוד על כך. שלושת אחי עזרו לאבי ב„מלאכת כפים״, כשהפעיל בביתו את מכונת הסריגה, והם גם שנדדו ממושבה למושבה ומכרו את הגרבים, הצעיפים והסוודרים מתוצרת „בית־החרושת״ של אביהם.

הם גם נתנו יד לאבי במלחמתו במיסיון, בראותם כיצד אבי מקדיש מרץ וכוח, כדי להפריע למסיתים לעשות את מלאכתם, ומשכו גם צעירים אחרים ממשכילי צפת שרוח אחרת החלה מעוררת אותם וכולם יחד קמו כאיש אחד לפעול בעד הפרודוק־טיביות וגם להפרחת התרבות בצפת. שלושה אחי ניסו ליסד בכוחותיהם המעטים שעורי ערב לצרפתית ועברית, כדי שלא יצטרכו בחורים יהודים להתדפק על פתחי המיסיון. השעורים נתקיימו במשך כמה שבועות והם נתבטלו במהרה מחוסר תקציב מספיק להחזקתם.

זקני צפת זוכרים וגם מזכירים עד היום את המלחמה שניהל אבי במיסיון. הם יודעים עוד לתאר את המודעות, אשר הודבקו על דלתות בית הכנסת בערבי שבתות, כדי להזהיר את העם ולפקוח את עיני הקהל על סכנת השמד, הנשקפת להם מן המיסיון. המודעות גם הוקיעו אל עמוד הקלון אותם ההורים שהיו שולחים את בניהם ללמוד בבית הספר של המיסיון. ומלחמת המודעות לא עברה בהיסח הדעת. היא נתנה תוצאות, שחברות המיסיון הרגישו בהן יפה.

הבנים נתחנכו ברוח של אידיאליות ומסירות־נפש לקניני העם והארץ. המאבקים בעד התחיה נבלעו בדמם ממש, משחר ימי ילדותם. מהאב ירשו את התכונות הנעלות ואת האמת שבלב. והודות לחינוך הטוב הוכשרו להיות כוחות פוריים כל אחד במקצועו עד כדי כך שהיו למאורות בעולם המדע.

בימי תקומה

(חידוש המשפט העברי; החייאת הלשון העברית והחייאת הקשר עם הים)

תהליך התחיה בארץ היה מיוחד, ובעיקר נתבלטה העובדה, כי הנה לקח עם ישראל מעתה את גורלו בידו. כאשר בחירי־העם עושים מאמצים גדולים להחיאת הלשון והתרבות העברית. העם התחיל לחשב את חשבונו, תוהה על עצמו ועל הוויתו. והתחיה ניכרת בכל צעד ושעל, הן בספירת המחשבה והן בספירת העשיה שבחיי יום־יום.

אבי ציין תהליך זה, בהדגישו, כי עלינו לחדש את חיינו כקדם, כדי להעביר את חוט השני מן העבר אל העתיד. ברשימותיו ובכתביו אנו מוצאים כמה רעיונות מעניינים בשאלות אלה. לדעתו צריכה ארץ ישראל לקבל מחדש את כל הטוב של העבר. „המוסד המשפטי — כותב אבי — יהיה צינור שואב מן העבר, מן המשפט העברי הקדום, אשר לא פסק גם בגלויות. משפט זה ספג לתוכו כל היופי והזיק של חיינו העצמיים, והוא צריך להטביע מחדש את חותמו על חיינו בארץ לעתיד לבוא. כל נסיון שהוא להמיר את משפטנו בדין ממשלתי זר ישלול מחיינו את צורתם המיוחדת ויעמיק את התהום בין העבר והעתיד. התלמוד ונושא כליו יכולים במידה מסוימת לשמש גם להבא המעין העיקרי לחוקי החברה והמדינה, ולא זו בלבד, אלא שגם בצורתו אין המשפט העברי משתנה אף במשהו. בית הדין בחיינו המחודשים, צריך לשוב להיות כאותו בית דין, שהיה לנו בעבר. הסנהדרין הוא שצריך לשמש בית משפט עליון, ולתפוס את מקומו הראוי בחיינו.

על יד המוסד המשפטי יש מקום גם למוסד חקלאי, שענין מיוחד לדת לענות בו. דיני שמיטה[1] ויובל צריכים לקבל את תיקונם. נחוץ לחדשם או לבטלם אבל לא להמשיך במצב הבינים הקיים, המביא רק לידי בלבול. ערך יהא ליובל המחודש שיטפל גם בשאלות כלכליות, ובכל מה שנוגע לקרקעות. ואין ספק, כי עתידה של שאלה זו לשמש סלע מחלוקת בין הזרמים השונים בארץ לכשנגיע לפתרון ממשי. אף החזרת תקפו של היובל אינו מן הדברים הקלים שנצטרך לטפל בו. על פי החוק הזה אפשר יהיה לתקן, כי הממשלה נחשבת כבעליהן הראשונים של כל הקרקעות, ובהגיע שנת היובל הן חוזרות אליה. באופן כזה אין הקרקעות נמכרות לצמיתות,

אלא עד שנת היובל. אולם עד הזמן ההוא דינן כדין מטלטלין והרשות בידי הבעלים למכור את קרקעותיהם בלי התערבות מצד מי שהוא.

רק אם נבנה את חיינו העתידים על יסודותיהם העתיקים, בצירוף הטוב והחדש שלאומות העולם, יהיה בנינו בנין עולם, בנין עדי עד".

בין יתר הרעיונות על חידוש פני הישוב העברי בארץ, שהטרידו את אבי, היה הרעיון בדבר הכנסת תוכן חדש לחגים והדגשת קו הטבע שבהם. יהודי הגיטו והיהודים שחיו בין חומות ירושלים היו רחוקים מרחק רב מן האדמה הברוכה, ומשמי התכלת היפים, על אף היותם קרובים בכל מקום לטבע, היו רחוקים וזרים לו. אבי חלם על היום בו שפת הכוכבים ורמזיהם, שקשוק המים ולחש הלילה, יהיו קרובים ללב אותם האנשים אשר נתחנכו בחדרים ובישיבות.

„לא תמיד היינו רחוקים מן הטבע — כותב אבי באחת הרשימות על חג השבועות — קסמי הטבע לא תמיד היו זרים לנו. עד הוא ספר הספרים שלנו, התנ"ך, על געגועי הטבע של העברי, על אהבתו לטבע ועל חייו בחיק הטבע. הרי אנו בני העם העתיק, שבא לידי אמונה דרך הטבע; הרי אנו עם, שבניגוד לעמים אחרים, לא חלקנו כבוד אל לכוחות הפועלים בטבע, כי אם הכרנו לדעת על ידי הטבע את סוד ההויה הנצחית. השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע; רק בגלות הארוכה נתרחקנו מחיי הטבע ומן האמונה התמימה והפשוטה, ובגלל זה נשללה מאתנו שירת החיים ספוגת האושר והשמחה. החיים שלנו, בארצנו הקמה לתחיה, צריכים להזכירנו את חיי הטבע של עמנו. צריכים הם לעורר בנו געגועים לימים עברו בהם ישב איש תחת גפנו ותחת תאנתו".

כמעט שאין בעיה אשר אבי לא ניסה להביע את דעתו עליה. בין אם הוא עשה זאת במאמר או ברשימה ובין אם עשה זאת ביומנו, אחת אנו יכולים להסיק: הוא היה ער לכל תופעה בחיי הישוב. בתכניותיו תפס מקום חשוב החייאת השפה העברית.

הוא הטיף השכם והערב לדיבור העברי, שראה בכך יעוד חשוב לעתידותינו בתור עם ובתור עם־הרוח, המחיה בארצו את שפת־האבות. והוא הבין שיש בכך משום התחדשות ומשום פירוק עול הגלות.

„מאז שאבד החוסן המדיני של ישראל — כתב באחת הרשימות על נחיצות הדיבור העברי — נאבדה לישראל גם שפתו הלאומית. אך עתה עם הקמת הריסותינו באה"ק, עלינו גם להקים את הריסות השפה. עמנו צריך להדחף ממסלולו הגלותי בשעה שהתעוררה בנו בכוח אדיר כוח התחדשותנו, וכשם שלמדנו להיות בגלות לעם נרדף ונהרג על קידוש השם, כך נלמד להיות עם אמיץ בגבורים ונתחדש גם התחדשות לשונית, בחידוש השפה בפי העם.

„בנפשו של ידידי מאיר טובנהויז דולק נר תמיד של אהבה עזה ללשוננו — כתב עליו אליעזר בן יהודה עוד בימי עלומיו". ואמנם במה שנוגע לתחיית הלשון לא ידע אבי שום פשרות. ובאחד ממאמריו כתב: „תפקיד חשוב יש לדיבור העברי

בארצנו בקשר לתחיית עמנו. כשם שהוכשר האדם בישראל להיות עובד אדמה. וכשם שהונחו כאן יסודות לחיי חברה חדשים ולחיי רוח חדשים, כן תתוקן גם הפגימה של הזנחת לשונו בספירת הרוח שלנו, הודות לעקשנותם של יחידים, וביחוד הודות לעקשנותו של אליעזר בן־יהודה. והנס הולך ונעשה לעינינו.

הבה נסקור נא ביעף ונחזור אחורנית ונראה מה נעשה בעמנו.

ידוע לנו מדברי ימינו, כי מיום שהתיישבנו על אדמתנו עד סוף תקופת הבית הראשון עוד היתה השפה העברית שגורה בפי העם.

מימי גלות בבל נזקקו היהודים בהמוניהם לארמית ואף דברו יוונית. ואמרו חז"ל: „ארבע לשונות נאה לעולם להשתמש בהן: לעז (יווני) לזמר, רומי — לקרב, סורסי — לאילאייא (קינה והי) ועברי לדיבור" (ירושלמי מגילה פ"א, אסתר רבה סוף פ"ג).

במשנה השתמשו חז"ל בלשון הקודש, ויש להם לחכמי המשנה כל הביטויים הנחוצים בקשר לעבודת האדמה, אריגה, חפצי בית, צמחים וכו'. וכל זה מוכיח, כי השפה העברית היתה שגורה למדי בפי תלמידי חכמים, אחרת לא היו יכולים לכתוב בקלות כזו בשפה כה עשירה.

גם בתקופות מאוחרות יותר אנו מוצאים חכמים בודדים המדברים עברית, כגון רבי עובדיה מברטנורה, שהיה דורש בשנת רמ"ח בבית הכנסת אשר בירושלים פעמיים בחודש, בשפה העברית, בפני קבוץ עברי שנקבץ מכל ארצות הגולה.

הגאון רבי יונתן אייבשיץ בדרשתו בשנת תקל"ח מתמרמר וצועק בזה הלשון: „הביטו נא וראו, כמה גדולה מעלת לשון הקודש שהיא מקרבת גאולה וישועה. בעוונותינו הרבים, היא, הלשון העברית כבולה בבית אביה עלובה ונטושה, אין איש שם על לב לדבר בצחות הלשון כעברי אמיתי. וכל אחד חותר ללמד את בנו לשון צרפת, אלמנייא, היא לשון אשכנז, וכדומה מהלשונות כל המרבה לדבר הרי זה משובח, ולשון עבר אין משגיח בה, מי יכול לדבר עברית בלי תערובות לשונות כלדאי, ארמאי וכהנה, ועם כל זה בטעויות רבות. ובושני מכם, עם קדוש, איך נשכח מאתכם לשון הקודש כולו מחמדים" (יערות דבש, ח"ב, צד קי"ד).

אבי היה מספר לי: „מסורת היא בין אנשי צפת, כי הרב יוסף מסרגוסי, שהיה רב ובעל מופת בצפת, היה מדבר בלשון הקודש בימי שבת ומועד".

הרב יוסף סרגוסי נמנה עם מגורשי סיציליה ועלה לצפת דרך מצרים, בירות וצידון. זמן מה היה רב בצידון ולפי עדות הנוסע האלמוני שנסע יחד עמו, נדרו לו אנשי הקהל חמשים דוקטים לשנה (סכום הגון בימים ההם) להחיות נפשו ונפשות בני ביתו.

ערכו של הרב סרגוסי היה גדול גם בעיני המושלמים, ולכן הבטיח הפחה מצידון, כי יתן מכיסו עשרים דוקטים לשנה לצרכי משכורתו של הרב (מכתב מסע מאת הנוסע האלמוני). אך הוא לא שהה בצידון זמן רב ועולה לצפת, עיר המקובלים,

והיה שם „משים שלום תמיד בין אדם לחברו ובין איש לאשתו, אפילו בין הגויים" (ספר חרדים, פרק ח').

בפי אנשי צפת הוא נקרא ר' יוסף הלבן (דער ווייסער צדיק) וקברו קדוש עד היום הזה. ואת רשימתו האמורה מסיים אבי בדברים אלה:

„בעולם החסידות נתפרסם בתור מי שאהב לדבר בשבת בלשון הקודש ר' צדוק הכהן מלובלין ובאחד מספריו הוא מביא את מאמר החז"ל דלהלן:

„מעשה בה' זקנים, שכתבו לתלמי המלך את התורה יוונית והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל, שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה" (סופרים פרק א' ה'). הוא גם מביא בספרו את מאמר החז"ל:

„כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מדבר בלשון הקודש" (ספרי, פ' עקב, סימן י').

בארצנו אחוז הדבור העברי בצבת של התחיה, כל איש ואיש מבוני ארצנו הקדושה יודעים כי הם ממלאים יעוד. אין אנו חפצים עוד להיות „אור לגויים" אלא „אור לעצמנו", לא לתרום תרומות לעמים כוונתנו, כי אם לתרום תרומות לעצמנו — וזה הכופה עלינו הר כגיגית ביחוד לאומי וחשבון־נפש לאומי.

רוצים אנו לדבר בשפתנו העברית, כדי לחזור לחלומות הנעורים שלנו תחת שמי ארצנו, ומקוים אנו כי רק על ידי זה תשוב היהדות ותפרח ותגדל שוב כבימי נעוריה על אדמת אבות".

אבי העריך מאוד את כוח הרצון ותמיד אמר: „כל עבודה תלויה בעיקר ברצון האדם הפועל ויוצר ומצליח בחייו להוציא לפועל את רצונו. רצון זה יוכל אפילו להתגבר על מכשולים מבית ומחוץ". משום כך לא חשש אבי ביותר לאבני הנגף שהיו זרועות על דרכו, בכוח רצונו העז הצליח תמיד לעבור עליהן ולהמשיך לצעוד קדימה.

וכך היה יושב לילות וימים ומתווכח עם ידידו ר' יצחק אפשטיין ומפתח הלכה ברורה ומדויקת. כי כל העבודה הקשה שמנהיגי הדור נוטלים על עצמם אינה „תלויה למעשה באיזה הנהגה או ועד, כי אם בכל אחד ואחד מאתנו". לפיכך מוטלת חובה על הסופרים, המורים, האמנים, האבות והאמהות, האחים והאחיות, הרעים והרעות — לקחת חלק בעבודה הנשגבה של תחית הלאום. כל איש יפעל במקצועו, איש איש בחוגו, איש איש כפי יכלתו. וכולם יחד חייבים לעבוד שכם אחד לטובת המטרה הנעלה לעבד ולשדד את קרקע־הרוח של העם להשקות ולהפרות אותה בכל מקום שיש תקוה שהזרעים ינבטו. כמו כן נחוץ גם להסתגל לכל עבודה פוריה ולהתפרנס מיגיע כפים...

אבי, יצחק אפשטיין והמורה ווילקומיץ מחליטים ביום מן הימים להקים אגודה, שתפקידה להביא להשרשת העברית בקרב הישוב בארץ ולשמש מורה דרך לעברים בגולה. יודעים הם מראש כי מכשולים לאין סוף ימצאו בדרכם ואגודה חדשה לא יהיה קל להקים, היה גם חשש שמא יעמדו כולם מנגד ואפילו יקומו נגדה.

בלבו של אבי קננה ההרגשה כי תוך זמן קצר יתרוממו רבים למדרגת ההכרה

הלאומית ההיסטורית, שהיא היא המולידה ומזינה את כוחות היצירה ההיסטוריים של העם ואת רגש כבודו וגאונו.

„השלישיה", כפי שכונו אבי, אפשטיין ווילקומיץ, נגשו לעבודה מעשית וקיימו שתי אסיפות מכינות. אסיפות אלה נשאו בעיקרן חותם של דימונסטרציה והכרזה על הרעיון. שם הביעו המשתתפים את שאיפותיהן האידיאליות. אחר אסיפות אלה נתעוררה בחוג מצומצם יותר השאלה על דבר עיקר תעודתה של האגודה ומהו היסוד של תכנית עבודתה.

אבי הגדיר את תפקיד האגודה בנאום פרוגרמתי שתכנו העיקרי הוא כי „אין כל תקווה ואחרית לכל מעשינו בשדה הקולטורה הלאומית, אם לא יהיה האידיאל של תחיית הלשון העברית בתור לשון מדוברת בפי כל העם לנגד עינינו תמיד, ואם לא נשאף בכל הדרכים ובכל האמצעים להגיע אליו בכל מקום שיהיה, ורק על יסוד העבודה הקולטורית הלאומית ובראש כולם — החינוך הלאומי והספרות הלאומית".

לאבי היו וויכוחים כאשר היה בארצות חוץ, ביחוד בפולין, עם כמה מן המשכילים האידישיסטים, שלא הסכימו להחייאת השפה העברית והוא הסביר להם את יחסו לשפה האידית, עד כמה שהוא אוהב ומתייחס ביחס לבבי לשפה זו, שבה דיברו אליו אמו ואביו, בעוד הוא בעריסה, אבי אהב את השפה האידית, שמיליוני יהודים מדברים בה וקרא הרבה מספרות זו. „מה פירוש לשנוא לשון? — היה אומר להם — אני רק קובל על שהאידישיסטים באים להשכיח את העבר, שנוצר כולו בלשון העברית, ורוצים לרשת מקומה של העברית בישראל".

הוא התנגד לאלה שהכריזו בשנת 1908 בוועידה בטשרנוביץ על השפה האידית כעל שפה לאומית של העם, והוא הדגיש כי הלשון האידית שימשה דירת ארעי לרוח היצירה של העם ולביטוי הגניוס העממי. הוא אהב מאוד את הסיפורים העממיים של הסופר אייזיק מאיר דיק, ואף ניסה לתרגם מהם לעברית ביחד עם ידידו אברהם אברונין וכמו־כן פירסם מחקרים שונים על הספרות האידית העממית העתיקה, שראה בה מצבה מטולטלת לרוח יצירת העם. הוא עמד על העובדה המעניינת, שגם היצירות האידיות העממיות היו ברובן מבוססות על סיפורי התלמוד כגון: „מעשה בוך" ועוד. ובעיקרה הרי מכילה הספרות האידית במאה הי"ז והי"ח תרגומים מספרי־המופת שלנו בעברית.

אבי קירב אליו אנשים צעירים שהפכו להיות אח"כ משכילים עברים בריאים ברוחם ובגופם. ביניהם בניו הגדולים יעקב יוסף, חיים יאיר ומשה ברוך, אשר בן ישראל, יעקב וולמן, דוד בר ואחרים.

לפניהם הוסיף אבי והסביר, כי כל איש צעיר המבקש דרך חדשה בחייו והנכסף לא לחיות עוד כשם שחיו אבותיו ואבות אבותיו בצפת, חייבים לעזור לו להגיע למחוז חפצו, אך בתנאי שלא ייגרק בבור שאת מימיו שתה. עליו לשמש גשר בין הדור הקשיש לבין הדור הצעיר. עם הדור הקשיש צריך לדעת כיצד להתהלך,

כי הקשישים הרגילים בחינוך הישן והקשורים לחיים אחרים. הם לא ילכו בדרכים חדשות. על כן אנו חייבים לכבדם בכל הדרת הכבוד שבלבנו ולתת להם את ההסברה הדרושה בנחת בלא כפיה, ואזי ישוכנעו בצדקת הרעיון ויתכן מאוד כי לא יפריעו את האחרים מחפצם הטוב לעשות ולפעול באמונתם.

לכן נתן אבי את ידו לבן יהודה, והיה תמים־דעה אתו, וכמוהו לא נטה לשום פשרות בקשר ללשון העברית. הוא גם תבע מכולם (וביחוד מציבור המורים) ללמד עברית כשפה חיה ולא להעזר בשום שפה לועזית.

הוא הסביר את דבריו במלים ברורות ובלשון נקיה. „עם אחד אנחנו ושפה אחת לכולנו וחובה גדולה מוטלת על הישוב העברי בארץ לשמור כי כל בני הישוב למקטן ועד גדול ילמדו לדבר עברית וכי השפה תספוג בדמם ותהי חלק מהם, השפה העברית מדוברת בפי כל, בחוצות ארץ ישראל, תהיה הסמל היותר יפה של איחוד העם בארצו״[2].

התעמולה שניהל אבי נתנה תוצאות. וכך גילה את דאגתו היתירה ואת מסירתו לשפה העברית אשר אהבה אהבת משכיל, משחר ילדותו ועד יומו האחרון. הרעיון להחיות את השפה „היחידה והשרידה״ פעם בקרבו מאז ומתמיד. כתורני הבקי בספרותנו מכל הדורות ידע והבין, כי עלינו לדלות את המלים המחודשות מתוך אוצר הספרות שלנו מכל הדורות, וכך הוא דלה כאותו דולה פנינים את מרגליות השפה מספרות הקבלה והחסידות הרחבה, שהיא כח חמימה ומלאה אינטימיות של ניבים, שיש בהם כדי להעשיר את השפה העברית המתחדשת.

זכורים לי הימים שבהם היה אבינו משנן אתנו את פסקי איוב, תהלים, משלי וקוהלת. היתה לו חדירה עמוקה לרוח כתבי הקודש, וידע למצוא את האקטואליות שבשירת התנ״ך. הוא הראה לנו תוך כדי קריאה בספר „איוב״ כיצד ספר נפלא זה מקפל בתוכו את בעית הגורל, ואת ניצני הפסימיזמוס מצא בפסוקי קוהלת והראה לנו כי בכמה מצירופי פסוקים במגילה נפלאה זו יש השראת־נפשה של שיטה פילוסופית מיוחדת, ושזהו סך־הכל של עולם שלם.

ניבים נאמנים בהליכות החיים הראה לנו תוך כדי שינון בספר משלי, שהוא כעין ספר־מדות לאדם, המעורר אותו לדעות ומדות־המוסר. האמת שבחיים היא כלי־הזין החותך ביותר בספר זה, הכרה צלולה וזכה כעין הבדולח — אחת היא החידה, ורבים לה הפתרונים.

כאשר למדתי את הדברים מפי אבי עוד הייתי ילד והדברים לא נסתמנו אז עדיין בחוג־ראיתי, אך ההד נשאר בלבי ימים רבים.

לאחר המלחמה העולמית (הראשונה) גברה והלכה התעניינותו של אבי בשאלות הכלליות של הישוב. הוא אמנם לא הסיח את דעתו מהנעשה בקהילות צפת וירושלים, אך לבו היה נתון במיוחד לשאלות העיקריות, שהטרידו את הישוב בארץ, אשר זה מקרוב נשתחרר מסיוט המלחמה ומן הזעזוע העצום שהמלחמה הביאה עמה.

„חלל העולם מלא דמדומי שלום — כותב הוא באחת מרשימותיו. קוי השחר של השלום העולמי בוקעים את הערפל הכבד, אשר כיסה את היקום וקורעים את החשכה המדומה, חשכת האבדון, שהיתה פרושה על פני הארץ.

השלום עם אשכנז נחתם. אחריו יבואו בריתות שלום עם שאר הממלכות המנוצחות, הקרועות והשסועות, ולבסוף יבוא התור לקבוע את השלום גם להממלכות הקמות על הממלכות הנהרסות.

העולם יצא מגיהנום המלחמה וחזקה תקוות האנושות, כי שמים חדשים יהיו פרושים על ראשה, ועל הריסותיו של העולם הישן ייבנה עולם של חסד.

עלינו גם לבנות את עולמנו — ממשיך הוא ואומר — עולם חדש, הצופן בחובו תקוות חדשות. עמנו, המלומד במכות ומנוסה ביסורים, מקווה לגדולות משלום עולם זה. הלא חזון השלום העולמי הוא חזון נביאינו הקדמונים. עלינו, איפוא, להכון למלוי התפקידים הגדולים אשר יוטלו על שכמנו".

מתוך חיבתו הגדולה לשפה העברית ראה בה אבי חזות הכל, שורש לכל צמח חדש בארץ. הוא ראה, כי עם השתרשות השפה בכל פינות החיים יפתחו בארץ בתי ספר עברים לעשרות, וימשכו אליהם אף סטודנטים מחוץ לארץ, ועל ידי זה ימצאו כאן בארץ את מחייתם בכבוד מספר גדול של מורים.

אבי ראה בחזונו, כי ארץ ישראל תהפך לארץ התיירים, כי כזאת היתה בעבר ובמידה גדולה יותר היא תהיה בעתיד. במקומות קדשיה, בחייה הלאומיים, באוירה הקייצי בירושלים ובצפת ובחורפה הנוח ומעינות הרפואה של טבריה וים המלח, ובנופה המזהיר, היא תמשוך אליה המון תיירים מכל עמי תבל, וביחוד מבין היהודים. דבר זה יביא מפנה בחיי הארץ.

ברור היה לו כי ארץ ישראל תלך ותתפוס במשך הזמן את המקום היותר חשוב בסדר היום של כל יהודי ויהודי. הוא ראה, כי הנה מתקרבת והולכת לאט לאט השעה, בו תתגשם התקוה הלאומית של עמנו וארץ ישראל תהיה ארץ־העם. זה היה חזונו של האיש עוד בשנות תרע"ח־ט. כאשר הציונים והמטיפים לא רצו עוד לעלות לארץ ישראל ונשארו בגולה, ולגבי דידם של אלה יכולה ארץ ישראל להיות מרכז לגולה ואולי רק מרכז רוחני, אך דעתו של אבי היתה כבר אז ברורה, כי: „בין אם נרצה ובין אם לא נרצה — הגלות לא תהיה חזיון קבוע בחיינו".

ובד בבד עם הטפתו הנמרצת להחדרת הלשון העברית לכל פינות החיים והפיכתה ללשון היום־יומית של הישוב העברי בארץ, יצא להטיף במאמרים שונים על הצורך בהחיאת הקשר שבין העם העברי והים.

„בימי גלותנו הארוכים — הוא אומר באחד ממאמריו — התרחקנו, לא רק מעבודת האדמה, כי אם גם מעבודת הים. וגדולה היתה ההתרחקות האחרונה מן הראשונה, עד כי אף בשובנו לארצנו ונתקרבנו שוב לעבודת האדמה, נשארנו עוד רחוקים מן המים והים כמקודם.

העמדנו כבר בארץ אכרים וכורמים חרוצים, פועלים חקלאיים מומחים ואף מומחים בשטחי עבודה אחרים, אבל לא העמדנו אף לא דייג או מלח אחד... ידענו את ערכם של מים חיים, אבל לא עמדנו על ערכם של חיי מים. כשם שלפני שלושים או ארבעים שנה מצאו לפניהם חלוצי הישוב שדה בור רחב ידים לעבודה פוריה, כן עתה ימצאו חלוצי המים ים בור לעבודתם, כי אחרים לא החלו לטפל בו כמעט.

„נוציא נא מזוננו מן הים! — יש לגשת בארץ למלאכת ציד הדגים. בחופי הארץ נמצאים דגים רבים, ואילו אנו מביאים דגים מעבר לים ומשלמים בעדם מחירים גבוהים. עלינו להוציא לחם מן הארץ ודגה מן הים!"

„הצעיר הארצישראלי, אשר ספג לתוכו את כל ניצוצות האור של תרבותנו העתיקה ואותיותיה חרותות עמוק עמוק על לוח לבו ורוחה ממלאה את נפשו, הוא הוא שיכבוש לנו את הים לעבודה, הוא הוא שיחרוש את האדמה, יעבדנה ובפיו תשמענה צללי השפה העברית הקדומה, אשר קמה מחדש לתחייה.

„אליו יבואו ויצטרפו צעירים עברים מכל קצוי תבל, מכל מקום מגוריהם של אחינו, ויחדיו יבנו את הארץ, ילמדו תורה ומלאכה וירויחו את לחמם ביגיע כפים וידעו כי זה הוא צו החיים!"

כל אלה שהכירו את אבי וזוכרים את הטפתו יבינו את נפש האיש, שלפני שנים רבות דיבר כתב וחלם על צי עברי ועל דייגים יהודים המחדשים את ההיסטוריה היהודית ומחיים את ענף הדיג. „התחיה צריכה להיות — לדעתו — שלמה. צריכה לבוא השלטת רוח־התחיה בכל תאי־חיינו. תקופת התחיה צריכה להיות תקופה חדשה בחיי־הארץ, החיים — מלאים וטבעיים כמו אצל כל עם ועם בתבל".

על אדמת נכר

לא אדע, אלי, אם מנודות הן פעמי
או אם רחומות הן ורצויות,
אך אם מנת חלקי — לנדוד,
ירעף־נא זוהר ארצי את דרכי.

(ממחזור שיריו של אבי: „על אדמת נכר")

על אדמת נכר

כאשר ביקר אבי בעיירות פולין וגליציה חש באוירה היהודית של העם, המפוזר ומפורד בכל קצוי תבל.

לעיניו עלו וצפו תמונותיהם של חסידים. הוא ביקר וראה במו עיניו את המוני החסידים, שכה הרבה שמע עליהם, והם נוהרים אחרי הרבי ושומרים את מוצא פיו באהבה ובהערצה.

הנה הוא בקוריץ, בבית המדרש בו היה מתפלל ר' פנחס מקוריץ, שאהב להתפלל עם אור הבוקר „בטרם מתמלא העולם בדברי שטות", והנה משתטח הוא על קברו של סבו ר' מאיר'ל הצדיק העממי מפרימישלאן. מתקבל הוא בספר פנים יפות על ידי אדמו"רים שונים, שרצו לדעת ולשמוע חדשות מירושלים, מחברון, מטבריה ומצפת, וניתנה להן חשיבות מיוחדת כשהן באו מפי איש שהוא ממוצא חסידי מיוחס, שנולד בעיה"ק ירושלים וממשיך לחיות את חייו בצפת.

והיתה זו זכותו של אבי, שהביא אז את בשורת ציון לאחיו בתפוצות הגולה. הוא פעל את פעילותו בפיו, כאיש־הביניים המביא לפשוטי העם בתפוצות את הבשורה מציון, וסיפר לשומעים את הבשורה, כי שם הרחק על הרי ישראל ישובו אכרינו ויוגבינו מעבודתם הקשה בשירה וזמרה עברית. הוא הסביר להם בשפה פשוטה ופופלרית, כי בא"י כל אחד מכיר את ערכו וערך עבודתו, וכי בא"י סובלים בעד רעיון הגאולה. הוא סיפר להם על רעיון התחיה ובדבריו הבליט את הצורך לשלב את הרעיון והמפעל. „עלינו — אמר — מוטל התפקיד לשוב לעצמנו, נחדל נא להיות נחשולים, המוזרקים מזרמי עמים אחרים, נחדל נא להיות שותים לרויה מים שאובים ממעינות זרים — נשאב מים בששון ממקורות מעין היצירה של העם העברי, נקח נא את גורלנו בידינו". והוא מוכיח כי: „ספרותנו מלאה וגדושה מאז ברעיונות גאולה ובכיסופים משיחיים, אחוזים להבות־הגאולה היו אבותינו מאז ומעולם, אך הלהבות לא הביאו לדליקה, השריפה לא באה — ועתה בוער כאש בלב כל אחד מאתנו השאיפה להגאל".

אבי הוסיף וסיפר להם מכל מה שמתרחש בארץ ובמשכנות ישראל בארבעת הערים הקדושות. בהזדמנויות שונות הרחיב את הדיבור על קהילות ישראל, הצריכות להקדיש תשומת לב לעבודה פוריה, כדי שאחינו בארץ ימצאו פרנסתם מיגיע כפים.

ומשנפגש אבי עם הרביים האדמו"רים, אישי החסידות, היה משוחח אתם ארוכות וקצרות, והם נעשו עוד יותר קרובים אל לבו, כי הדמויות הללו שימשו לו סמלים בכור ההיתוך, בו עוצבו ימי ילדותו וימי נעוריו. היו אלה חיי הרוח הנאמנים, שנתגבשו בנפשו ויהיו לו משחר חייו המצפן והמכוון בדרך חייו. סולם הגיל וההתפתחות ומסיבות הזמן שנשתנו לא יכלו לשנות את הלך־רוחו, על אף השנוי שחל בהשקפותיו, כי הוא הוקסם מיפעת החסידות וחיי החסידים, שידעו לקיים את מלכות שמים הנערצת עלי אדמות בתפוצות ישראל, ונגוהותיה של החסידות האירו לו עתה במרחקים כשהוא נודד בדרכים על אדמת נכר. החסיד מבטן ומלידה שנתפש לתורת ההשכלה, ידע להעביר את חוט השני בין החסידות וההשכלה, על כן לא דלג על חוגי „המשכילים", ושמח לראות, כי ההשכלה לא החריבה כל חלקה טובה של אותה כמיהה בלב אשר לחסידים.

אגב נסיעתו הגיע לוורשה. להיות בוורשה ולא להיות אצל י. ל. פרץ, הרי זה כאילו היית ברומא ולא בקרת בואתיקן. בשבילי — סיפר אבי — היה השם י. ל. פרץ שם־קסם, אשר משכני ממרחקים. את ספרי שיריו, „סיפורים בשיר" ו„שירים שונים", שיצאו לאור בוורשה בשנת 1877, והנובילות שלו „הדיבוק והמשוגע", „מנגינות הזמן" ו„העיר הקטנה" שב„האסיף" ידעתי היטב. ומשבאתי לוורשה השתוקקתי לראותו פנים אל פנים.

בטוח הייתי — לפי מה ששמעתי — כי ביתו הוא בית ועד לחכמים, שבאים אליו תלמידי חכמים, העוסקים באורייתא, מקשים ומתרצים. והנה אני בא לביתו. את הדלת פתחה לי אשה באמצע שנותיה, בעלת פנים נעימים, היא רעיתו של פרץ.

— „האוכל לראות את ה' פרץ?" — שאלתיה.

היא שאלה לשמי וכאשר שמעה שהנני מצפת מארץ־ישראל, ובראותה כי הנני מחזיק כתבי־יד, והיתה בטוחה שבאתי אליו עם „יצורי רוחי", ענתה לי:

„בעלי טרוד מאוד!"

למזלי בא באותו זמן נער צעיר, בעל פיאות ארוכות, וכעבור רגעים מספר הופיע נער שני, בעל פרצוף חסידי טיפוסי. לשני הנערים האלה הראתה הגב' פרץ יחס טוב במיוחד, ובזכותם נתקבלתי אף אני אצל הסופר הדגול.

שמותיהם של שני הנערים לא היו זרים לי לגמרי. האחד היה מקוטנא (שלום אש). באותו זמן ישב בוולוצלווק וסיפורו „משה'לה" ואף תיאוריו מקרקוי הראו כבר, כי לפנינו מי שעתיד לתפוס מקום גדול בספרותנו. השני היה ה. ד. נומברג מאמשינוב, ששירו „הנביא", שפרסם ב„דער יוד" עשה עלי רושם גדול.

בשיחה, תוך כדי המתנה לפרץ, התפתח וכוח ער, ולאחר ששמעו, כי הנני מעיה"ק צפת ונכדם של רביים לא עזבוני כל אותו הלילה, וסיפרתי להם פרטים, ופרטי פרטים על חיי הישוב.

בין כה וכה הגיע פרץ בעצמו ובכבודו, השיחה נפסקה לרגע אך נמשכה משנתוודעתי אליו, גם פרץ רצה לדעת מן הישוב ולשמוע בשורות וישועות.

כידוע היה מטבעו איש שיחה ואהב לשבת במסיבת רעים וידידים ולכוון את הנושא הרצוי לו. את הסופרים היה מכנס לעתים מזומנות בביתו, מדריך את הצעירים, מוכיח את האחרים ומתנהג כאדמו"ר, השולט על צאן מרעיתו. מן הפרובינציה באו אליו הרבה מתמשכלים, אך רובם ככולם נכספו ל„סמיכה" ספרותית.

אבי סיפר לנו, כי באותה מסיבה קרא לפניהם מ„ספורי יוחנן המלמד", „אנו ישבנו ופינו פעור כדי לבלוע כל פסוק וכל משפט, גבור הספור כאילו השתלט על כל הנוכחים, סיפור זה הזכיר לי מעשיה חסידית עממית ששמעתיה מפי חסיד ממז'יבוז, עיר מולדתו של הבעש"ט, וכאשר סיפרתי מעשיה זו לפני המסובים, קרא פרץ ברגש:

„המעשהל'ה שלך הלהיבה אותי ממש והיא תכנס לדרמה שלי „שלשלת הזהב" („די גאַלדענע קייט", — נדפסה אחר־כך ב„השלוח" בשם „חורבן בית הצדיק").

אותה מסיבה מקסימה העלתה את זכרונות אבי לעתים קרובות, הוא סיפר לנו על נומברג, הנער מן העיירה הקטנה בלבוש החסידי, כיצד הפליא אותם באותו ערב במתן הסבר לסיפור שקרא לפניהם פרץ על „מי אנכי" ועל ה„אני הכפול".

נומברג לא הסתפק בכך, הוא הרחיב את יריעתו והכניס לתוכה את ספר „התניא" של ר' שניאור זלמן מלאדי והוכיח, כי בהצדיק, הרשע והבינוני מתגלה ה„אני הכפול" בצורתו המיסטית באותה הזדמנות קרא נומברג על פה קטעים מספרו של שוונטוחובסקי הסופר הפולני. פרץ הוקסם ממש מהתפרצות נומברג ואמר בהתפעלות:

„אט דער שייגאץ פון אמשינעוו וועט נאך אמאל איבערשטייגען אונז אלע!"

(הפרחח הזה מאמישנעוו יעלה פעם עוד על כולנו).

במקרה לא היה באותה שעה שלום אש בחדר, אך לאחר שנכנס ושמע מה שאמר פרץ על נומברג גדל מאוד כבודו גם בעיניו.

אבי שהה בוורשה זמן מה, נפגש עם נחום סוקולוב שהיה עורך „הצפירה" ואחד האישים של דורו בפולין, בשיחותיהם השתדל סוקולוב לדעת מה מתרחש בארץ וכיצד חי הישוב בצל השלטון התורכי. הוא בלע ממש כל מלה ומלה שיצאה מפי אבי.

כאשר נזדמן אבי ללובלין, ריתק את מבטו בית המדרש המהר"ם מלובלין. הוא טייל באותם הרחובות, בהם טייל פעם החוזה מלובלין ונתרשם רושם חזק. הנה הוא נוסע לפרשיסכא, העיר של „היהודי הקדוש" ור' שמחה בונים, והנה הוא בקוזניץ — שם מראים לו את בית־הכנסת של המגיד מקוזניץ, ובמזריץ' אותה עיירה שאת עוליה פגש ביסוד המעלה, בהם טיפל באהבה וקרבם אליו בכל לבו. עשרות ערים ועיירות עבר אבי בגלות פולין. הוא נתרשם רושם חזק מנסיעתו זו ובאחד ממכתביו, אשר פרסם כרשמי־דרך, הוא כותב על ערך החסידות שבפולין:

„אבות החסידות פעלו במרכזים שונים, ואם ברייסין התבלט ר' שניאור זלמן

מלאדי, בעל ה„תניא", שיצר את זרם החב"ד, הנה בפולין קמו אדירי התורה כר' יצחק מאיר מגור וכרבי שמחה בונם מפרשיסכא, והם מעיינות שופעים, שעד היום ישתו החסידים את מימיהם בצמא. ובניגוד לחסידות ברייסין הרי החסידות של פולין רוויה עממיות עם רגש ודמיון, המהווים הרמוניה ומזיגה אחת.

טבעות־טבעות וחוליות־חוליות הן העיירות, שבהן גרו לפנים האדמו"רים מקוז'ניץ, מקוצק, מרדז'ין, מרופשיץ, מרימאנוב וכו'. כל טבעת קשורה והדוקה לחברתה, ועד היום תנצנצנה הדמויות מעולם החסידות בפולין וגליציה".

„הייתי בסעודת „מלווה מלכה" אצל האדמו"ר מגור. היה זה ערב בהיר. לבנה ברה נשקפה ממעל, הכוכבים לחשו סוד ומסביב שלות השקט".

טפוסי הוא תאורו של ליל חורף בלובלין: „כל רחוב בעטרת כסף, הבתים ערוכים כתפילין והכבישים מתפתלים כרצועות והשלג עוטפם בטלית. לובלין העתיקה קמה לתקון חצות ואומרת שירה לבורא העולם"...

אבי שנהג לקיים את „עונג שבת" נתרשם מן השבת של העיירות בפולין.

הזמירות והנגונים בעת „מלווה־מלכה" חדרו ממש לתוך תוכי לבו והגו את כל צערה של האומה שגלתה מארצה. וימים רבים אחר־כך היה אבא מספר לנו כיצד היה מזדמן לבתים שונים של נכבדים בישראל, והזמירות והנגונים בעת „מלווה־מלכה", שבהם הובע צער האומה, נחרתו עמוק בזכרונו, וימים רבים אחר־כך היה מספר את ספורי מסעו, שהיו לנו כאגדת קסם. פעם אחת, לאחר סעודת „מלווה־מלכה" בעיירה הקטנה פרימישלאן טייל הוא מחוץ לעיר, ולפניו מסילה ישרה וארוכה. מימין ומשמאל — שני טורי עצים גבוהים, שדות רחבי־ידים משתרעים מעבר מזה, והנה לעיניו ים של שבלים והוא צועד ונפשו מתמלאת געגועים חרישיים לארץ.

אבי המשיך לנדוד בתפוצות ישראל וביקר אפילו במקומות רחוקים ונידחים, בכל מקום חיפש את רוח ישראל. תקופת המסעות שלו בחוץ לארץ נחשבת לתקופה המעניינת ביותר של חייו. הוא הרבה לספר וגם לכתוב על ביקוריו בקהילות ישראל ובמרכזיה הרוחניים. בימים ההם — מספר הוא ברשימותיו — מצא שלושה מרכזים רוחניים: ווילנא, וורשה ואודיסה. וכל אחד מהם הצטיין במשהו מיוחד לו. ווילנא התבלטה בלמדנותה ושקידתה. למדנות זו עברה אליה בירושה מזמן הגר"א, שם היתה גם השכלה יהודית שמשכה אליה רבים מבני ישראל. וורשה החסידית היתה אף היא משכילית, אך מסוג אחר. שם פעלו נחום סוקולוב, י. ל. פרץ ודוד פרישמן ושם היתה מפותחת המו"לות העברית („אחיאסף", „תושיה", „ספרות" וכו'). אודיסה לעומתן היתה מצוינת בסופריה וחכמיה, ושם היה אפשר לפגוש עוד את יצחק יואל לינצקי מחבר ה„פוילישער יונגעל", אלימלך וקסלר, שנודע בכינויו הספרותי „איש נעמי"[1], ואת דוד כהנא, חוקר חיי המקובלים והשבתאים, אך בעיקר התרשם מסופרי אודיסה: מנדלי, אחד העם, י. ח. רבניצקי, א. ל. לוינסקי, חיים טשרנוביץ, י. קלויזנר —

החבורה הספרותית אשר עיצבה את דמות הספרות העברית, חידשה את נעוריה, ונתנה לה ערך של ספרות עברית חיה וערה.

אבי לא הסתפק בביקוריו במרכזי ההמונים היהודים. הוא הרחיק נדוד והגיע עד לארצות הסקנדינביות. הוא התעכב בהולנד ובשוודיה שהיו מקיימות עוד בתי־כנסת, פה ושם נמצאו אפילו מנינים בימות החול, אך בהאג ובאופסלה קשה היה לו למצוא מנין אף בשבת. ההתבוללות נתנה את אותותיה בעדת ישראל, והיהודים שם לא נבדלו הרבה מן הגויים, שביניהם חיו.

בקופנהגן נתקבל אבי על ידי פרופיסור דוד סימונסן, שהיה אספן גדול של ספרים וכתבי יד והצטיין כביבליוגרף, ומחקריו בחכמת ישראל פרסמו את שמו.

בהולנד החליט אבי לבקר את מכמני שפינוזה, הנשמרים מתוך הערצה באמסטרדם. הפילוסוף הדגול והמוחרם עורר בו ענין עוד משחר נעוריו. הענק שבין הוגי הדעות כאילו החזיק בבן ירושלים ומשכו אל הבית בו חי ובילה את זמנו. באגרותיו מארץ זו תיאר את ביקורו בבית המדרש בו למד שפינוזה בימי נעוריו. הוא מספר כיצד העלה בדמיונו איך נער צנום ושחוף זה ברוך שפינוזה היה יושב במקום קודש זה ומחדד את מוחו בדברי הלכה.

ברחוב היהודים מסביב — כותב אבי — נמצאים בגדים ישנים למכירה, מפל תפוחים על גבי המדרכה, ובשר כשר.

בהאג ביקר בבית, שבו היה גר שפינוזה משנת 1670 עד יום מותו. הבית הוא בעל דיוטה אחת ולוח מודבק אליו: „פה גר שפינוזה". בקומה התחתונה של הבית מצא בית חרשתו של נגר, קרשים היו מונחים על הרצפה ופועלים עבדו במקבת, במשור וברצועה. רגע אחד היה נדמה לו כאילו הוא עולה אל החדר העליון, אז ימצא שם את שפינוזה כשהוא מלטש משהו כדי להפכו ליהלום.

אבי גם ביקר אצל האספן השפינוזיאני זליגמן, ומצא אצלו את האוסף הנהדר של כתבי שפינוזה, וכן האוסף ממה שנכתב על שפינוזה — ספרות שלמה בכל הלשונות.

בהולנד לא נסתימה פרשת מסעות אבי, הוא הגיע אחרי כן לבודפשט בירת הונגריה.

„נקלעתי לבית הכנסת לתפילת „מעריב" — כותב אבי ביומנו — אני מוצא לי פינה ועיני תרות אחר מכר, או סתם יהודי, להכנס אתו בשיחה ולהודע כמה פרטים שהיו דרושים לי בקשר לעבודתי. הרגיש בי יהודי, שהיה כפוף על ספר ומעיין בו בשקידה. נכנסנו בשיחה. אני רואה לפני אדם בעל ידיעות גדושות ועמוקות בתורת ישראל ואף בספרות העברית, בקי וחריף בתנ"ך, בספרות התלמודית, בספרי מחקר ובלשון העברית וספרותה; תשובותיו הגיוניות ומשנתו קב ונקי. ניכר היה, שאדם זה קרא ושנה הרבה, ושליטתו בלשון העברית ובדקדוקה היתה מפליאה ממש. בטוח הייתי כי לפני סופר גדול בישראל.

„כשהצגתי לו שאלה במה עוסק ואם מלאכתו היא כתיבת ספרים? ענה לי:
„לא אינני סופר, מוטב לי להיות קורא ממדרגה ראשונה מהיות סופר ממדרגה שניה או שלישית. אני עוסק במסחר ושמי נחמן וולף".

אבי שמח מאוד להכיר יהודי בר אורין, שנעשה לו למורה דרך בבודפשט. הודות לו יכול היה אבי לרשום כמה פרטים מעניינים בתולדות עיר זו, וביחוד את פרשת תולדותיה וגלגוליה של הקהילה העברית בבודפשט, אשר הקימה מתוכה אנשים גדולים בתורה ובחכמה ובאמנות.

פגישתו המקרית עם יהודי משכיל זה, שהיה אגב גם בעל סגנון עברי מצויין, כפי שמעידה לשון אגרותיו. אבי שמר לו זכרונות טובים והם מתבטאים ברשימותיו במלים דלקמן:

„מפליא הדבר עד היכן גדולה פזרנותו של עמנו וכיצד פזרה יד הגורל כשרונות עבריים מצויינים בכל רחבי תבל. אותם כשרונות נפלאים עמוסי ידיעות בתרבותנו העתיקה והחדשה, אילו נשתלו בארצנו, היתה הקרקע מפרה אותם והם היו מפרים אותה. צמיחתם באדמת המולדת היתה אז שונה בתכלית מצמיחתם בארצות הגולה. מי יודע כמה כשרונות מצויינים אבדו לעמנו רק בגלל העובדה שגלינו מארצנו והתרחקנו ממנה.

„אותו נחמן וולף — כמה תועלת יכלנו אנו להפיק מידיעותיו בארץ ישראל; תלמידי חכמים מסוגו אובדים בגולה ומתנונים שם, ואילו בארצנו יכלו לפרוח כעצים רעננים ולהעשיר בידיעותיהם, את הנוער שלנו, אשר לבו כה צמא להשכלה ודעת".

רשמים נוגים מעין אלה היו מנת חלקו של אבי בכל מסעותיו בגולה. הוא ראה והכיר כיצד קרקע הגולה משתמטת מתחת לרגלינו וכל חצרות הצדיקים, או טירות העשירים, ואהלי המלומדים אין להם אחיזה של ממש בקרקע הגולה.

הוא ניסה, איפוא, תמיד לשדל את ידידיו שיעלו ארצה ויתנו גם הם את חלקם לבנין הארץ. מלאכה שהציונות ממשיכה בה גם היום, ואבי ניסה כוחו בה עוד בימים ההם ברדזין, בבודפשט, בהאג, באמשטרדם ובאופסלה — את כל התפוצות הללו אמר למשוך אתו ציונה...

בבודפשט התראה עם הפרופ' דוד קויפמן, שנודע בידיעתו הכוללת את היהדות ובהתעניינותו הערה בכל בעיות הספרות. קויפמן השתתף גם ב„השלוח" והראה הבנה מרובה לספרות העברית החדשה. לשמחתו הרבה נתקל אבי אצלו באדם, שהצטיין ברחבת־הדעת ושמוכן היה לעזור לו הרבה, כי כל עניני ארץ ישראל היו קרובים ללבו. לקויפמן היתה ספריה גדולה וחשובה, ואבי נעשה אצלו בן־בית במשך כל הזמן ששהה בהונגריה, והיה מבלה בספריתו של קויפמן הרבה שעות מועילות, ואף מצא אצלו כתבי־יד יקרים, וכפי שהוא מציין ברשימותיו, „היו השעות האלה שעות מועילות ובלתי נשכחות".

נדודיו של אבי על פני התפוצה הביאוהו לידי מחשבות על ההשפעה, שיש

לגיאוגרפיה על עיצוב חיי־הרוח. הנה עד כמה שונים ומשונים הם החיים הרוחניים והתרבותיים של היהודים בארצות השונות, ועד כמה נשתנו החיים היהודיים הפנימיים בעירות פולין וגליציה עצמן.

כאשר אבי ביקר בעירות פולין וגליציה היה מתבונן בהתבוננות חודרת על הרוחות המנשבות שם. הוא ניסה להביא את בשורת ציון לכל המקומות האלה, אך גם העלה על הכתב את רשמיו מזמן ההוא. מרשימותיו של הימים ההם אנו מכירים את הבקיעים שהחלו אז בחומת המסורת, והם התגלו לא רק בערים הגדולות, כי אם גם בעיירות, בפרובינציה.

ראיתי — כותב אבי ברשימותיו ההן — מעין עולם הפוך. אם בצפת או בירושלים לומדי התורה ותלמידי הישיבה הם חדורי להט התורה, הנה מצאתי כי בעירות פולין וגליציה חודרת ומנשבת רוח ההשכלה בכמה חוגים בין הלמדנים, במדה שלא ציפיתי כלל לזה, בגלוי ובסתר מעיינים שם בעתונים, שהם ב„בל יראה ובבל ימצא" בחוגי החרדים באה"ק.

ואין זה חזיון יוצא מן הכלל לפגוש בעיירות, כי בחורים מן ה„קלויז" לומדים לימודי גפ"ת, אך ביחד עם זה הם מקוים ללמוד במכללה ולקבל שם תעודת „דוקטור", וההורים אף מתפארים בזה.

כמובן שיש גם עיירות, ששם ב„בל יראה ובבל ימצא" טיפוס זה, כגון העיירה בלז בגליציה, שם ישכון הרבי מבלז, או העירה רופשיץ ששמו של הרבי ר' נפתלי מרופשיץ, אף כי נפטר זה זמן כה רב, עודנו על שפתי הכל, עיירה כסאנז ששמו של הצדיק והתורני ר' חיים מסאנז בעל „דברי חיים" עוד חי בזכרון. אף בעיירות נדחות מצאתי בתוך כדי נדודי שם, כי רוחות ההשכלה מנשבות, אך אין זו ההשכלה, כפי שהתבטאה מקודם, בהשכחת הערכים המסורתיים, כי אם השכלה, שהיא ממוזגת עם שמירה על קניני־הרוח שלנו מדור דור, אך גם יש בה מן ההתנערות של רוח העם ומהיקיצה לתחיה.

במסעותיו יש רשמים מימי שהותו בברלין. והוא כותב, שהרגשת הנכר היתה חזקה אצלו בימי שהותו בבירת אשכנז. הוא ביקר שם מוזיאונים, אך הרגיש את עצמו בודד. באיגרת אחת שכתב מימי ביקוריו שם הביתה משתקפת אהבתו, געגועיו ורגשותיו למולדת:

— — — „מה חשקה נפשי — כותב הוא — לתאר ולתנות באמרים כל מה שעובר עלי בימי נדודי, אפס כי קצרה לשוני מלהביע כל מה שבלבי.

אני בברלין, בירת אשכנז, דופק החיים מפעם פה והומה בכל פינה בעיר, על המדרכות מרחפת הרעננות. מדי פעם בפעם עובר הקיסר ווילהלם וראיתיו רוכב רכיבת־בוקר מן הטירגארטן אל ארמונו. אך גדולים מאוד הגעגועים שבלבי אל עיר קדשי. אני כותב לכם מכתבי זה בלילה בבית מלוני. נדמה לי, שזה עתה תעה כוכב בחלוני, והוא נשק את דמעותי. חשבתי כי החרש אחריש ברגשי, אך לא אוכל פה

בעיר הגדולה והנכריה. ביקרתי כבר אצל ידידי היקר הד"ר היינריך לווה, והוא הוליכני לבקר שכיות אמנות, שכיות חמדה, שלא ראיתי עוד מימי, אך מה נשאר לי מכל עתרת החמודות שראיתי — צל אושר לא נתפס למשמרת, כי הנני כה רחוק מרחק אלפי אלפי מילין מעיר קדשי, מצפת, אליה ואליכם כל געגועי ומאוויי־נפשי. כי בספר־חיי כתבה ארצי היקרה את הדפים היותר מאירים בנשמתי, הדליקה את אור־האהבה לתורה ולארץ ולכל היקר והקדוש לנו.

אני מסתכל, מסביב לי תבל פרושה, והיא ברוכת־אור, לא רחוק מהמלון שבו הנני מתאכסן מנתרות צפרי־חמד, אך בלבי אני כה עצוב, כי אכול אני געגועים אל צפת עירי.

כן, יש דבר מה בחיים והוא ניעור בלב בלי דעת ואין מלים בפי כדי לתארו. אותי יפקדו הגעגועים למולדתי גם בחלום־לילה. אין לי פה מנוחה, כי בחשאי הומה בי לבי כיונה הומיה, ויש אשר נדמה לי, כי צפת היא עיר־קסמים, היא כה קוסמת לי ממרחקים.

הוי, צפת עיר־קדש מרחוק אני נושק בך כל אבן דומעת, כל רגב מאדמתך. בהדום שעת־דמדומים הנני פה בנכר עם שקיעת החמה כה עצב, כה נוגה.

לילה מתקרב, שלג מלבין, ומה עורגת עתה נפשי אליך צפת עיר־קדשי. אתרפק אז אל עיר־הפלאות צפת, אשר שמיה כה רוויים ועוטים תפארת סוד.

הוי צפת, העיר שלי, באבניך עיר־פלאות אליט פני, בלאט אתרפק עלי תכלת שמיך, רוויי תפארת־סוד.

צפת העיר שלי, אחוז־קסם מול זהרך דום אעמודה. את יפת־המסתורים, רווית תפארת־הוד. מנדודי בנכר את לי ענודה כפנינה חרוזה.

על חתחתי־דרכים כי אלך, לא אפולה, כי מרחוק את לי מאירה, עיר קדשי, צפת החמודה".

ברשימותיו על אדמת נכר נמצא לא רק דברי השתפכות וגעגועים על עיר הקודש צפת, כי־אם געגועים חרישים למושבות הגליל שאליהן היה קשור בכל נימי לבו.

כך הוא כותב:

מה יקרות הן מושבות הגליל, יקרות הן לכל יהודי חוזר לארץ־הוד; שוש ישיש על כל רגב־אדמה, כי כל רגב ירמוז פלאים וסוד. ובהשתתף סביבי העולם ומרחביה אל צפור־השדה אביטה — היא לי ריח מולדת־ארצי תביא — אף אם כי ארחיקה נדוד.

בחצרות צדיקים

אבי הרחיק בנדודיו והגיע בנסיעותיו לפולין ולגליציה, שם היו לו חויות נפשיות עמוקות. הוא ביקר בחצרותיהם של גדולי החסידות, וראה במו עיניו את מצודות הרוח של תפוצות ישראל. כשם שכבר ציינתי היה נכד לרבי מאיר׳ל מפרימישלאן, אחד מעמודי התוך של העולם החסידי. בימי נעוריו היה שקוע ראשו ורובו בקבלה ובחסידות, ונפשו אף בקשה לצקת מים על ידיהם של גדולי היהדות. הוא רצה להכיר מקרוב את גדולי הצדיקים ולחסות בצל קורתם.

בצפת היה מצוי טיפוס נפלא של חסיד רדזיני, הלא הוא ר׳ סנדר׳ל שתום העין, שהיה נבדל מכל החסידים בשל „התכלת, בלויע ציצית״, שהיה לובש. הוא היה טוען, כי כל היהודים מקיימים מצוות ציצית כדת וכדין כש„פתיל התכלת״ מופק מן החלזון. ר׳ סנדרל היה מרבה תמיד בשבחו של רבו, ר׳ גרשון העניך מרדזין, שהוא גם חוקר ומלומד גדול בתורה והפליא את כולם בבקיאותו הגדולה בגפ״ת, אך מוניטין יצאו לו אחרי שהצליח להחזיר לציצית את תכלת החילזון.

אבי השתוקק מאוד להכיר טפוס נפלא זה שבעולם החסידות, ובהיותו בביקורו הראשון בפולין קם ונסע לרדזין, כדי לראות את פניו של אותו רבי נערץ.

„הגעתי לעירה הקטנה רדזין בשעות הבוקר המוקדמות — כותב אבי ברשמי המסע שלו — והנה שלוות השקט שוררת כאן בכל. רואה אתה חסידים מהלכים ברחובות עיר כשטליותיהם תחת זרועותיהם, והם כאילו מצפים לאורה של שמש בהירה. תריסי החלונות נפתחים אט אט ואנשים ונשים נראים יוצאים מפתח בתיהם להתחיל בעמל היום. הנה החלבן של רדזין מפליא מכותיו בסוסתו דלת הבשר, הממאנת לזוז ממקומה. נערים ונערות הולכים ברחובות העיר בשליחות הוריהם, או מסתובבים בצדי הדרכים, עוסקים במעשי משובה, וחסידים ממהרים לבית המדרש.

„באתי לביתו של הרבי. הוא קבלני בספר פנים יפות וקרבני מאוד, כי שמע שאני בא מצפת. בטרם יכולתי להציג לו שאלות ביקש לדעת את הנשמע בארץ הקדושה, מה מעשי חסידיו בא״י, על מה פרנסתם וכיצד הם משתתפים בעצוב חיי הישוב. כמו־כן ביקש לדעת על מעשי החלוצים בארץ ועל התמורות שחלו כאן.

הרבי עשה עלי רושם עמוק בפקחותו, שכלו, ונועם הליכותיו. שוחחנו שעה ארוכה בדברי תורה ושמעתי חידושים רבים מפיו.

אבי שאב בחצרות הצדיקים אוצרות של תרבות ועידוד נפשי, שנתנו את אותותיו עליו, כשם שציין „הרבה מן המאלף והמעורר למחשבה מקורית, נעתר עלי בחצר הרבי".

הוא ראה שם את היהדות המקורית, החיה בכל תפוצות הגולה, ואחת משלוחותיה העיקריות קיימת גם בצפת ובירושלים. הקשר שבין אבי ובין הרביים היה למעשה קשר של תורת אנשים מלומדה ומורשת אבות, בהן דבק ומאיתן לא רצה להנתק, כי נפשו ספגה ורוותה את כל האוירה האמורה מימי נעוריו ושנות עלומיו.

„כשאתה מסתופף בצלו של הרבי — כותב הוא — מתברר לך יותר ויותר עד כמה דתנו ומנהגינו יש בהם מן האמת הצרופה, עד כמה שמנהגינו שלנו הם תורת ה' צרופה.

„ב„שטיבל" של הרבי מתברר לך בפעם האלף, כי אמנם מיוחדים אנו מכל עם וכי חיינו העצמיים ומנהגינו המיוחדים לנו עוטים זוהר של קסם והם המאחדים אותנו ומחזקים אותנו. בגללם אנו מופיעים לעיני הגויים כצבור איתן, חזק ומאורגן, כ ע ם" — כתב אבי בזמנו.

ביחוד גילה עניין במחלוקת הפיקנטית שבין הרבי, ר' גרשון העניך, לבין יתר הרביים בפולין בדבר ציצית התכלת וכן בדבר דג החלזון, שהרבי גילה, לדבריו, בים התיכון, כי גם בצפת היו הדים חזקים למחלוקת זו.

בנסיעותיו היה אבי נמשך תמיד אחרי אלה שהיו מרבים לספר על גדולי החסידות, שיצאו להם מוניטין בעולם, אלה היו תמיד מזכירים ב„דחילו ורחימו" את גדוליה של תנועת החסידות. הוא גם זכה בזמן ביקוריו בפולין ובגליציה ליהנות מזיו פניהם של כמה מצדיקי הדור ולחסות בצל קורתם.

החסידות העממית משכה מתמיד את לב אבי שהיה בעצמו נצר לרביים גדולים מצד ר' מאיר'ל מפרימישלאן. במחקריו על החסידות שפרסם בשם מ. ט"ז, שפך אור מיוחד על כמה מגדולי החסידות. בראש ובראשונה התעכב על יוצר החסידות, על ר' ישראל בעל־שם־טוב, שהנו היחידי בדורו אשר ביטא את כל כסופי דורו.

רבי ישראל בעל־שם־טוב מתבלט בכל מחקריו של אבא. במאמרו „רבינו ישראל בעש"ט וצ"ל והחסידות", הוא מצליח להראות את רוח היצירה המקורית של הבעש"ט, שהקימה השקפת עולם מיוחדת, השקפה שהעבירה זרם של קדושה לתוך חיי יום יום.

כשאבי מעלה כמה וכמה אמרות הבעש"ט, שהיו שגורות על פיו, הוא מצליח להסביר כיצד הפכה תורת הבעש"ט לנחלת הרבים בכל שכבות העם.

„האדם צריך להתאים את מעשיו אל ספירת הקדושה, כי בעצם אין העולם בכל מיני גלוייו כי אם ההתגשמות המלאה של הרצון האלקי, והחיים הממשיים והחמריים במובנם הפשוט ביותר יונקים את כל חיותם רק מן העולם הרוחני או בלשון החסידות מן „המחשבה הקדושה". „החיים בעולם רבים מצד חיצוניותם, אבל מצד פנימיותם הם אחד". מי שזוכה לבוא למדרגה זו, למצוא את החיים הנצחיים בתוך החיים החולפים, ולמצוא בחיים יופי וקדושה ולשעבד את החומר אל הרוח, הוא זוכה למדת הדבקות בשם. „הצדיק מדבק עצמו באלקים, הוא שורה במחשבתו הקדושה בעולמות העליונים ונפשו ורוחו הוא שם, כיון שהמחשבה היא שם" (נועם אלימלך פ' שלח).

האדם סולם לשערי שמים

אבי מסביר במחקרו האמור כי לכל אדם יש יעוד בעולם, שהנו כעין סולם המוצב באין סוף של הקדוש ברוך הוא והשם יתברך מעריף עליו מכל טוב ומחיה אותו בכל עת ובכל שעה. והעולם מתקיים רק בזכות האורה האלקית השופעת ללא הרף. וכדי שיובנו הדברים כהלכה, מסביר הבעש"ט את דבריו בציור זה:

„היה מלך אחד חכם גדול, ועשה באחיזת עינים חומות ומגדלים ושערים, וצוה שילכו אליו דרך החומות והמגדלים ההם וצוה לפזר בכל שער ושער אוצרות המלך —

ויש שהלך עד שער אחד ולקח ממון וחזר —

ויש —

ויש —

בנו יחידו, שהתאמץ מאוד שילך דווקא אל אביו המלך, ראה שבאמת אין שום מחיצה מפסקת בינו לבין אביו, כי הכל היה רק אחיזת עינים". „כך הקדוש ברוך הוא מסתתר בכמה לבושין ומחיצות, וכשאנו יודעין, שהש"י מלא כל הארץ כבודו, וכל תנועה ומחשבה הכל ממנו יתברך, וכן כל המלאכים וההיכלות הכל נעשה, כביכול, מעצמותו יתברך, כהדין קמצא דלבושיה מיניה וביה, — אין שום מחיצה מבדלת בין האדם ובינו יתברך".

במידה שהאדם מכיר ויודע וחי באלקות הוא מכיר יותר את אחיזת־העינים שבכל העולמות כולם, ואפילו בעולמות עליונים גבוהים, והוא מתקרב יותר ויותר אל האב־המלך עצמו, ובמדה זו שהוא מתקרב אל האב־המלך הוא מושיט לו את שרביט הזהב, מצילו מכל אויביו ורודפיו בין מלמעלה, בין מלמטה, כשם שאמר לו הקב"ה למשה כאשר ביקשו מלאכי השרת לשרפו בהבל פיהם".

כשם שיש „שירת השכל" הנבדלת מ„שירת הלב", כן יש „עין השכל" ו„עין הלב" ואת אור האין סוף יש לראות בשתי עינים אלה, לפי הבעש"ט. עין השכל ועין הלב העסיקו מאוד את אבי שהשתדל להסבירן ולפרשן כהלכה.

הבעש"ט מלמד תמיד, שאל יחשוב האדם את האדם ואת העולם כולו נפרדים ח"ו מאותה המציאות האחרת שהיא עליונה, רחוקה ונשגבה מאוד הרוכבת על גבי שתי המציאויות — האדם והעולם — המנהגת והמנהלת אותן, אלא יראה גם בעצמו, גם בעולם וגם בכל מה שנעשה בעולם, בין מה שחולף ועובר כענן בוקר, בין מה שיש לו קיום ועמדה, השפעה והנהגה ישירה מאדון כל העולמים וזהו הקדוש ברוך הוא ואורו יתברך.

„זוהי מדרגה גדולה אומר הבעש"ט, שיראה האדם את הבורא יתברך בעין־שכלו כמו שמסתכל על אדם אחר ויחשוב שהבורא יתברך מסתכל גם כן בו, כמו אחר שמסתכל בו".

ויש בראיה רעיונית זו מדרגה של קטנות ומדרגה של גדלות.

„יחשוב כמו שמסתכל בדברים גשמיים כך מסתכל בשכינה שהיא אצלו — זוהי עבודה בקטנות".

בעבודה שבגדלות יש ראיה מרחוק וראיה מקרוב שזו היא מדרגת הראיה ואיזו היא עבודה שבגדלות?

בעבודה שבגדלות יש ראיה מקרוב שזו היא דרגת הראיה היותר גדולה.

ראיה מרחוק כיצד?

האדם מבחין „שיש כמה רקיעים עגולים והוא עומד בנקודת הארץ הקטנה, וכל העולם כאן נגד הבורא יתברך, שהוא אין סוף והוא צמצם ופנה בעצמו מקום, כביכול, לברוא באותו מקום את העולמות — וזהו „מרחוק ד' נראה לי", שרואה את השי"ת מרחוק".

וראיה מקרוב כיצד?

„כשהאדם עובד בגדלותו הוא מחזיק עצמו בכח גדול ועולה במחשבתו ובוקע כל הרקיעים בפעם אחת ועולה למעלה מהמלאכים והאופנים והשרפים והכסאות וזוהי עבודה שלימה".

„ויהיה— מלמד עוד הבעש"ט — תמיד בשמחה ויחשוב ויאמין באמונה שלימה, שהשכינה אצלו ושומרת אותו והוא מסתכל בבורא יתברך והבורא ית' מסתכל בו, והבורא יתברך יוכל לעשות כל מה שהוא רוצה: אם הוא רוצה מחריב את כל העולמות ברגע אחד ובורא אותם ברגע אחד ובו יתברך משורשים כל הטובות וכל הדינים שיש בעולם, שבכל דבר יש שפעו וחיותו, ואין בוטח רק בו ומתירא רק ממנו".

כבמחקרו על הבעש"ט כך גם במחקרו על ר' מאיר"ל מפרימישלאן הוא מצביע

על אותה מדת השמחה שהטיפה לה החסידות. ר' מאיר'ל אף פעם לא עזב את מנוחת־נפשו ורגיל היה להשתעשע בטיול ליערות ויושב ומתפלל ומשנן את למודיו תחת האילנות. עמל היה להכניס את התורה למחיצת הטבע והטיף, כי האדם בתפילתו צריך להיות לפה גם לאילנות, ואוהב היה להתפלל עם שחרית בהנץ החמה קודם שמתמלא העולם בדברי שטות. תורת ר' מאיר'ל ששיתף את התורה עם הטבע לקחה את לב אבא, שהיה אחד ממעריציו של סבו הגדול ר' מאיר'ל.

אבי סיפר כי בנסיעותיו חיפש את עקבותיו של הבעש"ט, האישיות המופלאה אשר העסיקה את רוחו משחר ימי נעוריו, כי עוד בלמדו בישיבה ובישבו בין הערבים בבית המדרש והאזין לסיפורי החסידים, נמשך אל איש נפלא זה אשר הביא לפשוטי העם את הבשורה „כי קרוב ה' לכל קוראיו, לכל אשר יקראוהו באמת". הספרות העשירה על יוצר החסידות נראתה לו חסרה משהו: תמונה נאמנה ושלמה של דמות נפלאה זו, וכאשר נסע לחוץ לארץ חיפש את עקבותיו של יוצר החסידות, הוא חיפש את עקבותיו בנוף הפלאי שם „השמים מספרים כבוד אל", כי מקרב הסלעים שם מדובב אור אין סוף. והוא גם אסף את האגדות המתהלכות על הבעש"ט. אבא היה מתעסק כל ימיו בתורת החסידות. קרא ועיין בכל מה שהתפרסם מסביב לעולם זה. אך התאונן תמיד כי עד היום לא גילו החוקרים את אישיותו של הבעל־שם־טוב, ביחוד לא גילו לפנינו את המקורות של תורת הבעש"ט. כלומר: מניין צמחו אצלו אותם האידיאלים והאידיאות שבהם היה דוגל ובהם לקח שבי את העם? הרי קשה לומר, שלא ינק לגמרי מפי סופרים וספרים של דורו והדורות שקדמו לו, ומדוע זה לא התעמקו החוקרים למצוא את כל המקורות של תורת הבעש"ט מה שהיה מגלה לפנינו את אישיותו כפי שהיתה? לשאלה זו לא מצא תשובה עד סוף ימיו.

אבי השאיר בכתובים חומר רב על הבעש"ט, כי כל ימיו חשב להוציא לאור ספר מקיף על יוצר החסידות, כדי לפזר במקצת את הערפל מעל האישיות הנעלה שהיה ונשאר אור לרבים. אך הוא לא זכה לסכם את כל אשר נתגלה לו במרוצת הזמן ונתברר לו אחרי עיון ממושך בכל אוצרות החסידות. רצונו ותשוקתו התבטאו בכמה וכמה פרקים מלאים וגדושים ומעניינים שפירסם ושנשארו עוד בכתובים.

אצל ר' אהרן מרכוס בקראקוי

יש אנשים שהם כאילו נועדו לחדש משהו ולמלא תפקיד מסוים בעולם הספרות. אבי מצא איש כזה בדרך מסעותיו בפולין ובגליציה. היה זה קרובו שאר־בשרו רבי אהרן מרכוס. בהתפעלות מרובה היה מספר אבי את התרשמותו מאיש נפלא זה, שהיה מלא בקיאות וחריפות והצטיין בזכרונו הפנומאנאלי.

גרמניה עם האוניברסיטאות המפוארות שלה, חצרות הצדיקים בפולין ובגליציה — אלה היו התחנות בדרך־חייו של אדם נפלא זה, שהיה מכונה „פילוסוף החסידים".

הוא סיפר לאבי בעת ביקורו, הרבה על ימי ילדותו, ימי נעוריו וגלגוליו השונים וביקוריו בחצרותיהם של הצדיקים. היו אלה שלשלת של חויות רוחניות, שמצאו להן את ביטויין בספרו הנפלא „החסידות".

אבי כותב ברשימותיו:

„בין הטיפוסים הנפלאים שפגשתי בעת מסעותי בפולין ובגליציה נחרתה בזכרוני דמותו של רבי אהרן מרכוס, מחבר הספר הנפלא על החסידות. היתה לו לר' אהרן מרכוס תכונה מופלאה לענין את כל מי שבא עמו בשיחה. וכאשר היה כציר בקונגרס הציוני הראשון בבאזל הוקסמו ממנו אישים כישראל זנגביל וכד"ר מכס נורדוי.

אבי כותב: הוא היה יליד המערב. נולד ונתחנך בגרמניה, ושם ספג מיפיפותו של יפת, למד פילוסופיה, אך היתה לו מנעוריו נטיה לחקר המיסתורין. בשיחתו סיפר לי כי ספר ה„תניא" לרבי שניאור זלמן מלאדי, שהגיע לידו הצית בו אש. בספרו על שיטתו של הפילוסוף הארטמאן בהשוואה לחסידות החב"דית העלה אחר־כך את חקירותיו, בהראותו את נדודי המחשבה הפילוסופית.

הוא עזב את המערב עם חמודותיו ונסע לגליציה. בבואו לשם ראה מה ההבדל שבין החיים המושרשים במסורת של יהדות גליציה ובין יהדות גרמניה, המתגלגלת במדרון ההתבוללות. הוא סח לי כי עוד בנעוריו הוא ראה כיצד היהדות בגרמניה מתחילה להתערטל מכל תוכן. הוא דיבר בשצף קצף על אברהם גייגר ועל צונץ, שהם רצו להכניס את היהדות בחקירות יבשות וטחו עיניהם מלראות את היופי הרב שיש ביהדות־הרגש, בתורת החסידות העיונית[1].

כאשר בא וביקר את גדולי החסידות בפולין ובגליציה, את רבי שלמה

ר׳ אהרן מרכוס

מרדומסק, ר' דוד משה'ניו מטשורטקוב, את ר' יהושע'לה מבלז, את הרבי מרימנוב ואחרים, רביים מספירות שונות, גילה אצל כולם אותה אצילות־הרוח. כל פגישה עם אחד הרביים היתה בשבילו חויה נפשית עצומה. ניצב היה פנים־אל־פנים עם אישים יוצרים ביהדות, אישים שהם ממשיכים בחייהם ובפעלם את אותה שלשלת־הזהב של גדולי יוצרי החסידות.

יושב היה בחצרו של הרבי ר' שלמה מראדומסק וביחד עם הצדיק אשר לימד אותו את החסידות עברו ביעף בעיני־הרוח את החסידות העיונית, עולמות שלמים של מחשבה גילה האדמו"ר מרדומסק לפניו.

מרכוס הוציא מן הארון את ספרו והראה לי מה שכתב על הרבי מראדומסק. כאיש שענוותנותו וביטול היש שלו היו בלתי שכיחים גם בדורו הרגיש כי „ניתנה לו נשמה חדשה". ככל שהתקשר יותר עם החסידים כן גדלה אצלו הנהיה אחרי המסתורין. התחיל לחקור את הקבלה, כשדפי המסתורין העברי הקדום צדו אותו כליל בהרמם.

הוא לבש בגדי חסידים והיה יושב בקהל החסידים, סח בדבריהם, סיפר לי בשיחותיו „מופתים" מן הצדיקים — והכל מתוך תום. ובשום פנים לא יכולתי להבחין בו את האיש האירופי, שספג מיפיפותו של יפת.

אמנם, כפי שסיפרו לי תושבי קראקוי ה„כיסוי" מרובה בו על ה„גילוי". החסידים קיוו כי הוא יפרסם את ספריו בדרכי היראים בעברית תורנית, שידע לכתוב יפה, והם לא רצו לסלוח את עוון כתיבתו בגרמנית והשתתפותו בכתבי־עת גרמניים. ה„דייטש" שלו פעיל באתכסייא — אמרו עליו, אך היו כאלה אשר הוקירוהו והעריצוהו מאוד. חיתם נשמה גדולה טבוע בספריו של מרכוס, שפילס לו נתיב מקורי בחקר החסידות העיונית וגם בחסידות העממית.

שמורים בזכרוני הימים והלילות שבליתי במחיצתו, שהיו בשבילי ימים ולילות של „גילויים". הרבה למדתי מפיו על שרשי המסתורין העברי, ומי היה כמוהו הבלשן המחונן והמוכשר להתיר את חוטי הפקעה המסובכת של הקבלה, לה הקדיש פרק נהדר בספרו „דער חסידיזמוס" (החסידות) וספרו השני „שיטת הארטמאן ושיטת החסידות", שהראה בו את הדמיון שיש בין החסידות והפילוסופיה החדשה, הוא משווה את שיטת הרטמן ושופנהויאר לשיטת החסידות החב"דית.

הוא תירגם גם לגרמנית את „קונטרס ההתפעלות לר' דוב מליובאוויטש.

כאשר קרא הרצל אל הקונגרס הראשון נספח מיד ר' אהרן אל דגל ציון. הוא שימש אז כעין מתווך בין הציונות והיהדות הדתית בגליציה. נסע ללבוב ושם היה בין מיסדי האגודה „דורשי שלום ציון". הוא ראה אז בהופעתו של הרצל „אתחלתא דגאולה".

„המלחמה העולמית הקודמת גרשתו מגליציה בחזרה לגרמניה, ושם הביא לחדרי אשכנז את דמדומי העולם של היהדות המזרחית הרעננה, שם גם נפטר בשיבה טובה בעצם ימי המלחמה העולמית הקודמת ולא זכה אפילו להספד כהלכה"[2].

במעמד חולמי־ציון

(היינריך לווה, יהודה הולצמן ומרקו ברוך)

אבי עמד כל ימיו בקשרים אמיצים עם היינריך לווה. ידידות זו מתחילה מאז עלות לווה הצעיר ארצה, כשרוח ציון פועמת בקרבו. היינריך לווה היה איש הספר ובמדע החזיק כל ימי חייו.

מוצאו היה מעיירה קטנה וואנצלבן. בילדותו היה כתינוק שנשבה בין גויים, מן היהדות לא ידע כלום, אך כשהתחיל לומד ומשתלם במדע גברה התעניינותו ביהדות. התעניינותו זו לא נתנה לו עוד מנוח. ב־1894 (שנתיים לפני הופעת „מדינת היהודים" של הרצל) הוציא לאור עתון ציוני בברלין בשם „יודישה פאלקס צייטונג", עתון זה היה החריש הציוני הראשון בגרמניה, ולעתון זה חלק ניכר בהכשרת הלבבות לקראת הקונגרס הציוני הראשון.

עם עלותו ארצה בשנת 1895 התרועע עם אליעזר בן יהודה. באותו מעמד הכיר את איתמר הילד העברי הראשון. לווה התקרב גם אל יהודה גרזובסקי, יחזקאל דנין, שמעון רוקח ויהושע אייזנשטדט ונעשה בן בית אצל מנהיגי הישוב. זמן מה התהלך הציוני מגרמניה בארץ לארכה ולרחבה וחזר לברלין כשרוח בשורת הגאולה בפיו ובעטו. עתונו „יודישע רונדשאו" הפך להיות שופר הציונות. בשופר זה נשמעה תרועה גדולה, תרועת הגאולה.

הבשורה של ציון בתפוצות מצאה לה ביטוייה ב„תערוכת מושבי בני ישראל" שנפתחה בברלין ביזמתו של הד"ר היינריך לווה ומר ווילי במבוס, שאבי עמד עמם בקשרים אמיצים, כשם שהיתה לו ידידות רבה עם הד"ר דייויס טריטש.

מפאת חשיבותה של תערוכה זו שנתקיימה בתרנ"ו (1896), ונודע לה ערך לתולדות הפצת פרי הארץ באירופה, כדאי לספר קצת על השתלשלות הענינים כפי שאבי היה מספר לנו מזכרונותיו של הימים ההם. ד"ר היינריך לווה התאכסן במלון קמיניץ שברחוב בוסטרוס ביפו וסיפר לאבי כי הוא מכין תכנית מענינת להקים ביתן ארצישראלי, בתערוכה הבינלאומית בברלין. אך בטרם שניגש להוציא רעיון זה מן הכוח אל הפועל ביקש להתיעץ עם עסקני הישוב, כדי לבחון את הדרכים היעילות, והעסקנים בלוית האורח ערכו כמה טיולים בארץ.

לווה ובמבוס לא היו רגילים לנסיעות המיגעות של הימים ההם והתאוננו רבות

משמאל לימין: פרופ׳ ד״ר היינריך לווה ואפרים טובנהויז מחבר הספר

על שיבוש הדרכים בארץ. אבי, שעבר את הארץ לאורכה ולרוחבה, היה רגיל בכך, עודד את העייפים והסביר להם, כי כדאי להתיגע ולראות את ארץ האבות.

בטיולים האלה על פני הארץ הראה אבי לאורחים את העבודה, שנעשתה כבר במושבות הפורחות ואת הניתן עוד לעשות. הוא אף הצביע על מתי מספר אנשי חייל, העובדים ביד חרוצים ובאורך רוח. באותה הזדמנות הסביר לאורחים, כי המפעל הזה, שנתגלה בתוך מסגרת צרה, הריהו מפעל, שחוברו בו גם יכולת וגם חריצות ואורך רוח, והוא יכול להיות למופת נהדר ורב ערך. כבר במקוה ישראל הסביר להם אבי מה גדול ערכה של תחנת הנסיונות שם, הוא אף הצביע על היקב החצוב בסלע והשומר יפה את היין. כן סיפר לאורחים כי גמלה אצלו ההחלטה לשלוח את בניו ללמוד במקוה ישראל, כדי שילמדו לדעת את עבודת האדמה.

סיורים אלה הכשירו את התערוכה שהגה בה ד"ר לווה. הוא החליט אז לבצע את תכניתו כדי להקים ביתן ארצישראלי — כולל כל תוצרת הארץ — במסגרת התערוכה הכללית שנועדה להיות בברלין.

לא קל היה להשפיע על אכרי יהודה והגליל, כי יכנסו בעול ההוצאות של המשלוח מפרי הארץ. אבי הסביר לאכרי הארץ, כי צריך להראות לעולם הגדול מה מתרחש בארץ ישראל העברית. ועל ידי כך הסביר: נתנת האפשרות גם לנהל תעמולה לטובת הרעיון הציוני. תעמולה זו לא תעלה ביוקר, כי נוכל אגב למכור את יינות הארץ ולשווק את שאר המינים בהם נשתבחה ארץ ישראל.

תערוכה זו ומראותיה הסבו עיני רבים ולקחו ליבותיהם של מבקרי התערוכה יהודים ולא יהודים, כי היא היתה כאספקלריא להשגי הארץ במשק ובתרבות, הוצגו שם יינות יקבי ראשון לציון וזכרון יעקב וגם תעשיות אחרות מפרי הארץ.

אבי היה מעלה לפנינו בזכרונותיו את רשמי מסעותיו באשכנז וסיפר לנו כי בברלין נפגש גם עם איש ירושלים, ידיד נעורים, הד"ר יהודה הולצמאן, שנתפרסם כסופר עברי ב„המליץ" ו„הצפירה" וחתם בשם „ד"ר העציוני" או „ר' יהודה הרופא". ד"ר הולצמאן היה לכתחילה רופאו של השולטן בקושטא וזכה באימון השליט של הקיסרות העותומנית. עי"כ הוסיף שם נוסף לרשימת הרופאים היהודים, שרשמו פרק חשוב בתולדות הרפואה היהודית בארמון השולטן. מקושטא עבר ד"ר הולצמאן לפרס כדי לשמור על בריאת השאה, משם הוזמן אל הביי למארוקו, והיה שנים אחדות הממונה על בריאות האיש הראשון של מרוקו. שם גם נתפרסם שמו כרופא מחונן בחסד עליון, ושם גם נתפס לרעיון הציוני. עד מהרה התקשר גם עם ד"ר לווה והשתתף בעתונו „די יודישע רונדשאו", והעמיד את הדגש בציונות המדינית, אך תמך בכל לבו בתרבות העברית. אבי היה אומר עליו שיש לו גישה רפואית לרעיון הציוני.

בביקורו אצל הד"ר היינריך לווה, מצא אבי גם את מרקו ברוך, זה הטיפוס הנפלא, מבשר הציונות בארצות הבלקן, שנשאר חידה לכל מכריו. הוא הצליח להדליק את לפיד התחיה בדרכי נדודיו בעולם וקידש שם ישראל ברבים. צעיר זה

עם תלתלי־הנוער והמחלפות הארוכות אשר עיטרו את ראשו והוסיפו הוד לעיניו העמוקות והחולמות, היו משוות לו דמות אדם נושא חזון[1]. איש המסתורין מצא חן בעיני אבי, שראה בו את הציוני המסיר והנאמן. בית לווה נשאר איפוא מרכז ציוני בעיני אבי ולפיכך הרבה לדבר עליו:

„ביתו של היינריך לווה בברלין היה עבורי פנת־חום, שהיתה שופעת עלי רגשי רוך ושקט נפשי בברלין, הכרך הטבוע בחיים סואנים, הפורק את עדיי הנפש, ביתו היה בית ועד לחכמים, תמיד היו דלתות הבית פתוחות לרווחה ליהודים ממזרח אירופה ותמיד היה חיוך נדיב ואחאי מקבל את פניך, ודברים חמים ולבביים שופעים מפיו.

הולך היה עמי שעות ארוכות בתוך רחובות הכרך הרועש, שהיה שטוף חיים נכרים, אני ראיתי אז כיצד עבד האיש והיה מורה דרך לרבים, והיה בא לאנשים שהיו שקועים בים של התבוללות, כשהוא תופס בציציות ראשם והוציאם מן העולם הנכרי, אשר כה קסם להם.

והוא היה אז בודד במערכה, כי זו אחת התופעות המפליאות שבקורות חיבת־ציון שבשנות התשעים למאה שעברה לא היתה זיקה יתרה לציונות בגרמניה. אמנם זעיר שם הבהבו גחלים, ובד בבד עם עלייתם של הבילו״יים נתעוררה גם במערב תנועה שהיתה חותרת לקעקע את מבצר ההתבוללות, אך מרכז התנועה היה בווינה, בעיר זו שבה פעל אח״כ תיאודור הרצל.

בווינה היה ממעוררי התנועה הלאומית פרץ סמולנסקין, שהוציא את „השחר״ ובזמן שנסעתי לאירופה היה פעיל הד״ר נתן בירנבוים בעתונו „זעלבסט עמאנצי־פאציאן״, אך בברלין היה לווה שנשא את משא התנועה הציונית על שכמו. מלבד השבועון „אידישע רונדשוי״ הוציא אז את הירחון „ציון״, מעליו הטיף לציונות ולתחית המולדת העברית.

התערוכה הא״יית שערך וילי במבוס עם היינריך לווה היה בה משום קידוש השם. התרשמותו של אבי מאישיותו של הד״ר היינריך לווה היתה גדולה, והוא כתב אז ברשימותיו: „בד׳ האמות של הד״ר היינריך לווה מנשבת רוח התחיה ויש בו תמיד מן המסירות, שהיא קו ביסוד אפיו וביחד עם עסקנותו הציונית הוא חכם וחוקר, מלא וגדוש בדעת ובחכמה״.

עם הד"ר תיאודור הרצל
והפרופ. דוד היינריך מילר בווינה

הימים היו ערב חג הפסח כשהגיע אבי לווינה, והנה הוא שם יושב בגן ביתו של דוד היינריך מילר, הפרופיסור המופלא איש בוצ'אץ, שעלה לגדולה בעיר המטרופולין.

יושב הוא בתוך הגן וקורא בספר; סביבו מתלחשים עלי־העצים וצללי־העפאים מתנועעים על הארץ. מרחוק מגיעה לאזניו המית גלים נופלים; הוא מקשיב אל ההמולה, ונדמה לו, כי איזה ניגון ערב לאוזן מגיע אליו. ואמנם חזר אז הפרופיסור דוד היינריך מילר משעוריו באוניברסיטה. יהודי נפלא זה היה דבק במסורת, ואהב לפזם לעצמו את פזמוניו מן העיירה. שיחותיו עם אבי היו מתובלות בדברי־חכמה — פרי הסתכלות חדה ובינת חיים ומזג טוב.

„היה זה באביב בשנת 1898 — כותב אבי בפרקי זכרונותיו — הגעתי לווינה המעטירה. והנה זימן לי הגורל פגישה עם פרופ' ד"ר היינריך מילר, היהודי מבוצ'ץ, אשר שמו יצא לתהלה בתור גדול המזרחנים בווינה.

באתי לבקר בביתו, ברחוב טאַבור, לעת ערב. היה זה יום קיץ, השמש נטתה לערוב ואורות מכושפים מרצדים על־פני הנהר. החלונות הגבוהים והרחבים של הבית, שבו גר, טבלו בים של אורות.

נכנסתי לחדרו: שולחן עבודה, שנערמו עליו ניירות מניירות שונים, לידו כורסת עור גבוהה עם משענת גבוהה. ספרים מפוזרים בכל פינה ופינה בחדר. הדור בלבושו יושב הפרופיסור שקוע עמוק בקריאתו. אך הרגיש בבואי, הפנה מבטו לעברי, ויברכני לשלום. הניח מידו את ספר החוקים של המורפי, שעיין בו אותה שעה ופתח בשיחה. סיפר לי, כי בימים האחרונים הרצה שורת הרצאות לפני פרופיסורים ומלומדים על חוקי המורפי ועל תגליותיו המדעיות האחרות בחקר העולם העתיק.

נשמע קול המצילה. אנו מפסיקים לרגע קט את שיחתנו. הפרופ' מילר פונה לעבר הדלת לקבל את פני הבא. בצעדים בוטחים נכנס ראובן ברייניז, עורך הירחון „ממזרח וממערב" ומתחיל לספר קצת מחדשות היום ועל המתרחש בעולם האינטלק־

טואלי של וינה. אבק של רכילות נשמע בדבריו, וניכר שהוא מעורה היטב בחיי העיר ויודע את סודותיה.

תוך דקות אחדות עוברים אנו לשוחח בעניני חכמת ישראל. הנני מקשיב רב־קשב להשגותיו של הפרופ׳ ולתשובותיו הקולעות של ראובן ברייניז. עיני ברייניז יוקדות בהתלהבות מדי דברו, ואילו פרופ׳ מילר עצור שקט ומנומס, כמי שלא איכפת לו כלל כל הדבר הזה, עונה בשלווה ונחת לשאלותיו־קושיותיו של ברייניז, מאזין רב־קשב עד שעה מאוחרת אחר חצות למעין הבלתי פוסק של תורה וחכמה, מדע והתלהבות, השזורים יחד בדברי פרופ׳ מילר וברייניז.

למחרת היום ישבתי שנית בחברת פרופ׳ מילר שעה ארוכה. הוא הראה לי כמה מעבודותיו על התנ״ך ועל דברי ימי ישראל. הקשבתי רב קשב לדבריו, והכרתי יותר ויותר את השקפותיו של המלומד הגדול והנערץ הזה.

נוכחתי לדעת, כי הוא באמת מלומד, הבקי היטב בתנ״ך ובתלמוד ולא נסתר ממנו דבר מדברי ימי העולם העתיק לארצותיו. הוא עשה לעצמו מפתח מיוחד לתנ״ך, כדי לדלות בדרך זו את אוצרות ההיסטוריה מתוכו; פירושיו העניניים, השוואותיו ובאוריו ההיסטוריים יחד עם חידושיו בכל שטח ושטח, היו לי מקור חשוב של לימוד. רעננתי במוחי את ידיעותי בתנ״ך ובתלמוד מלימודי בימי נעורי, וראיתי עתה את הדברים באור חדש לגמרי.

פרופ׳ מילר לא ידע סתומות. היה לו הכשרון הנדיר לפענח כל דבר ולהפשיטו. כל פסוק או מימרא שבתנ״ך באו אצלו על תיקונם. במחיצתו חיית את הדברים מחדש; הרגשת כי בחושו הלשוני המובהק, חוש של משורר ומלומד כאחד הוא מגלה לפניך עולמות חדשים ומעשיר אותך ברעיונות שלא חלמת עליהם מעודך.

ישבתי במחיצתו כמה ימים, ועד היום לא נס ליחם של ביאוריו לספר „שיר השירים״ ו„רות״ ולעוד הרבה מספרי התנ״ך, אשר נראו לי עתה באור חדש לגמרי״.

בוינה זימן הגורל לאבי גם פגישה עם הרצל. היתה זו חויה נפשית עמוקה בשבילו להפגש עם יוצרה של הציונות המדינית.

הוא העריץ מאוד את הרצל, שהיה בעיניו תופעה נפלאה כאדם, אשר קיבל על עצמו את התפקיד להגשים את האידיאה של „שיבת ציון״, שנערמה עליה עד אז שכבת אפר של תקוות משיחיות. רעיונו של הרצל, שהיה אז עוד רחוק מלבותיהם של יהודים רבים, קנה שבי את אבי. הוא האמין, כי עם הגשמת החזון והגברת העליה לארץ, תחל לנשב רוח אחרת גם בין תושבי צפת וירושלים, וחיי יום־יום ישתנו כליל. הוא היה בטוח, כי האנשים החדשים שיבואו, אחוזי להט ההגשמה לא ירצו להיות מקבלי צדקה, נטולי רצון ומשולליי חרות. הם ייצרו חיים חדשים, והקפאון בהתפתחות הארץ ימוג וילך. גם תושבי הארץ, שחיו על הכוללים ועל הצדקה, יעברו אט־אט לשטח חיים אחרים ויתפרנסו מעמל כפיהם, ובזה יסללו את הדרך לבאים אחריהם. אבי, בתור איש המעשה אשר החזון ליוה אותו כל ימיו, ראה חשיבות רבה בדבר,

שהישוב בארץ יתחיל לחיות חיים פרודוקטיביים, חיי־יצירה ועמל, דוגמת החיים בערי ארצות אירופה שבהן עבר.

פגישת אבי עם הרצל היתה חויה נפשית בשבילו, והיא נתנה בו את אותותיה ימים רבים. פגישה זו היתה גם קודש־קדשים בעיניו, לכן גם לא הרבה לדבר עליה והיה שומר על זכרה בדחילו וברחימו.

רק יחידי סגולה זכו לשמוע ממנו על אותם הדברים שהשמיע אבי באזני הרצל. פעם או פעמים בימי חייו, בשעה שנחה על אבי רוח מיוחדת במינה, היה מספר לנו, כיצד דפק על דלת המנהיג הציוני, איך נתקבל לביתו, ומה קרה שם בתוך הבית.

אבי האמין כי הרצל הוא האיש השלוח על ידי ההשגחה העליונה לשנות את מעמד עם ישראל, רק הוא יהפכו לעם עובד ויוצר במולדתו. חזון זה, שהרצל חתר לקראתו, ישנה גם את צורת חייהם של יהודי צפת, ירושלים, חברון וטבריה.

במחיצת הרצל נמצא אז הכומר הכלר. כידוע עזר כומר זה הרבה להרצל בצעדיו המדיניים.

כשנודע לכהן נוצרי זה כי אבי בא מארץ הקדושה, נטפל אליו והתחיל לגולל לפניו את אמונתו הציונית. הוא פתח מפה גיאוגרפית, עליה טייל באצבעו לארכה ולרחבה של המפה כשהוא מצביע על רוסיה ועל יפן, אחרי כן הסביר, אם ילחמו שני עמים אלה תהיה זו מלחמת „גוג ומגוג", ועם סיומה יעמוד „אדון כל הארץ בשערי ירושלים", והגאולה השלמה תפרוש כנפים על כל ישראל.

אבי כאורח לא רצה להכנס בויכוחים עם הכומר, הוא נכסף לשפוך את נפשו לפני המנהיג הציוני הדגול. הרצל הפנה את עיניו החולמות אל אבי, ומבט־אילם זה הביע הרבה יותר משפתים דובבות.

פעם שניה נזדמן אבי לאסיפת סטודנטים יהודים, שם השמיע הרצל את דברו, וגולל לפני שומעיו את תכניתו המדינית. על אסיפה זו דיבר אבי כמה וכמה פעמים, הוא היה מזכיר את כינוס הסטודנטים, ובמיוחד את הופעת הרצל, שסיכם את דבריו בלשון זו:

„אין אני יודע אם נזכה עוד בדור הזה להשתחרר מן הבזיון ומן העוני. אבל הדבר אפשרי. אם נניח את ההנחה שנהיה נבונים ותקיפים בדעתנו. ואילו זאת יודע אני, שעצם ההליכה על פני הדרך הזאת תעשה אותנו לבריות אחרות. את אחדותנו, הפנימית שאבדה לנו, נשיג ונמצא בדרך זו ורק אז נוכל להלחם יחד עם כל בני האדם לצדק ולישור".

הימים היו ערב חג הפסח ואבי הוזמן לחוג את ליל סדר הפסח בביתו של הרצל וכאשר בילה את ליל הסדר ביחד עם הרצל, היתה באפשרותו לעמוד מקרוב על אותה אישיות נערצה. אבי התבונן לכל נדנוד ונדנוד ממנו והוקסם מאישיות נאדרה זו והוא רשם ברשימותיו:

„יש קסם שאפשר להגדירו כקסם אישי, זהו הקסם השפוך על פני אדם גדול, שככל שתתבונן יותר ויותר אליו — כן תגלה יופי והוד. וכאשר ראיתי אותו מוכתר בהוד־מלכות של „מלך" שיושב מסובים בליל הסדר, נדמה היה לי כי לפני יושב מלך־ישראל קדמון, בודאי כך היה מראהו של המלך שלמה בהיכל תפארתו בירושלים".

באותה התלהבות כתובה גם רשימתו של אבי „דמעות הרצל" על ביקורו של הד"ר הרצל בירושלים:

„השמש לא קמצה את אורה ביום זה. מלא חפניים זהרורי־חמה השתפכו סביב־סביב, גלים־גלים וכבשו את אבני ירושלים הקרירות — בהגיע הד"ר הרצל לירושלים. האור הפלאי, הצלול והשקוף במרחבי העיר, על גבהותיה השוממות למחצה, הכהה את עיניו ממש ובטיילו אח"כ בפרברי ירושלים, בסימטאותיהם הצרות, מצא סיפוק רב בצללי הבתים, במחבואם מפני האור והחום הרב, בצעדו בין שני טורי בתי האבנים, הצפופים של השכונות היהודיות.

מכל פנה ועבר בקעו קולות תורה ותפילה מבתי המדרש ובתי כנסיות, הנמצאים שם למכביר, בניגוניהם הנוגים־המתוקים, שנסכו בו ריח שכרון ושבו את לבו הכמה, מוקסם ונטול כל רגש ומחשבה עצמאית התהלך בתוכם כחולם והוזה בהקיץ.

והנה נכנס הוא בתחומי העיר העתיקה. מתהלך הוא ברחובות הצרים והחשוכים, המובילים אל שריד מקדשנו, אל „הכותל המערבי", הולך הוא הלוך וירוד במורד הר־ציון, כל צעד במדרגת־אבן במורד, יורד הוא ויורד ולבו מלא צפיה להתגלות ההיסטורית שמתקרבת אליו, וככה הגיע ל„כותל המערבי".

מסביב לכותל המערבי, ליד האבנים הגדולות, אבני־גזית מרובעות, יהודים בעלי הדרת־שיבה, שזקנם יורד להם ע"פ מדתם וגבות עיניהם עבות ולבנות, סגורות למחצה, עטופים בלבושים שונים: מהם בסודרים וגלימות קטיפה אדומה; מהם בקפטני־משי סגולים של שבת; מהם מתפללים בקול וצעקות; מהם בתחנונים ובכיות; מהם ששרים, ועליזים קוראים הם פסוקי דזמרה; וכאלה שרק אנחות עמוקות ועינים זולגות דמעות ושפתותיהם נעות בלחש חרישי שובר לב, מתנים היו את צרותיהם ותחנוניהם במקום הזה.

ד"ר הרצל ניגש גם הוא לאבני ה„כותל", אחרי שהסתכל וחזר והסתכל עד למרומי שורותיו, לפאתי הר המוריה, ואצבעות ידיו נגעו באבני ה„כותל" הקדרות והאכולות מרוב ימים — ורעד עבר בכל גופו, חרדת־קודש נראית היתה בחזות פניו, בקוי החן והתפארת המיוחדים שלה, וחלומות וחזיונות לילה, שנעלמו זה כבר, קמו אצלו לתחיה:

הלא זהו השריד הקדוש ביותר והמרכזי משנות הראשית של תקומת המלכות בישראל; כאן, אולי, התהלך דוד המלך ובנו המלך שלמה לשוח לרוח היום, כנטות

צללי הערב; הלא כאן כל שעל אדמה שהוא דורך עליו מקופלים בו דברי ימי עמנו המפוארים; כאן, אולי, התהלך ישעיהו הנביא, מייסר ומעורר את העם ובית המלכות, מטיל את דבריו בזעם ובחיבה, כאן התרכזו כל המאורעות החשובים של העם; הלא כאן נלחם העם מלחמתו המדינית המכריעה, וכו' וכו'.

בלכתו חזרה אל מדרגות האבן, חוזר הוא ומסתכל למטה וסביבו. וככה מגיע הד"ר הרצל עם בני לויתו: יוסף זיידנר, ד"ר שנירר, בודנהיימר ודוד שוב אל בית הכנסת „חורבת ר' יהודה החסיד". בן־רגע התמלאה ה„חורבה" אנשים נשים וטף; כל ה„מנינים" מבתי הכנסת „מנחם ציון", „שערי ציון" וכו'. כולם באו בטליתותיהם וסידוריהם בידיהם, לראות את „איש הפלא" איש הקסם, בחיר העם ומנהיגו.

במלוא קומתו הזקופה, בפניו המקסימים, בזקנו השחור היורד ע"פ מדותיו, עולה הוא על הבימה עם בני לויתו, וכל העם סביב לו.

כאן ריכז בתוכו הרצל את כל רגשותיו החדשים האלה, המפכים ממעין־סתר בקדמות העם. רואה הוא את העם חי וקיים, אכן, אין זה חלום, ועוד יקום העם הזה לחדש את ימיו כקדם, בפאר מדיני ושגשוג עליון על הארץ. העיר הקדושה ירושלים נחרתה עמוק עמוק בלבו, מלא רגש ובתוגה אלמת הביט על האבנים הקודרות וראשו שח בדממת־העצרה.

והנה, לאור השמש הבהיר זלגו עיניו דמעות... ובמרחק, בארצות נכר, לא שכח אף פעם את ירושלים, את ירושלים הקדושה, שריחפה לפניו לנצח".

בהתלהבות לא פחותה נכתבה הרשימה „על מותו של מנהיג", שפירסם מיד לאחר פטירתו של הרצל.

בעמדו על סגולותיו האישיות של המנהיג הנערץ הוא מדגיש, כי גורלו היה כגורל שאר גדולי עמנו, שהעם לא נתן לו את כל עזרתו, והמוני העם בתפוצות ישראל לא חדרו לנשמתו של איש דגול ונעלה זה, שהיה משכמו ומעלה גבוה, וגודל תנופתו לא הושג במלואו. ואבי מסיים את מאמרו במלים אלה:

„תמוה היה האיש הרצל בראשית דרכו. העם לא הבין מיד את גודל התנופה של חולם זה.

כך היה מאז אצלנו. בספרד הקימונו עולם־רוחני לתפארת, הפרחנו שם את הספרות, תרמנו את חלקנו שם בעולם־הרוח, אך את גדולינו לא ראינו בזמנם במלוא גדולתם, לא הערכנו את ערכם, אלא בערוב יומם. וגם את הרצל לא הערכנו כראוי בראשית צעדיו. עדות לכך העתונות של הזמן ההוא, העתונות שלנו בעברית ובלשונות אחרות[1], אכן חסר היה לנו חוש הראיה, היה זה לא קוצר־ראיה, כי אם הכאה בסנוורים..."

אצל דודו מתתיהו טובנהויז בוורשה

לכל אחד יש איזה זכרון של פגישה, שהופכת במשך הזמן לפרקים לקרן אורה. אבי היה נזכר מדי פעם בפעם בזכרון פגישה כזו, כאשר בא לוורשה, בימי נעוריו ונפגש שם עם דודו הנפלא מתתיהו טובנהויז. זמן־מה היה אצלו, ואפשר היה לו לראותו, מדי יום ביומו כשהוא הולך לו לאטו ליד כמה מבתיו ברחוב היהודי של וורשה. הוא היה איש בעל הדרת־פנים, גבות עיניו הדורות ומבטו יוקד וחודר. נשא עמו תמיד תיק עמוס ניירות, כי אהב לא רק לגבות שכר־דירה מהבתים אשר לו, כי אם גם להכנס בשיחה עם האנשים שגרו בהם.

ואם מי שהוא מן השכנים היתה השעה דחוקה לו, אז בא הוא לעזרתו, ומפורסם היה בנדבנותו וטוב לבו לשכנים שלו. ואם מי שהוא מדייריו היה צריך לפנות את דירתו היה מקבל „דמי מפתח", כי על־כן היו מהדרים לגור בבתי רבי מתתיהו טובנהויז, כי מלבד זה שאם אחד הדיירים יהיה דחוק לא יצטרך לשלם שכר דירה, הרי מובטח היה לו כי יקבל עוד תוספת לכך בצורת רפואות חינם על ידי רופאים מידידיו וכמו־כן בגדים לילדיו בימי החורף. וכאשר היה חוזר מהליכתו ברחוב היה שוקע בלימוד ובקריאה בספרים בספריתו העשירה, ורגיל היה להירתק לשולחן־הקריאה לפעמים עד רדת הלילה וזה היה אז מעשהו יום־יום. כאשר אבי היה אצלו עסק אז מלבד בעבודתו הציבורית התדירית, גם בחקר המדרשים, מנהל היה קורספונדנציה ענפה עם חוקרים, ומדי יום ביומו היו מתקבלים מכתבים, שעסקו בחקירות שונות, והוא יושב לו וממלא בזה מחברות שלמות, ואף כותב הערות וציונים, שהיה להם ערך מדעי.

ר' מתתיהו טובנהויז היה בקי בתלמוד, וביותר לקחה אותו שבי ספרות האגדה. הוא חקר את האגדות התמוהות שבתלמוד, וכפי שאבי מציין „ביאר כל אגדה ואגדה ומצא את צפונותיה".

מלבד באגדה ובמדרשים לא גילה מתתיהו טובנהויז שום ענין מיוחד בספרות התלמוד והפוסקים, ובעוד שאבי היה מתרועע אז עם למדנים חריפים, שהיו נודעים בוורשה, היה דודו מתתיהו טובנהויז מתרועע בעיקר עם משכילים, ועסוק היה ראשו ורובו בענין ייסוד בתי ספר להמונים. פתיחת בית־ספר — זה היה האידיאל שלו ולכך הקדיש הרבה מזמנו והרבה מכספו. מלבד בתי ספר חילוניים מיוחדים אשר יסד, הרי סידר גם שיעורים ללמודי חול על יד החדרים המסורתיים. מורים

ד"ר מתתיהו טובנהויז
(שיקגו, ארצות־הברית)

מיוחדים היו מפתים את הילדים לאחר שגמרו את שיעוריהם בחדר, כי ילמדו חשבון ופולנית וביחד עם הלמודים היו „מכבדים" את הילדים גם בממתקים ובמגדנות כדי למשוך אותם. כפי שאבא מציין את דודו, היה אדם מחונן, שרוחו משוטטת בכל צרכי האדם וחייו, וביחוד היה מפותח אצלו חוש ההסתכלות. היתה אצלו מפותחת מאוד הפעילות הציבורית. קודח היה תמיד בפעולה הציבורית, והיתה אצלו הרוח ההומאניסטית. הוא יסד את ביקור החולים החדש ברחוב נובוליפיה בוורשה. וב„הצפירה" מן הימים ההם נתפרסם מאמר בשבחו של „ביקור חולים החדש ע"י הגביר מתתיהו טובנהויז", והוא שילם בעד הרפואות והחזיק על חשבונו את החובשים אשר עבדו תחת השגחתם של הרופאים, שביניהם היה גם הסופר העברי ש. ריטענבערג, הד"ר מקסמיליאן הרץ היה המצוין שבין הרופאים האלה.

ר' מתתיהו היה מלא רצון אידיאליסטי אקטיבי לפעולה. ואבא מספר כי הוא עזר לו בכספו ואף השיג כספים מידידיו בעד מוסדו „ישועת ישראל". אבא מוסיף כי בהיותו בביתו לא נפסקה כלל התנועה אצלו, ואף כי הוא אהב להתיחד באהלה של תורה וחכמה, אי־אפשר היה לו לעשות זאת, כי העבודה הציבורית העסיקה אותו תמיד. הוא האמין כי ההתקדמות בחיי עמנו תבוא ע"י החדרת ההשכלה להמונים ועל־כן תמך בכל עבודה ספרותית, בעתונות העברית ובעתונות היהודית־הפולנית.

מחונן היה בחוש ספרותי, אף כי לא בא בהרבה לידי גילוי, כי ענוותן וצנוע היה. מוחו הגה הרבה, אך לא הביע זאת בכתב. ואם כי היה מהיר במחשבה ובתפיסה, הנה לא היה מהיר בכתיבה, וכל מה שכתב היה הערות וציונים, רשימות, הארות והערות, והוא לא גילה את עצמו בכתיבתו, וחיפש לו אפיקים אחרים לכוחותיו הנפשיים.

תרומתו לוורשה היהודית היתה גדולה מאוד, בכל פינה ופינה של החיים היהודיים, שם ניכרת היתה פעולתו, והוא לא הסיח את דעתו משום פעולה שהיא, כי אמנם היה הוא האדם המופלא, שנשמה גדולה שכנה בקרבו וכאילו על מיתרי כינור דק היה מפרט, חי ופעל בעד הזולת, והוא חדור ברוח של הומאניזם טהור וצעדיו כה חרישים וענוגים".

„כאשר הכרתיו היה כבר מפורסם מדי בכל וורשה והסביבה, ומחונן היה בחיוניות גדולה, עייפות לא ידע מעולם והוא חי חייו לשם תכלית־החיים מרותק תמיד לשאיפות ולאידיאלים. כזה הכרתיו ולכן זכרונו כה יקר לי".

נכדו של מתתיהו טובנהויז מוורשה הנקרא על שמו הוא עתה חוקר רפואי מפורסם בארצות הברית. הוא נולד בוורשה בשנת 1903. עוד בהיותו סטודנט הראה נטיתו לחקירת החמרים בגוף. הוא פעיל עתה כרופא בבית החולים הגדול ע"ש מיכאל רסה בשיקגו. בשנת 1951 הירצה כמה הרצאות מדעיות בציריך ובגנואה, שהפליאו את העולם המדעי הרפואי. הוא פירסם עד עתה כארבעים מחקרים שהופיעו בכתבי־עת רפואיים שונים ופעלו ראוי להערכה מיוחדת.

פגישה עם קלונימוס זאב ויסוצקי

„קלונימוס זאב ויסוצקי אב הוא למסורת חדשה, מצנטיות לטובת הספרות העברית" — במלים הללו מתחיל אבי את רשימותיו על פגישותיו עם נדיב זה, אשר שמו נשתלב בתוך מסכת חייו של אחד העם וירחונו „השלח".

ויסוצקי היה סוחר תה מפורסם, עשיר שאהבתו לציונות היתה גדולה. הוא היה אדם בעל זיקה עמוקה לספר, ואתי מתאר כיצד פגש אותו בחדר ספריתו, ומשנכנס עמו בשיחה ראה, כי לפניו אדם שהוא מעורה בחיי הספרות. מצאתי בקלונימוס זאב ויסוצקי — כותב אבי — אדם מענין, אדם שאין בו מן השיגרא ושיש בו זיקה לציבוריות.

ויסוצקי נתרשם מאחד העם עוד בשנת תרמ"ט כאשר פירסם בעתון היומי „המליץ" את מאמרו הראשון: „לא זו הדרך!" שבו מתח ביקורת קטלנית על תנועת חובבי ציון, ואף כי ויסוצקי עצמו היה בין אותם חובבי ציון שאחד העם ביקר אותם, הנה נתרשם מאותו האומץ ללא רתיעה, ואחרי כן כאשר אחד העם ביקר בארץ בשנת תרנ"א ובחן שם ללא משוא־פנים את מצבן של המושבות החקלאיות ופירסם את שני מאמריו: „אמת מארץ ישראל", נתהדקו ביניהם הקשרים עוד יותר. ויסוצקי נתרשם מאוד מאישיותו המוסרית של אחד העם, וכאשר ניסה לייסד את ירחונו „השלוח" עמד לימינו. ועל ערכו זה של ויסוצקי כמיצינאט לירחון „השלוח" כותב אבי:

„הספרות העברית נזקקה מימים ימימה למו"לים ומצנטים, כי יבואו לעזרתה בצר לה. מעוט הקוראים העברים, הנזקקים לספר עברי, היה תמיד בעוכרי ספרותנו ולא היתה זו כלל מלאכה המפרנסת את בעליה. ספרות של עם מעונה ומדוכא, המופיעה בארצות הגלות, בהן שפת המדינה מתחרה עם שפת האבות, זקוקה, בדרך הטבע, ל„גבירים", שיבואו לחלצה מן המיצר. והיה בזה מן המעודד שקם לה להוצאת „אחיאסף" אחיעזר ואחיסמך בהאיש בעל לב החם, ק. ז. וויסוצקי, סוחר התה עתיר־הנכסים, אשר נתן לספרותנו תנופה ועדוד רבתי בהיותו ראש העוזרים בהוצאת הירחון החשוב „השלוח". במשך שנים רבות תמך וויסוצקי ביד נדיבה בירחון זה, בגלל ערכו הכללי וביחוד בגלל חיבתו הגדולה שנודעה ממנו לאחד־העם. מהקרן של וויסוצקי באה עזרה מרובה לקידום שפתנו, ותמיכתו בספרות

ק. ז. ויסוצקי

העברית וביוצריה היה לה ערך רב ומיוחד בעת שנתכוננה בארץ מלחמת השפות, זמן קצר לערך לפני מלחמת העולם, אשר פרצה בשנת 1914.

בעת ההיא החלו בהכנות להקמת הטכניון בחיפה, אותו מוסד חשוב שעתיד היה לתת לבנינו את האפשרות להשתלם במדעים הטכניים בארצנו, מבלי שיצטרכו לנדוד על פני ארצות ועמים לקנות את השכלתם בחו"ל. ובעת ההיא היתה פעילה בארץ האגודה המפורסמת „עזרה" (הילפספעריין פיר די דייטשע יודען), ורשת בתי־ספר של אגודה זו היתה פרושה על פני כל הארץ. והנה רצו אנשי „עזרה", כי שפת הלימוד של הטכניון תהיה, כמובן מאליו בשבילם, השפה הגרמנית.

המורים העברים, נאמני השפה ואשר למענה נתנו את מיטב כוחם ואונם הגיבו על־כך במלחמה חריפה עם „עזרה". בירושלים הופיעו בעת ההיא שני עתונים, והם: „חרות" ו„מוריה". הלכו אנשי „עזרה" וקנו לעצמם את העתון „מוריה", ויתקבצו, איפוא, המורים העברים סביב העתון „חרות", כשהם מוכנים ומזומנים להשיב מלחמה שערה.

כשנודע לאלה שהיו ממונים על עזבונו של ויסוצקי על־דבר המלחמה הזאת, מלחמת השפות, הנטושה בארץ, מיד שלחו סכום הגון למטרה זו, לשם עדוד הלוחמים למען השפה העברית, והעבירו מעזבונו סך 100.000 רובל למען הטכניון. סכום זה היה בו די בשביל רכישת המכשירים הדרושים עבור המוסד וכמו־כן רכישת המגרש והקמת הבית עליו.

בעת שעסקני הישוב ומוריו קבעו את גורל הטכניון לטובת העברית, נהלו עסקני „עזרה" בברלין מלחמה חריפה למען החדרת השפה הגרמנית בתורת שפת לימוד בטכניון.

היה זה בשנת 1914. בישיבה שנתקיימה בין חבר מנהלי „עזרה" בנוכחות ג'מס סימון וידידו פאול נתן, התווכחו הנוכחים והסבירו כמה אוילי הוא הרעיון ללמד את למודי הטכניקה בשפה העברית, בעוד שאין ספרי לימוד ואפילו המונחים הטכניים טרם נקבעו. אנשי ה„הילפספעריין פיר די דייטשע יודען", שהיו גרמנים יותר מן הגרמנים עצמם, היו אחוזים כולם בולמוס של לאומנות גרמנית, הם לא רצו כלל להאזין לרעיון, כי אפשר וצריך ללמד בעברית בטכניון העברי.

אך חוזי חזון שיבת ציון ותחית הלשון לא נרתעו בגלל נמוקיהם של אנשי „עזרה", בעלי ההשקפות של „יהודי החצר". נצחה השפה העברית ומנהיגי „עזרה" יצאו מנוצחים ממלחמת הלשונות, על אף השפעתם הגדולה בארץ־ישראל בימים ההם, והרבה מנצחון זה יש לזקוף לזכות הקרן של הנדיב המסור וויסוצקי, שעודד את הלוחמים בכל המובנים".

בימי מלחמת העולם הראשונה

בימי פורעניות

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה, היה אבי אותה שעה בצפת. הוא עמד אז לסיים את הכנותיו לנסיעה לחוץ־לארץ, לפתע פתאום נפסק הכל. רעם התותחים וכל כלי המשחית הביאו משבר כלכלי קשה, אשר לא פסח על צפת העניה. משבר זה דיכא את האוכלוסיה, והמבוכה השתררה בכל. ה„חלוקה", שהיתה אחד המקורות של ההכנסות נפסקה בבת אחת. המלחמה שהקיפה את כל אירופה שיבשה את הדרכים ונותקו כל הקשרים עם מרכזי התפוצות. גם משלוחי הכספים של יהודי חו״ל אל הוריהם הזקנים המבלים סוף ימיהם בצפת לא יכול עוד להמשך. גם המסחר נדם לגמרי והחנויות נתרוקנו והלכו, בעלי המלאכה נשארו מחוסרי עבודה ולא יכלו להתפרנס ולהשתכר פת לחם לביתם. דכאון ירד על הכל בגלל העתיד המעורפל, והרעב החל נותן את אותותיו באוכלוסיה היהודית.

אבא היה יושב שעות ארוכות ומהרהר במצב, בת צחוק לא נראתה על שפתיו, תפוש ברוב שרעפיו ישב והרהר: מה יהיה על תושבי צפת?

בערבים היו מתכנסים קברניטי העיר יחדיו, ומבקשים דרכים כדי להמתיק את יסורי המשבר ולהציל את תושבי העיר מחרפת רעב. ואם מצוקת הרעב לא הספיקה, באה גם מגיפת הטיפוס ועשתה שמות בתושבים. הרופאים עמלו וטרחו להגיש עזרה רפואית במיטב יכולתם, במסירות שאין כמוה, טפלו בחולים והתאמצו לבודד את החולים, כדי שלא תתפשט המחלה האיומה. נתקימו אז אסיפות עם והוסבר לתושבים מה צריך לעשות, כדי להרחיק מחלה ממשכנות ישראל. ד״ר אברהם גרין היה מכתת רגליו מבית לבית, כדי להמציא מרפא ומזור לחולי צפת. ולמרות מצבו החומרי הקשה של אבי בימים ההם, היה תומך ומעודד כמה משפחות, שסבלו חרפת רעב.

כשדנים אנו בפרשת זוועות המלחמה לא יתכן לא להעלות את זכרו של ועד ההצלה. ועד זה כלל את באי כוח הממונים על הקהל: „המכבים" ו„בני־ברית"[1]. הועד היה צריך לגייס כספים. ציבור האמידים שנותר נתבקש לתרום בעין יפה לטובת הנצרכים. כמו כן היה על ראשי הועד לנהל מו״מ עם הרשויות המקומיות ועם שלטונות הצבא לטובת האזרחים. העבודה נמשכה זמן מה, ובינתים הגיעו הוראות מטעם ה„ועד המרכזי" שביפו שנהנה מן הסיוע האמריקאי והחל הפרוד. חברי הועד

הצפתי תבעו סיוע לצפת בהתאם למספר הנפשות, אחרים בקשו למלא את הוראות הועד המרכזי ולקבל את אשר שולחים. עסקנים אלה פתחו חנות ומכרו במחירים זולים לנצרכים, והעניקו הלוואות לפרטים ולמוסדות ציבור.

צעדים אלה גרמו לווכוחים ולחכוכים. קמו מבקרים, שקטרגו על שליחי הצבור. אף הממונים נדחקו בכוח וביקשו הצלה. אבי נמצא בין הפטיש והסדן. היה עליו להשכין שלום בין הממונים ולהשתדל להרבות בהגשת עזרה. תפקיד זה נתן את אותותיו בו והוא עבד ללא הרף.

כדי להבין את המתרחש בצפת עם פריץ המלחמה ונתוק העולם עלי לסקור תחילה בקצרה את הקיים בצפת סמוך לפרוץ המלחמה:

קרוב ל־8.500 יהודים ישבו אז בצפת. 5.000 מהם היו אשכנזים והיתר — ספרדים. העדה האשכנזית היתה, כידוע, מחולקת ל„כוללים" שונים. בשורה הראשונה של הכוללים עמד כולל אונגארן וזיבנבירגן, כוללים מבוססים, שהתקיימו על החלוקה. כולל דרוהוביטש (גליציה) היה קטן יותר וגם דל יותר באמצעיו, אך עם זאת סיפקה החלוקה לאנשי כולל זה את מחצית הפרנסה.

גם יתר אנשי כולל אוסטריה קיבלו חלוקה, אך די זעומה, לא כדי מלוא מחיתם. אלה הוכרחו לעסוק במלאכות שונות, כדי להשלים את צרכיהם. יתר תושבי צפת, ביניהם יהודי רוסיה, רומניה, ולרבות היהודים הספרדים, לא קיבלו כמעט כל תמיכה. חלק מיהודי צפת עבדו בבית החרושת למשי שבראש־פינה. פה ושם היו עוד תעשיות זעירות, שקלטו אנשים, כגון: תעשית הבושם ביסוד המעלה, תעשית הטבק וכו' והיו מתושבי צפת שעבדו ביקב. ראוי אגב לציין, כי היקב בצפת נוסד בערך בשנת 1885 ע"י ר' ישראל צבי (הירש) תורן־היבלר, שעלה מגליציה לצפת בעודו נער בשנת 1876. הוא היה ממשפחת רבנים, איש רב פעלים ואישיות מקסימה, עשוי ללא חת, תמים עם אלקיו, שלם בנפשו, ביושרו ותום לבו, ובעל תכונות נעלות. הוא היה איש המעשה, שהכניס רוח פרודוקטיבית לעיר הקדושה צפת. היה מראשוני בעלי תעשית ספירט במירון ואח"כ משרפת יין שרף ויקב ליינות בצפת, שיצאו להם מוניטין בטיבם וטעמם, וצאצאיו ממשיכים בתעשיה זו עד היום.

היו גם שעבדו בתור פועלי בנין, והיו גם בעלי מלאכה, חייטים, נגרים וסנדלרים, ויתרם היו סוחרים ורוכלים. היו שהתפרנסו מתעשית החלב, שהכינו גבינה שנתפרסמה בכל הארץ. גם מלאכת הסריגה והאריגה נתפתחה יפה והוציאה לשוק גרבים, אפודות, חולצות וצעיפים.

צפת נתפרסמה כעיר המתפרנסת מה„חלוקה". אולם טעות היא לחשוב כי כל יהודי צפת התפרנסו מן ה„חלוקה". בהשוואה ליהודי ירושלים היו יהודי הגליל בדרך כלל אנשי עבודה, ורק בערב פסח קיבלו לפעמים בקבוק יין ומעט מצות. הספרדים היו שליש מן האוכלוסיה היהודית, הם התפרנסו רק מן המלאכה והמסחר, מחוץ,

כמובן, למספר „חכמים" וגבאים. גם בקרב האשכנזים הלכה ונתחזקה האהבה למלאכה, וכל הבנאים שבנו את המושבות היו ילידי צפת.

באותן השנים היה קיים גם המירוץ של המעצמות הגדולות לרכישת השפעה פוליטית וכלכלית בארץ. במאמציהן אלה בקשו להן ביחוד אוסטריה ורוסיה משען בין היהודים יוצאי אותן הארצות.

כל המצב הזה נשתנה כליל בגלל המלחמה. המצב החומרי של צפת הלך ורע. מאות נפשות רעבו ללחם ועסקני צפת ואבי בתוכם חפשו דרך כיצד להקל את הסבל של המשפחות. רבו מאוד הנזקקים לבית התמחוי שיסד אבי בצפת, והמקום היה צר מהכיל את כל אלה שהתדפקו על דלתותיו. המחירים של מצרכי מזון עלו מעלה מעלה, והיו חנונים שסבלו מחוסר במצרכי המזון, מחוסר יכולת להשיג סחורה חדשה מחיפה.

קופת העזרה האמריקאית הצילה במקצת את מעמדם הקשה של תושבי צפת. נבחר ועד בהשתתפות אבי וה"ה קרניאל, אהרן היבלר, ויסבלום, ברשד, זונדל כהנא, דוד באהר, שיריזלי, שהחל לעסוק במרץ בהושטת עזרה, לפי העקרונות אותם קבע הועד הראשי של העזרה האמריקאית.

הועד האמור נמצא תמיד בין המצרים, והיה עליו לבקש אמצעים, כדי להתגבר על האנרכיה שהשתררה בעיר.

בינתיים נתעוררה פרשת ה„וולקן" שהסעירה הרבה רוחות[2]. הועד המרכזי ביפו עמד ומכר על דעת עצמו חלק מהסחורה שנועד לעניי צפת במחירים נמוכים מאוד, מתוך טענה שקשה לשלוח סחורה לצפת. סכום הכסף, שעלה בערך ל־40.000 פראנק, לא נשלח על ידי הועד היפואי בבת אחת, אלא הושקע במוסדות שונים, והועד הצפתי נאלץ היה, על־פי עצת אבי, לשלוח איש מיוחד, על־מנת להשיג סכום כל שהוא בשביל תושבי צפת. הועד הצפתי דרש בכל תוקף את יתר הכסף, כדי להכין תבואה במחירים זולים בשביל ימות החורף, אך לא היה מי שישים לב לתביעות.

למרות כל העזרה הזאת הלך המצב בצפת והחריף. העוני והדחק גברו והלכו. עשירים לשעבר ובעלי בתים התרוששו. אנשים זקנים שבאו ארצה לבלות כאן את שארית ימיהם, ונתפרנסו עד המלחמה מפירות הקרן שהשקיעו בחוץ לארץ, או מתמיכת בניהם בשנים כתיקונן — החלו ממש מחזרים על הפתחים. בעוד שבימי שלום היו מכניסים הרבה אל העיר, הנה בימי המלחמה, כשנסגרו כל הדרכים להבאת כספים, היו גועים ממש ברעב ואין מושיע.

ברשימותיו של אבי ישנם כמה קטעים מעניינים על הימים האלה ועל העבודה העצומה שהיתה מועמסת עליו אז:

„זה ימים אחדים שאנו טרודים יומם ולילה באסיפות, כדי למצוא מוצא מן הדחק והמצוקה, שירדו על צפת ולמצוא עצה ותושיה, כיצד לרפא את העניות המגוולת ולהבריא את המצב. בחללו של עולמנו הקטן מהלך השטן בדמות רעב ומחלות. מי שראה את היאוש והדכאון, שתקף את ישובנו הקטן, יודע, כי יש לאחוז

בכל האמצעים ובכל הדרכים, כדי להביא ישועה מהירה למקום. אך בנדבות ובסיוע לא סגי. אנו צריכים למצוא מקורות עבודה ופרנסה לכמה מאות איש, ולו השכלנו לעשות זאת קודם לכן לא היינו מגיעים למצב זה. האם לא יבינו אנשינו, כי אי אפשר להתפרנס לאורך ימים על ה„חלוקה" וכי עלינו לחיות מיגיע כפינו. בזה שנקונן ונבכה על מצבנו לא נועיל דבר. לא כדי לשפוך מרי שיחנו וכעסנו על מצבנו הנוכחי נתאספנו כאן. עלינו ללמוד לקח מהשואה שבאה עלינו, ולחנך את בנינו ובנותינו לחיי עבודה ועמל; ללמדם מקצועות הדרושים בחיים, להשכילם בינה ודעת..."

מקטע זה מבינים אנו יפה מה הטריד את מנוחת אבי ומה היתה תכניתו, כדי להפוך הולכי־בטל לאנשי־עמל, המרויחים את לחמם מיגיע כפים.

ומענין, שלמרות תנאי החיים הקשים היו לאבי שעות של שמחה והתרוממות הרוח בחיק המשפחה, ביחוד בימי שבת ומנוחה, בשעה שהיה יושב אתנו, ילדיו, ומספר לנו סיפורים מדברי ימי ישראל. הוא דבר תמיד בחום ובהתלהבות, והאופטימיות שלו נסכה עלינו רוח טובה ועוררה בנו תקוות לימים טובים יותר ולעתיד מזהיר וקורן.

בימי החול היה אבי חוזר לעסקנותו, שהיתה טבועה בחותם של יהדות צרופה יחד עם תרבות אירופית, שספג וקלט לתוך נשמתו אגב נסיעותיו המרובות.

הימים הקשים שעברו על צפת לא קרעו אותה מעל חיי הרוח שלה. צפת העניה והדלה, צפת הרעבה ללחם, ידעה להתעלות מעל קשי החיים ולהתבצר בחיי עולם.

האוכלוסיה הדלה והקטנה היתה זורקת לאחר גווה את כל תלאותיה ומתרוממת מעלה, בימי חג ומועד. חדוה ושמחה היתה מקיפה אז המוני העם המתקיימים בניסים, באמונתם העזה בצור ישראל ובעם ישראל, שאבו כוחות להתגבר על הכל.

אף אבי היה נהנה מנשמה יתירה בחג, הוא היה משרה עלינו הוד ותפארה בימי מועד והיינו שוכחים לגמרי כי שואת המלחמה המשתוללת עדיין לא נגמרה.

אבי גם נתן ידו אז למנהיגי המגורשים, שהגיעו צפתה ויחד אתם דאג להמשכה של הספרות העברית. כמה מן הסופרים והמורים שנקלעו לצפת רצו להוציא קובץ ספרותי בגליל.

הקובץ האמור נדפס אח"כ בבית דפוסו של יהודה מייברג ששיתף פעולה עם ברוך ברזל וזאב פרל. בית דפוס זה היה ידוע בכל הגליל ונקרא „הגליל", והיה מחלוצי תעשית הדפוס בצפת. יהודה מייברג הוא מבוני הר כנען שיש לו זכויות מרובות בשטחים שונים בהחיאת עיר המקובלים[3].

בקובץ האמור הופיע סיפורו של העורך אז"ר (א. ז. רבינוביץ) בשם „מחרבנית החלוקה". סיפור שהעלה את חמתם של רוב תושבי העיר, בתוכם בלתי מסורתיים ואפילו חפשיים.

אנשי צפת האדוקים, אשכנזים וספרדים, החליטו להטיל חרם על אז"ר. אבא

הגאון הרידב"ז בצפת

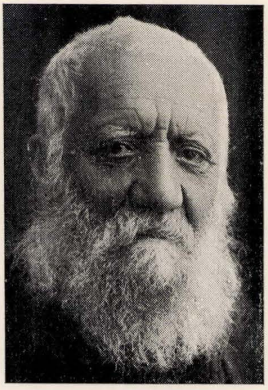

א. ז. רבינוביץ

אהרן תורן־היבלר

נצטער על כל המקרה, והוכיח את אז"ר על שלא מצא לנחוץ לתאר את האורות שבצפת, ובכוונה הכניס בסיפורו רק את הצללים, ואף על פי שהדברים נכתבו בהסוואה סיפורית ולא על רקע מציאותי, הרי רובם של הדברים שבסיפור האמור היו מסולפים ובדויים, והכוונה בפרסום חומר ממין זה היתה עקיצה גסה בתושבי צפת והלבנת פניהם בפומבי.

וכשבקרתי את אז"ר שנים אחדות לפני מותו, שוחחנו ארוכות והעלינו נשכחות מן העבר הקרוב, מרבית זמן שיחתנו תפס הנושא: „מחרבנות החלוקה".

אז"ר פנה אלי ואמר לי: „צדק מאוד אביך ר' מאיר ז"ל, בהוכיחו את פני על כי מצאתי לנחוץ לתאר רק את צללי צפת מבלי לראות בה גם את האורות. כיום הנני מכה על חטא, מתחרט ומצטער על אותו סיפור ורבים אחרים שפרסמתי בצעירותי..."

מאמצי אבי אז להניא את הקנאים לא להטיל חרם על אז"ר היו לשוא, כי הם דרשו שהוא יחזור בו מדבריו בסיפורו האמור בפומבי, וחסידי החרם נמנו וגמרו להטיל עונש על הסופר.

הם פרסמו מודעות בלשון זו:

„בהתאסף עם יחד כל חכמי ורבני עדת ישראל אשכנזים וספרדים שבעי"ק צפת, ולדון על דבר הנבלה אשר עשה בישראל אותו זקן ממרה א. ז. רבינוביץ, בהדפיסו עלה נובלת ומנולת בשם קובץ הגליל חלק א', שבו הוא משליך שיקוצים ושופך קיתון של בוז על רבני וגאוני ישראל שמנוחתם כבוד, על צדיקי הדור ועל כל עדת צפת הקדושה בלי יוצא מן הכלל, בשקרין וכזבים שלא היו ולא נבראו ובדברי אפיקורסות שממש תצלינה אזני השומע. ואחרי שנקראו קטעים מחוברת השיקוצים הזאת נתקבלה החלטה זו:

1) על האיש המפיץ הדבות הבזויות האלה חל משפט התורה כמבואר בש"ע יו"ד ס"י של"ד.

2) להחרים את החוברות בכל מקום שהן וכל מי שיחזיקנה בידו וברשותו ילכד ברשת זו פרש להם המחבר הנבזה.

3) האספה מביעה את מחאתה הנמרצה ואת רגשי הבוז והכעס כלפי כל אלה שהיתה ידם בעריכת השקוץ הזה ובהוצאתה לאור..."

מני אז זרמו מים רבים מן הירדן, ענינים הסוערים של צפת נשכחו, רבות אחרות צצו ועלו, אך לתולדות הישוב כדאי לרשום גם את שחלף.

יסורי צפת בימי מלחמת העולם הראשונה

„מי שלא ראה את צפת בשנות המלחמה אינו יודע מהי ירידה רוחנית גדולה. העזובה בחיי הצבור בעירנו הגיעה בשנים אלה לשיאה" — כך מתחיל אבי את פרקי זכרונותיו מן הימים ההם.

כולם היו אז בטוחים כי אם תמשך המלחמה יותר מכמה חדשים תהיה צפת היהודית הראשונה בין הנופלים. היא לא תחזיק מעמד, כי על הגליל היהודי עבר משבר כלכלי קשה. הדלות והעוני של עיר האר"י היתה ידועה מכבר. עם פרוץ המלחמה החמיר המצב שבעתים. בעלי בתים הגונים, אנשים נכבדים ונשואי פנים הפכו תוך זמן קצר לערך לאביונים ממש. זקנים וזקנות, שנמשכו לצפת כדי לבלות בה את שארית ימיהם עלי אדמות, נשארו ללא פרוסת לחם. ישישים אלה נתפרנסו מן התעשיה הזעירה (על פי רוב מתעשית בית) ואחרים מפירות הקרנות שהניחו בחוץ לארץ, ולפתע פתאום נשארו ללא כל מקורות. היו גם שנהנו מתמיכות בניהם אשר בחוץ לארץ — כל אלה נותקו מן העולם וממפרנסיהם. בשנות שלום הביאו זקנים אלה ברכה לעיר והרחיבו את מקורות הפרנסה של הקהלה היהודית. לבסוף כלתה הפרוטה מן הכיס, וכולם היו נתונים לחרפת רעב. נחוץ היה אז להושיט עזרה מידית ולהציל ממש נפשות מכפן. אבי לא היסס אפילו רגע וחש בראש ובראשונה לעזרת הזקנים והזקנות, הוא עשה כל מה שהיה לאל ידו כדי להמתיק את סבלם. הוא ארגן כמה משפחות לקבוצה, שהכינה כמה מיני מזונות שכללו איטריות, תופינים וכו'. אבי היה משווק תוצרת זו לקסרקטיני הצבא, אחרי שרכש לו את ידידות הקצינים התורכים והגרמנים, וכך הציל עשרות משפחות, שיכלו להתפרנס מיגיע כפים ולא להזדקק לחסד הבריות.

בצפת היו גם משפחות רבות, שבעליהם יצאו בשליחות לחו"ל והיו פזורים בכל קצוות תבל. שד"רים אלה היו מעבירים מדי חודש בחודשו כספים למחית בני ביתם. עם רעם תותחי המלחמה נשתבשו כל הקשרים, ומאות נפשות נשארו ללא תומך. לא היה קשר בין הבנקים ומשלוחי הכספים לא הגיעו כלל, וגם אלה שהגיעו מארצות נויטרליות, נשתהו הרבה זמן בדרך. אבי נכנס לעובי קורת המצוקה של הצפתים. הוא יסד קופה מיוחדת לגמילות חסדים, שהצליחה לגייס כמה אלפים פרנק מקרב המשפחות האמידות. קופה זו מלאה את תפקידה, והושיטה את עזרתה לרבים מן

אבני מלחמה בגרמניה

הנצרכים. פעולת ההצלה היתה גולת הכותרת של פעולות אבי, ורבי סמבני צפת זכרו לו חסד פעולותיו כל ימי חייהם.

גם על הפועלים ובעלי המלאכה בצפת עברה הכוס. מספר הבטלים הלך וגדל, אחרי שכלכלת הארץ נשתתקה. פועלי הבנין, שהיו בונים מוסדות צדקה שבתו מכל עבודה, אחרי שהכוללים הפסיקו את פעולתם מחוסר כסף. גם המצוקה בחומרי בנין הקשתה את המצב. עסקני צפת ומנהיגיה עמדו נבוכים, ולא ידעו כיצד להציל את המצב הקטסטרופלי. היאוש החל מכרסם את לב שליחי הציבור, שלא ידעו איך להתגבר על המשבר.

אבי התעודד במהרה והתחיל פועל במלוא מרצו. היא נטה שכמו לסבול ולמשוך בעול הדאגות, ומפעם לפעם מצא עצה, כדי להשיג תקציב בצורת הלואה או תרומה, וכך הושיט עזרה לכל נכשל ומר נפש.

רצה הגורל, שאבי יהא ספק לצבא התורכי, כיון שהיה ידוע כאיש עסקים מוסמך בקרב חוגים רחבים. ביזמה זו יש חלק גדול לחתנו אהרן תורן־היבלר, יליד צפת, שמיזג באישיותו פעילות מסחרית עם יזמה לטובת הציבור. הוא למד בחדרים ובישיבת הרידב"ז. השתלם אח"כ בלימודי המסחר בציריך שבשוויץ. הוא מחונן באופטימיות מטבעו, כאשר נתקדרו האפקים ונשמט קרקע־המעמד מתחת לרגלי תושבי צפת, יזם הוא את הקבלנות, וידע לאחד את הקצוות ולאחד את הרחוקים, וכך נעשה לספק של קמח ולחם לצבא התורכי, והוא קיבל בעד עבודתו המסורה „מדליה חרביה", אות כבוד בעד מאמציו לטובת הצבא התורכי.

עסוק היה בימי המלחמה בשחרור יהודים מהצבא, והשתדל ביחד עם ר' נפתלי חנהלה"ס בעבודת־קודש זו. לפי החוק שוחררו שלושה שמשים בקודש (רב, חזן ושמש) לכל בית הכנסת הרשום בממשלה המרכזית, אך כיון שלכל צפת היה רשום רק בית כנסת של האר"י, היתה דרושה השתדלות מרובה מצדו של תורן־היבלר, שיכירו גם ביתר בתי־הכנסת שבצפת. הוא גם שריכז בצפת את עבודת ועדת הסיוע האמריקאנית מהאניה „וולקן", שבאה מאמריקה עם מזון למען הצלת תושבי ארץ־ישראל.

ביחד עם ההספקה של קמח ולחם של תורן־היבלר, הצליח אבי למצוא את הקשר לכמה מפקידיו של ג'מל פחה, ואלה מסרו לו הזמנה גדולה לאספקת אטריות ותופינים לצבא. הצבא ספק את הקמח, וכך נוצרה אפשרות להעסיק את הזקנים והזקנות אשר מטה לחמם נשבר. שבועות מספר לאחר מכן הצליח אבי, הודות לקשריו האמיצים, לקבל הזמנה נכרת לגרביים עבור צבאות תורכיה, אשר בארץ, וגם עבודה זו שמשה מקור מחייה לעשרות נפשות תושבי צפת.

אבי גם עודד אחרים כי יחפשו את הקשר עם הצבא התורכי, כדי לספק לו חמרים הדרושים לו, ואשר אפשר לייצרם בצפת. ואמנם משפחות אחדות הצליחו

אף הם להפך לגורמי תעסוקה בשביל צפת, מה שהביא הקלה פורתא במצב הקשה מנשוא, שבו היו נתונות מאות משפחות.

נער הייתי אז ורך בשנים, אך זכר אזכור את הדאגות והטרדות של אבי מסביב לקשריו עם הצבא התורכי, אך יותר מכל אזכור את אותו היום עת דפק רץ צבאי על דלת ביתנו והעביר פקודה אל אבי להתייצב מיד לפני הקיימקאם בפקודתו של ג'מל פחה. נוסח ההודעה היה תקיף ויבש. את תעלולי ג'מל פחה ואכזריותו ידעו כולם ועל־כן אחזה אותנו חרדה. אבי כינס את כל בני הבית והסביר לנו, כי עליו להענות לפקודה. הוא נפרד מאתנו בלב כבד, וחששנו מאוד לגורלו. כי שבוע ימים קודם לכן נקרא יהודי בפקודתו של ג'מל פחה אל הקיימקאם ולא חזר לביתו כי אם נשלח ישר למאסר.

שעות על גבי שעות חכינו בקוצר רוח, ואותן השעות היו עבורנו כשנים ומצב רוחנו כבתשעה באב. והנה סוף סוף אבא חזר אלינו והוא מלא שמחה. הוא סיפר לנו כי הקיימקאם קיבל מכתב מאת ג'מל פחה ובו הביע את שביעות רצונו מטיב התוצרת ומן האספקה המהירה והמדויקת, אף הגיש לו הזמנה כפולה מקודמתה, אך תנאי אחד העמיד לפני אבי, כי יעבור לחיפה, כי דרכה יוכלו לספק את התוצרת יותר מהר לצבא. אבא נתעודד ונשם לרווחה, ומיד הסביר לקיימקאם כי אין הוא יכול לעזוב את צפת.

„כל ימי חיי הייתי בצפת. עברו עלי שם ימים טובים וימים רעים. ראיתי את צפת בשמחותיה ובתוגותיה. ראיתי את בניה שמחים ועליזים, דואגים איש לרעהו ומפרנסים משפחותיהם בכבוד. ועתה כאשר ירדה שואה איומה על צפת והדלות חרדה שם לכל בית, איכה אעזוב את אנשי ואלך לגור בחיפה. לא אוכל לחיות את חיי ולראות את אחי גוועים ברעב ונפשם יוצאת ליום עבודה".

הקיימקאם נתכעס לשמע הדברים האלה ואמר: „וכי טובת הצבא התורכי אינה חשובה יותר עתה!"

על זה ענה לו אבא:

„טובת הצבא התורכי לנגד עינינו. אנו בצפת נעשה כל אשר ביכולתנו כדי לסייע לצבא הוד מלכותו, אני ובני משפחתי נעשה כל מאמץ למען המלחמה והנצחון, אך תן לנו לשבת בקרב אחינו, אתם גדלנו ובצרתם צר לנו".

דברי אבי נאמרו ברגש, והקיימקאם נעתר לבקשת אבי והבטיח לו להסביר את הענין ולהשאירו בצפת. אבא הודה לקיימקאם, נפרד ממנו ונחפז לשוב לביתו, כדי להתחיל מיד בהזמנה המוגדלת.

אך העבודות האלה אשר השיג אבא אצל ג'מל פחה היו קומץ, אשר לא השביע את הארי. המצב בצפת המשיך להיות קשה והיה צורך לגייס אמצעים נוספים כדי להקל ולתמוך באומללים, הרעבים והיחפים.

מצוקה זו הטרידה את אבי וגזלה מאתו את מנוחתו. הוא לא נח ולא שקט עד שמצא דרכים להתגבר מעט על הרעב שעשה שמות באוכלוסיה. באותו זמן נמצאו עוד גבאים וממונים שונים, שהפיצו כתבי פלסתר אחד נגד השני והגדילו את המחלוקת הצפתית. אבא התמרמר על עסקנים אלה „אשר עיקר מלאכתם להוציא לעז על חבריהם, והמנבלים את פיהם ומפיצים שקרים בפלקטים המודבקים בחוצות העיר".

בזכרונותיו הוא מרחיב עליהם את הדיבור ואומר:

„הגיעה השעה — כי אותם עסקנים החמושים בחותמות „גראנד־ראבינר" ו„פארשטעער פון דער געמיינדע", ואשר כל מלאכתם היא להפריע לכל אחד אשר יזמה בידו לעזור לאחינו מעוני הרעב והסבל, כי יסתלקו מהר מן המערכה ויפנו את מקומם לאלה אשר רוצים בכל לבם להביא מזור לאחינו. הפרנסים התקיפים, המושלים בכיפה, ואשר כל דאגתם לעזור לעצמם, צריכים לפנות את מקומם לעסקנים צעירים אשר טובת הכלל לנגד עיניהם, כי רק הם ידעו למנוע את החרפה הנוראה, אשר באה על עירנו. בעירנו נעשים יום יום מעשים המזעזעים את הנפש. אין עוד עיר בישראל, אשר תינוקות דבית רבן אורבים על פתחו של הנחתום, כדי לחטוף מהלחם הנאפה שם בכדי להשיב את נפשם!"

אילוסטרציה נוספת מן המצב האיום ששרר בצפת בימים אלה אפשר למצוא בעובדה, שהיינו עדים לה יום יום: 4—3 משפחות התחברו יחד, כדי לקנות קופסת גפרורים, והם עומדים ומונים את הגפרורים בקופסה ומתחלקים שווה בשווה.

אולם רוח הוא באנוש להתרגל לכל צרה, ולקוות לימים טובים יותר. וגם למצב זה של יאוש ודכאון התרגלנו אנו תושבי צפת, ומכיון שעבר הרושם הראשון, נתעורר הרגש הטבעי לקום ולעשות משהו לתקון המצב. על אף הזוועות ורוגז העצבים, ועל אף הפחד מכל עלה נדף, נתקיימו פעולות תרבותיות זעירות, החלה פעולת הסברה, אשר לאבא היה יד בה. באותם הימים שכל ישובי הארץ צורפו בכור האש, העוני והרעב חפשו משען ומבטח בעבודה תרבותית.

אני זוכר ערב אחד בחוג מצומצם של משכילים שנתארגן בביתנו. אבי הקריא והסביר את שירי רבי יהודה הלוי. השומעים נתרשמו מאוד אותו ערב מזה שהוא ידע להשפיע שעה של קורת רוח ולהשכיח את צרות יום־יום.

היו מסובים ליד שולחן ערוך במעט משקה דל, בצורת תה דלוח ממותק עם גרגיר קטן של סכרין ואבי סיים את הערב בדברים אלה:

„בשעה קשה זו, שבה אנו חיים, כאשר מבחוץ תשכל החרב את מיטב הכוחות של כנסת ישראל ובחדרינו אימת הרעב והכליון, כאשר כל הערכים היותר יקרים לנו, שרקמנום מתוכנו ומנפשנו יצרנום — נדונו לגניזה ועל רחשי הלב הושם מחסום

ומעצור, כאשר חגינו ושבתותינו נשבתו ואין מנחם — טוב להתיחד שעה קלה עם משוררנו הגדול רבי יהודה הלוי ולמצוא נוחם בשירתו ומרגוע ללב כאב. הבה נשכח את דאגתינו ולו רק לשעה קלה ונתיחד עם משוררנו אשר ידע להעריף הרבה נטפי תנחומים לנפשנו הנהלאה בדורות רבים".

הנה כך ידעו משכילי העיר צפת לברוח מן המציאות המרה ולמצוא נוחם מדאגות היום אצל שירי יהודה הלוי, כדי להטעין את הנפש במטען חדש של כוח עמידה, עד יעבור זעם.

גזרת הגירוש של ג'מל פחה

כשמוצצים דמי בלי די,
כשאויב מאוד מציק לי,
אשחק אז לכל שונאי,
וברננה ארקוד לי.
(משירי העם לי. ורשבסקי)

בפרוס חג הפסח, בה' ניסן תרע"ז, נתנה פקודת הגירוש של ג'מל פחה לתושבי יפו ותל־אביב. בהללו של האויר היתה תלויה פקודה זו עוד מראשית שנת תרע"ז, אך איש לא האמין כי באמת יהא הכרח בפנוי תל־אביב, אך משפונתה עזה נתברר כי רוע הגזירה יעבור גם על יפו ותל־אביב.

ג'מל פחה לא היה נוהג לתת באורים לפקודותיו, הפעם נהג לפנים משורת הדין. הוא הזמין אליו את נכבדי שלש העדות, ומשהופיעו לפניו הודיע את גזירתו, בשפה שלא היה בה כדי לעודד:

„הואיל והממשלה הצבאית קבלה הודעות שציי הקרב של הצרפתים והאנגלים הולכים וקרבים, כדי להוריד צבא ביפו, ואתם הלא יודעים ומבינים שלתורכיה אין צי והממשלות, בנות בריתנו, אינן יכולות לשלוח הנה את אניות המלחמה שלהן, כי בים התיכון מסתובב צי אדיר של ממשלות ההסכמה ואניותיו יכולות בכל רגע לתקוף את ערי החוף ולמחותן על יושביהן, והיות הוא, ג'מל פחה, אינו רוצה שהתושבים יסבלו ממלחמה זו, על־כן על תושבי יפו ותל־אביב לעזוב את המקום במשך 24 שעות כדי להציל את התושבים לחיים. כך מתנהלת היום מלחמה מודרנית... ואת ההוראה אין לשנות!"

הוטל הגורל! נקל לשער את המבוכה שתקפה את הנאספים לשמע גזירה תקיפה זו. כעת הוטל התפקיד הדחוף להוציא מיפו ומתל־אביב את כל התושבים.

לפני כן נעשה עוד צעד אחד של השתדלות על ידי ברייל, בא־כח הברון ועל ידי החכם באשי, שביקשו לדחות את צו הגירוש לתאריך אחר, אך לשוא. ג'מל פחה האכזר, שטען מאז ומתמיד, כי „למפקד אין לב", לא שעה לתחנונים ואף לא הסכים לדחות את הגירוש אפילו עד לאחר חג הפסח. המועד האחרון ליציאה מן העיר נקבע ליום ב' דחול המועד פסח.

על דיזנגוף הוטל התפקיד הקשה להיות ראש גלותא ולעמוד בראש ועד ההגירה, שהיה צריך לתכנן ולערוך את היציאה ההמונית הבהולה הזאת.

רץ מיוחד, שנשלח מטעם ועד ההגירה הגיע לגליל ובידו אגרת לאמור:

„צרה באה על יהודה, ואתם יושבי הגליל אשר לא נגעה בכם הרעה — חושו ועזרו לאחיכם באמצעי הובלה".

צעד זה היה הכרחי, כי כאשר פנו דיזנגוף ובריל לג'מל פחה בשאלה: כיצד להעביר את כל הכבודה הזאת עם הזקנים, הנשים והטף ענה ג'מל פחה: „ילכו ברגל", ובציניות אכזרית הראה בגופו כיצד ילכו הגולים עם צרורותיהם על שכמם ומקלם בידם.

כשהגיעה השמועה לצפת, החל אבי מיד בגיוס עגלות למטרה זו. גם מקומות אחרים בגליל החישו עזרה דומה, והעגלות עבדו ביום ובלילה, ללא קבלת שכר, והוליכו וחזרו והוליכו. כאן נתגלתה העזרה ההדדית היהודית בכל מלוא זהרה.

אבי עבד בקדחתנות, ללא הפוגה, הוא קיבל את האנשים, סדר להם מקומות לינה, דאג להשיג להם מצרכי מזון כשהגיעו עייפים ורצוצים מטלטולי הדרך והם מצרים ודואגים לבני משפחותיהם שפוזרו במקומות שונים, כי לא כולם הלכו צפונה. סדר היציאה מתל־אביב היה כדלקמן:

תלמידי הגימנסיה העברית ומוריהם יצאו לשפיה. בעלי המלאכה נשלחו ליבניאל, קבוצת מורים אחרים ובעלי בתים שונים התרכזו בכפר סבא, ושני מחנות של גולים הלכו לחיפה, טבריה, צפת, ויתר מושבות הגליל.

אבי נרתם לעבודת העזרה במלוא כוחו. יחד עם המורה י. פפר, אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, ישי אדלר וא. אברונין ארגנו את העזרה, הדריכו את האנשים ועודדו אותם, כדי שיוכלו האומללים להתגבר על גורלם המר ולהחזיק מעמד עד יעבור זעם.

התפקיד לא היה קל. אותה מכה מפורסמת שארץ־ישראל, וביחוד הישוב הישן שבה נתברכו בה מאז ומתמיד וקבצנות שמה, היתה למכת המדינה. עם המשבר הכלכלי, שנבע מן הגירוש הפתאומי ומשנות המלחמה החלו מחנות מחנות של קבצנים מכל הטפוסים ומכל העדות עוברים בחוצות העיר צפת וטבריה, סובבים על הפתחים, זה במקלו וזה בתרמילו לפשוט יד לכל עובר ושב. חזיונות מעציבים אלה הלכו ונתרבו, הפרוטה כלתה מן הכיס ומספר העניים הלך וגדל מיום ליום.

אבי ביחד עם המורה פפר ראו לפניהם מטרה להביא לידי חסול תופעה מחפירה זו ולמצוא את הדרך לפרודוקטיביזציה בקרב תושבי צפת וטבריה, הקבצנים הפרופסיונליים ובין הגולים שנתוספו אליהם.

בין הקבצנים היו רבים כאלה שיכלו לעבוד, ואף על פי כן בחרו לאכול לחם חסד מאשר להרויח את לחמם בזיעת אפם, ולעומתם היו עניים וקשי יום אשר

ראשי הישוב בארץ עם ג׳מל פחה בתרע״ו

מגורשי יפו ותל־אביב בצפת בשנת תרע״ז

התביישו לחזר על הפתחים וגוזו ממש ברעב ולא היה מי שירחם עליהם אף בפרוסת לחם.

מצב עגום זה תבע שנוי לאלתר. אבי נרתם בעול העבודה הצבורית, כדי להביא מזור בכל מקום שאפשר, וכך יסד יחד עם ספר ועד מיוחד כדי להסדיר גם ענין זה.

ואמנם הצליחו תוך זמן קצר להביא לירידה עצומה של „מקצוע" זה הן בצפת והן בטבריה. בביתינו היו מתאספים ישי אדלר, ספר וכמה עסקנים מובהקים אחרים וב„מפקדה" זו תכננו מלחמה על הקבצנות המנוולת.

רעיון בטול הקבצנות בצפת הטריד את אבא מאוד ובפרקי זכרונותיו מערב שבועות תרע"ז אנו מוצאים את השורות המאלפות האלה בקשר לכך:

„הוכחנו כי אנו מסוגלים להאחז בחיים בצפרניים ממש. הראינו כי יש בכוחנו להסתגל לתנאים הנוראים ביותר.

„אנו שואפים לשנוי ערכין בחיינו אפילו תוך כדי יסורים, וצריך כי נדע כי עלינו לעמוד בכל עת ובכל שעה, בבחינת הגבורה. עלינו להתגבר על עצמנו ועל קבצנותנו ולהתחיל בחיים חדשים של עבודה ועזרה הדדית, של הרמת קרן האדם אשר נברא בצלם אלהים.

„אפילו הצרות העוברות עתה עלינו בעטיה של המלחמה והגירוש של ג'מל פחה אסור שישכיחונו את מטרתנו: להלחם בכל הניוול שבחיינו ולתת לדור הבא דוגמה וסמל לחיים אחרים, שיש בהם היסוד הבריא והאיתן.

„כשם שיש אנשים שהם חסרי חוש הריח והצבע כן יש בינינו אנשים חסרים רגש הבושה. המשפילים בהתנהגותם את כבוד האדם וכבוד העם וביחוד בפרנסה הבזויה שבחרו לעצמם.

„מי יתן היום והקבצנות תחדל להיות „פרנסה" בישראל!"

לתכנית זאת נתפס אבי בכל רמ"ח אבריו, בינתים השתדל להמתיק את מצוקת הרעב שעשתה שמות בקרב הגולים.

הרוח החיה בכל פרשת הגירוש היה ללא ספק מאיר דיזנגוף. ואכן דיזנגוף תופס מקום נכבד בדפי זכרונותיו של אבא, המדברים על ימי ג'מל פחה. הקשר בין אבי לבין דיזנגוף החל עוד בתקופתו הראשונה של דיזנגוף, בימי טנטורה, כשדיזנגוף ניסה את כוחו ביסוד בית החרושת לזכוכית. מאז היו קיימים קשרי ידידות בין שניהם, שנתחזקו מאוד בתקופת ימי האימים של הגירוש. ביומנו רושם אבא את השיחה שהתנהלה בינו לבין דיזנגוף, ימים אחדים לאחר חג הפסח של שנת תרע"ח:

„היום ביקר אצלי מאיר דיזנגוף. הוא גולל לפני את פרשת הצרות שקדמו לגירוש ומסר לי עובדות על הגירוש מפי מקור ראשון.

„מתברר כי יהודי תל־אביב ויפו רוקנו את העיר בערב פסח. רק הרב עוזיאל

הורשה על ידי הממשלה הצבאית לעבור לירושלים, ואילו הוא בחר ללכת יחד עם כל העדה והלך בראש גולי יפו לפתח תקוה. משפחת בצלאל יפה ואחדים מידידיהם, הם בלבד נותרו בתל־אביב בליל הסדר.

„בליל הסדר התרכזו מרבית הגולים בפתח תקוה והמושבה נתמלאה עד אפס מקום. הוקמו אהלים ואף צריפים ברחובות ובמגרשים וכדברי דיזנגוף דמתה כל החבורה „כיוצאי מצרים".

„דיזנגוף ורעיתו צינה ערכו את ליל הסדר אצל רוזוב בפתח תקוה, ואמר לי כי „מרור" לא היה חסר להם בליל סדר זה. כל המסובים קבלו „מרור" ביד רחבה ואכלו את המרור יחד עם מרירות הגירוש שירדה על ראשם. אך רוח הגולים איתנה, מוסיף דיזנגוף, ובלב כולנו מקננת התקוה כי ימי נדודינו לא יארכו.

„דיזנגוף התענין מאוד לדעת על הפעולות שעשינו למען הגולים כאן ובטבריה ושבח את מאמצינו. הוא הבטיחני כי בני יפו ותל־אביב לא ישכחו את החסד שעשו עמם יושבי הגליל".

מאיר דיזנגוף שהקדיש את כל חייו לטובת הכלל ידע גם להעריך את אישי הגליל בשטח זה.

ימי הגסיסה לתורכים

איש אחד מתושבי צפת שהיה בירושלים בשעות כיבושה על ידי הבריטים והצליח להמלט משם אל בני משפחתו בצפת, סיפר לאבי את פרשת גסיסת התורכים בירושלים.

אבי רשם את הדברים ביומנו. מתוך קריאה בו נבין, כי ימיה האחרונים של תורכיה בירושלים לא היו ימי אושר מזהירים. היתה זו גסיסה קשה וקצרה, ונדמה היה אז כאילו אתה יושב ליד מטת חולה מסוכן מתוך צפיה לעזרתו האחרונה של „הדוקטור־הפרופיסור" כי יבוא להושיע, אם כי ברור לך מלכתחילה כי גם עזרתו לא תועיל עוד.

בן צפת זה סיפר לאבי, כי בבוקר כשהתעורר, נודע לו כי המחנה המתפורר של התורכים עזב את העיר והפחה עם ז'נדרמיו ותליניו היו כבר בעמקים היורדים אל הירדן, תושבי העיר שהתעוררו התחילו מציצים מבעד החלונות ושואלים:

— מה מלילה? מה מליל?

ואולם הרחובות היו שקטים, ובמדמנה הגדולה אשר ברחוב יפו נסתמנה הבריחה האחרונה בפרסות סוסים, בצעדי אנשים, בפסי עגלות ואוטומובילים — ועל יד החומות אשר לבתים נסתחפו ונשענו שנים שלשה חיילים טורקים בלי רובים, פצועים ומגואלי־דם, שלא היה כדאי לקחת אותם לדרך. אלה הביטו על האנשים הראשונים השאננים בפנים כאלה ובמבט כזה, שהיו מעמידים את כל השאלות העולמיות ואת כל ה„פרובלימות" בלי פתרון. — האנושיות המבוהלה השקיפה מתוך מבטם, האנושיות שיצרה אוירונים ותותחים כבדים וסוללות וכו'...

התושבים הראשונים שיצאו לרחוב השתאו סביבם, ולא ידעו מה נהיתה כאן בלילה זה — והיו גם כאלה שהביעו את דעתם, כי האנגלים יבואו בודאי בעוד חדשים אחדים; אין דרכם למהר.

ואולם כעבור שעה אחת הלך ראש העיר בלוית שוטרים מבוהלים אחדים אל הגבעות הנשקפות על פני לפתא הכפר — ושם באו לקראתם האנגלים המזוינים הראשונים.

כשיצאו התושבים נחפזים ואצים אל הגבעות עם הדגלים המלבינים, פגשו ברוכב הראשון, כשהוא נכנס העירה בלוית ראש השוטרים — ומחייך...

אחריו נמשכו בכבדות ארבעה סוסים ותותח אחד — ודרכם לשער יפו, למרכז העיר.

כך נכבשה ירושלים. הכיבוש היה איפוא, כיבוש בזק, אך אבי מסביר בהמשך דבריו כי לכיבוש זה ציפו בכליון עינים כבר בראשית נובמבר. כבר אז פשטה השמועה בירושלים, כי המחנה האנגלי נמצא סמוך לצומת הדרכים של מסילת הברזל עזה — באר שבע. תל־אל־שרעיה כבר נפלה, ופליטי החיילים המפוזרים, שהיו לובשי סחבות התהלכו אבלים וחפויי ראש לצדי הדרכים, כשהם משתרכים רעבים ומבקשים לחם. הגרמנים והאוסטרים החלו מתכוננים לעזוב את העיר והקצינים שלהם מחייכים את חיוך הלעג העליז על תורכיה וצבאה שנמכרו להם ללא שכר...

— יא, די טורקען לאופען פארט... היו מפטירים כלאחר יד.

התורכים ברחו ונמלטו על נפשם. עדי ראיה גם ספרו, שבסביבות תל־אל־שעריה עמדו הגרמנים בכידונים ביד והחזירו את התורכים הבורחים — וירו. ואולם כל האמצעים האלה לא הועילו. הם ברחו. ופלחים צנועים היו משוחחים בשווקי ירושלים בסבר מיוחד: „הרי סוף כל איש צבא תורכי לברוח; היום בורח הוא ומחר אני..." והכל ברחו בין ההרים ועל ההרים לירושלים — והמחנה אשר חנה בסביבת עזה נשבר ונתפורר. רק פליטים חזרו אל גדודיהם.

באותם הימים היה אבי מרבה לשבת בבית, והיה יוצא לסדר רק את הדברים ההכרחיים ביותר. בימים ההם תקפו אותו געגועים עזים אל חברו וידידו אליעזר בן־יהודה, אשר דרישת שלום הגיעתהו ממנו בעקיפין. כזכור עזב אליעזר בן־יהודה את הארץ בראשית המלחמה, משראה כי סכנה נשקפת לו מפאת הרדיפות של שלטונות הצבא התורכיים וגם הגרמניים, כיון שהיה אחד מראשי הלוחמים את מלחמת הלשון העברית בחברת ה„עזרה" ליהודי גרמניה. הוא נמלט לאמריקה ושם סבבוהו המון מעריצים והראו אותות חיבה ויקר. שם הוסיף לשקוד על מלונו וניהל אגב תעמולה נגד גרמניה ותורכיה ובעד ארצות ההסכמה. שם גם זכה לשמוע את הצהרת בלפור. הדים על פעלו של בן־יהודה בארצות הברית הגיעו לאזני אבי בדרכים שונות ומשונות, והם עוררו את געגועיו אל חברו וידידו זה. אבא היה אומר לנו באותם הימים: „כמה היה בן־יהודה שמח לראות את התורכים במפלתם!"

אז כמו תמיד בימי המצוקה, הובלט יחס התורכים אל הגרמנים ולהפך. אוטומובילים גרמנים לא רצו לקבל פצועים תורכים וקצינים חולים — והתורכים חרקו שן וקללו בקול את חבריהם ל„ברית" ולעגו בפומבי על „הקשר האיתן" שבין המונגולים ובין האירופיים, החולמים חלום באסיה על „ברלין — בגדד..."

כשראה אבא את זאת אמר לנו:

בן־יהודה היה בודאי סופק את כפיו מרוב נחת והנאה אילו ראה את השותפים האלה שנואי נפשו. חבל מאוד שהוא איננו כאן. איזו רשימה נפלאה היה כותב עליהם.

בזכרונות אבי נשמר תאור קצר על הדמורליזציה שנשתררה במערכות הצבא התורכי:

„הדמורליזציה נתגברה, והמעשים שנעשו, בלי אמונה נעשו, והפקודות שבאו מגבוה, היו נלעגות מאליהן טרם עוד זכו לבוא בקהל...

— התורכי מפקד, התורכי מצוה!

והפירוש הפשוט הוא: פרפורי גסיסה אחרונים, ובאוירה של ירושלים כבר נשמעים הדי התותחים מרחוק.

הפקידים התורכים עם משפחותיהם החלו לעזוב את העיר, האוצרות הגרמנים הורקו והסוכר נמכר בזיל הזול. הנשק והצידה נשלחו מכאן לצפון ולמזרח: לשכם ולירחו, אותם מקומות מפלט היסטוריים לנסוגים אחור... ענני אבק עולים בדרכים המלבינות אשר להר הזיתים ולהר הצופים בגלל האוטומובילים, העגלות והבהמות. בעלי העגלות המעטים שנשארו בעיר, אלה שאת סוסיהם הדלים לא היה כדאי אפילו לממשלה התורכית לקחת — דורשים הון תועפות בעד עגלת־בריחה ומקבלים...

והנה לפתע נצנץ שביב אורה לתורכים. המחנה האנגלי הפסיק את מהלכו המהיר והיה נאלץ לשהות על יד רמה, „נביא שמואל", בגלל קשיי ההובלה — והתורכים זוכים להיות צופים עוד ימים אחדים בירושלים ש„בין מלכות למלכות". הם החליטו לעמוד על עמדתם. הקונסול האוסטרי שברח — חזר ירושלימה ואילו אנשי ירושלים נתעצבו אל לב כי פקעה הסבלנות. ברחוב החלו רוגנים על האנגלים המתעצלים, המחכים להם, ולא איכפת להם כלל כי קצרה הרוח, ורוצים לראות את התורכי האחרון רחוק מאתנו. ירושלים לא הבינה את הנעשה.

ואולם הגרמנים ידעו כי לא עת לעמוד היא, וכי הנסיון להגן על ירושלים אינו כדאי, כי לא יצלח, והחלו מסתלקים מן המערכה. אבל התורכים עמדו על דעתם ועל גאוותם, הם לא הסכימו למסור את העיר הקדושה ללא מערכה. ובירושלים היו מתהלכים ליצנים ומשיחים, שעכשיו נלחמים התורכים „לשם שמים".

מפקד הצבא התורכי פרסם כרוזים על פתקאות קטנות, מחמת מחסור בנייר, ובו הוא מודיע, כי אפשר מאוד שהמערכה האחרונה תתפשט גם ברחובות העיר ירושלים, וכאשר תתחיל המלחמה ברחובות — על התושבים להכלא בבית ולעזור לצבא בלחם וכו'. בכרוז אחר מספר המפקד, שירושלים הקדושה בסכנה, שהתורכים הגבורים משלו בה אלף ושלש מאות שנה והם לא יעזבוה לעולם. העם צריך לבטוח בטחון גמור בהנהגתו הטובה של הצבא התורכי המסודר, אשר הועמד להגן על העיר עד הרגע האחרון. ובינתים הגיעו לירושלים ידיעות מעציבות: האנגלים נעצרו במהלכם, האנגלים נסוגו לאחור והתורכים התחילו עוסקים בתקון חפירות ההגנה — והיאוש גבר מסביב...

בלילות התקרבו חיילים תורכים אל משכנות היהודים ומבעד לחלונות הכניסו את קני הרובים וצעקו בקול: אק מק! מאסארי...! (לחם! כסף!) והיהודים נתבעו ונתנו: הבקשיש האחרון לתורכיה הגוססת...

בחצות הלילה הלך הפחה של העיר בכבודו ובעצמו אל משרד הטלגרף, נטל את העמדים, ניפץ את הכלים וניתק את החוטים. אחר כך מיהר להסתלק מן העיר.

בשתים אחר חצות החלו פלוגות־פלוגות של תורכים עייפים לעבור ממערב דרך רחוב יפו, וכשחקרו אותם שומרי העיר: מה חדש? ענו ואמרו:

פקדו עלינו ללכת.

ומן השעה השניה אחר חצות עד השעה השביעית בבוקר זרמו התורכים האחרונים ברחוב יפו, דרך העיר — והד צעדיהם האחרון נשמע בעיר הקודש...

נפטרנו מן התורכים — מסיים אבא ואומר — ופרשה חדשה מתחילה בחיי הארץ. הבה נקווה כי לא נדע יותר צרות וכי הישוב ילך ויגדל, יתפתח ויהיה לעם היושב בטח בארצו.

בעולם הרוח

בית טובנהויז בצפת

בית אבי בצפת היה מעין בית ועד לחכמים, ותמיד היה מלא באנשים. ביחוד היה משרה חמימות על הידידים שבקרו בבית והיתה תמיד בבית זה אוירה משפחתית. אבא במזגו הטוב ובישוב הדעת והמתינות שלו היה מקרב אנשים מקרוב ומרחוק. הרוך והעדינות היו טבועים בכל הליכותיו ובהתנהגותו. נוהג היה בביתו כשם שנהג בחוץ, בנמוסי־חן, היה מסביר תמיד פנים לאשה ולילדים, ומדת הטוהר הנפשי שקנה לעצמו גרמה לכך, שיהיה לפעמים קצת שתקן, כי על כן היה מונע את פיו מלהוציא גערה. מטבעו היה נוטה לרומנטיקה, והוא התאמץ לשרש זאת גם בלב בני ביתו. „אנו זקוקים כה הרבה להכניס עדינות וטהרת המדות בחיינו" — זו היתה המימרא השגורה תמיד בפיו.

אנשים רבים היו מכבדים את אבא בביקוריהם ואהבו לבלות בחברתו, ואפשר היה לפגוש ביניהם את ד"ר בלידען, ד"ר יצחק אפשטיין, רפאל סופרמן, שמחה ווילקומיץ, ד"ר אברהם גרין, קלווריסקי בא כוח הנדיב, אברהם אברונין וא. בן־דוב ממתולה.

בעית חינוך הילדים — זו היתה על הרוב השיחה הראשית ביניהם. וזוכר אני עוד, כיצד התנהל פעם ויכוח סוער בין הסופרים א. ז. רבינוביץ, יש"י אדלר והמחנכים רפאל סופרמן ופפר ועוד מורים וסופרים שהוגלו לצפת בימי המלחמה העולמית הקודמת. הויכוח התנהל בנוגע לחינוך הבנים, שימשיכו את מסורת האבות, בעוד שסופרמן טען להתחדשות בערכי החינוך ודגל באותה שיטה של ספרי הלימוד כגון אלה שהוא חיבר והדפיס עוד בגליציה, הרי טען אבא, כי חינוך מודרני כזה יש בו כדי לנתק את השלשלת שבין האבות והבנים. מחשבותיו של אבי היו בהרבה מכוונות כלפי העבר, והשאלה על דבר התמדת השלשלת שבין הדורות שעברו, ובין דור ההווה ודור העתיד הטרידה אותו מאוד, והוא לא הסכים לדרכי החינוך המודרני החפשי בארץ, והשתמש בהזדמנות זו, שכמה מטובי המחנכים שלנו כא. ז. רבינוביץ, יש"י אדלר, המורה ארליך, ואברהם אברונין נמצאים בצפת וניסה להשפיע עליהם כי יודו אף הם כי יש בחינוך מודרני כזה, כדי להחליש את הנימה הדתית שבנשמת הילדים וכי יש צורך למצוא דרכים חדשות בחינוך ועיצוב חיי הרוח של הנוער, שיהיה בכך משום מזיגה של הישן והחדש כאחד, הוא בא בהצעה מפורטת להכניס

ללימודים חומר רב שיהיה בו כדי לגלות את המאור שבתורה ושל המקורות של ספרותנו העתיקה.

„גלי הספרים העתיקים שלנו — אמר בהצעתו — הרי הם מתגלגלים והולכים, אך נמצאים הם באוצרות הספריות, ואבק של דורות מכסה אותם. וכך אנו נמצאים במצב כזה, שעושר רב שמור לנו באוצרותינו העתיקים והם כמו סגורים בפני הנוער. כי מה יודע הנוער העברי הארץ ישראלי מיצירות הפילוסופים, המקובלים והמשוררים שלנו מימי הבינים? אבי טען, כי יש להכניס מהישן לתוך הלימודים, ובמידה מרובה, כי אחרת יווצר חלל ריק, שקשה יהיה למלאו. גם תהום תפריד עד מהרה בין האבות חניכי בית המדרש והישיבה, לבין ילדיהם, תלמידי בית הספר החדש".

מתוך גישה זו מתח אבי ביקורת על ביה"ס המתקדם והחפשי בארץ, שאינו נותן די לתלמידים מאוצרות הרוח של עם ישראל. ברוח זו ניסה אז להשפיע על טובי המורים, וסיסמתו היתה: יש למזג את הישן עם החדש.

אבי לא היה צר אופק. הוא לא הסתפק אך ורק בהשכלה יהודית. הוא הרבה לדבר על הצורך לתרגם את ספרי־המופת של עמי־העולם למען הנוער שלנו, ולהכניס על־ידי כך את יפיפותו של יפת לאהלי שם. והוא לא הסתפק רק בתביעות כלליות, הוא הצביע על שורה שלמה של ספרי מוסר בלשונות העמים, שצריכים ללבוש מחלצות עבריות ולהכנס לפני ולפנים של הספרות העברית, לשם הפראה של היצירה העברית בתחום המוסר והאתיקה האישית.

כאשר החלה „הוצאת שטיבל" בפעולתה שיגר אבי איגרת למו"ל המיצינאט אברהם יוסף שטיבל, וביקש ממנו, כי ישתדל לתרגם מספרי המופת של העמים את אותם הספרים, שיש בהם כדי להכניס סילון של קדושה לחיינו. ורעיון זה היה אצלו כעין רעיון מרכזי אשר הטריד אותו הרבה.

בימי המלחמה העולמית הראשונה, כשבעטיה של המלחמה וגירוש יפו ותל־אביב נתלקטו בצפת כמה סופרים ומחנכים, היה אבי עסוק תמיד עמם, הם היו מזדמנים לביתו, ולא פעם בשעת שיחה היה רגיל לספר הרבה מרשמי מסעותיו על פני תבל. מספר היה הרבה על פגישותיו עם הרצל, עם סוקולוב וכמו כן על פגישותיו עם הרביים והסופרים השונים בגליציה ופולין. ותוך כדי שיחה היו הסופרים א. ז. רבינוביץ, יש"י אדלר וא. אברונין מספרים אף הם מפגישותיהם ומתולדות חייהם. סיפר הזקן שבחבורה אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ כיצד היה אופה בנעוריו, וסיפר יש"י אדלר כיצד יסד את ה„חדר המתוקן" וסיפרו אחרים כל אחד על מאורעות חייו.

בית טובנהויז היה גם בית ועד לכל הצעירים מצפת, שוחרי השכלה ודעת. רגיל היה לבוא אל ביתנו הסופר הצעיר אשר בן ישראל שהתעמק כבר בימי נעוריו בתורת הסוד ובימי המלחמה העולמית הראשונה הוציא בצפת את הספר „שירת הח"ן". גם האברך הגליצאי חריף־המוח המורה הצעיר יעקב וולמן רגיל היה לבוא לבית אבי. שני הצעירים היו ידידי נפש לאחי חיים־יאיר, גם הסופר י. קרניאל

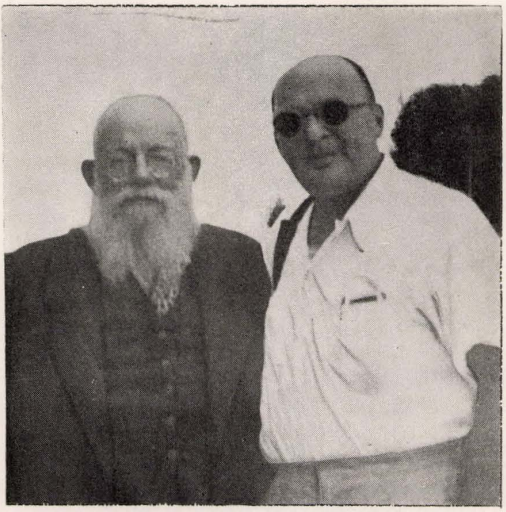

סמואל מ. גולדן ומשה פדהצור

מימין: משה ברוך טובנהויז ומשמאל יעקב יוסף טובנהויז
אריה גולדנבוים (באמצע)

שעסק בימים ההם בתרגומים מכתבי שלום עליכם היה מן היוצאים ונכנסים בבית זה. ולא פעם היו מזדמנים הסופרים הזקנים עם הסופרים הצעירים, והיו מתנהלים וויכוחים ביניהם.

בין אלה שהיו קשורים אל אבי באהבת־נפש היה הצעיר אריה גולדנבוים (גיסו של אבי, אחי אמי, בנו של ר' אברהם שלמה גולדנבוים). הוא היה טיפוס של צעיר „מתמשכל", ששמר בתוכו את אהבת התורה ומיזג תורה והשכלה ביחד. הוא יצא עם משפחתו לארה"ב על מנת להשתלם ושם נקטף באביב ימיו. בנו שמואל מ. גולדן בפילדלפיה נשאר אז יתום בן ארבע שנים. אחי הפרופ' יעקב יוסף טובנהויז הבוטניקן, דאג לגדלו ביחד עם אחיו הקטנים ממנו, הוא חינכם ונתן להם השכלה, ודאג להכניס את שמואל בבית הספר החקלאי המפורסם „נשיונל פארם סקול" בפילדלפיה, וכך המשיך בהיכלי המדע של יפת והמתחה במדע הביולוגיה, ומומחה הוא לתזונה של בעלי חיים. בכל מהלך חייו ועבודתו מתרוממת ומתנוססת הרגשתו היהודית, נפשו עורגת ונכספת אל העבר הגדול שלנו, עם כל הדרו העתיק ועם כל עושרו הרוחני, ולאורו הביט גם על היהדות שבסביבתו.

גדולה היא אהבתו לארץ־ישראל ומדי פעם בפעם כאשר הוא מבקר בארץ, מחפש הוא לראות שוב ולהחיות לעיניו את אותם המקומות אשר בתוכם מפכים היו בעבר מעיינות הוד וגדלות של גבורה וקדושה, של יסורים ותקוות של מסירות ואמונה.

„ירושלים — אומר הוא לי — היא אצלי משולבת עם נהרדעא וצפת עם מז'יבוז' וריז'ין — אני רואה בכל המקומות האלה את היהדות הבוערת באש־דת העולה בלהט".

משבא וביקר בצפת וראה את ראש העיר העברי ר' משה פדהצור בירך „בשם ובמלכות" את ברכת „שהחיינו".

בעת ביקורו לא חדל לדבר על חסד המולדת שלנו, ומשביקר את הר כנען ואת מירון נישק את הסלעים, כי הרי על הסלעים האלה שפכו האר"י הקדוש ו„גורי האריי" לפנים את המון געגועיהם.

וכמוהו כן קשורה בכל נימי נפשה לארץ רעיתו סילוויה, והיא כבעלה משולהבת בלהב אהבה לציון.

בין באי בית אבי התבלט הצעיר המשכיל דוד בר, שהיה בנו של ר' יענקל' בר מיקירי קרתא, תלמיד חכם ותיק שהיה ידיד נפש של אבי. הבחור היה בא לשמוע את שעורי התלמוד והתנ"ך מפי אבי, ואז היה מראה לו אבי את ספרי הרפואה שקיבל מגרמניה ושאחדים מהם תרגם לעברית. תוך כדי שיחה עם הצעיר דוד עודדו, כי ילמד את תורת הרוקחות, כיון שבצפת לא היה רוקח מדופלם, כי אם חובשים, ביניהם ראוי לציון מיוחד רבי זישא אפטייקער.

הצעיר היה נבון במקצת מתוך חוסר אומץ להתחיל בלימוד השפה האנגלית והצרפתית. אבא הבין לנפשו, אך לא הרפה ממנו ואמר לו, כי אין דבר העומד בפני

הרצון, הרי צפת עיר ואם בישראל וזקוקה לרוקח מדופלם. ובהמשך השיחה סיפר לו מתולדות חייו: „בהיותי ינוקא כבן שש היתה לי אם חורגת, אהבתיה מאד, כי היתה זו אשה כשרה וטובת לב, היא השגיחה עלי ועזרה לאבי בחינוכי. לעתים רחוקות היתה מקפידה יתר על המדה, לפי מושגי אני בתור ילד, פעם טפסתי על עץ תות ובראותה אותי על העץ נבהלה ולקול גערותיה ירדתי מן העץ, מיד פתחה עלי באיומים קשים להענישני קשה. מתוך פחד מן העונש רצתי אל הארגז שהיה מונח בפינת החדר (ארון בגדים לא היה לנו אז) והוצאתי את מחרוזת הפנינים, הקישוט היחיד שלה, תפשתי בחתול שהיה בביתנו וענדתי על צווארו את מחרוזת הפנינים, באיימי על אמא חורגתי כי באם תענישני אבריח את החתול המעונד במחרוזת הנה כך: פיסט... פיסט... (קריאת הברחה לחתולים בא"י) אך את החתול טרם הוצאתי מידי... בראותה זאת הבינה מיד את רצינות תגובתי ואת הסכנה לאבדן המחרוזת, ונאלצה להבטיח לי כי לא תענישני, מאז נהגה בי בכבוד ובאהבה רבה עוד יותר".

לשמע סיפור זה מפי אבא פרצו כל הנוכחים בצחוק ומשתאים על פקחותו של הילד מאיר. ו„אולם — סיים אבא את דבריו אל דוד בר — הפחד מפני העונש הביאני לתגובה מידית שהצילתני ממנו. ואתה דודל', הנך עלוי ומשכיל והפחד בפני הבטלה אינה מביאה אותך לתגובה כל שהיא? הנך הולך ומתבגר, אומנות או מקצוע אין בידיך, ובמה אתה חושב להביא תועלת לעירך? על ידי זה שתצטרף אל מחנה הבטלנים? את השפה האנגלית והצרפתית תוכל לרכוש בעזרת חיים יאיר בני, אחר־כך סע אל הקולג' בבירות, ובטוחני כי תצליח ותעשה חיל בלימודיך".

וכך זכתה צפת לרוקח משלה, רוקח מדופלם ומשובח, שלא רק בני צפת נהנו מעזרתו, כי אם כל הגליל בימים ההם. ברבות הימים הפך הרוקח האמור לעסקן ציבורי, ובימי שלוט הבריטים בארץ כשבצפת כיהן ראש עיר מושלמי נתמנה דוד בר לסגן ראש העיר צפת.

אף בעתונות האידית בחוץ־לארץ נתפרסמו מאמרים רבים על אבי ועל בית אבי. באחד המאמרים בשם „צפת האט זיך מיט וואס צו באריהמען" (לצפת יש במה להתפאר) כתוב בין השאר: „לפעמים הולכים ונגנזים אישים יוצרים, גזירה היא כי יישכחו מן הלב. הנה היו פעם בצפת אישים יוצרים כיצחק אפשטיין, אליעזר רוקח, אשר בן ישראל, יעקב וולמן ועוד כאלה ומי שם לב אליהם? והרי ר' מאיר טובנהויז עסק בצרכי ציבור, ונוסף על הספרות; השגיח כי ילדי עניים לא יתהלכו יחפים, דאג לצרכיהם של חובשי בתי מדרשות, ואף טלטל עצמו ונסע בשליחות של מצוה כמעט בכל ארצות התבל, והכל מתוך מסירות בלתי מצויה.

„תשועת ישראל" הוא אחד המוסדות הרבים שיסד בעיה"ק צפת — באגודה זו הגיח ר' מאיר יסוד לדאגה ליתומי עיר זו, ובזה ראה את תשועת עירו. על ידי אגודה זו סיגלו יתומים מלאכה, והוסיפו ללמוד ולהתחנך על התורה והעבודה גם יחד. עד עכשיו אפשר לפגוש בארצות־הברית, וכמו כן בארגנטינה ובברזילית

אנשים מיוצאי צפת, שהיו פעם יתומים, ואשר השם מאיר טובנהויז קדוש הוא להם".

הד"ר חיים שפירא מריאו די זשניירו, יליד צפת שהוא עתה רופא מכובד שם, פירסם בעתונות תגובה על המאמרים שנתפרסמו על „בית טובנהויז בצפת", והוא כותב: „נהניתי מאוד מקריאת המאמרים על ר' מאיר טובנהויז מצפת אשר בהם מתואר דיוקנו של האיש, שהוא כה אהוב עלי, כי על־כן ראיתי בו בימי נעורי את מי שהעבירני מעולם הבטלה לעולם המדע. נער הייתי כאשר מצאתי בו אחיסמך. הוא היה מאישי־התחיה והיה עד־ראיה ומשתתף בפועל ממש במעשה בראשית של התחיה. הוא היה העסקן והסופר שנעץ אי קטן של השכלה בתוך צפת הקנאית. נקודת־המוקד במה שיצא מתחת יד עטו היתה קריאתו להמוני הקוראים בגולה, ע"י קורוספונדנציות מאה"ק כי יבואו לחונן את עפר הארץ היקרה, מי כמוהו תיאר עוד בימים ההם, את הברכה השרויה בכל מושבה בארץ, ואת כל אשר קשר לו אל רגבי האדמה. הוא הדגיש והזר והדגיש, כי ענין הישוב בא"י אינו ענין של צדקה, כי אם השתדלות לבנין בית ישראל ותחית העם. אכרים ויוגבים באה"ק אלה הם המהווים את חוט השדרה של האומה ואין הארץ קולטת אלא את בחירי העם, ומאז שא"י היא נקודת־המוקד לרוח האומה אין יותר שום שאלה: מה יושיע אותנו הישוב הקטן והדל הזה? כי אין הישוב קטן ודל, כי עשיר הוא. ועשירותו היא ע"י עצם ההתעוררות מתרדמת הדורות, ואתם, אחים יקרים, עלו לארץ!" הד"ר שפירא מסיים: „קלסתר פניו של ר' מאיר חקוק בלבי עוד עתה, אישים כאלה אינם נשכחים".

בכתלי ספריתו

האהבה לספר היתה טבועה בנשמתו של אבי מימי נעוריו. לא פעם היה מספר לנו, ילדיו, כיצד היה חוסך פרוטה לפרוטה בלמדו בישיבה, כדי לקנות לעצמו ספרים. ואהבה זו היתה לו כעין מורשת־אבות, כי גם אביו ר' יאיר־חיים היה חובב ספרים מפורסם. ובכמה ספרים תורניים שנשתמרו במשפחתנו היו ספרים יקרים מדפוסים ראשונים וגם כתבי יד נדירים, המעוטרים בהגהותיו.

כאשר אבי היה נודד על פני העולם היה בכל מקום בואו מחפש ספרים. ומשהיה חוזר הביתה מנסיעותיו היה מביא עמו את שללו: ספרים נדירים, שאינם מצויים בארץ. הוא אהב את הספרים שנדפסו בקורץ, שבה נדפסו כמה ספרי קבלה במהדורות נאות ומדויקות. וכך היה גם מוצא לפעמים בארצות אירופה דפוסים ראשונים מספרי החסידות שהיו מפארים את ספריתו.

„לספרים יש כעין חיים משלהם", אך חיים אלה קשורים לא מעט בחיי מחבריהם. לאבי היה יחס לכמה מן הספרים אחרי שהכיר את מחבריהם והיה משוחח עמהם. מספר לספר היה עוקב אחרי מחבריהם, שבכמה מהם נפגש בדרך נדודיו. הנה כתביו של מ. ד. ברנדשטטר. ואבא נזכר מיד בהומוריסטן הנודע, שנפגש עמו בעיר טארנוב שבגליציה, שהיה מצייר את חיי החסידים והדפיס את ציוריו בירחונו של סמולנסקין „השחר". אבי הכירו בימי הזוהר שלו, כאשר היה משמש כיועץ סתרים של הקיסר פרנץ יוסף יר"ה, ובשעה שאבי התודע אליו התחיל להנתק מעברו הספרותי ושקע בעולם העסקים, אך עוד נשתמר בו הזיק הספרותי, ומיד כאשר שמע מפיו של אבי על התחיה הלאומית והספרותית בא"י נהרו עיניו ונדלקה בהן אש־האהבה לציון, היתה זו אהבת נעורים, שמים רבים לא יכלו לכבותה ואף כסף וזהב לא יכלו למחותה מן הלב.

והנה הספר על החסידות והחסידים מאת חוקר החסידות שמואל אבא הורודצקי, שאבא התודע אליו בדרך מסעותיו כאשר שימש כגזבר בחנות של מאגאזניק והוציא בכסף שהרויח את השנתון לחכמת ישראל „הגורן".

והנה כרכי „השלוח" בעריכת אחד־העם וקלוזנר, שני הסופרים הדגולים שהעריכם מאוד, והנה ספריו של י. ח. רבניצקי, הסופר שהתרועע עם מנדלי שלום עליכם והיה שותפו של ביאליק.

ספרים רבים היו חביבים עליו, כיון שבתוך כדי הבטה בהם היה מחדש בזכרונו את השלבים השונים של ההתפתחות הרוחנית. עוקב היה בנקל את המעבר של פשטות האמונה התמימה שנסכו בו ספרים כ„מסילת ישרים" לרמח"ל „חובת הלבבות" לרבנו בחיי, ספר „התניא" לר' שניאור זלמן מליאדי, לתקופת הספקות והפקפוקים שעוררו בו ספרים כ„מורה נבוכי הזמן" מאת נחמן קרוכמאל ו„דור דור ודורשיו" מאת אייזיק הירש ווייס.

אבא היה נוהג להעמיד את ספריו לפי סדר רכישתם, ובאופן זה שימשו לו כעין מזכרת לדרגות התפתחותו הרוחנית. במשך הזמן נתמלא החדר בספרים, והיה מוכרח לסדרם לפי התבנית כדי לחסוך מקום בארונות, ואף לסדרם בשני מדפים, כדי להרויח את המדף הפנימי. אף־על־פי־כן הוסיפו הספרים שקיבץ לשקף את תחומי התעניינותו הרוחנית.

זמן ידוע היה מקבץ ספרים בצמחונות ובאהבת המלאכה. באמצעיו הדלים היה מחליף אגרות עם מוכרי הספרים המפורסמים גוסטב פוק ואוטו הרסוביץ בליפציג ועם פופלויאר בברלין. וכך קיבץ אוסף גדול במקצועות אלה. איסטניס היה, מין מפונק רוחני, שאף שאהב את רשות הרבים היה מתבודד באהלו. מתעמק בעולם הספר והספרים. הוא לא התפרנס מן הכתיבה, ואם לפעמים היה מקבל שכר סופרים מן העתונים, שהשתתף בהם, היה מיד מוציא סכום זה לצרכי ספרות, לקנות ספרים ולחתימה על עתונים. הוא היה החותם היחידי בצפת לעתון „נייע פרייע פרעסע" שהופיע בווינה, ושבו השתתף גם הרצל. והעתונים „ברליגר טאגעבלאט", „יודישע רונדשוי", ו„אלגמיינע צייטונג דאס יודענטומס" הגיעו אף הם בקביעות אליו לצפת.

באולם האורחים שלנו עמדה ספריה רחבה, אשר שימשה בית ועד לחכמים בכל המובנים, והעתונים האלה היו עוברים מיד ליד בין משכילי עיר המקובלים.

כאשר נחום סוקולוב היה בצפת וביקר בבית אבי וראה את ספריתו היפה ואת כל העתונים האמורים, השתומם לראות כיצד סופרו „מאיר טובענהויז איש ירושלים" שומר עליהם, וכורך אותם בכריכות מהודרות — חזיון שלא היה מצוי אף בבירות המערב. סוקולוב תפס אז את ידו של אבי, התבונן להרכב הספרים ופנה אליו בחביבות רבה: „ר' מאיר רחימאי, אני נדהם ומשתומם מכל מה שעיני רואות בביתך, מזון רוחני כה נפלא ונדיר מעורר בי ממש קנאה. אמור נא לי מהי מסגרת איסוף ספריך"? ועל זה קיבל את המענה האופייני: „הנני מאסף ומקבץ כל מה שבו מורגש רגש של אמת וחמימות־לב". ואמנם זה היה אבן־הבוחן וקנה־המידה, שאבא היה מודד ערכי־ספרות. כל ספר אמיתי, הנובע מן הלב היה מקובל עליו.

אבא הביע אז בשיחה עם סוקולוב את דעתו על סופרים וספרים, שההערכה עליהם היא מושפעת בהרבה מהגורם ששמו „הזמן", כלומר: „ערכו של הסופר נמדד במסגרת התקופה כי, לא תמיד קובעים השרשים החיוניים את גורלו של הסופר,

בהרבה גורם הזמן. ויש סופר שהוא חביב על תקופה אחת, ואותו סופר בלתי חביב הוא על תקופה אחרת.

גורלו של מנדלסון דוגמא אופיינית לכך. בתקופת ההשכלה היה משה מנדלסון האליל החביב ביותר על הקורא המשכיל, שראה בו את ההתגשמות של הטיפוס האידיאלי של אדם הממזג באישיותו אדם ויהודי, ואילו בדור התחיה איבד מנדלסון בהדרגה את כל זהרו". ופרץ סמולנסקין במאמרו „עת לטעת" שהדפיס בירחונו „השחר" היה הראשון שהסיר את העטרה מעל לראשו של מנדלסון".

הסופר י. קרניאל שנזדמן אף הוא בבית אבא בשעת ביקורו של סוקולוב מספר, כיצד שמח סוקולוב לרענן בזכרונו מאורעות נעורים מן הימים ההם כאשר החליף אגרותיו עם „מאיר טובנהויז איש ירושלים", סופר הצפירה מעיר צפת, הוא הראה את כוח זכרונו הגדול כאשר ציטט בעל פה מן האגרות שכתב אליו ר' מאיר לפני שנים. סוקולוב סיפר אגב כך גם על בנו הד"ר חיים יאיר ורעיתו מתיה, שנפגש עמם בברסלאוי, וכן מה שידוע לו מפעולותיו הכבירות של בנו בכורו הפרופיסור יעקב יוסף, שקנה לו אז שם במדע הבוטניקה. י. קרניאל גם העלה על הכתב במאמרו: „ר' מאיר טובנהויז, ציון לאחד המצוינים בציון" ב„הכרמל", שבו הדגיש „כיצד סוקולוב סיפר בהרחבה על גודל ערכם וחשיבותם של שני ילידי צפת אלה בעולם המדע בארצות הברית ובאירופה. הוא לחץ את ידי ר' מאיר בחום ואמר: ר' מאיר מכובדי, אביהם היקר של שני האחים יעקב וחיים טובנהויז אשרי יולדתם", — קרניאל ממשיך במאמרו זה כי — סוקולוב התפעל כל כך עד כי חזר פעמים מספר ואמר: „אשרי יולדתם".

מדור מיוחד היה לאבי בעד ספרי חכמה ופתגמים מגדולי ההוגים והפילוסופים בכמה לשונות. אך הוא רכש בכלל כל אשר קסם לו בעולם הספרות והרוח, פילוסופיה ומדע וחקר המסתורין. הוא אהב להאזין לניגונו של הסופר, הוא קלט את הנגון שהתנגן מבין השיטין. היה לו מדף מיוחד שעליו התנוססו הש"ס וספרי הפוסקים עם סופרי הפילוסופיה של ימי הבינים: „מורה נבוכים" להרמב"ם, ספר העיקרים להר"י אלבו וכו'. הרבה ספרי דת וקדושה יקרי־ערך ירש מאביו ר' יאיר חיים וכן קיבל כמה וכמה ספרים חשובים מחותנו ר' אברהם שלמה גולדנבוים. ספרים אלה היו בבחינת מורשה, שעברו מאבות לבנים והם שימשו מעין קשר אצילי בגזע זה של יוחסין מדורי דורות במשפחתנו, והיה בהם כאילו מגע עם האבות ראשי משפחתנו. ברבים מספרים אלה באו לידי ביטוי סיפורי־המעשיות הנפלאים מתולדות חייהם של אישי ומפיצי תורת החסידות שמשפחתנו התיחסה לצאצאיהם.

חיבה יתירה היתה נודעת ממנו לקטעי עתונים שהיה גוזר לעצמו מתוך העתונים. הוא הדגיש תמיד כי מעלות־רוחו של הסופר החשוב שנשתמרו גם כאשר הסופר פירסם איזה מאמר בעתון, וחבל היה לו לזרוק מאמריו של סופר, שהיה חביב עליו.

בימי המלחמה העולמית הקודמת, בימי האימים של גמאל פחה היה אוהב בלילות להתיחד עם הסופרים חביביו, ומשקרא בספריהם, היה נדמה לו כאילו ירדו אליו האנשים, אשר כתבו את הספרים מן האיצטבאות והם מביאים לו דרישת שלום ממרחקים. הנה סוקולוב ופרישמן, הסופרים שנפגש בהם בוורשה, ונפגש בהם שוב כאשר ביקרו בארץ. נזכר היה מדי פעם בביקורו של סוקולוב בביתו ורגשי התפעלותו מספרייתו.

הסופר והמחנך רפאל סופרמן שהיה מנהל בית הספר העברי בצפת הביע את רגשי התפעלותו מהספריה של אבי והוא כתב: „מפליאני תמיד אהבת הספר של ידידי ר' מאיר בן ירושלים ותושב צפת, יהודי נלבב זה שרוחו ערה היתה תמיד ובעוד שהוא מחפש את האור הגנוז באוצרות ספרותנו העתיקה הוא מאוהב גם בסופרי הדור, וכך מתוך הערצה לסופרים ולספרים, היה הוא תמיד הראשון, הש לקראת כל סופר, המבקר את צפת. במחבואי נפשו יקד תמיד צמאון והוא בא לידי גילוי, כאשר דוד פרישמן ביקר את ארץ ישראל לפני המלחמה העולמית (הראשונה), היה זה ר' מאיר המארחו בביתו בצפת. וכך כאשר ביקר בארץ נחום סוקולוב, בבואו לצפת התידד עם ר' מאיר טובנהויז ולא סר ממנו, והלה היה נהנה מבקיאותו הגדולה בספריו ובמאמריו".

החסידות העיונית בספריה שהיו די מרובים, היתה חביבה עליו מאוד. היא היתה יקרה לו, כי מצא בספרי החסידות את הביטוי האנושי והניב הבלתי־אמצעי. הוא אהב גם את סיפורי־המעשיות של החסידים, כי מצא בהם ביטוי להערצת הצדיקים. שמח היה כאשר מצא ביטויים אלה וממציאם לאליעזר בן־יהודה, כדי שיכניסם לתוך המלון שלו. נזכר אני כי מצא בספרים עיוניים של החסידות ביטויים כגון „יגונה" — במובן יגון והביטוי „מתנהרין" מאפילה לאורה ו„צפירות", על שירת הצפרים וגם בלשון „צפירות ובהירות", וביטויים אחרים, שאבי תחית השפה העברית אליעזר בן־יהודה היה מוצא בהם ענין רב.

העיון בספרים היה לו לשקוי ביחוד בימי המלחמה העולמית הקודמת. בזמן ההוא היו כל הדרכים משובשות בגייסות, ואי־אפשר היה לו לאבא לנסוע לירושלים כמקודם, אך משהוציא מארון ספריו את עתוני בן־יהודה „השקפה", „הצבי" ו„האור", היה זה עבורו כאילו בן־יהודה בא להתארח אצלו והוא מזמינו אליו אל פינתו.

אהבת הספרים של אבא התבטאה גם בצורת הכריכות של הספרים, שלא היו אצלו מסוג אחד. אוהב היה לומר: הסופרים אינם דומים אלה לאלה, יש מהם עוטי מכלול ופאר, ולעומתם היו ביניהם ענווי־עולם, שאהבו את האפור, וכך כרך את ספריהם: אלה מכורכים הדר ואלה בכריכות בד פשוטות.

היו ספרים מיוחדים שהיו חביבים עליו כי התיחד עמהם, והתיחדות זו גרמה לו עלית־הנשמה, והם היו לו קרובים ביותר. כל כך קרובים.

בעולם הרוח

אבי היה מסייר הרבה בעולם הרוח. שקוע היה בעולם האותיות המחכימות. וידעו בכל הגליל, כי הוא כעין „אנציקלופדיה מהלכת". כל הופעה ספרותית חשובה בעולם הספרות הכללית היתה מעסיקה אותו, אך בעיקר היה שקוע הרבה בעולם הפילוסופיה. והואיל שבצפת עצמה לא היו לו די חברים שיוכל להתווכח עמהם בענינים אלה, היה נוהג מדי פעם בפעם להפגש עם ידידו ורעו הד"ר יצחק אפשטיין, שהתחיל בימים ההם לעסוק בגננות ובגידול ירקות, בצמחי נוי ובמטעים. אפשטיין „היוני" לא סבל בימים ההם את השתקעותו המרובה של אבא בחקר המסתורין העברי, ומדי פעם בפעם כאשר אבא הביא לו את חיבוריו על „ספר הזוהר" ו„ספר יצירה" (קטעים מחיבורים אלה נתפרסמו לאחר מותו), היה אומר לו הד"ר אפשטיין: „עליך לדלות את החומר הלשוני מהספרים האלה, אך הנח להם לבעלי המסתורין ולשיטותיהם, כי הם לדעתי היו הוזים ובעלי־דמיונות".

בין אבי ובין הד"ר יצחק אפשטיין היו לפעמים חלוקי דעות בענינים שונים. הד"ר אפשטיין היה חסיד הפילוסופיה היונית, הוא היה סבור, כי העולם כולו חייב להכיר טובה לאותם פילוסופי יוון אשר עזרו בהרבה לקדם ולהאדיר את המחשבה האנושית. ביחד עם התפתחות ההשכלה התפתחו בין היונים גם המתימטיקה והפיסיקה. תאלס, אנאכסימאנדר ואנאכסימינס היו עסוקים מלבד בפילוסופיה גם במתימטיקה ובאסטרונומיה.

לעומתו העריץ אבי מאוד את החז"ל, שבאגדותיהם ניתנה ארשת לשאר רוחו של האדם, ובאגדות התמוהות של רבא בר חנה ואחרות הראה אבא, כי מתואר בהן שדה־ההתנגשות של נפש האדם עם הטבע הסובב ומקיף אותה. וכמו כן העריץ מאוד את הרמב"ם, שהיה לו תמיד לעינים באורח־מחשבתי.

אבא סיפר לנו פעם כיצד תירגם הד"ר יצחק אפשטיין לפניו את דבריו של החוקר הצרפתי ארנסט רנן, הכותב: „כי לפיכך ניתנה תורה במדבר סיני, מפני שהשגת המונותיאיסמוס נולדה במדבר ומצויה בין עמי המדבר שהוא מונוטוני ועל־כן גם השגתם על אלהות היא מונוטונית, היינו: אחדות".

אבי שאל את השאלה הפשוטה:

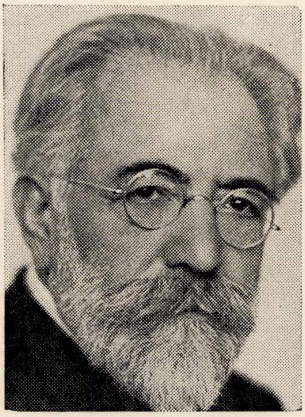

ד״ר יצחק אפשטיין

— הרי עוד עמים שונים היו נודדים במדבריות ומדוע לא יצרו אותם העמים ערכים מוסריים כמו עשרת הדברות וכמו המונותיאיסמוס הישראלי?

מתוך הסתכלותו בא אבי לידי השקפה, כי זכות עולם היא ליהדות הרוחניות והאחדות המוחלטת של הרעיון האלהי, והרוחניות המוחלטת הזאת היא דוקא היסוד לאידאליסמוס המוסרי. לפי השקפת היהדות מהותו של הקב"ה מתגלית במדותיו, שלש עשרה המדות הן כולן אהבה וצדק, ועל האדם להדבק במדותיו של הקדוש ברוך הוא.

לעומת הקרירות היוונית גילה אבא לפני אפשטיין את חמימותם של גדולי אנשי הסוד בישראל, אשר ראיתם היתה מאחורי הפרגוד של ההכרה, ואף על פי כן דברו אל הלבבות. כערך התפיסה החושנית של היוונים, כך גם ערך האינטואיציה של המקובלים, אשר הרחיבו אף הם את אוצר ההכרה הרוחנית של האדם, פיתחו בו את החוש הרוחני הפנימי וגילו לפניו את סודות החיים והטבע.

כמובן, שבאינטואיציה היו עשירים גם פילוסופי יוון, ומתוכה הם הוציאו את מסקנותיהם ההגיוניות, אך תעודת האדם נתנה באתיקה ובפילוסופיה הדתית של היהדות, רוח היוצר העברי השפיעה בדברי הימים ונטוע איתן בקרקע התרבות. הרי זוהי עובדה שאין עליה עוררין, כי הגניוס הספרותי של עמנו יצר ספרות גאונית, אשר הבריקה במשך הדורות והיתה לאחד הגורמים הכבירים ביותר בעיצוב חיי הרוח של האנושות כולה. היהדות היתה לאם שתי הדתות הגדולות ביותר שבעולם: הנצרות והאיסלאם, וקשה לומר, כי הסביבה היתה הגורם, כי דוקא האקלים של המזרח לא יצר יצירות גאוניות, וראיה לכך, כי לאחר שגלו היהודים מארצם לא יצרו עמים אחרים אף הם שמיים, כמו הערבים, באותה ארץ, יצירות גאוניות.

הנני נזכר, כי אבי קרא לפנינו, הבנים, בספר התלמוד והסביר לנו, כי דוקא בבבל נכתב התלמוד, אם כן כאשר גלה ישראל מארצו גלתה השכינה של היצירה עמו, גדולי העם המשיכו ליצור ויצרו יצירות של קיימא.במסורת מדור לדור מסרו חז"ל אגדות, וחלק גדול מהאגדות ההיסטוריות מטרתן להוכיח, כי בחליפות ותמורות הזמנים שעוברות על האנושות שולטת אצבע אלקים. פרקי ההשגחה של הרמב"ם היו גם כן מוסברים על ידו, כשהוא מוצא להם סמוכין בדברי החז"ל באגדות ובמדרשים.

„אני איננני מאמין — אמר אבי פעם לאפשטיין — שבעיבוד מחודש של האגדה הישראלית אפשר להשפיע על הנוער. אף לא במחקרים ובספרים על האגדה כדוגמת ספריו של הפרופיסור בכר, פרופ' גינצבורג וכיוצא בהם, הרי הם כאילו אומרים בחקירותיהם לקרר את האש. אך לעומת זאת יש ברכה רבה צפונה בכינוסה של האגדה, שהיא אחד מן הגלויים הגדולים של רוח האומה ואישיה, שכמה דורות ואישים שיקעו בה, מדעת או שלא מדעת, את כוח יצירתם המעולה ואת כל עושר רוחם; כמה דורות טפלו בבנינה ובשכלולה עד שנעשתה לעולם מלא בפני עצמו, עולם

נפלא ומיוחד עם חינו ועם אפיו שלו. ויצירה כזו היא יצירת מופת, וכוללת מצד התוכן הרבה ענינים מהשקפות עם ואישיו על האומה הישראלית וקניניה הלאומיים על חיי עולם ועל חיי שעה; ומצד הצורה, היא כוללת מכל הסוגים הספרותיים, שהיו בישראל באותם הימים: סיפורי מעשיות ושיחות, ציורים ממשיים ודמיוניים משלים וחידודים, דברי פיוט ושיר וכו'.

בספר פשוט כמו „עין־יעקב", מצא אבי גדלות וגאוניות, כי האגדות של החז"ל אשר בספר עממי זה כוללות דרך־חיים. הוא הראה לנו כיצד בעלי האגדה התלמודית והמדרשית היו מצויינים בכוחות נפשיים יוצאים מגדר הרגיל, עיניהם היטיבו לראות ואזניהם היטיבו לשמוע מה שאין הבריות רואות ושומעות כרגיל, הילכך כה חביבה היתה האגדה על העם לשדרותיו השונות.

באגדה נמצאים לפעמים שרידי השקפה פילוסופית, ואין ספק, כי היו לחכמי יוון השפעה על חכמי התלמוד, וכי הדעות שהיו מרחפות בזמנם של חכמי האגדה מצאו להן מהלכין בתוך האגדה, אך השירה והמחשבה של האגדה אינן מוגבלות בזמן ובמקום ויש להן ערך נצחי.

לא פעם היה מרצה את מחשבותיו בצורת פירושים על התורה כשהוא מנסה לחדור אל רמות המחשבה המקראית. היתה לאבא זיקת־נפש ל„ספר הספרים" ובפירושיו על התורה יש לא מעט מן הפתוס הנפשי.

„מפתח ההבנה לספרי הקודש בהם עצמם" — כך כתב באחד ממאמריו — „ספר הספרים זהו סלע איתן, אשר אליו ינופצו הגלים ואליו ישובו. יש בכתבי הקודש רוממות וטוהר, והאדם עומד מצורף בפני אוצר בלום זה, שיש בו הבעה לכל מיני מחשבות והגיונות, כי הוצקו באוצר זה מן האנושי, האנושי ביותר".

הדרך בפירושים שהוא ניסה לפרש היה מן המופשט אל המוחש. כדוגמא לכך פירושו למקרא: שפך דם האדם באדם דמו ישפך (בראשית ט' ו').

כוונת הכתוב הזה במלת האדם, הוא, לא רק שפיכות דמים על ידי הרוג, טבוח ורצוח את נפש האדם, בחרב או בגרזן או כלי משחית אחר, במובן הרצח של „כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש", באופן שהדם נשפך מתוכו ושותת לעינים, שאלה עונשם ידוע בידי אדם, היינו על ידי בית־דין, אלא גם על כל מיני עקיצות וחדודים, הלבנת פנים ומבייש ברבים, או הגורם רעה והיזק והסגת גבול, ששופכים את הדם — באדם, לאמור בתוכו ופנימיותו נפשו של האדם, מעין „אזיל סומקא ואתי חיורא", שגם שופך דמים כזה מקבל את ענשו, שדמו הוא ישפך באותה מידה באופן מוסרי.

כאשר היה אבא, קורא עמנו, בספר התנ"ך, היה נוהג ומדגיש אותם המקומות שיש בהם השקפה פילוסופית, והראה לנו כיצד התנ"ך הנחיל לאנושות את רעיון אחדות הבורא ושלטון המוסר. הספרים „איוב" ו„קוהלת" היו שגורים בפיו והיה קורא מהם פסוקים מדי פעם בפעם, תוך הדגשת הערך הפילוסופי של הספרים האלה.

באיוב הראה לנו את הפרובלימה של „צדיק ורע לו רשע וטוב לו" ושל צער העולם בכלל. ובקוהלת הראה לנו את הרגשת הצער שבדעת, המובעת במימרותיו מתוך יאוש מר: „יוסיף דעת יוסיף מכאוב", „הבל הבלים, הכל הבל".

זוכר אני כיצד הסביר לנו את המקרא בקוהלת: „מי יודע, רוח בני־האדם העולה היא למעלה ורוח הבהמה היורדת היא למטה לארץ" (קוהלת ג', י"ט). הוא ספר לנו, כי פעם בלמדו עוד בישיבת „עץ־חיים" בירושלים, הביע בפני התלמידים את הספק הזה המובע בפסוק זה של קוהלת, ועל כך הזמינו הרב מחסלביץ', מורו, ושאלו: כיצד זה הוא מביע דעות אפיקורסיות כאלה בפני התלמידים, והאם אין הוא יודע, כי איש, המטיל ספק בהשארת הנפש, כופר הוא בכל התורה. על זה הוציא אבא את ספר קוהלת והראה לו את המקרא הזה ונסתתמו טענותיו של הרב.

ספר חביב היה על אבא ספר „התניא" מאת הרב ר' שניאור זלמן מלאדי. יפיו של ספר זה מצא אבא בזה שהוא מדבר בעיקר על תעודת האדם ועל מהותו.

בחלק השני של הספר המכונה „שער היחוד והאמונה" הראה לנו, כי הוא מכיל את יסודה המטפיסי של כל תורת החסידות החב"דית, תורת הבריאה והאלהות, קוסמוגניה ותיאוסופיה לפי שיטתו של ר' משה קורדובירו בספרו המפורסם „פרדס רמונים", בעוד שהחלק הראשון של ספר זה, המכונה „ספר של בינונים", כולל את כל תורת הנפש והמוסר, הפסיכולוגיה והאתיקה של החסידות.

לאחר שחזר מנסיעתו לחוץ־לארץ סיפר לנו אבא על פגישתו עם החסיד המופלא, חוקר החסידות ר' אהרן מרכוס מקרקוי, כיצד הלה הראה לו את ספרו על שיטת החב"ד והפילוסופיה, ואמנם הראה לו ר' אהרן מרכוס כיצד ר' שניאור זלמן מלאדי הביעו בספרו ספר „התניא" את שיטותיהם הפילוסופיות של ברקליי, יום, וקנט, שלפיהם אין אנו משיגים כל דבר כמו שהוא, אלא כפי שהוא נראה לעינינו. (פנומינליסמוס) כלומר, שכל דבר הוא יציר ההשגה שלנו ומציאותו האמיתית נעלמת מהכרתנו.

במסה שלו על ספר „התניא", התעכב אבא על ספר נפלא זה הנחשב לביבליה של חסידי חב"ד.

רבות הן רשימותיו של אבי על איוב. הנושא „צדיק ורע לו" העסיקו, ואלה הדברים שהביע מסביב לנושא זה:

„איוב הוא ספר מיוחד בין ספרי כתבי הקודש הן בתוכן והן בלשון, ספר עסיסי הוא, שיש לו קרקע ושרשים בתהיית האדם על עצמו ועל קונו שבשמים. השאלה: הצדיק, מדוע רע לו? היא המעסיקה את איוב. והוא אשר הציג בראשונה שאלה זו. איוב, איפוא, המספר האבטוביוגרפי הראשון של האדם הסובל.

ספור המעשה הריהו פשוט בתכלית: איש צדיק וישר אשר לא חטא מימיו לא במעשה ולא במחשבה נענש ממרומים על לא עוול בכפו, והוא נגוע ומוכה, אין בו מתום.

מימי איוב עוברת כחוט השני בעית השאלה של „צדיק ורע לו" גם בספרות התלמודית והמדרשים.

„אם רואה אדם שיסורין באין עליו יפשפש במעשיו, שנאמר: נחפשה דרכינו וכו'. (ברכות ה, ע"א).

אמר ר' יוחנן: שלשה דברים ביקש משה וכו'. (שם, ז. ע"א).

ומצינו כי גם הרע נוצר לתכלית הטוב, כי „כל מה דעביד רחמנא לטב עביד" (שם ס' ע"ב).

אך לפי עניות דעתי נדמה, כי כל בעית צדיק ורע לו היא תדמית, כלומר: רובא דעלמא שאינו יורד למצב הנפש של יחידי סגולה, דואג למצבם, להיטיבם וכו', וזו כוונת החז"ל בהציגם את השאלה וזו כוונתם בתשובות השונות, כי נקודת השאיפה של האדם הריהי אושר החיים. מסביב לנקודת־שריפה זו סובב גועש האדם לחטוף קצת תענוג, קצת כבוד וכו'. נטפים אלה מן החיים תדמית הם, כי אותה כף היד הקטנה עומדת בין האדם לקונו שבשמים והרי הוא רואה סביבו את כוכב ההצלחה, מרומז לו מן המרחקים, קוי זוהרו מאירים נוצצים, והעינים רואות והלב חומד.

בוא וראה, כיצד גדולי הפילוסופים ינפצו את ראשם בקיר זה:

מהו האושר? ישאל הסטואיקן הקדמון והוא מחזיר: האושר הוא רוממות הנפש, המעשים הטובים מרוממים את הנשמה.

ופילון והאלכסנדרונים אף הם יאמרו: כי מה' לא תצא הרעות, רק החומר הוא מקור החלישות.

ורבנו בחיי הדיין בספרו „חובת הלבבות" יבאר לנו (בשער הבטחון): תועלת הבטחון בעולם: מנוחת־הלב מן הדאגות והשלווה מנדנוד הנפש.

שלוות הרשעים היא, איפוא, מליצה בעלמא, כי במציאות, הרשעים מלאים תמיד דאגות, ומצפון־הלב מכרסם אותם, ולא מצינו שלווה אמתית ברודפי תענוגות העולם.

ושורה שלמה של פסימיסטים בין המשוררים כביירון, שלי ופילוסופים כשופנהויער והארטמאן וכו', יאמתו את דברינו, כי הם מלאים פסימיזם, הנוקב עד התהום.

בתוגה עמוקה ישיר המשורר לינוי ובשירו „על הספק" יתאונן:

מה יהמו השנויים והחליפות בים החיים, מה יהמו הגלים בהיכל המחצה, היכל התעיה.

אף החוקרים פיכטה והיגל ושילינג מלאים פסימיזם קודר, כי הכפירה שאין אמונה בצדה אינה יכולה להביא לידי שום ששון בחיים, הם רואים כמשחקים על פני גיא־חזיון. וכל אדם משול כחרס הנשבר. ומהו העולם? אם הכל דמיון עובר הוא? — מה המה כל הדמיונות הארציים, אם הכל ייכלה בכליון־חרוץ?

המושג אושר, הוא, איפוא, באמונה ובשלוות הנפש, ובמובן זה לא רע כה לצדיק ושלוות הרשעים היא מליצה בעלמא, כי באמת אין להם שלווה כל עיקר. חביבים היו היסורים מאז על בני העליה, ומצינו כי היו גדולים בתוכנו, אשר כל משאת נפשם היתה להגיע לידי נסיון של קידוש השם ומסירת־נפש כמו רבי עקיבא, מה שמראה, כי לפי תכונת נפשם היו מתמיד בני העליה שבתוכנו רחוקים מאוד מבקשת שלוות נפשם של הרשעים".

באחת מרשימותיו הוא מדגיש, כי יש משום התעניינות מיוחדת בעובדה, כי: „הצער שימש למשוררים כ„בית היוצר" לשירתם־מחשבתם, הצער שימש להם כמקור יצירה פיוטית. „איוב" ו„קוהלת" היו משוררי הצער הראשונים.

בכל מקום שיש צער אדמת־קודש — קודש הוא — אומר אוסקר וילד, ומענין כי היו כמה אנשים גדולים שמצאו בעצב תענוג עילאי.

שמחתי היא המרה שחורה — מציין מיכל אנג'לו את רוחו הנכאה, דוסטויבסקי הקודר מצא, כי הצער אינו משהו מרגיז, כי־אם להיפך משהו המעדן את הנשמה, כדוגמת שאמרו חכמינו: „היסורים ממרקים". תחושת הצער — אמר ניצשה, היא תחושת התודעה העמוקה ביותר, תחושת התודעה של יגון העולם.

שפע אור ניגר מתוך הצער —אמר הסופר הצרפתי שמת בדמי ימיו שרל לואי פיליפ, והוא העיד על עצמו, כי מאושר היה אך בשעת עצבונו.

במתן ניב למצוקה, יש משום הקלה פורתא. איוב שהוא סמל האדם הסובל כאילו אבן כבדה נגולה מעל לבו, כשהוא הביע את צערו, עמד והתווכח עם בוראו. התקומם נגד סדר העולם.

יש שירה דרמטית בוויכוחיו של איוב עם רעיו, יש מתיחות נפשית עצומה. ולפעמים יש לנו הרושם שהוא הקשיב בעצמו לשיחו והוקל לו.

הגמגום לפעמים יפה לשיח הלב, ואותה קורת־הרוח והשלווה שמלוות את האדם בשיחו אין בהם להעיד על מצוקת־הלב, כאשר תהום פעורה לרגלי אדם — אין הוא יכול אלא לצעוק".

אבא היה אמן השיחה, בשיחות פשוטות ורגילות היה על הרוב נותן הגדרות ממצות. זוכר אני את שיחתו עם הד"ר י. מ. זלקינד, על הר הכרמל. הם דיברו על היהדות התלמודית ואבא הדגיש כמה גדולים ומופלאים היו חכמי התלמוד אישי־הרוח המופלאים שהבינו לתת לחיים הסגורים צורה נוחה, אף כי החיים האלה מוגדרים בעול המצוות והאיסורים השונים.

אבא דיבר אז עמו על רעיונות בעולם הרוח, שנשארים לפעמים ערטילאים במשך הדורות ולפעמים הם נתונים בצל, ופתאום נשפך עליהם אור חדש. הוא הביא כדוגמא את החסידות והשקפת־עולמה, שההשכלה לחמה נגדה בחירוף־נפש. עברו כמה דורות והנה ההשכלה עצמה הולכת ותוששת וערכה הולך ומתמעט בעיני הדור החדש, ואבן שמאסו בה הבונים הראשונים של ההשכלה כמו ר' נחמן קרוכמאל

ושלמה יהודה רפופורט, גרץ ואחרים, החסידות, מצאה לה פתאום מעריצים. כי כך הוא גורל של רעיון, יש שהוא מונח שנים רבות בקרן זוית ואין פוקד אותו, ופתאום מכירים בערכו.

שיחה מענינת שהיתה לו פעם עם ר' מיכל בראוור נשארה חקוקה בזכרוני. הם דיברו ביניהם על היסטוריה של עמנו, בדבדי ימי ישראל ואבא הפליט, כי לדעתו הרי ההיסטוריה זו אצל ההיסטוריונים שלנו עשויה מביוגרפיות של אישים יחידים, ושהרושם המתקבל הוא כאילו היו חיים במשך אלפי שנים אישים גדולים בישראל ואלה יצרו היסטוריה, וחיי־עם, חיים עממיים תוססים „חיים עם־הארציים" לא היו כלל במציאות, אלא מעין „ממלכת כהנים" ובראוור ענה לו, כי אף הוא סבור כי זה חסרון גדול אצל ההיסטוריונים שלנו, ובכללם גם ההיסטוריון הדתי זאב יעבץ, שלא שמו לב במדה מספיקה לספרות השאלות ותשובות הרחבה, שבה תוארו החיים הכלכליים מתקופות שונות. צבירת עובדות מספרות השאלות ותשובות הגדולה היתה עלולה ליתן לקורא מושג הרבה יותר רחב מחיי עמנו הפנימיים.

בכלל היה אבי נוטה בהרבה לרעיונותיו של אחד העם, אף כי היה מאז ומתמיד ציוני הרצליאני, והעריץ את המנהיג הציוני, שהיה קשור עמו בידידות אישית עוד בזמן שהותו בווינה. בהרבה גרס אבי את רעיון ה„מרכז הרוחני בארץ ישראל" ו„ארץ ישראל כמקום מרפא לנשמה הישראלית הדוויה". אבא קיווה תמיד כי פה בארץ יגדל הטפוס האידיאלי של היהודי בעל שאר־רוח, והיה מאושר לראות כי הגרעינים אשר נזרעו על ידו בצפת הקנאית צמחו פרי להילולים.

משיחותיו בעניני החיים

בעוד שהחיים והספרות היו תמיד אצל אבי ממוזגות אהדדי, הרי משחדל להתעסק בעבודה ציבורית התיחד יותר ויותר עם מחשבותיו, והפליאוני תמיד עירנותו וחושניותו לכל דבר כקטן כגדול. שנות חייו לא קיהו כלל את חושיו ולא הניסו את ליחו, ותפיסתו עמדה בעינה. הייתי מתפעל בשמעי מפיו דרך אגב הערות הולמות על ענינים שונים, ואף תיאורים מצוינים של אנשים שנפגש עמהם בדרך נדודיו הרבים.

הוא שמח מאוד בראותו, כי הישוב מפליא לגלות בצד הפעולה ההתישבותית גם פעולה רוחנית מאומצת וכך גם נתמלא שביעת רצון ממהלך הנצחון, בו כבשה הלשון העברית את כל ענפי החיים והמדע.

מה שבלטה ביותר אצל אבי זו נטייתו לעיונים ממושכים. רוחו היתה משוטטת בכמה ספירות ובעיונו היה שוקל בפלס מאורעות של חיי־יום־יום. בלבו המו מורשי הדורות, אך הוא אהב לבדוק שוב את המקורות כשהוא מנסה להאירם בהארה חדשה.

מלבד נטייתו למחקר היסטורי, אהב לרחף על פני הפרובלימות השונות, כשהוא מראה תמיד רצון והחלטה לחדור אל האמת מבעד לכל הפרגודים והצעיפים המתעים, והוא עשה זאת בדרך טיוליו וסיוריו בעולם הרוח, ומשהוא היה משוחח על דא ועל הא היה מגלה בשיחותיו ידיעות מקיפות בהיסטוריה וכמו כן ידיעות מבוססות בספרות־העולם.

„אנשים גדולים מדברים אלינו מתוך הספרים — היה רגיל לומר — אך יש צורך כי נקשיב, מה הם אומרים; ויש להבין את המשמעות של דבריהם.

בשנים שאחרי מלחמת העולם הראשונה התמסר בעיקר לכתיבה, והיה מרבה לשוחח עמי. דבריו הקסימוני ואף שקדתי להעלות על הכתב כמה מדבריו כאמירתם. להלן כמה משיחותיו בעניני החיים:

סוד האדם

לכאורה — היה אומר — הרי תורת האדם מגופי חכמה הם, ומאומתים הם במופתים, ולא כן, כי עדיין אנו מטיילים בעולם־המחשבה כמו בין נקיקי־סלעים.

האדם הוא בהיר וטמיר כאחד, והצד הנסתר שבו מרובה על הנגלה, כי האדם הוא מעין פקעת של רגשים ומאויים, שמקורם בהרבה מהרשמים שהוא תופס לא לפי טבעו העצמי, כי־אם לפי הכרתו הערה, שהוא תופס את העולם ומראותיו וגילוייו לפי אותה השקפה, שסיגל לו מחמת השפעה מן האחרים, כי על הרוב יודע האדם לצור לו צורות לפי מתן־דמות לעולם על ידי אחרים.

אבי ביאר לי את דבריו: האדם בכללות הוויתו וערותו לקבל רשמים הרי הוא חוליא ושלשלת, הוא נמצא בתוך שטף־החיים, שטף המשתרע סביבו, ואין כלל בסביבתו חלל ריק, יש משהו מסויים סביבו, מאז שהכיר את עצמו, ו„ממשהו" זה אין הוא משתחרר לעולם. הווה אומר: המציאות כולה נראית בעיניו, על פי אותה שפופרת — הראייה — העולם והחיים — מה הם? אין הם דומים לנזיר היושב בתוך המנזר, לאדם המשחק בקוביא, המבלה את ימיו במשתאות. ומדוע אינם דומים? כי החיים נתפסים לפי חוש־החיים, לפי חוש זה נתפסות חליפות־החיים: האושר, **העושר והעוני.**

העשיר, למשל, שטוף באהבה לממון, ולעומתו איש־הרוח שאנן הוא בחייו, מאושר־יותר, כי הוא חי יותר בעולם־רוחו, הפזמון השוטף של החיים אין ביכלתו להגיעו ממסילת־חייו. מבחינת ההנאה אין העשירים, אלה השטופים ברדיפה אחרי תענוגות־העולם המאושרים ביותר בחייהם, כי אחרי לגימה הגונה של תענוגות, בא מעין שובע עד להקיא, אותו השובע שהובע כה יפה על ידי קוהלת, שאין כמוהו לחישוף הנשמה, והוא הרי הביע זה בפסוקו: „מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש", וביטא את זה גם בפסוקו השני: „הבל הבלים, אמר קוהלת, הבל הבלים, הכל הבל".

אין חיים אלא תנועה — היה אבי מסביר לי — אך התנועה המתמדת, אותו סיבוב נצחי הוא הוא שמקנה את הידיעה לאדם, כי הוא חוליא קטנה, פרודה לא חשובה מצד עצמה. השמש והירח בין סוף הנצח יסובו במעגל, אך לסיבוב האדם בתוך התנועה אין תכלית, ואם יש הצלחה זמנית, הרי היא רגעית, הרי אינה מתמידה, כי אין להצלחה כוח־ההתמדה, ועל כן הורו חכמים: אם מתרחשות עליך הצלחות אל תשמח ביותר.

כיבוש האושר

הרבה היה אבי רגיל לדבר על אמנות כיבוש האושר. יש שני פנים לעולם: האדם הדואג לעצמו רואה אחרת את העולם, ובאספקלריא מאירה אחרת מביט האדם על העולם, אם הוא דואג לזולת. הנוי שבחיי־האדם הוא בזה, שהוא משקע את עצמו לא רק בעניניו הוא, מבלי לשייר לאחרים אף שיור כל שהוא. חשבון־הלוח

שאדם רואה יום־יום, כי הנה נתלש דף מספר־חייו, אין בו כדי להדאיג את האדם כאשר הוא יודע ביום זה עשיתי זה וזה למען אחרים.

— כן, הכל הבל, מלבד מעשה־החסד עם הזולת, ואדם הפותח את חלונות־נפשו למעשים לטובת הכלל — הלה אינו אומלל לעולם, הוא יראה את העולם ואת החיים באור אחר, לא עוד ארעיותם וזעירותם של החיים יראה, אלא את הערך שלהם. הוא ירגיש חדווה עמוקה, שהוא מועיל בחברה. וכבר הביע זאת הפילוסוף הקדמון סנקה באיגרותיו אל לוציליוס, בכתבו אליו: „אני צופה שתגיע למדרגה כזו שתתמיד ותעמול בעד אחרים ותעמול בכל כחך לא רק למען עצמך, אז לא תחשוב תמיד כי אתה רודף הבל ומבקש בטלה".

אמנות החיים

כיבוש האושר — זו לדעתו של אבי — אמנות החיים, לא רדיפה אחרי האושר, כי מה שרודפים אחריו בורח ואין משיגים, ומה שמסיחים דעת ממנו מתעופף ובא מאליו, כך, כעין סחרחורת ושום פרח אינו צף על פסגת ההרים, שלא יתגלגל סוף סוף לתוך העמק, ועל־כן אל לו לאדם לבקש גדולות, יסתפק בקטנות וישתדל למצות את הנאתו מזוטי־החיים, זוהי האמנות. אין לקרוא תגר על מעשה בראשית, אך יש לעמוד איתן כסלע מוצק והרגשת־הבטחון שלך היא שתעמוד לך תמיד.

אם אתה מהלך על גבי קרש צר, כמובן שסיכוייך שתיפול הם גדולים הרבה יותר, אם אתה חש פחד, מאשר אינך מפחד. בטחון עצמי היה מועיל בכל המצבים, והרגשת־בטחון כזו תרכוש לעצמך אם תהיה שיטתי בחיים, לא מרופרף ונתון בידי המקרה, תשלוט בכל אשר סביבך, במידה האפשרית עד כמה שלא תיגרום בכך נזק לזולת.

השושנה והציפור

פעם סיפר לי אבי, כי רבי נחמן טייל פעם עם תלמידיו מחוץ לעיר, והנה נתקלו עיניהם בשושנה ובציפור. אמר ר' נחמן אליהם: הסתכלו! צפור זו בשחר עם קריאת הגבר, היא כבר מלהבת ותראו־נא את השושנה מה נאה היא, ו„שם המפורש" כאילו חוקק כאן את אותיותיו, וצריך אדם רק לזכך קצת את כח־ראיתו ואזי יסתכל בשושנה זו כבראי, לראות קלסתר־דיוקנו שנברא בצלם.

אבי נהג למצוא דמיון לכך במידת השתיקה וההקשבה שניסה מיסטיקן מבני אומות העולם סרן קירקגור ללמוד משושנה ומציפור.

יכול אתה ללמוד מידת השתיקה משושנה ומציפור — אמר הלה — והם יכולים להיות לנו מורים, מורים טובים, לתפוס מהם, כי אנו עומדים לפני אור־האין־סוף. יכולים אנו להיות בצוותא עם מנין אנשים ולשכוח, כי יש אלהים בעולם,

אבל אם עומדים ומסתכלים בפני שושנה, אזי אין היא מדברת אתנו, שותקת היא אך מרמזת בשתיקתה שאנו עומדים בפני אלוה.

ואם סבלך עלי אדמות עולה על מה שסבלו אחרים, הרי באה השושנה והציפור באות־הרגעה. אתה תופס פתאום את כל משמעותה העמוקה של ההוויה, והכל דובר אליך מתוך השתיקה. ואם למדת את סוד־השתיקה הרי תלמד גם את סוד־האהבה.

הזהות האישית

נזכר אני בשיחתו של אבי על זהותו של האישי. במהו זהותו של האישי אצל האדם? מה עומד בעינו ומתמיד ומה חולף? הן האדם הולך ומשתנה, וזכרונותיו מימי הנוער הולכים ונשכחים, אך רישומים לאין מספר נרשמו במוחו ובתודעתו, כיצד נתעכלו רשומיו אלה? זהותו — הסביר לי אבי זה כעין נר תמיד לא יכבה, אך הנר הוא גם מדומה, כי אותה תודעה בלתי מודעת, שהיא חיה ופועלת באדם מזכרונות שחר ילדותו, הרי אותה תודעה, שום „צנזורה" אין ביכולתה לטשטשה. אמנם השכל, התודעה שהיא מודעת היא האור שבמנורה, אך השמן המפרנס את האור הוא ברגש, והרגש חזק מן השכל.

בחלום־לילה, כאשר השכל אינו פעיל הרי המאויים הטמירים עולים, ואז נפתח אשנב קטן, סדק, כדי להציץ מה הם באמת המאויים הכמוסים של האדם.

יש אשר מנצנצות מחשבות — פרי הרגש הם, ועם הרגש יותר מאשר עם השכל קשור האדם עם הבריאה כולה דרך צינורות לאין־מספר. בעוד שבאיזמל השכל מנתח האדם חזיונות, מערטל אותם וכך מתגלית לפניו הבריאה, הקוסמוס פרטים פרטים, הנה ברגש משיג הוא את ההויה בבת־אחת, את ההויה כאין־סוף ובכך תפקידו של האדם לפתוח את לבו לראות את העולם ומלואו. פלטרין הוא העולם, אך יש לדעת לטייל בו.

וזה מובע בדברי המקובלים והחסידים, כי כל הדרכים והנתיבות שיש ממקום למקום, מעיר לעיר, מכפר לכפר וממדינה למדינה ביבשה ובים — הכל הוא בחינת חיבור והתאחדות והתקשרות יחד, וכולם כוללים בשורש האחדות. ראה בן־אדם, יש מרחב־יה לפניך, יש מעמקים, יש חיים לאין תכלית ואין חקר, ואתה טבול בתוך ים אין־סופי זה, פתח כל חדרי לבך ותשאף מלוא ריאותיך. תפנה לבך ליפיו של עולם, ראה את זיוו והודו — זה דעת העולם מתוך הסתכלות בו.

שלוות הנפש

רק מעטים מעלים על לב מה ערכה של שלוות־הנפש, — היה אבי אומר — אין היא נקנית בנקל. אין היא נרכשת בסיפוק תענוגות בשר, כי במדה שתגדל השאיפה לתענוגים, כך יגדל גם התיאבון אליהם.

אמנם אין לכלוא את הרוח, יש לכוון את מצב־הרוח, יש באפשרותו של האדם עצמו, שיכוון כי החיים שלו יהיו שוטפים כנחל שוקט וזך ביום קיץ כאשר החמה זורחת עליו וזורקת אלומות של קרני־אורה מפזזות — זה ניתן על ידי חיי משפחה שקטים הספוגים אהבה ונועם, על ידי חיים של כבוד, עבודה מתמידה ועל ידי הליכה בשביל הזהב של הבינוניות. התרחקות מכל הליכה בדרך קיצונית, תרופה היא להגיע על ידה לשווי־משקל רוחני.

האלהים ברא את האדם ישר — בל נא יחפש לו חשבונות רבים, האיזור הממוצע של הרוח הוא שביל הזהב. בל ינסה אדם להתרומם מעל לשיפולי המצוי והשכיח ובעת חמדה אל נא יאבד את צלילות הדעת.

אמנם לא כל האנשים טובי־לב הם המאושרים, אך בין רעי־לב בכלל אין למצוא איש שהוא מאושר. על הרוב יש שני סוגי בני־אדם, שמבטם האישי הוא המזכה אותם אם בהנאה מן החיים ואם בעצב ומרדות־הלב. יש סוג של אופטימיסטים, ואלה הם הפוסעים פסיעות קלות בחיים, בתחומים ומחוץ לתחומים. בעדם הרי העולם הוא כעין קומדיה ובבת־שחוק על שפתותיהם הם צועדים להם את צעדיהם בחייהם ולעומתם מצויים אנשים חטטנים מטבעם, ואלה ממשמשים בכל שעה בנשמותיהם, בולשים את עצמם ותמיד נוקף עליהם הלב, עין חדה להם לכל פגעי־החיים ואם נשמותיהם רכרוכיות הרי הם סובלים בגופם, בחושיהם ובכיסופיהם, הם חטטנים ו„מה" תמיד קפוא על השפתים ואם בעלי־כשרון הם הרי הם מעשירים את הספרות הפסימית, ויש שבספרים כאלה נגנזה תמצית־חייהם של כותבם, שהיו כל ימיהם שרויים באוירה פסימית קודרת והם הסתכלו על החיים באספקלריא עכורה.

על כרחך אתה חי

הכלל בולע את הפרט, ולא נודע כי בא אל קרבו — כך הוא דרכו של עולם, כך הולכת ונמשכת מדורי דורות שלשלת הבריאה — היה אבי מסביר לי — הגלים מתמרמרים בשצף־קצפם, והזרם הכביר יסיר ממסילתו כל מעצור הרוצה לגדור את שטפו, וכך מתגלגלים הגלים ומשתרעים פעם בהמיה אטית יותר ופעם בהמולה. זהו סיבוב־החיים, וכך שלל־החיים, שלל־הצבעים המתחדשים, והאדם מתפלש באבק הדמדומים.

ובכל יכולת־הפלאים של האדם אין ביכלתו להשתחרר מלהיכלל בתוך גלים שוטפים אלה.

משמזדקן האדם הריהו שט כמו בנחל שוקט וחרישי, אשר מימיו הולכים לאט, חייו החושניים נעשים קשורים יותר ויותר בחייו המחשבתיים ומחשבותיו אז עצובות,

הלילות עצובים לו יותר והם גם לו יותר אפלים, כי הוא רואה את מראה התהום הנפער לפניו ועומד לבלעו.

והאורב יושב בקרבו ולוחש לו על אזניו אותו פזמון ישן נושן: על כרחך אתה חי...

הלשון קולמוס הלב

פעם שח לי אבי, כי יש הרבה מן הטרגי בהתחבטותו של האדם לבטא את מה שבלבו. מי שכשלה רגלו אין בכך כלום, אך מי שנכשל בלשונו יוצא חייב, מדוע? הערך העצמי של אישיות האדם סובל מחוסר הבעה כנה. „אהה טובע אני בים של צרות — ואיני יכול להביען", כך מתאונן אדם רגיל ויש בהתאוננות זו הרבה מביטוייה של הנפש הנדהמת. האדם מחפש לו ניב שפתים וניב נאמן להביע את מה שנצטבר בתוך לבו.

ועל הרוב הרי אין בכוח המלים לבטא את ההרגשות, אין אומר ואין דברים, אלא יש תהיה עולמית, בחינת „כי לא יראני האדם וחי", כאשר כל נדנוד של דיבור יש בו רק כיסוי על המבוטא, יש „תיקו" נצחי, שהכיסוי מרובה בו על הגלוי.

השקפות ופתגמים

מצודת רוחו של אבי פרושה היתה על הרבה תחומים, ובתחום העיוני היו לו השקפות מקוריות, שניכרת היתה בהן מזיגה של שכל ורגש. מטבעו היה בעל רגש, אך גם אהב לסייר סיורים עיוניים בהיסטוריה. להלן כמה מדעותיו ומבחר מפתגמיו:

הגניוס היוצר

אם יש ברצונך לתפוס את הגניוס היוצר של עם ישראל, צא והסתכל בפרקי תולדות העם. תצא ותבדוק את המאורעות, שהיוו את דברי ימי העם והסתכל־נא לא רק בדרך־המלך, כי אם גם בסימטאות המתפתלות, ואז תראה שגם החורבן של העם והארץ לא הצליח לשנות את אפיו של העם, וכאן הפלא שבדבר, שמאורעות אשר הצליחו במצב דומה להכריע גורלם של עמים אחרים, לא הצליחו להכניע את גאון העם העברי ולקפח את הגניוס היוצר שלו, שלא נכנע ולא נדכא עד דכא, והלחץ החיצוני רק חישל וכיוון את כח־היצירה לאפיקים פנימיים, מותחמים בשדה ההלכה והאגדה, אך העם בכללו היה חי אף בתחום המצומצם, חיי־תפארת במובן הרוחני, חיי־תפארת בתוך ד' אמותיו. והאם אין בכך משום פלא? הן כסלע מוצק עמד תמיד העם, איתן בפני סערות העולם במשך אלפיים שנה — ומכל קצווי תבל, מקום אשר שמה הטילוהו נחשולי המאורעות נישא תמיד מעל הפסגה.

ספר הספרים

משולים הם הספרים לאנשים: הללו נוצצים והללו נובלים, אך רק ספרים מעטים זכו לכך, שיהיו ככוכבים מאירים, ורק מתי־מספר הם אותם הספרים, שהיתוו דרך לאנושיות, ובין הספרים האלה נמנה „ספר הספרים", שהשפעתו על האנושיות היא עצומה גם כיום. עולם גדול הוא ספר נפלא זה, שאם גם החוקרים מעריכים אותו במסגרת תקופת יצירתו כהגבה כלפי עולם האלילות, שהכניס את המונותאיזם המוסרי לקניני הרוח של האנושיות, הרי אנו צריכים להעריכו לפי מעמדו בעולם היהדות, שממנו יזלו מים חיים לרוות נפשות שוקקות במשך כל הדורות, מקור מים חיים אשר מהם ישתה עמנו מדור לדור.

בלילה זרועים השמים כוכבים, והם מבהיקים ומאירים, אך ביום מסנוורת השמש באורותיה, וספר הספרים זורח לעמנו, כי בו השתקף גאון היצירה של האומה הישראלית בכל יופיו ועוזו, ועל־כן אין מן הפלא בדבר, ש„ספר הספרים" שימש מאז סדן ליצירה הישראלית ובכל דור ודור פירשו את כתבי הקודש. כל תקופה ותקופה פירשה לה את התורה לפי רוחה וכל דור ודור חתר למצוא בתורה משענת בצר לו. נפלא לראות בפנורמה העשירה של הפרשנות המקראית את המעין, המפכה בטחון, כי קול גאון היצירה של העם היה דובר אלינו מפירושי התורה שבכל הזמנים ובכל התקופות.

אנשים הלכו ואנשים באו, הדורות התחלפו, אך האידיאה של „ספר הספרים" לא חלפה, היא היתה חיה בלבבות והיא שהציתה אור בלבבות.

הופעת ישראל — בבחינת פלא ונס

בהופעת עם ישראל על במת התולדה האנושית יש משום פלא ונס, כשם שנס הוא כל תולדות ישראל בתקופות השונות של קיומו. נפלא לראות את קורות העם בשחרית ימיו, כיצד הוא מפלס לו נתיבות בין עמי־הקדם וכיצד הוא לוחם את מלחמתו נגד העולם האלילי, יוצר את האמונה באל אחד ויחיד בורא העולם, המשגיח עליו מדור לדור. ה' אלהי ישראל אינו רק אלהי ישראל, כי־אם אלהי העולם בכללותו. „בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ", בכך מתחילה התורה, זהו הרעיון המרכזי של תורת ישראל. ביצירת הרעיון המונותאיסטי בלבד, בהפגנת הרעיון של אל אחד כבר קבע לו עם ישראל את מקומו בתולדות האדם בהטיפו לרעיון, אשר שיחרר את העולם מהאליליות והיה בזה בלבד משום חידוש מפליא ומשום ייחוד האופי של העם.

האוניברסליות שביהדות

פילוסופים והוגי דעות שבישראל מימי פילון האלכסנדרוני עד הרמן כהן, הקדישו הרבה כדי לבאר יחס עם ישראל לעולם שמסביב לו, והם הדגישו כי הכוח של היהדות הקדומה, של המקרא, היה באוניברסליות שבה. היהדות לא נצטמצמה בפעולתה ובקיומה רק בגבולות ארצה, היא הבקיעה וחדרה לעמים אחרים קרובים ורחוקים. כוחו של עם ישראל היה כבר בימי קדם בכך שהוא „עם רוחני", שהרוחניות קו־האופי שלו. וביסודה של ההתפתחות הלאומית הונחה המסורת הדתית, שהיא חיה וקימת לדורות בנשמת העם, וזו המסורת הדתית של „גילוי השכינה על הר סיני", המסורת שכללה את „עשרת הדיברות", שיש בהן מוסר וחיי חברה.

היהודי הופך להיות גיא חזיון מהלך באנישיות, וגם כאשר הוא יוצא מארצו

ונודד על פני תבל הוא נושא עמו את חזונו ותפארתו על פני כל התקופות והזמנים, וכך בכוח מוסריותו, בכוח אותה שליחות מוסרית, שיש עמו הוא יוצר יצירות הקונות לעצמן ערך מכריע, לא רק בחיים הלאומיים של עם ישראל, כי אם גם בתרבות המקיפה של האנושיות כולה.

הרעיונות של הייהדות פרצו את גבולות המקום, כי לאחר שגלה ישראל מארצו מקבל ישראל את עיצובו בהיותו מוטבע בטביעת חותמת חדה של רוחניות, המיחדת אותו בין שאר עמי התבל. ומה שמפליאנו ביותר, שקלסתר פני האומה לא נשתנה במובן הרוחני, כי החורבן של בית המקדש לא השפיע על טשטוש צורת העם, ובקומה רוחנית זקופה הוסיף העם לצעוד גם בארצות הגולה.

הגולים לא יכלו לקחת עמהם את בית־המקדש, אך ספר התנ"ך היה ל„מולדת המטולטלת" שלהם. ואף שתקופות רבות ופגעים הרבה עברו על ראשו, צרות ופגעים ופיזרעניות, הרשומים כ„ספר דמעות" בדברי ימיו, אך יאוש לא היה לו. העם מתאושש תמיד, הוא כפף את ראשו והגל עבר עליו והוא התעודד והחליף כח ללכת דרכו הלאה, כי היה לו תמיד חלומו וחזונו — געגועים למולדת.

התורה שבעל־פה

ומהתורה שבכתב אל התלמוד, התורה שבעל־פה, שבה רוח העם מופנה כלפי פנים. לפי המסורת הראה הקדוש־ברוך־הוא למשה רבנו „דקדוקי סופרים ודקדוקי תורה וכל מה שהסופרים עתידים לחדש" (ראה מגילה י"ט וירושלמי פאה, פ"ב). תורת הפה ותורת הלב היו כאחת, ואמוני־חיים שבבית־היוצר של האומה, הם אשר עמלו בעבודת־רוח זו, וכאשר עיברים על דפי התלמוד, ורואים אנו אישים נשגבים ככוכבים מאירים, תנאים ואמוראים והם מתוים לעם הליכות חיים בציוויים „עשה" ו„לא תעשה", ויש בתורת־חיים זו של ההלכה מן ההרכבה ההרמונית של המוח והחריפות יחד עם הלב המרגיש, כי הרי בתלמוד וגם בכל הפירושים השונים שנתחברו על התלמוד בבלי וירושלמי, יצקו טובי מוחותיהם של הגאונים את פרי רוחם. התלמוד היה כעין שקוי לעצמותיהם של יהודי בבל עד יהודי פולין וגליציה, התלמוד שימש הבעה לכל העילויים החריפים, שחידדו את מוחותיהם, וספרי התלמוד עם פירושיהם הרבים שיקפו את תהליך התגבשות הרוח בישראל. האגדה וההלכה שימשו בערבוביה, והאגדה הרי בה יש פינות זנוחות, שיש בהן משום הסתכלות בעולם ובחיים, הרי יש גם פינות מסתורין שנתייחדה לאותם שנכנסו ל„פרדס", עסקו במסתורין והיו דורשים „מעשי בראשית" ו„מעשה מרכבה", הם עסקו ברזי היצירה, עד שעולם הח"ן נעשה עולם נפלא ומיוחד עם החן והקסם שלו.

בתורה שבעל פה אנו רואים התפתחות אטית מהמשנה לתלמוד. בהתחלת התפתחותה של התורה שבעל פה כאשר יצאה מגדר „מסורת" נעשתה ל„משנה",

כלומר ששנו אותה התלמידים בלשון קצרה ותמציתית, וקבצו מאמרים אלה, שהיוו את היסוד לתורה שבעל־פה, היו סדורים כבר בימי שמאי והלל, אך המשנה סודרה בידי ר' יהודה הנשיא, שסידר את המשנה בשתי מהדורות, בנעוריו ובזקנתו, ובכמה מקומות גם שינה את הנוסחא הראשונה (בבא מציעא ד', א', עבודה זרה ד' ד').

למשנה היה ערך גדול מאוד בעיני חכמי התלמוד האחרונים, כי נקבע לחוק אצל האמוראים שאין רשות להם לחלוק על דעתם של חכמי הדורות הראשונים, התנאים. „לבן של הראשונים — קבע ר' יוחנן — כפתחו של אולם" (עירובין נ"ג). יוצא מן הכלל היה רב, גאון הרוח שהיה משכמו ומעלה גבוה יותר מחבריו בני דורו, ואמרו „רב תנא הוא ופליג".

פתגמים פילוסופיים בתלמוד

אבי היה מאלה שנכנסו לפני ולפנים של תרבות האומה. בכתב ובע"פ היה מעלה על נס את זכרם של גאוני ישראל, רועיו וקברניטיו, לאורם אנו נמשכים גם היום.

בכל רשימותיו ומאמריו המפוזרים בכמה וכמה עתונים וכתבי עת, הוא מתאר את ענקי הרוח שלנו המזהירים ככוכבים בשמי היהדות לכל הדורות.

הוא הערין את התלמוד, היצירה הנשגבה של היהדות שמסביבו קמה גם ספרות גדולה ורחבה. כמעריץ גדול של התלמוד היה דולה מפעם לפעם פנינים ומציגן לראוה לעיני כל, אך הקדיש עתים לתורה ולחקר התלמוד מבלי לדלג על הספרות התלמודית והמדרשית.

אבי השתייך לאותו דור שקיים בעין יפה את הכלל: לא יכנס אדם למחקרי מדעי החול אלא אם כן מילא תחילה את „כרסו" בש"ס ופוסקים. הודות לכך יכול היה ליישב כמה וכמה סוגיות מן התלמוד. פרי מחקריו נתקבל בסבר פנים יפות בירחונים התורניים, אך מרבית דבריו מחכים עדיין למו"ל הגואל.

בבקעה מיוחדת התבצר אבי במיוחד ולה הקדיש הרבה מזמנו. הוא כינס וליקט את פתגמי התלמוד וגילה את השפעתם הגדולה על משלי העם השונים.

כמו־כן חקר את המסכתות הקטנות שנספחו לתלמוד, כגון: מסכת סופרים, שמחות, כלה, דרך ארץ רבה ודרך ארץ זוטא. מחקרים אלה יכולים גם היום לתפוס מקום בחקר התלמוד. לאחרונה נדפס פרק מהם ב„ספר היובל להרב הלל פוסק". המחקר האמור מטפל במאמר באבות „הכל צפוי והרשות נתונה" (אבות, ג', ט"ו). שם מוכיח אבי כי בפתגם זה פתחו חז"ל פתח לידיעה ובחירה, פרובלימה פילוסופית, שהעסיקה מאז ומתמיד את גדולי המחשבה בישראל.

במחיצתו הראשונה של פתגם זה מובעת ההשקפה כי האדם הוא חלק־חטיבה בתוך הקוסמוס. חלק בשכל הנשוא והאדם מותנה ותלוי בו, הכל צפוי ובא בהכרת

העליון, בהכרח תנאי הדברים, בהכרח ההכרה העליונה, ובמחצית השניה של הפתגם „והרשות נתונה" יש כבר רמזים של ההשקפה הסופיסטית היוונית כי אין חוק מתמיד מתקיים מראשית הבריאה. האדם הנו אדון לעצמו, וכל הכללים שנקבעו ע"י האדם הם בעד האדם: „האדם היחיד הוא המידה של הדברים" בהתאם לתורת פיטאגורס.

אבי מצא גם באחד ממחקריו סמוכים בין הרעיון „גם זו לטובה" שבמעשה נחום איש גמזו בתלמוד ובין דבריו של לוציוס אנאוס סנקא הידועים לנו בספרו „שיחות פילוסופיות" פסק דינו של זה האומר: „כי יתנהגו בקבלת הדין עליהם האנשים הישרים והטובים, כי לא יפחדו מגורל קשה ולא יתאוננו על גזירה רעה, יגיע עליהם מה שיגיע — את הכל יחשבו לטובה". הנו ללא כל ספק בהשפעת הפתגם העברי הנזכר.

גם לגלגל ה„מזל" העובר כחוט השני בטרגדיות של יוון והמסביר את החטא בהתאם למקובל „מזלו של אדם גורם", מצא אבי סמוכין בדברי ר' חנינא: מזל מחכים, מזל מעשיר (שבת קנו, ע"א) ובדבריו של רבא: „בני חיי ומזוני לאו בזכותה תליא מילתא אלא במזלא", (מועד קטן, כ"ח, ע"א). הפסיכולוגיה של חכמי התלמוד העסיקה אותו והוא מצא כי המאמרים של החז"ל: „שאין הבור מתמלא מחולייתו", כך גם נשמת האדם נושאת בתוכה את גרעיניה — דומה לכמה דעות הפסיכולוגים של ימינו. וסמוכים לכך מצא במאמרו של ר' מאיר: "טוב מאוד — זה המוות" למאמרו של הפילוסוף לוציוס אנאוס סנקא „יודעים אנו כי המוות איננו דבר רע".

לדברי רבא ור' חסדא: „אם רואה אדם שיסורים באים עליו יפשפש במעשיו", מצא גם סמוכים בדברי סנקא: „המשכיל לא רק שאיננו מיצר על המקרים ועל בני אדם שפוגעים בו, כי אם משתמש בפעלי־עוולה אלה ועל ידיהם יפשפש במעשיו וינסה את צדקתו".

בהגותו מימי נעוריו בקבלה ובמסתורין ניסה אבי למצוא את שרשי המסתורין בתלמוד, אף כי יש במסכת חגיגה י"ג „ואין לך עסק בנסתרות", העסיקה אותו תורת המסתורין והוא נכסף ללמוד ולדעת את סתרי תורה. לדעתו, היה גם ר' עקיבא מאלה ולפיכך מיוחס לו ספר המסתורין „אותיות דר' עקיבא", כי הוא היה בראש ארבעת החכמים אשר נכנסו לפרדס (מסכת חגיגה יד—טו) ופרדס פירושו „פרדס המסתורין", פרדס החקירה במעשי בראשית ומעשי־מרכבה. ומובא במדרשים פרטים על עלית הנשמה של ר' עקיבא בלימוד סתרי תורה ובמדרש המובא בפירוש משלי לאבן נחמיאש קפ"ב מצינו: „מי עלה לשמים לגלות סתרי תורה כמי שחושב לאסוף רוח בחפניו ולצרור מים בשמלה ולהקים כל אפסי ארץ". והשווה גם המאמר במדרש אכביר ד"א: בראשית ברא אלהים. למה ניתנה התורה בבית, והלא אלף ראשון של אותיות, אלא שאין מוסרים סתרי תורה אלא לסותם, לפי שבית זה סתום באחוריו ומלמעלה ולמטה, כך אין לאדם לדבר ולשאול מה היה קודם ברייתו של עולם ומה לפנים ומה למעלה ומה למטה".

אבא מצא, כי אותו קו של חיפוש דרכים להשגת ההויה, שולט חליפות בחיי הרוח שלנו, ולמרות ההתנגדות יש למצוא פה ושם חיפוש פתרונות לחידות ההויה בספרות התלמודית והמדרשית, ואם עד גירוש ספרד היו גוברים היסודות השכליים בספרותנו, הנה לאחר הגירוש החלה להשתלט יותר ויותר המגמה של תורת־הסוד. לכן נתרבו אז יודעי הח"ן בישראל, מני אז תופסת מקום גדול וחשוב ההשגה האינטואיטיבית, והעינים הדלקות וחדורות תהיה על סודו של עולם נשקפות אלינו מבין דמויותיהם של גדולי המקובלים, שעיניהם תוחות ובוהות בשאלות „מה למעלה, מה למטה, מה לפנים ומה לאחור" — עולם זה, פלטרין־התעיה, המלא מראות והראשית והאחרית עוטות תעלומה וסוד, נכנס ויצא אבי בשלום[1].

חכמת הפרצוף וטביעת העין

המצפון קולה של הנפש, היצר — קול הגוף, ואילו הפרצוף ראי לאדם ומחשבותיו, ראי הנשמה כולה.

***

אדם ריקן אינו עשוי ליישר נגדך מבטו,
כשם שאינוי עשוי לעמוד זקוף־קומה.

***

הפרצוף הוא קלסתר האדם, הפנים — בבואת נשמתו.
נאמר: „בפני נכתב ובפני נחתם" —
כלומר: המעשים והרהורי הלב הם המטביעים מעין חותם בפניו של האדם.

חכמה

אדם קונה חכמה וקונה מכאוב, וכך אמר קוהלת:
יוסיף דעת — יוסיף מכאוב.

***

נאמר „חכמת המסכן בזויה", סגולה שאדם יהיה חכם — העניות, ומצינו: לפרקים מהלכת החכמה בנעליים מטולאות.

***

הקדמונים אמרו: איזהו חכם? הרואה את הנולד. כי קיימא לן: מחשבה תשושה עד כדי כך, שאינה יכולה לתפוס את העתיד, לאו שמה חכמה.

***

הבהירות היא סימן החכמה.

***

רצונך לבדוק במחשבה אם חכמה היא, אם לאו, אין לך אלא לבדוק את בהירותה.

**
*

בלב אשה יש לפעמים תבונה יותר מאשר בראש גבר.

**
*

ראשית־חכמה הרגעה, כי אחריתה שלוות־נפש.

סופרים וספרים

בעולם־היצירה מצויים בצד יוצרי־הרוח גם טפילי־הרוח. הראשונים יוצרים, והאחרונים ניזונים מיצירתם, ולפעמים יש שדווקא אותם טפילי־הרוח הם הנדחקים לכותל־המזרח.

**
*

סופר היוצר בהשראת־הרוח מתוך אהבה, — הרי יצירתו מעבר לטוב והרע.

**
*

עט לסופר כמקל לחיגר, מי שהוא בעל הליכה קלה — הלה אינו זקוק כלל לעזר בהילוכו.

**
*

„אין לך חכם כבעל הנסיון" — נסיון הגוף ונסיון הרוח במשמע, ואין לך יוצר שלא התנסה בנסיונות־הרוח.

**
*

יפים הם החיים בכל הקרנותיהם, ורק סופר פקוח־העין הוא המסוגל לגלותם.

**
*

קלסתר פני הסופר משתקף בתוך הספר, ובשעה שאנו קוראים בספר אנו רואים את מחברו, בשעה שאנו נהנים מן היצירה, אנו מסתכלים בקלסתר פני היוצר, בדיוקן הנשמה, שרוחה כאילו מרחפת על היצירה.

**
*

יש ספרים, שהם ספרי סרק, ואין בהם פירות. המחבר הוא אמנם מקורי, אך אין בספרו שום מזון לנשמה, ולא חריפות המוחין, כי אם גיבוב דברים, וספרים כאלה הם מרובים.

**
*

ספר כפרצוף פני נערה, נראה הוא כפי שהוא משתקף בעיני רואהו.

**
*

יש מחברים, שהם סריסי העצמיות, הם מתפרנסים משיורי אחרים. ור׳ יהונתן אייבשיץ מרמז עליהם בספרו „יערות דבש״ (חלק א׳, עמ׳ נ״ה) בכתבו על „אנשים זקנים וסריסים חלושי השכל״. ואמנם, כמה מרובים הם בספרות העמים ובספרות ישראל המחברים, שאם „יחזירו״ כל מה שלקחו מספרים אחרים ושמו בכליהם, אזי לא ישאר אצלם מאומה.

***

„אין מביאים ראיה מן השוטים״, אך מן השוטים בכתיבה יש להביא ראיה כיצד לא לכתוב.

***

יש ספרים הראויים לטעימה, יש הראויים לבליעה, אך מעטים ראויים גם לטעימה וגם לבליעה.

***

כזורה מלח על פצעים, כך הוא הסופר הפסימיסט בעיני. העולם הוא כה מלא צער ופצעים, והנה זה בא ומגרד עוד בפצעים אלה...

***

תמיד מרובים הם בין הסופרים, אלה שהבינו ליסוריו ומכאוביו של האדם מאלה אשר חדרו עמוק־עמוק לתוך יגון־הנשמה.

***

ענוותנות מדה טובה היא, אך לא במלכות הרוח, כי לעתים „וחכמת המסכן בזויה״, ויש לפעמים בתוך אשפתות אביון, שהוא עשיר ביותר במלכות־הרוח, ואף־על־פי־כן אין לו מוניטין, והמעציב הוא, כי גם במלכות־הרוח יש שמתבצרים תקיפי־הדעת, ולא אותם ענווי־עולם.

***

יש ספרים אשר נכתבו בדם ובדמעות. וקבלה בידי חסידי ברסלב, שכמה ספרים שכתבם ר׳ נחמן בסוף ימיו לא זכו לראות את אור הדפוס, כגון „ספר הנשרף״ ו„ספר הגנוז״ ו„מגילת סתרים״, כי הם נכתבו בדם ובדמעות, ועל־כן אינם זוכים להיות נקראים אפילו ע״י יחידי סגולה.

***

סם־חיים לכופר — קריאה בספרים דתיים־פילוסופיים. אין לך אפיקורס וכופר, שאין לו שעה של אמונה. יש שמתעורר אף בו רגש דתי, המפעפע ותוסס בנשמתו עמוק עמוק, ואז אם ישים מעיינו בספר דתי, יכול זה להיות מרפא לנשמתו.

***

השמים והכוכבים ממעל אף הם טובעים את חותמם על יצירתו של הסופר.

גאונות ובדידות

הבדידות היא בית־האולפנא של הגאון. רק נשמות גדולות אוהבות את הבדידות ומסוגלות לשאתה.

***

תכופות הבדידות מעין הכרח לגאון.

***

הגושפנקא של גאון — אהבתו לאמת.

***

אין גאון ללא שמץ של שגעון.

***

אין הגאון לצורך הזולת אלא לצורך עצמו.

***

מי שאינו מצוי בקרבתו של גאון — הלה לא יבינו לעולם.

מחשבה ויופי

יש כמישה ליופי, אך אין כמישה למחשבה.

***

מי שעיניו סמויות מלראות את יפיו של עולם — הלא אין רעיונותיו ראויים להקרא מחשבה.

***

היופי — המתנה הראשונה לאדם, והראשונה להיות ניטלת ממנו.

***

היופי חלק אלוה ממעל, המתנה שאלהים נותן לאדם.

***

אדם בעל הדר ויופי שאין מידות טובות לו, דומה לפרח כמוש, שריחו ניטל ממנו.

***

אדם בעל מחשבה הוא זה הבונה לו בימי נעוריו מקדש בלבו, ומי שאינו בונה לו מקדש כזה — הלה אומלל לעולם.

***

מחשבה טובה בזינוקה, ואילו מחשבה פשפשנית דומה לחור שחררו נמלים.

***

היופי הוא גם לאיש, אך יעלת־חן היא רק האשה.

***

יופי הגבר ברוחו, ורוח האשה ביופיה.

**
*

יש מחשבות המופיעות לאדם כעין הברק, מבהיקות הן בנפשנו באופן פתאומי, מחשבות אלו עפו לפנינו כצפור־דרור.

**
*

המחשבות הולכות ונישנות, הולכות וחוזרות כשם שגלגל ההיסטוריה חוזר על עצמו. מחשבת האדם הריהי כעיגול בתוך עיגול.

**
*

מחשבות טובות אינן מועילות, אם אין בצדן גם פעולות.

חיים ומוות

מתחילת ברייתו נידון האדם למיתה, אלא שניתנה לו ארכה פורתא.

**
*

יש גשר סמוי מן העין, והוא המוביל את האדם מחיים למוות.

**
*

המוות הוא הגשר שעל כולנו לעבור עליו, והוא שטר החוב שהוטל על כולנו לפרוע בבוא עת־תשלומו, וכבר אמר החכם הורציוס: המוות החיוור צועד ללא משוא־פנים, המלאך של הכליון מקיש על בקתת הדל וגם בטירתו של המלך.

**
*

מהי המטרה הגדולה ביותר בחיים? לחיות חיי אושר.

**
*

טוב להיות עיף למות, מלהיות עיף לחיות.

**
*

החכמה היא הסתכלות בחיים, ולא במוות.

**
*

מה הם החיים, מי יכול להבינם?
החיים ידועים לרוב בני האדם רק לאחר שחלפו ואינם...

**
*

מוגי־לב מתים בכל יום מפחד,
ואמיצי לב טועמים את המוות רק פעם אחת.

**
*

החיים הם כספר פתוח:
הגדולים מעיינים בו, הבינונים מדפדפים בו,
והקטנים שולחים אותו לכל רוח...

הזמן

תהפוכות הזמן — הוכחה חותכת, שאין משמעות קבועה להיסטוריה.

„ההיסטוריה של העולם — אומר ביקון — היא היסטוריה של פשרות", הלואי היה זה אמת, כי אנו רואים בחוש, שההיסטוריה של העמים היא היסטוריה של מלחמות ללא פשרה, החרב הוא המפשר והמנצח, והחרב הוא הקובע את גורלם של עמים.

***

אין דבר יקר לאדם מזמן.

***

אדם ההורג את הזמן דומה עלי כאותו אדם שזכה שטרו בגורל ואינו פודהו.

***

אין החכמה מתקיימת, אלא באדם היודע כראוי להשתמש בזמן.

***

הזמן הוא בחינת סוד, אבל סוד זה שער הוא לבאים בצל החכמה.

***

אין בני אדם אלא נמושות, הגרורים אחרי חיי עצמם — וזה מפני שאין הם יודעים היטב כיצד להשתמש בזמן.

תקוה ואושר

התקוה והאמונה כעין שרשרת, שהיא מחברת את כל מאוויי־האדם.

***

בעקב תקוה נפרזה יש תמיד מפח נפש.

***

איזהו מאושר? — לא מי שנכסיו מרובים אלא מי שאהבה ותקוה בלבו.

***

האושר מתחיל עם התקוה. האסון — עם אבדן התקוה.

***

האושר המקוה אינו נופל מהאושר הקיים.

***

התקוה — אושר ראשון המצפה למשנהו.

***

תקוה בלב — אושר בנפש.

***

החיים היא המחרוזת, והתקוה היא החוט.

***

אוי לה לשאיפה שבאה לעולם בלי התקווה.

⁂

התקווה דומה לרקיע בלילה: אין לך פינה בשמים שאתה מסתכל בה ואי אתה מוצא בה כוכב.

⁂

התקווה היא עושרם של מחסורי־הכל.

⁂

התקווה מחיה את האדם, אך אינה מפרנסת אותו לעולם.

⁂

איזהו מאושר? — מי ששואף להיות מאושר ונותן לכל דבר את הערכתו הנכונה.

⁂

בקש את האושר באשר תוכל להשיגו, רק לא על חשבון אחרים.

על הדיבור

דבר והזהר...

⁂

אל תדבר מה שאתה יודע, אלא דע מה שאתה מדבר.

פתגמים בבינת האדם

מי שאין לו במה להתגאות אלא ביחוס משפחה רמה, דומה לתפוח־אדמה, שחלקו הטוב מונח באדמה.

⁂

כל המאמין שאינו זקוק לאחרים, אינו אלא טועה והמאמין שאי־אפשר לאחרים זולתו, טועה שבעתים.

⁂

מהנעלה עד הגרוע — רק מרחק צנוע.

⁂

המתחרט באיחור זמן רב, לא יחזור מהר למוטב.

⁂

אין לך אדם בלא חבילות־יסורים, —
אך החכם נושאן במתינות ובלא דיבורים.

⁂

מתנת־הדעת ניתנת על הרוב מתוך יסורי־נפש גדולים וכבר אמר החכם „יוסיף דעת — יוסיף מכאוב". אמנם את אשר יאהב יבין, אך לא תמיד את אשר יבין — יאהב, ולא פעם גורמת הדעת צרבת לאיש.

***

במרדות־הלב ההשגות שהשגת קודם הן טעונות בחינה, כי זו כוחה של המרדות, שיש בה מרגש הפתאומיות, פתאום נפתחים לפניך שערי בינה חדשים, והם המוליכים את השכל לא בדרך הרגילה. כי כלל זה נקוט בידך: בדרך רגילה הרי רגליו של אדם מוליכות אותו; בדרך בלתי רגילה — ראשו ושכלו של האדם — הם המוליכים אותו.

***

נאמר: „לפום צערא — אגרא", לפי צער נדודי המחשבה — השכר, ויותר משהאדם מאושר באהבתו על שום הדברים הידועים לו, הוא מאושר ביצר הדעת על שום הדברים שהם בחינת „אתכסיא" ולא נתגלו לו.

***

אין דעת שקולה כנגד שלטון הכוח — אמר פעם ג'ונסון, כי אמנם התשוקה לשלוט אין רסן לה, ויש שלרצון זה אין גבול, ואין נקודה אשר שם יעמוד האדם ויגיד: די, הגעתי לנקודת הרוויה. כמו שלטון־הכוח כך אהבת־הכבוד, שהיא הרודפת אחרי האדם ומדריכה את מנוחתו — בוקר וערב, והיא המאלצת אותו ליצור — היא השאור שבעיסת־העשיה של האדם.

***

ויתורו של האדם על כבודו — ויתור הוא על יזמתו וכעין ויתור על חובותיו.

***

המצפון הוא קולה של הנפש, ויש אשר המצפון הוא מרכז התחושה, לא רק של הנהגתו המוסרית של האדם, כי אם גם המפתח לכל חיי־נפשו.

***

עיקר הידיעה בשכל ועיקר ההרגשה בלב, ביטוי ה„אני" מתוך השגות השכל, ביטוי הנשמה מהרגשה שבלב.

***

דע את עצמך — כלל גדול לאדם. תחילה דע את עצמך ואחר־כך הרשות נתונה לך לדעת מה שמחוץ לעצמך.

***

דע את עצמך ואחר־כך בקש לדעת את אלהיך, תחילה דע את היצור ואחר־כך — את יוצרו.

***

ככל שנעמיק לדעת את עצמנו, כן נכיר את האחרים.

**
*

בקלות אדם ניכר יותר מאשר בחומרות, בקטנות יותר מאשר בגדולות.

**
*

רק מי שאכל את התבשיל יודע את טעמו, רק מי שנתנסה יסורים יודע טעמם.

**
*

הנסיון טוב שבמורים, אך שכר הלימוד שהוא מקבל הוא הגבוה ביותר.

**
*

מצויד בחמשת חושיו תר האדם את כל העולם, אך לא את סוד־החיים.

**
*

דרושה גבורת־נפש לעשיית הטוב ויותר מזה שלא לעשות רע.

**
*

אל תהיה עקיצת זבוב קלה בעיניך, ואל תזלזל בקטנות.

**
*

כל־כך הרבה פילוסופים חשבו, הגו ואף־על־פי־כן אם רוצים לבוא לסודו של עולם, צריך להתחיל שוב מ„בראשית".

**
*

רודף כבוד ועושר, אינו חבר ליושר.

**
*

אהבה מאבדת את התבונה ותבונה מאבדת את האהבה.

**
*

אשרי ההורים הנבונים, שקנו לב הבנים.

**
*

אם לא תוכל להיות אוהב, אינך מחויב להיות אויב.

**
*

בחר את הטוב, מכל אוהב וקרוב.

**
*

השקר — כלי־זינם של החלשים.

**
*

ככדור־שלג הוא השקר והכזב: כל מה שהוא מוסיף להתגלגל הוא נעשה יותר עבה.

**
*

מי שאינו שואף ואינו אוהב, בנפשו הוא מתחייב.

**
*

הרבה פרחים ועשבים אינם נותנים ריחם לנחירים, טרם ישחקום היטב בידים.

***

איזהו יודע לחיות? היודע לסבול.
איזהו יודע ליהנות? היודע להנזר מן ההנאות.
איזהו חסיד? היודע אך טובות להגיד.
איזהו חכם? היודע להבחין בין אדם לאדם.
רצונך לעמוד על טיבם של חברים, —
שמע מה שהם מדברים על אחרים.

***

ההווה הוא בבואת העבר והתנוצצות העתיד.

***

עבודה, הסתפקות ומנוחה, נועלות דלת בפני מחלה.

מרעיונותיו של אב שכול

זמן מה לאחר המלחמה העולמית הראשונה ירד אבי לחיפה, ופרש מכל עסקנות ציבורית, אך נשאר ער לכל בעיות הישוב ותלה אז תקוות בעליה, וכל גזרה שהצרה את צעדי אחינו ארצה, היתה גורמת לו יסורים וצער. הוא שנלחם למען העליה בימי שלוט התורכים בארץ, לא יכול בשום פנים להסכים לגזרות אלה תחת משטר המנדט, שפרש את כנפיו על ארץ ישראל בזכות הצהרת בלפור.

בימים ההם הרבה לכתוב, והעלה על הניר את כל מצוקות נפשו. פרשה מיוחדת הגם מכתביו אל בנו חיים יאיר. בן זה, שיצאו לו מוניטין בעולם הגיאולוגיה, הכרח לחיות באנגליה ובאירלנדיה הרחק ממולדתו, וגעגועיו אליה גדולים וחזקים. בכל מכתביו הוא מסביר: „בלחם צר ובמי לחץ אסתפק, אם רק אוכל לגלגל בידי את אבני ארצי ולמדוד ברגלי את שטחי הנגב והגליל כדי לרדת לבטן האדמה ולגלות את מחצביה".

בינתיים היה על אחי לנהל בית ספר עברי, כדי להרויח את לחמו ולפרנס את אשתו ובניו. האב, הרעיה והבן חיכו בקוצר רוח לפתיחת האוניברסיטה העברית, כדי שהגיאולוג העברי יתפוס את מקומו.

ביום מר ונמהר נפל למשכב. דלקת ריאות עזה תקפה אותו ועל אדמת נכר, העלה את נשמתו הזכה למרום.

באירלנדיה, הרחק מן המולדת היקרה, נפתח קבר צר וקודר — קבר זה בלע חיי אנוש, שהיו קודש לעמו ולארצו.

מני אז מתחילים ימים קשים לאבי. הוא אינו מוצא נחמה לנפשו, הבוכה בסתר. אך את כאבו — כאב אב שכול, הוא מסתיר עמוק עמוק בלבו, כדי שרעיתו לא תכיר את שברו — שבר אב, המבכה את בנו אהובו.

מותו של חיים יאיר, היתה המהלומה היותר חזקה, שירדה על ראשו של אבי בזקנתו. הלב עצוב עד מאוד ובעיניו של אבי עומדת דמעה גדולה, עוד מעט והיא תישר. דמעה שלא ידעה מעולם.

השמש גולשת לטבילה. העבים מתפללים חרש תפילת יחיד והלב נמשך אל התוגה העמוקה. שאלות החיים נעשות סתומות, מלאות רזים טמירים, ותוגה חרישית

חיפה בשנת 1918, בתחילת המנדט הבריטי

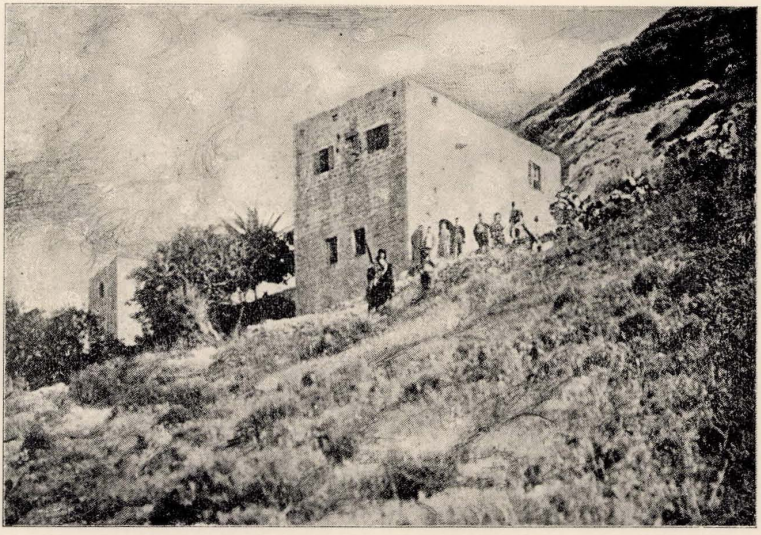

מערת אליהו על הר הכרמל בחיפה

ועמוקה ממלאה את הלב, מבקשת להתפרץ החוצה. מחשבות ממחשבות שונות מנקרות במוח, מפשפשות הן וחוזרות ומבקשות להסיק פתרון לחידת החיים.

לרגע קט, מתוך יאוש קשה, מבקש אבא על עצמו את המות: „רצונך — קורא הוא במר נפשו, נוסח איוב — ואגוע; ומי יתן ותבוא שאלתי!" קצה נפשו בחיים והוא חפץ להפקיד את שאר רוחו ביד האלקים.

הוא תובע לעצמו את המות, אבל זה רק מתוך יאוש, כי באמת חפץ הוא בחיים, כדי שיוכל לתקן את מה שקלקל, אם קלקל...

ושוב שתיקה, שתיקה המעיקה בכבדות על הלב וצובטת כבצבת. אבי מוריד ראשו ארצה ואינו פולט אף מלה, כאילו פחד ורעד מפני השאגה הגדולה, שאגת הלב הפצוע והדואב.

הבשורה המרה נתקבלה בליל־אביב, בכ"ד אדר תרפ"ח. הלבנה עמדה במלואה ברקיע וסמוך לה עמד בהיר ומתנוצץ כוכב־נוגה. השיטה פרחה בגן. רוח קלילה צררה מכנפיה מריחות השדה ובאה וטופחת בהם בפנים. דממה שוררת בכל. מן הרחוב באים ומגיעים כמעולם אחר, קולות צחוק רוויים ומצלצלים של זוגות מטיילים. ממרחק נשמע קול כנור ערב, והניגון ערב ומושך כאילו הוא תובע את עלבונם של חיים רעננים שאבדו לבלי שוב. אבא עומד ליד החלון בלי נוע. בלבו מתרחש דבר מה. זרם חם של דמעות קולח מעיניו, והניגון העצוב של הכינור, המנגן אי שם במרחק, צף ועולה על גבי גלי האויר וחודר אל הנשמה פנימה...

ברגעי האסון הנורא, כשהאדם ניצב אין אונים לעומת מתו האהוב, הוא פוקח את עיניו ורואה את העולם בעינים אחרות. הוא נדהם, כמי שבינתו נסתתרה בקרבו, והוא תוהה על פשר האסון, ובא בטענות לכוח עליון. אבא היה שונה במצבו זה. אמנם היה נדהם מהמהלומה הכבדה, אשר נתכה על ראשו, אך לא בא בטענות אל איש. הוא צמצם את כל כוחות ראייתו ותחושתו בתוכו, וכאילו התעלם מקיום העולם שמסביב לו.

שעות ארוכות עברו על אבא במחשבה על דרכו של עולם ועל חיי האדם עלי אדמות, וכשהתאושש קמעה החל רושם ביומנו שורות־הספד על חיים יאיר:

„נאספת בני, מעולם הרשע. טהורה היתה נשמתך ובטהרתה יצאה מגופך. יסורי נפש רבים עברו עליך בימי חייך; פה בעולם שקר זה בקשת את האמת, חפשתיה בנרות; ובין האנשים — חיתו יער — דרשת את האנושי; תמים היית כילד ולא אבדת אמונתך באדם גם עת נוכחת כי פס אנוש מן הארץ.

„עדן נפשך וטוהר נשמתך, הניצוץ האלקי שבער בקרבך, לא נתנוך ללכת מדחי אל דחי, להדמות לכל בני האדם, לא יכולת לשים מחנק לשאיפותיך הישרות, לתשוקותיך התמימות ולמאווייך הנעלים. לא יכולת להיות ככל בן חלוף. למדע נולדת ועל מזבח המדע את חייך הקרבת".

„אתה הלכת ממני ואני צופה בחיים מסביב לי והנה אין לי בהם חפץ ולא ענין לענות; ימי ירבצו עלי כמשא כבד. אני רואה, מבין ומרגיש למדי את העדר כל תכלית בחיי. לשוא עמלי עתה, במותו של חיים יאיר אבד לי הכל. בעול כבד מנשוא שמוני ואשנאהו. למה לי חיים?! וגם מועיל אין בי לא לעצמי ולא לאחרים. קצתי בחיי; חיי נמאסו עלי כי בני אינגנו...

„קנאתי בך בני, יען כי גם לא לי החיים.

„עד היית למהפכות כבירות שהתחוללו, לתהפוכות עולם. אולם גם כעת בודד וגלמוד אנוכי. כמה צר לי, בני, נפשי דאבה עלי כי נאלץ אני לשבת עם מיודעי ומכרי לשוחח אתם, להסביר להם פנים, ולהסתגל אל אורחותיהם. בעל כרחי הנני עושה את מעשי. עולמי חשך בעדי.

„אתה הלכת, בני, ואני עודני פה... אולם לי קשה שבעתיים... ולסבול אני מוכרח כי לכך נוצרתי. ואנכי אומלל ונדכא, לא אוכל לחיות — ועל כרחי אני חי".

הרהורים שונים ומשונים עוברים אז במוחו של אבא. הוא תוהה על העולם ועל דרכי החיים, הוא כותב על הצביעות שבאדם ועל המסווה, שבו הוא מתקשט כל ימיו. הנה כמה קטעים אופייניים מרשימותיו בימים אלה:

„מה אנו? בשר ודם? עפר ואפר? חומר נתעב או תולעת? מה טוב היה אילו היה רואה האדם את עצמו בכך. לא! עד לידי כך טרם הגיע האדם. אפילו הכופר היותר גדול אינו מעיז להציג בפני עצמו את האדם ערום לחלוטין. אם אינו מלביש איצטלא של יראת שמים או כתונת פסים של רומנטיקה, הריהו מניח לו לפחות עלה תאנה, אידיאל איזה שהוא...

„אי אפשר לו לאדם בלא מסווה כל ימי חייו. אך יחד עם זה גדולה תאוותו לקרוע מסוות. מכאן כל אותן מחיצות האש והדמים המבדילות בין אדם לאדם. אף כי כל הנשמות שואפות להתמזג עם הנשמה הכללית, כמו הנחלים, המוצאים את תקונם באוקינוס, אולם העיקר הגדול של האהבה נתפורר. שבטים, משפחות, לאומים, דתות ומעמדות. המון מסוות. דת אחת דוקרת בחרבה את השניה ואידאה שופכת את דמיה של אחותה. המטרות מקדשות את האמצעים".

בעקבות מותו של חיים יאיר התחיל אבי לחוש אז זרות בחיים, ובאחת מרשימותיו הוא כותב:

„הכל זר לי. זרים לי השמים הטהורים, הכחולים־כהים, עם אותה השלווה האלקית השפוכה על פניהם. זרים לי החברים, אשר אני רואה בדרכי. הרגשתי את עצמי עולם יחיד ההולך או שט לו בסביבת עולמות אחרים. הולך אני יחידי ברחוב בין המוני אנשים צעירים וצעירות, הנני מציץ בפניהם המביעים על פי רוב סיפוק נפשי ואושר, ובעמקי נפשי קנאתי באותם החיים להם את חייהם הפשוטים בלי שום התחכמות וחקירה, ואשר גם הצער וגם השמחה חולפים עוברים אצלם מהר.

רעיונות אלה כבשו את אבי, שלא יכול להשתחרר מהם ואפילו במכתב לחוץ לארץ, לאחד מידידיו, כותב אבי את חשבון נפשו:

„אחרי הסערות הרבות, שעברו על נפשי, ביחד עם פרכוסי הנשמה, שלוו כל מהפיכה פנימית, הנני נמצא עכשיו במצב של אי סיפוק פנימי. לבי שנסחף בראשונה, מתוך תמימות של בקשת־אמת, אחרי הזרם, אחרי הכלל, נמצא עכשיו במצב של תהיה וכמיהה. מרגיש אני, שאיזה דבר פה אינו כשורה, שלא מצאתי מה שהנני חפץ ומבקש מתוך מעמקי נפשי, או, שלא בקשתי בנתיב הנכון ובשטח הראוי.

„כשנתתי דין־וחשבון לעצמי מחיי המעטים, הטרידתני הרגשה כבדה. ראשי נתמלא הרהורים, הדוגלים מענין לענין ושברגע אחר הם מעלים בזכרונך כל מה שנוגע לאותו ענין שאתה דן בו עם פרטי פרטיו. וההרהורים שופעים להם ונוקבים בנשמה, המלאה ספקות וקובלנות על החיים, שאינם מספקים צרכיה, שאין בי היכולת לספק את צרכי ושאיפותי, לרוות את רגש הצמאון לחיים, לחיים יותר שלמים בגוף ובנפש ויותר אנושיים. הספקות והקובלנות ממלאים את כל נשמתי, חודרים אל תאי תאיו של המוח, ואני נעשה שקוע בעניני עצמי, שאיפותי וחוויותי...“

גשמים החלו לרדת. הגשמים האחרונים של העונה. ימים ולילות אחדים עשו הגשמים את מלאכתם החד־גוונית. וטפטפו הגשמים בחלונות ובגגות, וטפות מרה־שחורה ועצב בלתי סופי הזילו לתוך הנשמה. שעמום נורא רבץ על לבו, שעמום שמביא לידי מחשבות נוגות על המוות. „כל פעם — כותב הוא — כשאני מרגיש חבלי שעמום, כל פעם שאני מרגיש שהלב מתמלא בטיפות מרות של יגון ועצב — אני מתחיל לחשוב על המוות“.

התרגשות־היגון אצל האדם בהלקח ממנו בנו מחמדו היא מובנת מאוד. אצל אבי היה זה מומנט מזעזע אשר העמידו בפני חידת החיים והמוות. ברשימותיו מהזמן ההוא, הוא מדבר הרבה על צערו של האדם בעיני רוחו, הוא מביט בהבטה של ממש. היגון משקיף את החיים משני צדדיהם: הוא מדבר על האדם „מלפני“ ראשיתו האישי, והוא חש את ה„לאחרי“ סופו האישי. הוא מבאר את תקוות־הטמירין, שיש לאדם מרעיון השארת הנפש, נקלע האדם בין תקוה ויאוש, אך הוא אינו מתיאש בידעו כי החלום האנוכיי, חלום נצח האישיות, הוא הנותן לו טעם בחיים וביגון החיים.

„אין המיתה כה טרגית — כותב הוא — בידענו כי אין המוות, אלא מעבר אחר של חיים“.

„אם ידעת לחבר את חייך — לא לשוא היית חי, כי עשית מעשה כזה שידובב אותך גם לאחר מותך“.

„מוכשרים אנו לעמוד בפני יסורים הכרוכים ביסורי מיתה, הואיל וגם המוות חלק הוא מן החיים“.

„והסתכלות ביום הפדות, מי שחי את חייו בתוכן הרי התקין את עצמו בשביל המוות".

תהיותיו של אבי על חיים ומוות לא נמשכו זמן רב. הוא התאושש והחל את את חוזר לחיי יום יום. אך מאז השתקע יותר ויותר בחקר המסתורין העברי, הקבלה והחסידות. הוא התחיל לטייל בפרדס הח"ן והעלה שפע של מסות ספרותיות על „ספר יצירה" ו„ספר הזוהר", ספר „התניא" מר' שניאור זלמן מלאדי וכו', שנדפסו לאחר פטירתו. אך את חיים יאיר לא שכח ולא יכול היה לשכוח עד יום מותו.

נגוהות אחרונים

קו הגידול וההתפתחות הרוחנית אצל אבי לא פסק עד ימיו האחרונים, הרבה היה מצטער בראותו, כי השפעת התרבות הזרה היא המעצבת את חיי הנוער שלנו.

במבט זך, אך צונן משהו, היה מביט על מראות־החיים, אך עוד נשארה אצלו הנטיה של ימי נעוריו לבדוק, לחקור ולנתח חזיונות ומעשים. רשימותיו מהזמן ההוא הן לבביות ורוויות יגון.

„הנה הולך ומתקרב הסוף, הקץ הבלתי נמנע — כותב הוא — לבדד, בדומיה אגוע ואחזיר את נשמתי לרבון כל העולמים.

ועתה, כשהנני משקיף לפעמים לאחור, רואה אני והנה שאיפות שלא נתגשמו וחלומות שלא נפתרו — וארא אלה הם קוי־הרמיה. החיים זה טבעם, שרוקמים הם את רשתם הכבדה וצדים בתוכה את הנשמה, נשמת האדם... אך עתה הנני מפוכח, נטול חלומות ונטול שאיפות, ואויה לי, רק עתה אראה את האופל העכור, המציץ מתוך מעמקי התהום...״

אך לא תמיד היה מלאך התוגה מרחף על אבי. עתים היה משנה את טעמו בהתאם לרגשותיו. קטע אחר מאותו יומן מתאר לנו נוף ארצי, שהקסים תמיד את אבי. הוא טייל לו על הכרמל ואת רחשי נפשו ביטא כך:

„הנני מביט החוצה. השמים טלית של משי ואי־שם בתכלת אוקינוס־המרומים שטים כרובים קלילים וצחורים, המפזזים במרחבים הטהורים.

רוח קלילה נושבת ממערב ואופפת אותך, כאילו בקשך להטילך בתוכה. באויר עומד ריח של ארנים, שאתה מתבשם ממנו ונדמה לך כי הנה יישנך כליל. נערים עוברים על פניך ביעף, ילדים חמודים ושזופי שמש ארצנו הברוכה, משמיעים הם את קולם העליז, ומגלים את משובותיהם במשחקם איש עם רעהו.

אני יושב לי מתבודד בפינתי. אני מאזין לזמר הצפרים המצייצות, אני נושם לתוכי את בושם עצי האורן ונפשי מתמלאת רננה. נדמה לי רגע כי השלתי מעצמי את שנותי ואני כה צעיר וקל.

אני שוקע בקריאה ואז אני שוכח עולם ומלואו. רק קריאת המואזין הקורא את המאמינים לעבודת הבורא מעוררת אותי ממחשבתי. אני מרים את ראשי ורואה

פסגת המסגד הנוצץ באור השמש ונזכר, כי היום יום ששי. עלי לילך ולהתכונן לקבלת השבת..."

את מרבית זמנו היה מקדיש אבי בימים ההם, כאמור, לכתיבה ולקריאה. הוא היה שקדן גדול, יושב היה שעות ארוכות אל שולחן עבודתו וקורא בעיון, רושם לעצמו רשימות, אוסף את החומר הדרוש לו לכתיבתו ואחר כך יושב שעות ארוכות וכותב.

במחיצתו לא היית מוצא אז שום דבר חוץ מספרים. אבא הצליח לרכוש ספרים רבים, מהם יקרי המציאות. אהבה גדולה נודעה ממנו אל הספר והוא היה מתיחד עמו בכל שעות היום והערב, ועל ידם היה נוהג גם לכתוב את זכרונותיו שנכתבו בסגנון קל ונעים ובלי להטים מיוחדים.

ביומניו מן הימים לאחר עלות היטלר לשלטון, ולאחר שקיבל את פני ידידו מנוער הפרופיסור הייניך לווה, וזה סיפר לו על מה שמתרחש בגרמניה, רשם את התרגשותו במלים דלהלן:

„הנני מדפדף עתה בכמה ספרים חביבים עלי מן הספרות הגרמנית הקלסית, ספרי שילר וגיתה — ספרים, שהיו מתטלטלים עמי גם בעת נסיעותי. הנני מדפדף בספר „פאוסט" של גיתה, הספר שבו צפונה נשמה כה גדולה של משורר גדול, ונדמה לי כאילו ספרים אלה מרימים את קולם, קול־שאגה וקול־שוועה על השואה של ימינו. נדמה לי כי כל ההיסטוריה של תולדות הספרות הגרמנית, שהיתה פארה של ספרות אירופה עוברת ושואגת, כי נמצא מטורף בימינו, שבא בקרדום כדי לעקור ללא רחמים את מה שגזרע ונחרש ע"י אנשים כה רבים. הנני נרעד בכל נימי לבי ואינני יכול להסתגל לימי אופל אלה, ורק מתנחם אני בדברי המשורר היהודי הענוג היינה, כי עוד „אביב חדש יגיע, ניצן יפרח ונוף וענן יחלוף".

ומדי הזכרי במשורר נפלא זה עולים על דעתי מה שכתב עוד בשנת 1831 בשירו „אל אדום", שבו כאילו חזה מראש את השואה אשר תבוא מצד הגרמנים על ישראל. הרי כך ישיר המשורר:

אֶלֶף שָׁנוֹת אַחֲוָה אֶלֶף וְמַעְלָה
הֵן נִשְׁלִים וְנִסְתַּגֵּל
וְכִי אֲנָשִׁם — אַתָּה תִּשְׁלִים
וְכִי אֶחָיֶה — אַתָּה תִּשְׁתּוֹלֵל.

ושירו „עגל הזהב" הרי גם הוא מסמל את העבדות של היהודי הגרמני, שהתמוגג להחניף לגרמנים, ואותה התנגדות של הרבנים בגרמניה אל הרצל כאשר הופיע והביא את בשורת התחיה. דשנה וארצית היתה יהדות גרמניה, שישבה שאננה על סיר הבשר, ומרוב טובה הזניחה ושכחה לגמרי את קניני־הרוח המסורתיים של היהדות. יהודי גרמניה נתרחקו לאט־לאט מן היהדות השרשית כשהם מחזיקים

בקליפתה, ומוכרח היה לבוא זעזוע כה איום כשלטון היטלר כדי לעורר בבת־אחת את הכוחות הגנוזים ביהדות הגרמנית, ואנו עדים עתה לעלית המוני היהודים משם, ועליה זו של יהודי גרמניה תהיה לברכה לארצנו".

יש אשר היה מטייל ארוכות וקצרות עם ידידו הד"ר י. מ. זלקינד, סופר וחוקר בעל השכלה רחבה מאד. אבי אהב מאד לשוחח עמו, כי לא היה נושא אשר לא ידע אותו על בוריו. ולעתים נדמה היה לו כי הנה מהלכת על ידו אנציקלופדיה חיה. לפעמים היה נלווה אליהם עוד סופר וחוקר, הוא ר' צבי כשדאי, שחקר את עשרת השבטים ולתכלית זו גם ביקר בכמה ארצות רחוקות.

כפי שמוסר אבי בזכרונותיו שמע מפי כשדאי, כי בעת בקורו בהר סיני פגש שם מי שהיה פורע נוצרי בקישינוב, אשר החליט משום מה לחזור בתשובה, והטריח את עצמו לבקש סליחה ומחילה מעם ישראל דוקא על הר סיני!

„צבי כשדאי — מציין אבי — נמנה עם אנשי המדע המעטים אשר הקדישו את מיטב כוחם וזמנם לחקר חיי היהודים בארצות רחוקות ונדחות. רק הודות לאהבתו הגדולה לעבודתו זו ולהתמדתו הבלתי מצויה עלה בידו לאסוף חומר חשוב על בעיות אלו ולפרסם את מחקריו החשובים[1].

ואם זלקינד וכשדאי היו מאירים בפנסם על פני קורות הזמן, הנה עסק אבי בחיפוש היופי של אמת. ובכך מצא לו אסמכתא, והוא בשירתו של אסף הלוי, שהביא עמו תמיד את העדינות ואת הגראציה והחוש הדק לדברי־ספרות ולדברי שירה. אבי העריך והוקיר את אסף הלוי והיה אומר: „היופי — זה היה ההון היסודי שמשורר זה הכניס עמו. פשטות, יושר ותום — אלה היו קוי היסוד של שירת אסף הלוי, שרוחו היא מן הרוחות שאינן מצויות בדורנו, דומה כי לפנינו נשמה החודרת מצולות, לא מהרוחות הנסחפות עם הזרם, אלא נשמה שכוחה אתה לעמוד מול נחשולי החיים, כי הוא משורר שעיניו להדר שחר ולזיו שקיעה".

ומשנזדמן לאבי לשוחח עם רעיו שיחות ספרותיות היה אוהב להפליג לתוך המרחבים של השירה[2]. הוא הוקיר את ידידו אסף הלוי ואת שירתו. והוא התבטא: „משורר זה מכניס בשירתו מצליליו ומהרהורי לבו, בגישתו לחזיונות ולמעשים, יש אצלו מן הטבעיות המשפחתית, ושירתו קולחת כשהיא רעננה וגמישה ולובשת גידים ועור של הוויה תוססת, כי אף שרוב יניקתו של משורר זה היא ממקורות היצירה העברית, הרי מצוי הוא הרבה גם אצל הספרות הכללית וזיקה לו ללריקה המודרנית ועיניו משוטטות בגן השירה והמחשבה ובניב קל הוא תמיד מפתיע בחידושיו".

וכעין סך־הכל מעיוניו הפילוסופיים ושיחותיו בין רעיו הנזכרים מכונים ביומנו: „העניינים המטפלים ב„כבשונו של עולם".

בערוב יומו נתעורר בו שוב הרצון לחזור לתורת־הסוד, שבה הגה בימי

נעוריו, אך אף בה לא מצא את אשר חיפש, פתרון לסודו של עולם, והביע זאת ביומנו בלשון זו:

„בדרכים שונות יחפשו אנשי־הסוד את הפתרון לסודו של עולם. ובעצם חיפוש הפתרון נעוצה הטרגיקה של קוצר השגת המחשבה האנושית, העומדת בפני חידה נצחית, שאין לה פתרונים.

בשביל בני דורנו אשר נולדו על ברכי המסורת של מדעי הטבע שאין להם עסק בנסתרות מחוור להם הכל, אין סודות ואין רזים ביצירה, הכל גלוי ומחוור. במיקרוסקופ יחזה האדם טפה, ובטפה זכה זו גנוז בזעיר־אנפין סוד האוקינוס כולו. אך תפיסה סטטית זו אין בה עוד כדי פתרון לכל הדינמיקה של מעשי־בראשית, כל הסבתיות עוד אין ביכלתה לתת לנו פתרון המניח את הדעת, ועדיין אין לנו האוריינטציה הכוללת את כל החזיונות המרובים של פלטרין־תעיה נפלא זה, ששמו עולם". אבי מדגיש ביומנו, לעומת זאת יש באמונה התמימה כדי להסביר למאמין את סודו של עולם:

האמונה הוא סם־חיים לאדם,
משולל האמונה — הלה אומלל לכל ימי חייו.

***

מוטב לי הפתי המאמין לכל דבר.
מהאפיקורס, שהוא כופר בכל דבר.

***

הוגי דור ודור עמלו ויגעו לשם ההשגה, באה האמונה והיא מתרצת הכל על רגל אחת, ויפה כוחה מכח העמל והיגיעה השכלית, כי מאירה לנו את דרך האהבה והדבקות באל חי.

***

כאשר אני שואל את עצמי: על שום מה אני חי ולשם מה אני חי? אזי לא הפילוסופיה, כי אם האמונה היא העונה לי על השאלות. האמונה בתשובתה הפשוטה: חיי — לעשות את רצון הבורא ששלחני הנה, בתשובה פשוטה זו יש משום מתן טעם לחיים ועל ידי מתן טעם זה יש גם חדווה וששון בחיים.

פעם אחת שוחחו ביניהם הנזכרים על ענין הספרות עד כמה היא מביעה את החיים וחזיונותיהם, ותוך כדי שיחה הביע אבי את הרעיון, כי הספרות היא רק בבואה קלושה של החיים והחזיונות השונים שלהם, ואף חזיונות חברתיים ופסיכולוגיים שונים עוד לא הספקנו להגדירם די צרכם ולבאר את כל כללי הופעותיהם.

חיפה, מראה כללי מהר הכרמל בשנת 1938

פעם נתעוררה ביניהם שיחה על יהודה ויוון, וזלקינד שהיה סייף טוב עוד בהיותו סטודנט בברן, היה חסיד היוונים הקדמונים והוא התפעל מאד מגדולי הוגי־יוון, אך אבי לעומתו סבר, כי: „לעם היווני ובתוכם חכמי יוון הפילוסופים, שימשה להם הגישה האסתיתית קו ומשקולת. תוכן הסתכלותו של היווני היו הצורות, המוחש והנראה לעין, היווני אהב את החיים על שלל גווניו המתחלפים, זרים היו לו החיים עם התוכן המוסרי, כי החיים המוסריים הכרתם היא הכרת־כליון האדם וההכרה האלהית, הכח הנצחי, שהוא בלתי משתנה ועומד לעד, הכרת האחדות של הבורא יתברך.

ולפי דעת בעלי־המסתורין שלנו אין שחר לכל הבריאה בלי תפקידו של האדם בבריאה כולה, החיפוש התמידי של הרוח, הפעולה הרוחנית היא היוצרת את התחומים לרוח. אין המוות מעיד על סופיותה של ההופעה ששמה „אדם", אלא כל גלוי יחסי וזמני חוליא אחת היא בשלשלת היצירה שאין לה סוף.

ואם המקובל רואה בתולדות האנושיות תפקיד ללמוד מן העבר, ילמד אותנו גם להשקיף על העתיד הרחוק, עתידו של כל אדם למוות, מבחינת הנצח".

פעם אחת באחד הטיולים בחורשה על הר הכרמל כאשר נזדמן עם ידידו הד"ר י. מ. זלקינד גולל בשיחה עמו את השקפותיו המבוססות על אדני המסתורין העברי — „הזמן — אמר לו אבי — מצטייר אצלי כאילו הוא הולך ונמשך לפנים ולאחור. מלפנינו הולך ונמשך עבר, שאין אנו יכולים לתפוס את ראשיתו, ולאחורינו עתיד, אשר נראה לעינינו רק אפס קצהו, ולפי שצורות השכל, כפי שביאר קנט בספרו „על התבונה הטהורה" נוסדו על השגה זו של ה„זמן" על־כן נביט על כל הופעה בחיים ובטבע מתוך השקפה זו, שהיא כה מוגבלת ומטושטשת. וישנם סמוכים לרעיון זה בדברי המקובלים הקדמונים שדברו הרבה על „דיוקנא דעלמא" ועל „מה דלא הווה קודם" וידיעה של ה„זמן", זמנים ו„סדרי זמנים".

ברשימותיו של אבי על נושא זה הוא כותב: „אנשי המסתורין ביטלו את ה„זמן" וניסו להתרומם מעל לזמן, ואין זה מקרה, כי המנוסה מן החיים הארציים חזיון מצוי הוא בין אנשי־המסתורין, ואף כי חזיון זה מתנגד הוא לטבע האדם, כי הרי כל ההוד והתפארת עם כל החמדה מרמזים לאדם וקוראים לו: תהנה מן החיים וממנעמיהם.

קוסמת לאדם היפעה בכל מחמדיה ושלל־גווניה. בוקר בוקר עם שחר הזריחה מסתכל הוא סביביו, ורואה את הטל הרועד על העלים של העצים, מאזין הוא לרננת תפלת שחרית — רננה היא לקונו של עולם.

אך הנה בבוקר נאה זה מכרסם אצל איש־המסתורין משהו מהכרת הכליון, הוא שומע להמיה מן העבר, המזכירה לו את העתיד הרחוק, שהוא המוות, והכרה

זו דוחפתו להתבוננות עיונית בעולם ובחיים, וציור עולמי כולל ומקיף. צורך זה בא לידי ביטוי מתוך תשומת הלב המרובה של בעלי המסתורין כלפי ידיעת עצמו והכרת העולם הפנימי של הנפש.

ההכרה השכלית מפנה את מקומה להכרה אינטואיטיבית נפשית, והכרה זו גורמת למנוסה מן החיים הארציים וההתדבקות בשרשי המוסר העליון והצמאון לאל חי:

מהו המעשה אשר עלי לעשות בעולמי? ישאל איש המסתורין את עצמו ויענה לעצמו:

עלי לעשות את שליחותי.

— ומהי השליחות?

— לעשות את הטוב.

— ומה הטוב?

— מה שנותן ערך לחיים, קדושה וטהרה.

ובזה אין מחלוקת בין האר"י והרמ"ק, כי שניהם כאחד שואפים לאותה שאיפה: ההתעלות מעל לחיי־יום־יום".

והרי עוד רשימה אחרת של אבי על עניני ה„ספירות":

„מדת החסד היא מעשר הספירות אצל גדולי המקובלים.

„כל המציאות היא בבחינת חסד" — אמר ר' אברהם אבולעפיה, מגדולי אנשי הסוד — והשמחה בחסד היא מדת חסידים, עיקר חשוב בעבודת הבורא.

על ידי זה שהקדוש ברוך הוא נותן לנו תמיד את החיים יגלה לנו את חסדו, וחסד זה מרומם ומנשא את החיים.

האדם מזדכך ביסוריו, והרי „יסורים ממרקים", ואף המחלה היא בבחינת חסד.

ו„אנשי־ח"ן" יתבודדו ביחוד הנפש בפנה נסתרה, להשקיט בחמת־רוח כל חפץ ורצון. סולם מוצב ארצה וראשו המגיע השמימה, והאדם עולה בסולם בדבקות — אל ה' הוא עולה".

כוכבים בלילה

„כוכבים בלילה — מה מרמזים אלה? מי מבין אנשי־הסוד לא לבו לכוכבי־שמים רחוקים.

והשמים מספרים כבוד אל — את כבודו של האל המסתתר בשפרירי הרקיע.

התבונן נא, לפני הסערה, כיצד במרומי המרחב הריק נאספים העננים ברעדה. כיצד כל אחד מתנשא לבדו, והתבונן גם, כיצד מפלס נהר דרכו במרומי צורים בין סלעי מגור ונקיקים ונופל תהומות ברעש ושאון — אף המים מספרים כבוד אל "

„צלילים מתנגנים מתגנבים"

„האם הרגשת פעם, כי ניגון מזמזם לך באזניך, הוא מזדמזם מאליו, כאותו „כנור של דוד" שבאגדה. מהו ניגון זה? הוא הכח הנסתר המקבל את יניקתו מאותו מלאך, המכה על כל עשב ואומר לו גדל! זהו ניגון מ„מלודיה הגנוזה" החתומה במקדש הלב.

בשעת חלום ודממה מצטרף האדם באש נפשו העורגה, ניצוץ אלקי מתלקח בו, והיא, הנפש העורגה מתטלטלת בין המרחב והריק האין־סופי, כי מרגישה היא, שצריכה לישב מה, לתקן איזה פגם, ונישאת היא על פני „עולם התיקון" — כך הורה לנו אחד מגדולי המקובלים הקדמונים".

והרי רשימה על האמת, חותמו של הקדוש ברוך הוא:

„כמו שהדברים הגשמיים תופסים מקום ואי אפשר שמקום אחד יחזיק בקרבו שני גופים בזמן אחד, כך אינה קונה שביתה בנפש אלא רק אמת אחת, ואין אמתות רבות, ואם גם המושגים לפעמים ילחצו אחד עם השני — הרי המושג אמת הוא העומד בטהרתו, כל אדם צריך לשאוף לאמת שלו, להשגת האמת הסובּיקטיבית, כי הרי אין אמת שהיא אוביקטיבית, כל אחד נבנה מחורבנו של חברו, וכל אחד באמתתו מכחיש את האמתיות שלפניו. יש איפוא, אמת של היחיד, והיחיד הלוחם וחולם להגשים את מה שאמת היא בעיניו הוא האדם השלם".

לאור השקיעה

עד כמה שאבי השתדל להראות כמתנחם על מות בנו, והוא שינן לפנינו כמה וכמה פעמים, כי אין להרהר „אחרי מעשי ה'", „הוא נתן והוא לקח" — ניכר היה, כי לבו נשאר שבור ולא יכול להתנחם. אבדתו היתה יותר מדי גדולה, והוא כאילו נשאר דל וריק...

מעולם לא התאונן ולא קרא תגר על גורלו, והוא נשא את יסוריו בשקט, אך במסתרים כירסם הצער את שארית כוחו. שאלה אחת הטרידתהו בתדירות: מדוע לא זכה לראות את חיים יאיר לפני מותו. על שום מה צריכות היו לעבור שנים כה רבות על בנו בגלות רחוקה? וכיצד קרה שבכל אותן השנים לא נסע עוד לחוץ לארץ?

הרהורים אלה הטרידוהו ימים רבים, אך כשהבחין בחיוורון שכיסה את פני אמא, היה מיד נהפך לאיש אחר, ומשתדל בכל מאמצי כוחו לעודדה. היא סבלה גם כן גוראות ממות בנה האהוב עליה. ומאמצים אלה של אבי לא האריכו זמן, כי הפצע לא הגליד.

ביום ששי אחד, היה זה יום קיץ חם ולוהט, ואבא היה אז עייף מאד. הוא צעד בחדר כמה פסיעות לאיטו ונפל מתעלף. אותה שעה לא הייתי אצלו, ובני הבית קפצו בחרדה מולו, גיסי אהרן היבלר השכיבו על המיטה ורבות טרחו עד שהחזירו את רוחו. רעיתי, אני ויתר בני המשפחה חשנו מיד לבית אבא, ומצאנוהו חולה אנוש, לבו נחלש מאד ולחץ הדם גבר. היה זה לפלא בעינינו לראות כיצד נושא גופו החלש את כל פגעיו, ומשנתאושש במקצת, היה עד מהרה שוב מתאושש ועוסק בדברי־אגדה.

האגדה היתה כמים צוננים לנפשו הצמאה. היא הכניסה בו רוח חיים. הוא היה קם ממשכבו ויושב אל שולחן עבודתו הקטן, כשהוא צולל בעולם האגדה. הנה הוא מתעמק באגדה על מות משה. ומכל מלה ומלה עלה זכר בנו חיים יאיר. אגדה זו עוד מצלצלת באזני כי כמה וכמה פעמים שמעתיה מפי אבי. קולו היה חלש אך צלול והוא קרא והדגיש כל מלה: „בראות משה כי הנה נגזרה עליו מיתה, לבש שק והחל טוען בפני הקדוש ברוך הוא עד שנזדעזעו שמים וארץ, אבל הקדוש ברוך הוא גזר שתפילתו לא תתקבל.

הוסיף משה להתפלל ותפילתו בקעה שמים:

אנא ה' ידוע לך בכמה צער ועמל עלה לו לישראל עד שנתתי להם את התורה. חשבתי כי אראה בנחמתם כמו שראיתי בצרתם, ועתה בבוא העת הטובה הרי אתה גוזר עלי: ,לא תעבור את הירדן הזה!'

חזהו שכר עבודת ארבעים שנה שלי — ממשיך משה וטוען.

והקדוש ברוך הוא עונה: גזרה היא מלפני.

ממשיך משה להפיל את תחינתו לפני הקדוש ברוך הוא: ,יכנס גווי כשהוא מת כשם שנכנסו עצמות של יוסף'.

עונה לו הקדוש ברוך הוא: ,יוסף בבואו מצרימה לא התנכר לעמו, אלא הודה כי עברי הנהו ואילו אתה אמרת כי מצרי הנך'.

בראות משה כי תפילתו לשוא הלך והפציר בחמה, בירח, בכוכבים, בהרים ובגבעות שישתדלו לטובתו ולא עלה בידו. שב משה שנית לפני הקדוש ברוך הוא ואמר לו:

,הרגליים שעלו השמימה והפנים שהבריקו משכינתך תרקבנה באדמה?'

ענה הקב"ה: הגיעה שעתו של יהושע.

ענה משה: יהי, איפוא, הוא המנהיג ואני תלמידו.

שב משה ויהי תלמידו של יהושע. אבל כששאלו את דבר ה' ענהו יהושע? בדבר ה' אתך, התערבתי אני? באותו רגע קבל משה:

מוטב למות מאה פעמים מאשר לקנא פעם אחת. רבון העולמים: עד עתה חפצתי חיים, עתה קח לך את נשמתי".

אבי סבל בימים אלה הרבה נדודי שינה. הוא לא יכול היה לישון מפני קוצר נשימתו והיה יושב לילות שלמים על גבי הכסא כשהוא מנסה לנמנם. באמצע היה מתעורר מנמנומו, היה קם וצועד במתינות אל שולחנו וכותב. אחותי שפרה לא גרעה עין ממנו בכל הימים ההם ושמרה עליו כעל בבת עינה. היא גם ידעה בטוב לבה להבין את כל משאלותיו ולהאזין אל כל הרהורי לבו. ובאותו זמן שהיא דאגה להבראתו, דאגו אחי אהרן ואחותי רבקה לכלכלת הבית.

וככל אשר גברה מחלתו כן נמשך יותר ויותר אל האגדה על מות משה, הוא כאילו הרגיש שרגעיו ספורים, ותשוקתו כה גדולה לחיות עוד זמן מה כדי לראות את הארץ בבנינה המושלם, כשמחלתו רפתה במקצת והוא יכול היה לשוחח היה חוזר מיד אל האגדה ומאריך את הדיבור על משה, המתפשר עם מותו אחרי שנגזר עליו להיות תלמיד לתלמידו.

מכאן היה ברצון אבי להוכיח, כי המנהיג אינו יכול עוד להיות תלמיד, ואם תלמידו ירש את מקומו, הרי על מורו המנהיג הזקן להסתלק...

בשולי האגדה האמורה רשם אז כדברים האלה:

„האגדה חודרת אל תוך תאיה הנסתרים של נשמת העם ומספרת את צרותיו ושמחותיו של המנהיגים הגדולים שטבעו את מטבעתם לדורות".

מכאן עבר אבי אל בעית הדור הצעיר, שאינו יכול תמיד ללכת בדרך אבותיו. הוא אף נתפס למחלוקת השוררת בין דורנו והדור החולף ועל ערש דווי רשם במו ידו:

„אחת בעשרים או בשלשים שנה, רואים אנחנו אותו חזיון החוזר ונשנה תמיד; במקום שהדור נתבשל וכבר נתדלדל מעט ואבדה תקוותו מן החיים, יבוא דור חדש ובפה מלא הוא מכריז כי כל מה שנעשה בטרם שבא אינו אלא טעות, דמיון שוא ושקר וכי הוא, רק הוא, מסוגל להראות לבני האדם את הדרך המובילה ישר לאמת ולאושר. ולא עוד אלא שהבשורה הזאת נשמעת על פי רוב באופן מוחלט ובקול מלא זלזול ובוז לדור ההולך. הצעירים אינם חוסכים מן הזקנים בטויים מעליבים ומוציאים עליהם פסק דין של חובה ללא חמלה וחנינה.

„והנה מקץ שנים אחדות — כל היותר מקץ איזה עשרות שנים — ואותם הצעירים נעשים רכים יותר, מעט מעט תאבד מהם אותה התלהבות ראשונה, אותה האמונה בכוחותיהם הם דוקא, אז יש הדיסטאנץ הראוי, והם נעשים יותר שופטים בצדק, מתונים יותר ומביטים בשחוק של ספק על משובותיהם בשנות אביבם. כך הולכים ונמשכים מעגלי הדורות דור הולך ודור בא וידבר גם הוא באותה לשון ממש שדברו הצעירים לפני דור ואשר הזדקנו בינתיים, ומעגל הקסמים נמשך..."

כך עברה על אבי שנת יסורים וענויים, שהתישו את כוחו וקירבו את סופו. גם שעות קשות אלה לא קרעוהו מעל הספר, ובכל רגע שהיה מתעודד היה תופס שוב בעטו, כותב ורושם זכרונות והגיונות, מאמרות ומשלים. הבקורים התכופים של הרופאים, השימוש בזריקות ורפואות — כל זה דכדך את רוחו ונסך בו מין יגון ועצב, שלא ידענו אצלו מעולם. על אף יסוריו הרי התנהג בסבלנות מרובה, לא הוציא תלונה מפיו ולא רצה להכביד על האחרים. הוא התאמץ לעשות הכל עד כמה שכוחותיו אתו. אך הוטב לו במקצת וכבר היה הספר בידו, וכבר כתב באור על מה שקרא או העיר הערות על מה שקרא והתענין בכל הנעשה סביבו. היו גם ימים בהם השתנה מצב בריאותו לטובה ואף החל להתהלך. וכשנולדה נכדתו שולמית, בתנו, היה אבא מלא שמחה, ושאב מלוא חפניים נחת בגלל אהבתו לנכדתו. ובכל הזדמנות נתן שבח לבורא עולם, על כי זכה להיות אזרח העולם, כשנכדתו פקחה את עיניה לראות בזיו תבל. כשמלאו ששה חדשים לשולמית עברנו לדור עם אבא בביתו, והוא היה מאושר, כי מזמן כבר נכסף להיות אתנו. מדי בוקר בבוקר עם עלות השחר היינו מתעוררים ויוצאים לטייל בעגלה על חוף הים כשהאויר ספוג ריח נעים וטרי ואגלי הטל מתנצנצים באור החמה העולה. שעה קלה היינו מטיילים עד התגבר חום השמש, ואזי היינו חוזרים הביתה, והחיוך

הטוב שהיה נסוך תמיד על פני אבי לא מש מאתו גם כשסבלו הלך וגבר, והוא משתדל להסתירו מעינינו. כך עברו ימים חלפו שבועות. פני אבא הלכו ודלו, רק עיניו האירו עוד בכל זהרן, והביעו אהבה לכל בני ביתו ולמקורבים אליו.

ובימים קודרים אלה לא חסרו גם שעות של מעט קורת רוח. ימי שבת אחר הצהריים בהם היתה מתאספת כל המשפחה והיינו יושבים שבת אחים גם יחד ומשוחחים. אף נכדיו וניניו לא נעדרו. והוא היה מביט בעיניו החולמות והטובות בבני ביתו ובצאצאיו. נדמה היה לנו אז, כי נוכחותנו מוסיפה לו כוח. בשעות אלה היה שוכח את כל צרותיו ומכאוביו. באותו קיץ היתה רעיתי היקרה לאה לוקחת את אבא לכמה טיולים בנסיעה אל הר הכרמל, שהיה מתענג שם מקסמו, יופיו והדרו ומאוירו הצח, וכשישב עמה בתוך יערות עצי האורן היה אבא מוציא פנקס קטן ומקריא לפניה מרשימותיו על הטבע והאדם, אמרות ופתגמים, ועל כל מיני נושאים שבקיאותו בהם היתה רבה.

כשם שכבר ציינתי לא פסק אבי מתלמודו. גם בשכבו על ערש דוי ממשיך הוא לעיין בספריו האהובים עליו ולכתוב על נושאים בהם טפל, ומענינת גם צורת כתיבתו, שהיה מלקט כל פרט שמצא במאסף או בקובץ והרבה לקרוא ולעיין במקורות ראשונים. ורושם מיד כל הברקה ורעיון שצץ במוחו כדי להכין לבנים לבנינו. הוא אהב לכתוב בקיצור נמרץ אך ברור, היה זה בבחינת מועט המחזיק את המרובה. מן הבוקר עד שעה מאוחרת בערב היה שוכב במטה ולומד בהתמדה יתירה על אף מחלתו שהלכה וגברה, הוא היה מפסיק את משנתו כדי לשוחח עם אחד המבקרים שבאו לשאול לשלומו.

שיחותיו באותם הימים היו שופעות כמעין המתגבר, הן היו מתובלות בדברי חידוד ובמאמרי חז"ל, גם סיפורים מענינים שלא אבד כלום מחיוניותם היה משמיע אז, ונדמה היה אז כי האיש אינו חולה, הוא רק נח במיטתו. בקיאותו במקורות הקדמונים נראתה אז ביתר שאת, והברקותיו בספרות לא פסקו.

אחותי הבכירה, חנה ובעלה אהרן היבלר, היו בין המבקרים אותו בכל עת שרק יכלו, גיסי היבלר, שהנו משכיל בר אורין ואיש בעל שיחה מענינת ושוטפת, היה שותה בצמא את דברי אבי, ותענוג רוחני גדול היה זה עבורו לשוחח עם אבא שיחות חולין שהיו מתובלים בהם דברי חכמה ופקחות.

כשאחיותי חנה ושרה היו מבקרות אותו לעתים בלא בעליהן שהיו טרודים בעניניהם, היה אבא משוחח עמן ארוכות ומעלה לפניהן נשכחות טימים עברו.

בשיחותיו בפני מבקריו היה חושף קצת מבקיאותו ומלמדנותו. בבהירות מקורית היה גם מדבר על היסוד הפיוטי והמוסרי שבדבר הנביאים, העובר כחוט השני בתולדות עמנו. הוא גם אהב לגלגל שיחה על עברנו הרחוק והקרוב, כשהוא אגב שיחה מעלה שאלות עיוניות, שהעסיקו אותו מפעם לפעם. עולמות חדשים היה מגלה בפני שומעיו כשהוא צמוד למטתו.

שעות רבות הייתי מבלה בימים אלה בחדרו, וכתלמיד הייתי מקשיב ובולע כל דבר שיצא מפיו. דבריו אלה נרשמו יפה בזכרוני לכל ימי חיי. כי כמה שלמדתי ממורי, הרבה יותר למדתי מאבי להורות לדעת והשכל. והוא אשר הגביר את תשוקתי לתורה, תשוקה שפתחה לפני את האור הכמוס ואת אוצרותינו הגנוזים מדורי־דורות.

יום אחד ביקר בביתנו אחד הרבנים, שבא לקיים מצוות ביקור־חולים. מתוך שיחה עם אבי הרבה לדבר בגנותו של המדע. אבי שאהב את המדע ונטע בקרב בניו את החיבה למדע, הביא ראיות, כי המדע ולימודי החול דרושים לכל אדם ואפילו לרב. הרצאת דבריו שינתה את דעת המקטרג שנשתתק, ועלי השאירה רושם בל ימחה, כך למדתי תורה מפי אבי אפילו בשעת מחלתו — ותורת חיים היא לי כל ימי.

מחוץ לדברי התורה והחכמה שלמדתי ממנו בילדותי ובבגרותי, הרי את השעות המעניינות ומושכות לב ביותר שנחרתו על לוח לבי, היו אלה שבילית עמו בימי חייו האחרונים. כי הן היו שטף שיחות של דברים נפלאים שיצאו מפי אבי והכילו הברקות, דברי חכמה ודעת, מרגליות ואבני חן, היו אלה דבריו האחרונים, דברי צוואתו הרוחנית שאת תמציתם רשמתי מיד לאחר ששבתי לביתי, ולהן הנני מקדיש את הפרק האחרון בספר זה.

גם כאשר ומחלתו היתה הולכת ומחריפה, הנה רוחו נשארה איתנה כשהיתה. שפרה אחותי, הבת המסורה עמדה על ידו ביום ובלילה, ושום קרבן לא היה קשה עבורה להקדיש למען אבינו בשעות דכדוך כדי שיוכל לשאת את מחלתו. כל בני המשפחה העריצו את הבת והאחות שכל חייה היו אז קודש לאבינו החולה. היתה אפילו הרגשה שהפכה להיות נחלת כולם, כי היא האריכה את ימי אבינו עלי חלד.

והנה הקיץ הקץ. לב אבי נחלש מאד ומצבו רופף מיום ליום. הוא ידע והבין את אשר הולך ומתרחש לבוא... ידע אבא כי ימיו ספורים, אך לא פחד מפני המוות.

כשדודי ר׳ צבי פרומקין מטבריה בא לבקרו, אמר לו אבא בשיחתו עמו, כי אינו ירא למות והוא מוכן לקבל את מלאך המוות.

ובלילה האחרון אחד הלילות שהייתי ישן אצל אבא ליל כ״ב מרחשון תרצ״ח (26 באוקטובר 1937) נחלש כל כך עד שאבד את כח הדיבור, אותה פה מפיק מרגליות של אבא נדם לנצח... אבל הכרתו היתה ברורה עד רגעיו האחרונים. גם לא יכל עוד להזיז אחד מאבריו, ואני בעצם ידי סוחט מיץ תפוח זהב לתוך פיו, והוא מוצץ את המיץ כתינוק בן יומו ונראה כי המיץ מוסיף לו מעט רוח חיים. כך נמשכו השעות עד ליום רביעי העשרים ושבעה באוקטובר לאחר הצהריים. הצפרים ניתרו בחוץ מענף לענף וצייצו בעליזות, פארות העצים הרכינו ראשם

כדי להנות מלטיפות הרוח הקלה והמשובבת, גם רשרוש העלים היה כקול ערב ונעים לאוזן...

פני אבא היו מאירים וחיוך קל האיר יותר את חוורונו, היתה זו שלהבת חייו האחרונה העולה בטרם תדעך... וכעבור דקות מספר נשתנו פניו, ונדמה היה כאילו ילך רך וענוג שוכב במטה כשפניו עדינים ויפים ושכינת־אל שורה עליו, והוא פותח את עיניו, מתאמץ לראות את ילדיו וצאצאיו בפעם האחרונה, וסוגרן לנצח. ומת מיתת נשיקה... במותו כבה המאור הגדול של משפחתנו, שהאיר את דרכי כל בניו ובנותיו במשך יובל שנים.

אציל הרוח בעל נפש עדינה ובעל לב רגש היה כל ימיו. מלא שאיפה ותסיסה לאידיאלים רמים ונשגבים. ניצוצות נתזו מנשמתו הגדולה והתפזרו לכיוונים שונים.

עניו היה וצנוע מאד, שונא את המתרברבים ואת המתהדרים מאין כמוהו. מידת ענוותנותו מצאה את בטוייה גם בזה שבצואתו ביקש, כי אחרי מותו לא יודיעו בעתונים ולא יכתבו עליו שום מאמרים, המצבה תהא פשוטה, לא גבוהה, כי אם נמוכה ואת דברי המצבה הכין בעצמו ומסרם לי שבועות מספר לפני מותו. השורות שצווה לחקוק על מצבתו כוללות רק את שלשלת היוחסין של המשפחה. עניו היה בחייו ועניו היה במותו, וכזה היה כל ימיו.

צוואתו הרוחנית

בימים האחרונים לימיו חייו נתגלה לפני אבי בכל תפארת נפשו. הרושם היה של אילן נאה, שזה עתה בא לידי גמר גידולו. והורגש שמשהו שרשי היה יצוק בכל מהותו. חי היה אז כולו בעולם העבר, ומדי פעם בפעם היה אוהב אז לספר זכרונותיו מן השנים שעברו.

היה זה ביום סתיו עגמומי בחודש מרחשון של שנת תרצ"ח. חלון ביתו היה נשקף אל הים ומסביב עבים לבנים ושקופים בוילונות קלים. רוחות נשבו מן הים. אבי התגבר אז על יסוריו, ודמותו החטובה נצנה אלי נצנוץ אחרון, מזהרורי השמש שהזהיבו את פניו. עיניו העגומות כאילו התעמקו עוד יותר. הוא דיבר אז הרבה על חייו שעברו ביעף.

גם אז, בערוב יומו, לא יכול היה להסיח את דעתו מהטפה לחיים טבעיים, כשם שלא יכול היה מעולם לגרוע את עיניו מהוד החיים הפשוטים. ובתקופת חייו האחרונה ניכר היה, כי חלום־הילדות הזך חופף עליו. למרות זקנותו לא חדל מלדבר על חיי הכפר, על נחלת שדה וגן, אשר ביכלתם לחדש את נעוריו. הוא דיבר בסוף ימיו על ימי־נעוריו, שהיו מלאים תקוות, חלומות ודמיונות נשגבים. הוא סיפר לי הרבה כיצד היה אוהב לעזוב את צפת ולעבור לראש פנה ועין זיתים, כדי להיות זמן־מה בחיק הטבע, לספוג את ריח האדמה, את הד ימים קדומים ואת רוחם של נביאים כעמוס, שהיה רועה צאן ורוחם של חוזינו הקדמונים, שהיו כה קרובים אל הטבע.

הוא סיפר לי הרבה על ימי נדודיו בעולם, כיצד שהרגיש את עצמו שם בבדידות, כתלוש מעל אדמתו ונכספה נפשו תמיד לצפת ולירושלים. ברחובות בירות אירופה וינה וברלין היה מתנודד כצל, ולא מצא לו שם קורת־רוח, אלא כאשר היה סר לשם לספריות הגדולות ומחטט שם בגויליים קדמונים.

הוא היה מדבר ברוב געגועים על ימי נעוריו, וכך היה גם מדבר אז הרבה על הוד הטבע ורזי־יה, שהם גלויים לעיניו של האדם, אם רק עיניו פקוחות לראותם ולגלותם.

לא פעם — הדגיש היה עומד תוהה ומשתומם עד כמה קצרה היא בינתו של האדם, שהוא רודף דברי־רוח, רודף אחרי הנאות רגעיות, רודף אחרי דברים,

שקשה להשיגם, בקוותו שהם יתנו לו את העונג, שאין נפשו, על הרוב, מסוגלת כלל ליהנות מהם, בעוד שהוא מתנזר מלהביט ומלהתענג מיפי הבריאה.

ראה, בני, אמר אלי, כמה עתרת אורות מחייכים יש אפילו ללילה הקודר. ואם עוד בלילה בלתי מעונן מה תחזינה עיניך: השמים עם כל הדר היקום. האם התבוננת פעם כיצד באוקינוס האפל זרועים ונוצצים כוכבים ולוהטות הן המרגליות הבהירות, וכמה עונג נוסכים כוכבים אלה כאשר אתה מביט בהם.

כאשר אתה מסתכל בהוד־הפלא של כוכבי־מרומים, אתה מבין את הקסם שלהם, שהם נסכו מדור־דור קסם־פלאים על כל משוררי־עולם, ובימי קדם נאחזו הרועים בחבלי־קסם עד כדי אריגת סיפורי־מעשיות על מלכיהם וגבוריהם לפי תבנית הכוכבים.

רגיל היה להשתמש בדבריו של ראלף וולדו אמרסון, הכותב, שאילו ידע מי שהוא שמותר לו להציץ בכוכבים רק לא יותר מפעם אחת במשך כל ימי חייו, אז היה מתכונן לקראת רגע זה במשך שנים רבות, ויתכן שמראה פני השמים היה אצלו החויה העמוקה ורבת הרושם ביותר. אך כיון שנוף נהדר זה מתגלה לעינינו כמעט לילה לילה אין רבים מאתנו שמים לב אליו ושוכחים אותו.

בני, נוכחתי במשך ימי חיי, כי הענווה היא המדה החשובה ביותר, כי אם תזוח דעתו של אדם עליו, כטוב לבו, אזי הוא חי בלא חשבון ודעת, אין הוא שוקל את מעשיו ודרכיו. הוא רץ במרוצה את חייו כסוס במלחמה. נפשו לא תדע שבעה, מה שאין כן אם האדם עניו וצנוע, אז הוא חי לו את חייו מתוך מתינות.

בני, שמור ותדע להעריך את ימי נעוריך, כי ימי העלומים הם הבוקר של החיים, זהו אור־השחר המקסים בשלל צבעיו. בימי הנעורים האדם עשוי לקלוט את הדר הבריאה, וטוב כי תערוג את נפשו לאידיאלים ולשאיפות. מה שאין כן אם האדם הולך ומזדקן, החיים נעשים לו כמשא, וכמו משא הטעון פריקה, כך טעונים חייו בימי זקנה, פריקה מכל עול של שאיפות ומעשים טובים. ואין לך זקנים שמועילים בחברה, בלתי אם יוצאים מן הכלל. תשתדל, איפוא, להשיג את כל מה שניתן לך להשגה כשהנך צעיר, שרק אז הנשמה מוכשרת לזכות ולמשובחות שבסגולות.

בני! אתה יודע עד כמה אהבתי כל ימי את הדר הטבע ועד כמה פתחתי את לבי לכל קורטוב של יופי טבעי, ואבקשך בני, כי תלך בדרכי אב.

ועוד זאת אבקשך, כי מדי פעם בפעם תשתדל לעזוב את העיר עם שאונה והמונה, ותצא להתבודד על פני שדה, אז תראה את ההוד אשר אצל יוצר־העולם ליצוריו. תרכין נא את אזנך ותאזין נא לרגע־קט ללחש השבלים, לשיח הענפים. אז תקשיב את שירת־הדומיה והתפילה בלחש של כל ציץ וכל פרח. כי דע, מה ששנו לנו החכמים הקדמונים:

„על הכל שפוך אור־אלוה, הכל בעולם מלא חן ויופי ורק אזנו של אדם

צריכה להיות קשובה להאזין לשירת הבריאה ועיניו אינן צריכות להיות סמויות מלראות ולהביט נוכח אור ה' המבהיק אליו".

דממה דקה היתה אז מסביב ועיניו שוטטו כאילו במרחקים. פתאום פנה אלי:

בני — אמר — אתה יודע, כי חקרתי הרבה ועסקתי הרבה במחקרי הפילוסופיה ובמסתורין, אך עלי להגיד לך כי חידת־החיים לא נפתרה לי ומדי הוסיפי חכמה — הוספתי מכאוב, כי הוספתי רק חידה על גבי חידה — אך בלא פתרונים.

עוד הוא משוחח, והאילנות שמסביב התרעשו מתחת העבים שהשחירו ונתלו נמוכות על ראשינו, והעגמומיות נתרבתה. הוא המשיך: האדם עתה מלא גלויים, אך הפרגוד לנצח סגור בפנינו, כשם שהיה. והוא עבר מיד לטון יותר אינטימי, ודבריו היו כעין צוואה רוחנית, באמרו אלי:

בני, ראה הנה עברו עלי השנים, כאותם העננים השטים על פני מרחבי הרקיע, כן, השנים עברו ושטו, שוט ועבור ביעף, במהירות, אך הולך אני מן העולם ויודע אני, כי מלאתי את יעודי. „בשעת פטירתו של אדם — המשיך — אמרו חז"ל: אין מלוים לו לאדם לא כסף לא זהב ולא אבנים טובות ומרגליות, אלא תורה ומעשים טובים, וכן אמר דוד המלך, שמשפחתנו מיתחסת אליו, בספר תהלים „טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף".

ומשגמר דבריו אלה זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה ואמר: רבונו של עולם! גלוי וידוע לפניך שיגעתי בעשר אצבעותי, עמלתי כל ימי לחנך את ילדי כי יהיו בנים נאמנים לה' לעמם ולארצם.

החז"ל אמרו: „אל תאמין בעצמך עד יום מותך", ואמנם לא האמנתי בעצמי, אך עתה כאשר שעתי קרובה ועומד אני להיפטר מעלמא הדין, רשאי אני להאמין בעצמי, כי כל ימי חיי הייתי נאמן ליעודי. כן, לכל אדם יש יעוד־מה בעולם. הקדוש ברוך הוא אינו צריך לי, אך אני צריך לו — כך אמרתי לנפשי כל יום ויום עם תפילת־שחרית, ובאמונה זו הייתי חי ופועל. לא האמנתי בשלוות־הגוף, כי הנה כמה אנשים בריאים ושלמים שכבו על מטתם ולא קמו, כמה שכבו על מטתם שמחים טובי לב — ולמחרת לא קמו יותר.

ומששננתי לעצמי, כי אני צריך לקונו של עולם הייתי זהיר בתפילת שחרית וערבית, ובמשך ימי נדודי על אדמת נכר, כאשר עברתי ימים וארצות, לא החסרתי אף פעם להתפלל. הייתי קל כצבי לקיים תורה ומצוות.

כאשר הייתי מרגיש שקיימתי את מצוותי לקונו של עולם, היתה ערבה לי שנתי. רגיל הייתי להתפלל עם שחר, ולא פעם הייתי מעשרה הראשונים ביחד עם בעלי המלאכה שבאו גם כן להתפלל בבית הכנסת. הייתי נכנס לבית התפלה מתוך יראה ושמחה, וכאשר הייתי מתפלל, ידעתי לפני מי אני עומד. ועתה בני, אבקשך כי תלך בדרכי אבותיך. אל תהי בז לכל דבר ולא תהי בז לכל אדם. הווה זהיר בכבוד הבריות. אהוב את המלאכה ושנא את השררה.

אתה זוכר — אמר — כיצד חנכתיך ברוח התורה מימי ילדותך. עודני זוכר את עיניך הילדותיות החולמות, עיני תכלת זכים, כאשר הייתי קורא עמך בילדותך את ספר התנ"ך וביחוד בספר „משלי", ואתה היית שוחה בפלגי־האור של סיפורי הפלאים, וכאשר גדלת קצת התחלת לחדור אל מעמקי־החזון של נביאי ישראל. וכאשר הנני משקיף עתה אחורנית, ועוברות לפני השנים שחלפו ואני עומד במהרה בפני הפרידה מזה העולם, נראה לי פתאום הכל באור אחר. אני רואה את עצמי תועה כל ימי, תועה לבדד עלי דרכים, תועה בפלטרין־יה ועיני תנהינה אחרי גחליליות, והן הבהבו לי כמו ממרחקים. כן, מופלא הוא העולם ומלא סודות. בתחום הרוח חיפשתי לי תמיד מרגוע לרוחי, אך מצאתי לתמהוני הגדול, כי גלגלי המכונה העולמית הם סתומים ואין להם פתרון, ורז־יה נעלם מאתנו, אין לנו השגה בו.

בני, אתה יודע שהתעמקתי בתורת־הסוד, חיפשתי פתרון לחידת־חיי־אנוש אצל אותם גדולי המקובלים, שרוחם היתה דרוכה אל אשנבי מעלה, ומצאתי גם אצלם חליפות של אור וצל. אך יסוד האור שאותו כה חיפשתי נתגלה לי באור האין־סוף, של הקדוש ברוך הוא בורא שמים וארץ.

„עתה — המשיך — הנני מרגיש, כי אלה הן שעותי האחרונות, ידי הרועדות עוד תאחזנה לשעה־פורתא בשארית־הכוח בשולי החיים. ומנת־החיים הקצובה לי עומדת להגמר, ועתה, בני היקר, בן הזקונים שלי, ראה־נא — והוא הביט מערש הדוי ששכב דרך החלון — והמשיך: לעמל נולד האדם. בעמל הוא מתחיל את יום חוקו, בצאת השמש היא מאירה לו את דרכו, המלא מעקשים ואבני־נגף. אך האדם הנבון בכל אשר יפנה יראה את אור־אלוה. אור אין־סוף, השפוך על פני הכל: כתב־יה חרות על פני כל הבריאה.

בני, הבט סביבך עת יתפזרו לרגע קט העננים וראה כמה הדור — נאה הוא זיו השמש, כמה מפזזים הם זהרורי־החמה. יום־יום הם כך מפזזים, ויפעת־גוונים לזהרורים אלה, גוונים ושברי גוונים. ולילה לילה זורחים הכוכבים, ואם אפילו תהיה תבל כולה לערבת־שממה, הרי גם שם יפזזו אליך זהרורי החמה ויאירו לך הכוכבים, כי אין האדם בודד לעולם, הקדוש־ברוך־הוא ברוב רחמיו חוסה עליו.

זכור זאת, בני, אומלל הוא האדם, רק כשאין אלהים לנגד עיניו, מאין אלהים ואהבת אלהים, אזי דרכו של האדם זרועה פחדים, ובהיות האדם נפחד לא ידע את שלוות־הנפש, שהיא הנותנת לו את אשרו עלי אדמות.

בני! יש בחיי כל אדם רגעים אלוהיים, שבהם הוא מתרומם מעל לשפלותם של החיים היום־יומיים, רגעים אלה יהיו לנגד עיניך, ישמשו נא הם לך כאבוקה להאיר לך את דרכך בחיים.

בני, אל תהא צדיק הרבה ואל תרשע הרבה, בחר לך את שביל הזהב, את דרכם של הבינונים.

השתדל נא, בני, לחיות מאושר, חיי אושר — הכל חפצים בהם — אך

מגששים הם באפלה בבואם להשיגם. והריני להורות לך, כי קודם־כל אל נא תהא כפוף תמיד לדעת־הרבים. מעולם לא התחשבתי בדעת הרבים, כי אם בדעת יחידים, יחידי־סגולה. הכנסתי את המלאכה וחיי עבודה בצפת, כאשר כולם היו נגד זה, הנהגתי את השכלה, אף שהייתי בתחילה בצפת בודד במערכה.

„הסכמת ההמון — אמר פעם החכם סנקה — היא אות וסימן לגריעת הדבר". ההמון על הרוב אינו מבחין בין טוב לרע, והיחידים, יחידי הסגולה הם הקובעים. ולכן תשתדל נא תמיד לדלות את היופי הפנימי, לפי שתמצא אותו, ואפשר למצוא את היופי וההוד בעולם, אך יש צורך לחפשו ולדלותו מתוך הליבירינט של העולם, וחפש נא תמיד את הטוב ואת היופי! דע, בני, כי מאושר הוא האיש, שהוא קודם־כל נאמן לעצמו, להויתו העצמית. ועל־כן תהא נא נאמן לעצמך. לא יהא ההגיון והשכל לבדו מעל־פיו תחרוץ לך משפט מה לעשות וכיצד להתנהג, כי יש כוח אחר המסתתר עמוק עמוק בלב, וזה המצפון המוסרי, שהוא צריך להורות לך דרכך בחיים. אמנם חפץ הקיום והאושר נטוע בלבך וחפץ זה ידריך אותך לחיים ולעונג, אך תהא נא נכנע תמיד גם לכוח העליון, הפועל בגלוי ובסתר, ביודעים ובלא יודעים, זה יצר הטוב שבלבך, שהוא יובילך לאושר עלי־אדמות.

בני, קח בלבבך מה שהנני מצווה לך. כל ימי עמלתי לשתף פעולה עם אותם האנשים, אשר הניחו את היסודות לגאולה ולתחיית העם. השתדלתי תמיד לגשר על פני אותו התהום, שיש בין אבות לבנים. האמונה לא כבתה מלבי אף פעם, ותמיד הייתי מלא בטחון ואומץ. לכן, תהיה אף אתה תמיד מלא אומץ־רוח, כי אומץ־הלב הוא תוצאת פרי הגבורה הנפשית הפנימית, בעוד שהפחד הוא פרי רפיון־הרוח. וכשם שעולמם של אמיצי־הלב הוא הכוח והבטחון, כך כלי־זינם של רפי־הכוח הוא הפחד, החשש: מפני מה יאמרו הבריות, החשש מפני המלעיגים.

דע בני, כי אנו חיים בהווה בשביל העתיד, כל אחד מאתנו חי בדאגה בעד בנינו הבאים אחרינו, כי כבר אמר איוב:

„הלא צבא לאנוש עלי ארץ וכימי שכיר ימיו", כן, הימים שלנו קצובים הם, ויש צורך למלאותם בתוכן. השנים האחרונות היו עמוסות מאורעות ומשא לב עורג, הנתיב שלנו ברור, נתיב הגאולה והפדות. עולם יפה ומלבלב מוכן עתה לך ולילדיך, יש צורך להעיף את מבטנו לקראת עתידנו ולהביט מתוך אומץ לקראת העתיד.

ימי עמל היו חיי, לא מנעתי את נפשי מכל עבודה, השיגוני תלאות אין מספר. אך התגברתי תמיד על כל התלאות, כי הצבתי לי מטרה קדושה לכל פעולותי, ולשם מלוי מטרה זו לא כבדה עלי כל העבודה, וכל יגיעה לא הוגיעתני, שחקתי לכל עמל ולכל תלאה. הצבתי לי למטרה לעזור לפי מיעוט כוחי, לתחיית עמנו באה"ק.

לא פעם קמו סערות להדיחני, להטות אותי מן הדרך אשר בחרתי לי, כאשר לחמתי עם המסיתים בצפת, נדמה היה לי לא פעם, כי לא אני השליט על מערכתי,

כי אם שליטים עלי, אך מיד ראיתי כי לא כן הדבר, וכי השליט על המערכה אני הוא.

בזמן מחלתו דיבר אבא הרבה על „השארת הנפש". הוא בקשני להביא לו את ספר הזוהר, זה ספר הספרים של הקבלה, והראה לי שכבר בהקדמת הספר יש תיאור דרמטי נהדר כיצד נשתטח רבי חייא על הארץ ונשק את העפר, בכה ואמר: עפר! עפר! מה רב קשי ערפך, מה רבה עזותך! הנה כל מחמדי־העין בלים בך! את כל עמודי־האור של זה העולם אתה אוכל וכותש. מה חצוף אתה! ובדו־שיח שלו עם העפר רבי חייא פונה אל העפר ושואל: וגם המאור הגדול בוצינא קדישא שהיה מאיר לעולם ר' שמעון בן יוחאי — האף הוא יבלה בך? ורבי חייא מסיים ואומר: עפר עפר, אל תתגאה, עמודי־העולם לא ימסרו לך, שהרי רבי שמעון לא יבלה בך". אבא חזר על סיום זה, רבי שמעון לא יבלה בך, והוסיף גם נשמתי אקווה לא תהיה בלה באדמה, כי אם חיה תחיה ולעולמי עד, כי יש שארית לאדם!

עוד רגע־קט ואעבור גשר צר זה, — הוסיף ואמר, — איני חושש על העתיד לי בעולם־הבא, כי כל ימי שתלתי שתילים בעולם־הזה, ונסיתי להיטיב לכל אדם מיונק ועד סב, ואקווה, כי בפני יוצרי אבוא במטען־מה, כי לא רק חלומות, זיו וזוהר חלמתי, כי־אם משהו עשיתי, פעלתי, ואתפלל לאל־עליון:

— יעלה את נפשי, כי תהא בין רוחין־עילאין, עם רוחין־עילאין אשר שאפתי להיות בקרבתן בכל תהלוכות חיי.

הוי, אל עליון, עתה אני חש ומרגיש, כי ניצוץ בוער בקרבי, והלואי כי ניצוץ זה יתלקח — — —

הוא עוד מלמל דברים שאזני לא קלטה, התמרק עוד זמן־מה ביסוריו, יסורי הפרידה מן העולם, ונפשו עלתה מתוך כלות־נפש ליוצרה. — — —

דמויות

ר' יאיר־חיים מרכוס

בחוצותיה של ירושלים העתיקה היו רואים יום־יום אותו, כשהוא צועד מתונות בשקט ובענווה, מתהלך היה ופניו מוארים בהוד־המחשבה. איש אמת ונשוא פנים היה וחביב על כל יודעיו. איש העם היה כסבו רבי מאירל' מפרימשלאן. מפורסם היה בירושלים, כאדם יפה־רוח, מאותם הטיפוסים התורניים, הממשיכים לטוות את אריג־הזהב של שלשלת־יוחסין. הוא ידע כי נצר הוא לגזע צדיקים, וחשב לו לחובה לשקוד יומם ולילה על ספרי התורה הכתובה והמסורה. „ספרים ראשונים ואחרונים — כותב אבי ברשימותיו — שגורים היו בפיו, ורגיל היה לשנן הרבה תורה שבעל־פה, וכאשר הייתי בודק אחריו מצאתי, כי הציטטות מדויקות להפליא".

בזכרון לא היה דומה לו, ממש כבור סיד, שאינו מאבד טיפה. מחונן היה גם בחוש של חריפות. מן הכתבים המעטים בחידושי תורה שנשארו ממנו אנו רואים את בקיאותו המרובה בתלמוד בבלי וירושלמי עם נושאי כליהם. הוא נקט בלימודיו בדרך של עיון, והיה מתענין גם בדקדוקי סופרים ובשנוי־נוסחאות, וכמה וכמה מימרות נאות נמסרו מפיו, שנעשו למימרות פורחות.

הוא נתברך במתנת השפע החיוני, ומפזר היה את עשרו הרוחני ברבים, מבלי להשאיר שיור לעצמו. בספרים שונים יש למצוא מה שמובא בשמו. הוא למד הרבה בימי נעוריו, כאשר בילה בוורשה אצל דודו, אביו של ר' מתתיהו טובנהויז, שהיה ידוע לתהילה על ידי מעשי החסד והצדקה שלו.

בוורשה נשא לו לאשה את בת־הזקונים במשפחה זו, את חנה מרים לבית טובנהויז אחותו של מתתיהו, שהיתה יפה מאוד וגם מחוננת בכמה מדות תרומיות. לאחר נשואיו נתפס סבי לרעיון של אהבת הארץ־הקדושה (המושג „ציונות" עוד לא היה ידוע בימים ההם) אחוז היה בבולמוס אהבה זו, ואף שלא חונן בכשרון של דברן ודרשן, היה דורש ברבים לעתים קרובות על נושא זה. הוא רצה להשפיע על גיסו הגביר מתתיהו טובנהויז, כי יסע לארץ־ישראל, ולא הצליח בזה, והוא עלה לארץ עם אשתו חנה מרים והשתקעו בירושלים, שם נולדו להם הבן מאיר (שנקרא כך על השם הסב הגדול רבי מאירל' מפרימישלאן) ואח"כ הבת שרה הינדה. בלידה שלישית שהיתה קשה ביותר נפטרה חנה מרים יחד עם ולדה, והיא השאירה אחריה

שני ילדים, שהיו בגיל רך, והיא נקטפה באביב ימיה כבת עשרים ושמונה, מקום מנוחתה על הר־הזיתים בירושלים.

אבי, מאיר מרכוס, שהיה נתין אוסטרי נקרא על ידי הקונסול האוסטרי בירושלים לשרת בצבא האוסטרי, אולם לבו של העלם הצעיר לא נמשך לתכסיסי מלחמה ולכלי זין, והיה לוהט באש הקודש של התורה. חיפש הוא לו, איפוא, דרך כיצד להחלץ מצרה זו, ואז שינה את שמו למאיר טובנהויז על שם משפחת אמו, הקונסוליה האוסטרית קבלה ידיעה, כי מאיר מרכוס עזב את הארץ, ואילו הצעיר מאיר טובנהויז נשאר בארץ וקבל את הנתינות העותומנית.

בירושלים הקדושה והנכספה, נתמלאָה משאת־נפשו של ר' יאיר חיים, הוא התרועע עם חוקר הארץ הנודע רבי יהוסף שוורץ, מחבר הספר „תבואת הארץ". חוקר נפלא זה שהיה תמיד צרוב צמאון לגלויים חדשים בשדה הארכיאולוגיה הארץ־ישראלית היה אוסף בצקלונו תעודות וגניזות ומיסמכים, וסבי היה אוהב לשבת אצלו ולעיין באלה, כשהוא מפענחם, ומסתייע לכך בזכרונו המצויין.

ר' יאיר־חיים היה איש בעל צמאון רב לגלויים. אדם נלבב היה, והתגלה תמיד באצילות־רוחו, אך גם כאדם, האוהב להיטיב לרבים.

זקני ירושלים היו מוסרים לאבא, כי גם בשעותיו הקשות לא שחה קומתו תחתיו, ותמיד ביזבז את מרצו לסייע ולחזק את הנחשלים, שלא יתיאשו בשעות הקשות שבחייהם, ואם היתה דאגה בלב איש עני בתוככי עיה"ק ירושלים, ידע, שעליו להשיחה בפני רבי יאיר חיים, והוא לא ינוח ולא ישקוט עד שיראה וישתדל, כי יושיטו לו לעני עזרה. בחצר שב„מיידאן" בעיר העתיקה היה עומד לו בית קטן על מדרגת עץ, והבית הזה היה כעין משכן־אור לכל באי הבית. הוא היה מצויין בפקחות בעניני דעלמא, לא השאיר אחריו ספרים, ולא בדברים שבכתב הנחיל את ירושת רוחו, כי אם בזכרון, אשר השאיר אחריו כאישיות ציבורית תוססת ומתסיסה.

בירושלים היה אז בעיקר בית המדרש של ה„מתנגדים". לחסידים לא היה עוד שום בית־מדרש חסידי, ור' יאיר חיים נעץ קנה ופתח בית־מדרש של חסידים, ובו היו לומדים ביום ובלילה, והוא יסד על יד בית־מדרש זה „חברה ש"ס ו„חברה משניות". אלה מן המתפללים שהיו למדנים היו לומדים ש"ס לפי הסדר, ואלה שהיו פשוטים יותר היו לומדים „משניות", והוא, ר' יאיר חיים, היה מגיד את השיעור לשניהם, ול„חברה משניות" היה מגיד את השיעור בשעה שבין מנחה למעריב. כמובן ש„חברת משניות" עמדה במדרגה נמוכה יותר מ„חברת הש"ס", ובין אלה שלמדו את ה„משניות" היו גם מועטים, שלא הבינו את מה שלמדו, אך זה לא מנע אותם להיות השמחים ביותר בסוף השנה, כאשר חגגו את חגיגת הסיום, על כל ששה סדרי משנה. ואצלינו במשפחה היתה שמורה תעודה אחת, שבה היו רשומים

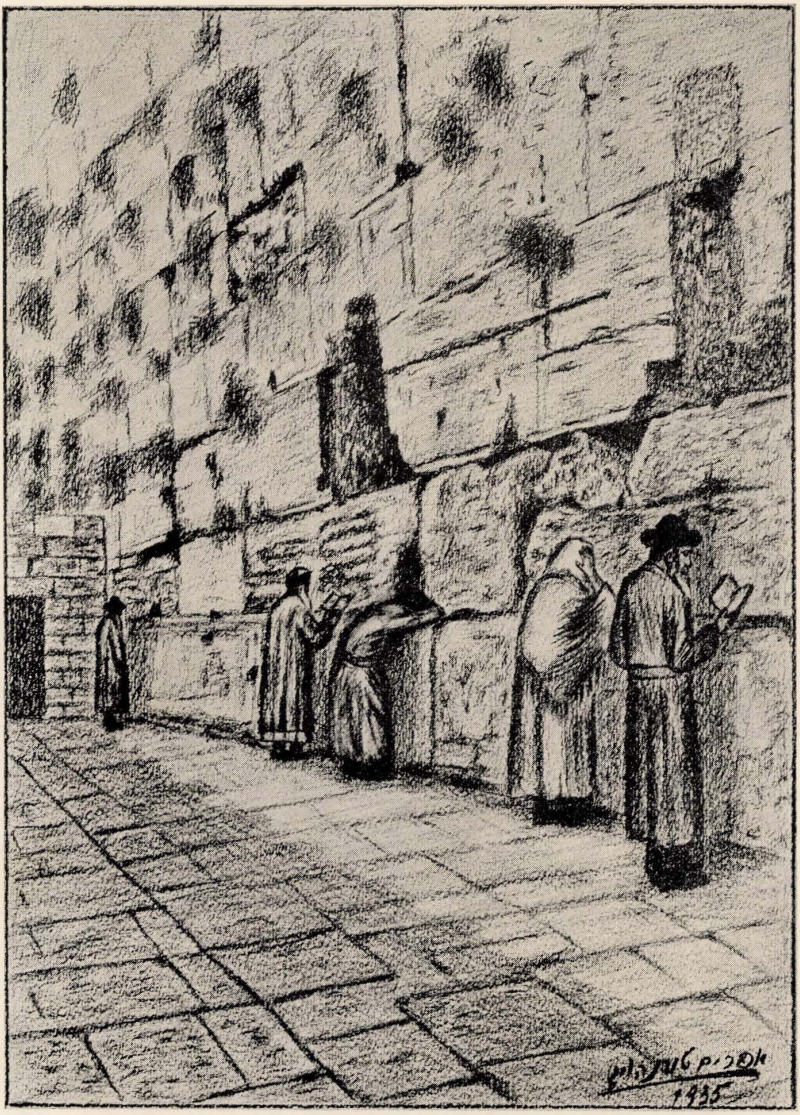

הכותל המערבי

שמותיהם של כל אלה שלמדו את המשניות, שביניהם נמצאים אבותיהם של כמה משפחות חשובות עוד עתה בירושלים.

לאחר שראו גבאי בית המדרש של ה„מתנגדים", שהרבה אנשים מפשוטי העם נהרו לבית מדרשו של ר' יאיר חיים, נמלכו ויסדו אף הם חברה „עין יעקב", והחלו אף הם ללמד לאנשים הפשוטים אגדות מ„עין יעקב" בכל יום, ואף על פי כן נהרו רבים לשמוע את שעוריו של סבי, ומספר החברים של„חברה ש"ס" ו„חברה משניות" גדל.

ר' יאיר חיים היה נוהג ללכת להתפלל בכל יום אל הכותל המערבי, הולך היה מדי יום ביומו, לאחר שגמר את למודיו ב„חברת משניות" לתפילת ערבית, ושם היתה לו פינה מיוחדת, שבה היה מתפלל לקונו שבשמים. השרב היוקד או הכפור והצינה לא הפריעו אף פעם לר' יאיר חיים לקיים את תפילתו על יד הכותל. רק פעם אחת, בערב שבת אחד של ימי החורף הקשים עמד לפני הכותל כמנהגו ואמר לקבל פני שבת מלכתא. רוח קרה היתה מיללת ומטפחת על פניו. השלג כיסה אז את פני כל העיר ירושלים והכפור הקפיא את הדם בעורקים, והוא עומד לו דומם כשהוא מתייחד עם קונו. פתאום עבר שם כלב שוטה, שמחמת הקור השתולל, תפש בכנף מעילו והתחיל מושכו, אך הוא לא זע, המעיל שמעל גופו נסחב על ידי הכלב ברחבת הכותל, והקור העז חדר לעצמותיו. ואז הצטנן ובא הביתה כל עוד נפשו בו, שכב במטה שלא ירד ממנה. כאשר היה שוכב חולה ביקרוהו כמה מחכמי ירושלים, ואז התפללו בעדו בכל בתי הכנסת שבעיר, אך הוא לא קם עוד ממחלתו ונשמתו יצאה בטהרה.

ר' אברהם שלמה גולדנבוים

בנוהג שבעולם מעריכים את פעולותיהם של אותם האנשים, אשר השאירו אחריהם ספרים, והודות להם דובבים מחבריהם גם בהיותם בקבר, אך הוא היה שייך לאלה המצניעים את תורתם, והיה מאלה ענווי־עולם, שמחפשים דוקא להשאר נעלמים ובלתי ידועים לקהל, לאלה לא שמים לב, ואין מספרים הרבה ממעשיהם.

אחד מהטיפוסים האלה היה אבי אמי רבי אברהם שלמה גולדנבוים. איז הדעת היה ואדם בעל מדות טובות, וחייו היו שלשלת של פעולות ציבוריות מועילות ושל לימוד התורה.

הנני נזכר בו כדמות מבהיקה של תלמיד־חכם, הלוקח שבי בהליכותיו. דמותו לא תשכח ממני, ואני ממשיך לראותו כאילו הוא חי לעיני.

נצמד היה כל ימיו באהלה של תורה. מחונן בכמה סגולות יקרות, והן אשר חיבבוהו על כל יודעיו, וכח־צירופן של הסגולות הללו הקנה לו שם טוב בצפת, שלא נשכח עד היום.

בסימטה שקטה אשר בעיר המקובלים היה לן כל ימיו באהלה של תורה, גדול היה בתורה ובחכמה, אך משורש היה במקום זה, וסירב לקבל משרת רב, שהוצעה לו מקהילות גדולות בחוץ לארץ, מאחר שלא רצה לעזוב את הארץ הקדושה. את עושר רוחו לא הנחיל לנו בספרים, כי מלבד הגהות והערות שהיה כותבן בשולי הדפים לא פירסם שום ספרים, ואף על פי כן דמותו מבהיקה לנגד עינינו. יתכן כי דוקא צניעות זו שבהתרחקותו מן הפרסום היא הולמת ביותר את אישיותו, כי הרי מאז ומעולם הצטיין עמנו בכך שלא היה יוצר ספרות לשמה, כי אם לשם מטרת העמקת התורה. כל קניני תרבות הנתחמים בתחומי הספרות היו תמיד מלווים בעמנו גם ברוח הקודש, והעם כיבד תמיד את אותם הגדולים אשר ברחו מן הכבוד ומן הפרסום.

אך אף שברח מן הפירסום מחונן היה בזיקה לציבור, היתה אצלו עירנות ציבורית, מרביץ תורה ברבים היה ושיעוריו היקנו לו פרסום והוציאו לו מוניטין. תלמידיו חיבבוהו מאד. הוא קרא ושנה הרבה, והצטיין בבקיאותו בש"ס בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי, תוספתא, המדרשים וכל הספרות הרחבה של השו"ת והפוסקים הראשונים והאחרונים.

הוא נולד ברומניה בשנת תר"ג (1843), בילדותו עלה לארץ, יחד עם הוריו. הוא היה דור ששי להמגיד הגדול ר' דוב ממזריטש, וכנצר ממשפחת צדיקים היתה לו מידת־חסידים, היה איש הלב והנפש, וכל ימיו היה מבקש אחווה ורעות. הוא ביקש את האמת שבלב ואת ההרמוניה ביו המחשבה והמעשה, בין אמת הרוח ואמת־היצירה. חידושיו היו עוברים מיד ליד בין הרבנים וגדולי התורה ועוררו התפעלות מרובה. לא היתה שום תופעה תורנית בהלכה, באגדה ובקבלה ובחסידות, שלא היתה מעסיקה את מוחו ההוגה והחושב ואת נפשו הרגישה והנלהבת, ובכל נימי נשמתו היה מעורה בחיי הרוח של כל הדורות.

מחקרי לשון, גילוי צורות של מילים עבריות וארמיות העסיקו אותו מיום שעמד על דעתו. מן ההערות שכתב ל„ספר הערוך" ול„ספר השרשים להרד"ק" יש לראות כי מחונן היה בחוש בלשני, בשוטטו בשדה הספרות התלמודית היה מחבב ביחוד את האגדה התלמודית עם קסמיה הרבים. המדרשים האגדיים היו שגורים על פיו, והיה כותב פירושים והערות על אגדות תמוהות, ובתוך כתבי היד שנשארו ממנו יש כמה ענינים תולדתיים של חכמי האגדה.

היתה לו נטיה גם לתורת־הסוד, ומנעוריו הגה בקבלה ובחסידות, ובהערותיו הכתובות בשולי ספריו באותיות זעירות ומאירות עינים מצאתי ענין רב. הערותיו המפוזרות בעשרות ספרים וקונטרסים מהוות דוגמא של תלמיד־חכם מעיין, האוהב על הכל להעיר ואוהב את התורה לשמה, ואינו שואף לפרסום, וכשם שסירב לקבל על עצמו את עול הרבנות, כאשר הציעו לפניו לשמש כרב בקהילות גדולות, כך גם סירב לפרסם את חידושיו, כי הענווה היתה טבועה בנפשו, ענוותן היה וצנוע מאותם הטיפוסים הנלבבים, שעוד היו מצויים בדור העבר, ועתה הם יקרים במציאות.

אמא היתה מספרת תמיד על שקידתו בתורה. שקדנותו היתה ניכרת בזה, שהיה מסוגל להתעמק בענין אחד ולהיות שקוע בו בכל לבו ונפשו ימים ולילות, בלי להסיח דעתו ממנו. רגיל היה לומר, כי דין קלות כדין חמורות, ואין קלות וחמורות בתורה, ובזה היה מצוין כבעל שאר־רוח, אדם בעל נפש עדינה, המצטיין בטוהר מידותיו ומשמש דוגמא לרבים.

את כל הונו היה נותן בער רכישת ספרים לביתו, כמו כן היו לו הרבה ספרים שקבל במתנה ממחבריהם, בני דורו.

חיבת הספר היתה טבועה באפיו, והיה רגיל לאסוף גם את קרעי הספרים ומסרם לבתי־כנסיות, ופעם התבטא „מרגיש אני בנשמתי, שיש לה נטיה יתרה לתקן כבוד התורה המושפלת והמונחת בקרן־זוית, ובזכות זו שאני מאסף את הגניזות של הספרים הקדושים, מאחדם ומחברם ועושה מהם כלי שלם, תורתי מתקיימת בידי ואני זוכר את תלמודי". ואמנם היה ר' אברהם שלמה בעל זכרון נפלא.

הוא היה חבר בית הדין לעדת האשכנזים בצפת, במשפטים גדולים ומסובכים של בית־הדין היתה דעתו מכריעה, וכמה פסקי דין הוצאו לפי ניסוחיו. בכל סוגיה קשה ומסובכת היו מזמינים אותו, והוא תורם את תרומתו המשפטית לרצון כולם.

סבי ר' אברהם שלמה נשא לאשה את שיינדיל ביילא, שהיתה מפורסמת לצדקת גדולה וידועה בטוב־לבה וגודל רוחה; היא נולדה בקולומיי, ואביה רבי יהודה־ליב מקולומיי הביאה עמו לצפת כשהיתה תינוקת בת שנה ביום ד' ה' תמוז שנת תר"ה (1764) שלשלת יחוסה ממשפחת „דגל־הזהב", הגאון בעל „תוספת יום־טוב" ורבי שאול וואהל שהיה במשך יום אחד מלך בפולין, ומצאצאי שר־התורה רש"י ז"ל עד דוד המלך. אמי היתה הבכירה לסבי וסבתי, היו עוד ילדים ביניהם הרב חיים גולדנבוים, אריה גולדנבוים (נפטר בארה"ב בדמי ימיו והשאיר שם ילדים רכים, וברבות הימים נהיו לאישים מועילים, אחד מהם שמואל גולדן הוא וטרינר חשוב, העומד בראש חברה גדולה בארה"ב), וזאב גולדנבוים, ועוד בת פרידה אשת ר' צבי פרומקין. סבתי נפטרה שנים מועטות לפני סבי.

סבי וסבתי אהבו את אבי אהבת נפש, וסבי היה מאושר שחתן כמוהו נוסף למשפחתו. הוא הרגיש אליו קרבה מיוחדת מלאה כבוד והערכה אישית.

אנו הנכדים אהבנו את סבי וסבתי אהבת נפש, ואף שהיה תלמיד חכם גדול והוגה בתורה יומם ולילה, ועוסק בצרכי ציבור, מצא לו פנאי להקדיש לנכדיו, היה משעשע ומספר להם סיפורים נפלאים מאבותיו גדולי החסידות, באותו זמן היתה סבתי חולה ורתוקה למטה, וזכורני כשעברו עלי מחלות ילדות שונות, לא היה סבי סר ממטתי ומטפל בי במסירות רבה.

כחבר בית הדין בצפת היה תמיד איש המעורב בין הבריות, איש רעים להתרועע, וביתו היה בית ועד לחכמים ולרבנים. הוא הגה בתורה יומם ולילה, ואף סערת המלחמה העולמית הראשונה אשר באה כחתף על תושבי צפת לא הוציאה אותו מאהלה של תורה. הוא המשיך לרשום את הערותיו על גבי הספרים, כאילו לא נתרחש כלום בעולמו של הקדוש־ברוך־הוא.

בשנת תרע"ז, שנה אחת לפני תום המלחמה, נפטר זקן ושבע ימים. מותו עורר אבל כבד בין כל מוקיריו הרבים, ואחרי מטתו נהרה כל צפת היהודית, שהובילה למנוחת עולמים אישיות יקרה ונערצה זו.

בת־שבע טובנהויז (בגיל 78)

בת־שבע טובנהויז

השתדלו להספיק לנו אמהות משובחות —
אז נהיה אנו בני אדם משובחים.
י"ן פויל

אשת־חיל במלוא משמעותו של מושג זה, ייצגה אמנו בת־שבע באישיותה. עדינה היתה ובעלת מידות תרומיות, דאגתה לעולים ולבונים היו ממידותיה המצוינות. יפת תואר היתה, נאמנה ומסורה מאד לבעלה ולבניה, להם הקדישה את כל חייה, וכל קרבן היתה מוכנה להביא למענם. החינוך שהעניק אבא לבניו ישר בעיניה, ותמיד נתנה יד לבעלה, אף שלא היו מעשיו מקובלים כל כך על הבריות בימים ההם בצפת הקנאית.

הליידי לורנס אוליפנט התקרבה אליה במיוחד ולעתים קרובות היתה סרה לביתה, ביחד עם בעלה סיר אוליפנט, וסועדים אז על שולחן בית טובנהויז, ונהנים ממטעמיה של אמי. ליידי לורנס אוליפנט היתה מתפעלת ממעדניה של בעלת־הבית, שידעה להנעים את הבילוי בביתה.

פעם מצאה הליידי לורנס אוליפנט את „מיסיס אליזבט" (בת שבע) נוגה מאד. תוגה שררה בבית כולו. תמהה האנגליה לפשר הדבר, ואז הוסבר לה, כי בט' באב מתאבלים בני־ישראל על חורבן בית־מקדשם. ר' מאיר טובנהויז המציא אז ללידי את מגילת איכה באנגלית, והדברים נגעו ללבה. מני אז פסקה לפרוט על פסנתרה, שהועלה בקושי רב (מחוסר דרכים) אל ביתה במרומי הכרמל. כשנשאלה מדוע נדם קול הפסנתר השיבה: „איך אפשר לנגן על הכרמל כשבית־המקדש חרב על המוריה"?...

משורר התקוה נפתלי הרץ אימבר, מזכירו של סיר אוליפנט, היה גם הוא בן־בית בבית טובנהויז, פעם באה הלידי בלוית אימבר והספיקה גם לראות את מזכירה בקלקלתו, עת היה שיכור כלוט. הוא לגם כמה כוסות מן המשקה המשובח. וכשנכנס היין אל קרבו יצא כל סודו ברעש ובהמולה. הוא התחיל לזמר ולשיר את שירו של עומר כייאם, שתרגם לפני כן לעברית, ובלי הרף פתח פיו שירה ושפתותיו קראו:

מלאי כוסך הכוס תשחיח הכל,
מה שנפל ומה שעוד יפול,
נשתה לא נדע מנין ולמה באנו,
נשתה, „אין דבר".

נכלמת היתה בת שבע מהוללות המשורר. ושאלה את בעלה בסתר: מדוע אימבר אינו יכול להגמל מן השכרות? אז הסביר לה, כי משורר גדול הוא אימבר, ואין בכך כלום אם הוא מוצא ניחומים בכוסו, כי מר נפש הוא האיש, הלא גם החכם באדם הבין, כי „שכר נותנים לאובד". „ויין מגישים למרי נפש".

על הליידי אוליפנט עשה רושם קשה השכרון של מזכירה. היא הרגישה עצמה כחוטאת כלפי המארחת, הצטדקה לפניה ובקשה לפייסה והבטיחה לבת שבע כי „לא תשקוט ולא תנוח עד שתרחיק את „מיסטר אימבר" מכל שתיה.

אמי גם חבשה את פצעיו של נפתלי הירץ אימבר. והמעשה שהיה כך היה: משורר „התקוה" היה מטבעו איש גועש וסוער. באחד הימים כשהלך לבקר בבית אבי נפגש בדרכו בערביה שנשאה כד מים על ראשה, וחבורת „שבאב" מהלכת אחריה ומקניטה אותה. לא יכול היה המשורר להבליג עוד על כעסו וחבט במקלו על אחד החצופים ביותר. חברי הברנש המוכה התנפלו על אימבר והיכוהו עד זוב דם. אמי הכניסתו לבית, שטפה את פצעיו וחבשה את ראשו.

עתון הערב „ידיעות אחרונות" שהקדיש מאמר הערכה לאמי כתב אף הוא על פרשת אימבר משורר „התקוה" שהיה פוקד מפעם לפעם את ביתנו והיה נותן בכוס עינו ורוחו היתה מתעטפת עליו והיה פותח בשירה וחרוזים, שהיו מרעידים את חלל האויר, והמאמר מסתיים בשורות אלו: „חוקר השירה העברית, שיעיין בהתעמקות ב„התקוה" ויבדוק את כל הנוסחות של ההימנון הלאומי, יעמוד בודאי תוהה ומשתומם לראות כי הבית הרביעי, המרבה תהילה ל„גאון הירדן", אינו קיים במקורו הראשון של השיר. ר' מאיר טובנהויז ורעיתו בת־שבע היו מן הראשונים ששמעו את השורות המוקדשות ל„שאון ולקול ההמולה" של הירדן, הזורם אל הכנרת".

„אם הבנים שמחה" (תהלים, קי"ג) מקרא זה נתקיים במלואו אצלה, כאשר באו מחוץ־לארץ הידיעות הראשונות על הצלחת הבנים יעקב יוסף, חיים יאיר ומשה ברוך, שכל אחד מהם התחיל לחדור לעולם המדע, הראשון בשדה הבוטניקה, השני בשדה הגיאולוגיה והפליאונתולוגיה והשלישי בשדה הביולוגיה, ניכר היה שהציפו את לבה. והיא קיבלה בזה כעין תגמול על כל פגעיה, כי חייה לא היו קלים. כרעיית עסקן וסופר, שנמשך אל הספר והעט, לא היתה דרך חייה סוגה בשושנים. בעלה היה תמיד עסוק וטרוד, ודאגות הפרט והכלל גזלו ממנה את בעלה, וכל נטל הבית: גידול הילדים והחזקת הבית נעמסו על שכמה. בעלה הרבה לנדוד בארץ

ובחו"ל, ומפעם לפעם היה עולה ירושלימה, יורד ליפו, משם שיתף עצמו בכל פעולה ציבורית ולאומית, והיא נשארה על הרוב לבדה עם ילדיה, האכילה אותם והשקתם והלבישה אותם. עם עלות השחר היתה קמה ממטתה, ובשעה מאוחרת בלילה היתה נופלת על משכבה עיפה מעמלה. כל ימיה ולילותיה היו קודש לביתה לבעלה ולילדיה, אחד עשר ילדים הביאה לעולם, תשעה מהם גידלה וחינכה לתורה ולמצוות. אחרי ששנים הלכו לעולמם, והם תינוקות רכים וענוגים. עוד היום אזכור את המנורה הקטנה, שהיתה מפזרת את העלטה ממעוננו. לאור מנורה זו היתה יושבת אמי בלילות, תופרת, מתקנת, סורגת ורוקמת, והיא גם אופה לחם לביתה כמנהג הימים ההם, לשה את הקמח בכוחותיה הדלים, הכשירה בצקה לתנור, ומלאכה קשה זו התאכזרה עליה וגזלה את כוחה.

כאשר אבי נתפס לתורת הצמחוניות היה עליה לשנות את תבשיליה, ומטבחה הפך על טהרת הצמחוניות „כשר למהדרין" ובימים ההם לא היתה עוד „וויצו" ותפריטים לא פורסמו עוד אז בעתונים, והאשה הצפתית היתה צריכה לטרוח ולעבוד יפה, כדי להכין סעודה צמחונית לבעלה, שבחל בבשר והחל ניזון מפרי האדמה ומתנובת הרפת.

אך היגיעות והעמל, שהיו מנת חלקה, לא נתנו אותותיהן על פניה, כי יפת מראה היתה. ביתנו היה פתוח לרווחה, וכל אורח מצא לו בו את מקומו. אישי הישוב שהיו עוברים דרך צפת היו חוסים בצל קורתנו. בית אבא, שהיה ידוע כנושא דגל התחיה ובעל השקפות נעלות, יצר סביבו אוירה מיוחדת, אשר משכה את אישי הישוב, סופריו, מנהיגיו ומוריו שדפקו תמיד על דלת ביתנו, שהיתה פתוחה לרבים. מפעם לפעם היה גם בעלה משתדל לטובתם במערכות השלטון, ופועל למענם במערכות העדה, והשתדלויותיו וטרחתו לטובת המזדקקים היו מעודדים את הבריות ומכניסים רוח חיים בכל מר נפש, שהגורל נתאכזר לו.

זכורני, ואני עדיין ינוקא, היה זה באחד הלילות האפלים, נתעוררנו לקול קריאות עזרה שנשמעו ברחוב: „ר' מאיר העלפט" (ר' מאיר עזור). השוטרים התורכים תפסו בשגגה יהודי ורצו לקחתו לצבא. היהודי עם משפחתו התחננו בפני הג'נדרמים: „בואו לבית ר' מאיר ושם נברר לכם את טעותכם". אבא יצא לקראתם, דיבר אתם מה שדיבר, והם שיחררו את היהודי, ששב הביתה עם משפחתו שמח וטוב לב ובפיו ברכות ותודות לאבי.

ליחס מיוחד זכו חלוצי המורים בארץ. הם היו סרים אלינו והרגישו את עצמם כבתוך ביתם. הד"ר יצחק אפשטיין, מראשוני המחנכים בארץ, הפדגוג הנערץ, היה מתראה לעתים תכופות עם אבא. אמי היתה מכינה לו את אשר אהב בנדיבות לב. אמא גם ידעה, כי אפשטיין המורה הצעיר, המנהל בית ספר עברי, רוצה מאד למשוך את בעלה להוראה, ולא פעם הציע לאבא משרת מנהל בית ספר בצפת, או

בראש פנה הסמוכה, אך אבא דחה את הצעתו בעדינות, בהסבירו, כי התפקיד לחנך את בני צפת למלאכת כפים חשובה, עד כי היא עולה בדחיפותה על ההוראה, אפשטיין הבין לנפש ידידו, ולבסוף הסכים גם לדעתו, וכידוע נשארו שני האישים קשורים בעבותות אהבה כל ימי חייהם. גם שמחה ווילקומיץ, שהופיע יותר מאוחר, ונתמנה למנהל בית הספר של ראש פינה, היה בין ידידי אבא ובין מבקרי ביתנו. הוא העריץ את אמי כאשת חיל נבונה המכלכלת כל מעשיה ודבוריה בתבונה ובטעם. וכשהיה שרוי במצב רוח טוב היה מצהיר לפני אבא בקול, כדי שגם אמא תשמע בהיותה במטבח „עם אשה כמו בת שבע זוגתך, לא קשה להיות יהודי טוב ובן נאמן לעם ישראל".

בין המורים והסופרים יש לציין את יעקב וולמן, שהיה מורה צעיר וניבאו לו עתידות גדולות, חבר ועמית של אחי חיים יאיר, היה בן בית אצלנו, וביחד עם חברם השלישי אשר בן ישראל היוו את השלישיה המאוחדת, שעשו לילות כימים בלימוד תורה וחול. וולמן ובן ישראל כבדו אותה מאד. שלושת הידידים בקשו דרכים לחזק את תנועת התחיה, שאבי סלל בה לפניהם את הדרך, להפיץ ביתר שאת את הלשון העברית כדי שתהיה נחלת הרבים. הם העלו גם תכניות גדולות ומעניינות, אך הגורל הפריד בין שלשת הרעים, אחי חיים יאיר נסע לתורכיה ולגרמניה ללמוד תורה ומדע. יעקב וולמן נשאר בצפת על משמרתו בתור מורה, אך שני הנאהבים והנעימים חיים יאיר ויעקב נאספו אל עמם כשהם עודם באיבם, כל חלומותיהם נגוזו ונעלמו. אמי בכתה כל ימיה על בנה יקירה חיים יאיר, ולא שכחה גם את חברו יעקב וולמן. השלישי שנותר הוא אשר בן ישראל, נסע לפאריס להשתלם שם בסורבון, ובחזרו משם התמסר לחקר אגדות ארץ־ישראל, ופירסם את הספר „אגדות הארץ", שהוציא לו מוניטין, וכמו כן התמסר לחקר המסתורין העברי ופירסם מחקרים חשובים ומקיפים על רבי משה קורדובירו ותורתו בקבלה, וכמו כן על משוררי המסתורין ר' ישראל נגארה ור' שלום שבזי וכו'.

בין האורחים רמי המעלה שהתארחו בבית אבא מחוץ לפקידים רמים של המלכות העותומנית ונהנו מהכנסת האורחים של אמא כבר הזכרתי בפרק „בכתלי ספריתו" בספרי זה את נחום סוקולוב ששמח לבקר בבית סופרו, גם הסופר דוד פרישמן ביקר בבית טובנהויז והפליט כמה מחמאות לאמי, שקרא לה בחיבה „עקרת הבית, אם הבנים". בין אנשי הרוח ועסקני הישוב שנתארחו אצלנו, יש לציין את אליעזר בן יהודה, יחיאל מיכל פינס, הפרופ' היינריך לווה, מאיר דיזנגוף, מרדכי אדלמן, ד"ר וילהלם הרצברג, זלמן בן־טובים, זאב יעבץ, הד"ר א. מזיא ועוד.

בבית טובנהויז היו באים גם טפוסים משונים, ביניהם אברהם חן־תמים, חולם דתי, שחלם לאחד את הדתות, ושמירושלים תצא תורה חדשה, כשהיא ממוזגת מדת היהדות, הנצרות והאיסלם.

יהודי־פרסי אחד, בוגאיוב, איש הדת הבאהית, אשר חלם למזג את היהדות עם דת הבאהיים, בני־בית היו גם סיר אוליפנט ורעיתו, שאף הם התחילו לשגות במסתורין, וסיר אוליפנט עצמו הכין אז את ספרו על תורת המסתורין, שהוציא אחר כך בלונדון.

אמי היתה גם מקרבת בחיבה את אכרי המושבות, שהיו קרובים אל לבה. היא היתה שרויה תמיד באוירה מרוממת בבית, ועמדה תמיד לימין בעלה וילדיה, שהיו כל עולמה. ולעולם זה מסרה ממש את נשמתה. בניה יקיריה הלכו וגדלו, קנו תורה ומדע בשפע, והלכו בדרך אביהם, שהיתה מיוחדת במינה. ולא מעט סבלה בסביבתה, שלא התרגלה לחידוש, שהיה בחינוך הילדים, שחרג מן המקובל בצפת בימים ההם. וכמה היתה מאושרת אחר־כך לראות, כי חינוך בניה הצליח, כשהם הפכו לאנשי מדע, שיצאו להם מוניטין בעולם, וביחד עם זאת נשארו נאמנים לצור מחצבתם ודבקים בתורת אבות גם הרחק ממכורתם.

אמי נתנה ידה לאבא גם בכל עניני עסקנותו. היא העריכה מאד את שליחותו הציבורית, ועזרה לו לקיים את תפקידו כהלכה, בביתה נתקיימו כל מיני מסיבות ואסיפות. וכמה עבודה וכמה כוחות צריכה היתה עקרת הבית להקדיש כדי שביתה יהיה בית ועד לכל אותן האסיפות והמסיבות שנתקיימו שם.

אמי היתה מצוינת בענוותנותה ובפשטותה, לבושה היה צנוע, יפיה מלבב, היא גם אהבה שיחה חטופה בין עבודה לעבודה, היתה מרבה לעלות זכרונות מבית אביה החסיד, והרבה מזכרונותיה נחרתו עמוק בלבי.

עוד חיים אנשים בצפת ובמושבות הגליל, הזוכרים את עשרים השנים האחרונות של המאה החולפת, אנשים אלה מגוללים את תולדות העליה הגדולה, שהגיעה לארץ בימים ההם, יהודים מכל קצוות תבל זרמו אל ערי החוף, וכל אניה הביאה גל של עולים, מרוסיה, מליטה, מווהלין, מרומניה ומגליציה, אשר מילאו את הערים והמושבות. כל אחד מן העולים ראה את עצמו כאילו נולד מחדש, הוא נשתחרר מן הגולה וכחש כבר בגאולה. כעבור זמן מה התחילו יסורי ההתנחלות, מחלת הקדחת החלה תוקפת את עולינו, חום יוקד היה מתיש כוחם. בתי חולים כמעט ולא היו, ונחוץ היה להקל עד כמה שאפשר את מצוקת החולים. אבא היה אז נחפז אל מושבות הגליל, שומרון ויהודה ומשתדל לטובת קרבנות הקדחת. ואשתו נשארת שבועות בלי בעלה, ועול הבית עליה, ואף פעם לא התאוננה. פעילה היתה תמיד בעניני ציבור, וגולת הכותרת היה אצלה „הכנסת כלה". ביחד עם דודותיה הודיל שטיינברג וסרקה זילברמן עשו רבות לטובת בנות ישראל, שהגיעו לפרקן.

אמא עזרה הרבה לאבא, כאשר התחיל ללמד מלאכה את בני הנעורים בצפת בתורה ובעבודה, למען יתפרנסו מעמל כפיהם. צריך היה להשיג כלי עבודה

ומכשירים, ותקציב לא היה. אבי פירסם אז שורת מאמרי תעמולה בעתונות הגולה, בהם ביקש עזרת נדיבים למוסד „ישועת ישראל" שיסד, ובין אלה שנענו לו בראש ובראשונה היו: דודו המצאנאט והנדיב הידוע מתתיהו טובנהויז מוורשה, קלונימוס זאב וויסוצקי, מיסד הפירמה הגדולה של תה, שיצאו לה אז מוניטין בעולם, וחתנו הגביר והנדיב רפאל שלמה, וכמו כן בנו של בעל הפירמה האמורה דוד יצחק וויסוצקי שגם־כן תרם בעין יפה. אמי עשתה לילות כימים כדי לעזור לאבי לעמוד ולהציל אומללים מפח יקוש, שנטמן על ידי מסיתים ומדיחים, אנשי כוח, ובעלי אמצעים בלתי מוגבלים, היא היתה מכינה ארוחות מזון לאותם הילדים העמלים, ומעבירה בסתר ארוחות מזון למשפחות, אשר ירדו מנכסיהן והתבישו להזדקק לעזרת הבריות, והם קבלו את ארוחתם בסתר בביתם.

נזכר אני: יום שבת קודש לאחר ארוחת הצהרים, בשעת הזמירות. הייתי אז עדיין נער רך, אמי מגישה קינוח סעודה ואנו מתכוננים לברך ברכת המזון. ולפתע מפנה אבי פניו אל המסובים כשהוא מחזיק ביד אמא ומספר לנו: „החז"ל מספרים לנו כי כאשר חזר ר' עקיבא לביתו אחרי עשרות שנות לימוד מפי רבותיו וכ"ד אלף תלמידים עוטרים אותו מסביב, בקשה אשה עניה אחת להכנס ולראות את פניו. התלמידים חסמו בעדה את הדרך ולא נתנוה להכנס, כי חשבוה לאשה עניה הבאה לשפוך את מרי שיחה ולגזול מרבם את זמנו היקר, המוקדש לעמו ולתורתו. אך ר' עקיבא אמר להם: הניחו לה, שלי ושלכם הוא. היתה זו אשתו של ר' עקיבא בתו של כלבא שבוע, אשר על פי עצתה עשה ר' עקיבא כל הימים הרבים האלה בבית המדרש וקנה לו את תורתו ואת שמו בישראל".

כשסיים אבא סיפור מעשה זה, הדגיש כי אמא היתה לו לעזר כל הימים, ואלמלא היא שעמדה לו תמיד לעזר, מי יודע אם היה יכול לטרוח כל הימים ולעסוק בעניני הציבור, כי היו חייו גם חיי נדודים, ואמנו סבלה הכל מתוך דומיה ותמיד עודדה אותו לפעולות ולמעשים.

אך החיים נתאכזרו על אמי מאד, היא שכלה שנים מבניה שהגיעו לשיא עולמי במדע. את חיים יאיר שנפטר בבלפסט בשנת תרפ"ח.

נתאלמנה מבעלה יקירה אשר כשלו כוחותיו והעלה נשמתו למרום בשנת תרצ"ז ושכלה את בנה בכורה יעקב יוסף, שנפטר בטקסס ארה"ב שני חדשים לאחר פטירת בעלה.

בערוב יומה עם הזהרורים האחרונים שזרחו לה בחייה, קרנה אישיותה בתוגת השקיעה. הסתלקותם של כתרי המשפחה חרש צער עמוק בתלם לבה. היא בלתה את שניתיה האחרונות בחיפה. מותו הטרגי של נכדה שמשון, בן בתה הבכירה חנה אשת אהרן תורן־היבלר, היה עבורה מאורע מזעזע, כי היה זה ילד נפלא, שהצטיין בכשרונותיו. חינוכו היה חינוך מסורתי, אך מילדותו הראה נטיה

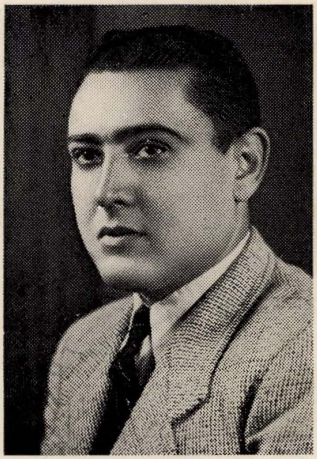

שמשון תורן־היבלר
נקטף בדמי ימיו

בת־שבע טובנהויז (בגיל 51)

לשאיפה לדרור, עוד בלמדו תורה בחדר מפי מלמדים בצפת, היה רגיל להתחמק מן החדר ונשא רגליו אל הכפרים הערבים שבסביבה. הוא לא יכול להתסגר בתוך הכתלים ו„מרד" במלמדים. נפשו שאפה לדרור, שאפה לטבע הצפתי, שהטביע חותמו על נשמתו הצעירה. אחרי המלחמה העולמית הראשונה עזבו הוריו את צפת ובאו להשתקע בחיפה. חיפה חוללה „מהפכה" בקרבו של הנער שמשון. בפעם הראשונה ראה את הים... את האניה... את הרכבת...:

הוא המשיך בלימודיו, בחריצות ונפשו הוסיפה להמשך אחרי הסובב אותו. הקטרים בבתי המלאכה של הרכבת, הסירות השטות בנמל וכו' וכו'.

במאורעות תרפ"ט, והוא אז בן חמש עשרה שנה, לקח חלק פעיל בהגנה על ה„מרכז המסחרי", שהיה מרכז הסכנה והאש. כבר אז שלט על כלי הזין. הוא בז למות. הוריו היו מזהירים אותו כי חייו בסכנה, אך הוא היה משיב: „אם נגזר עלי למות, מוטב שאמות כאמיץ לב ולא כפחדן".

בהכנסו לשורות במשטרת המחוז רכש לו מיד את אהדת הצבור. כשנתמנה למנהל המחלקה הגדיל לעשות. יחידים ומוסדות הערימוהו מאד. כל יהודי מר נפש, שנזקק למחלקתו, מצא בו ידיד ותומך. הוא עזר לעשרות אנשים, בלי הבדל גזע ודת. הוא השתתף תמיד בצער זולתו. בעל לב טוב ונפש אדיבה היה ובא המוות האכזרי וגזל אותו במיטב שנותיו הפורחות. ועמדה לו זכותו ונקבר בשכנות עם סבו הדגול — אבינו ר' מאיר טובנהויז ז"ל, והם צמודים לנצח, הסבא והנכד לרגלי הר־הכרמל.

למרות כל סבלה נשאה את משא שנותיה האחרונות מתוך גבורה נפשית מתאפקת. היא זכתה לבנים לבני בנים ולנינים. מסביבה היו מתאספים תמיד כל בני ביתה, ביחד עם נכדיה וניניה כדי לחלוק לה כבוד. כולם השתדלו להמתיק במקצת את יסורי מחלתה, שריתקה אותה למיטתה — ממנה לא ירדה עוד, והיא העלתה את נשמתה הטהורה לבוראה בליל שבת קודש אור לי"ג בשבט התשי"א, בהיותה בת שמונים ושבע שנה.

לאחר מותה נתפרסמו ניקרולוגים רבים בעתוני הארץ ובחו"ל, ביניהם יש לציין במיוחד את רשימת־ההערכה מפרי עטו של ד"ר י. הרוזן „בת שבע אם כל הטובנהויזים נאספה אל עמה" בשבועון הירושלמי „הד המזרח", וראוי לציון גם מאמר־הערכה שהקדיש לה הסופר התורני הרב שמעון בר לואי בירחון התורני „הפוסק", שהדגיש כי בחייה ניכר היה אותו שילוב של הנקודה החסידית, שהיתה תורשה לה מאבותיה ואותה מידה של מסירות־נפש שהיא כה אופיינית למשפחת הטובנהויזים[1].

ואם כמה סופרים תיארו בקוים כה נלבבים את דמותה, הרי אני כבן, חרות זכרה אצלי מימי ילדותי. נזכר אני בחיבה באותן שנות־הילדות, בהן זרחה עלי

השמש, והשנים הללו הן עבורי עד היום, אוצרות בלתי־נדלים של עליצות ויגון עם חויות שונות של ימי חולין וימי החג כאחד.

יש שהנני עוצם את עיני ומעלה בדמיוני זכרונות מימי העבר של ימי־דמות יקרה — זו דמותה של אמי מורתי, הנני רואה את פניה, המשולהבים מעבודה הילדות, מגילת חיי מתגוללת אז לפני במהירות כעל הבד בקולנוע. לנגד עיני מעבר לקצה הרחוק של תקופה, כמעט של יובל שנים, והיא נשקפת לעיני עם זהרוריה האחרונים, כי הנה, לאט בא הלילה והליט במעטה אפל את כל מה שעבר לעיני זה מקרוב, התהום של הנשיה בלעה את האנשים ואת המאורעות ביחד.

אמא היתה בעלת לב, ספוגה רוך נשיי מיוחד, והיתה מאז טיפוס נפלא של הישוב הישן, וחמימות־הלב היתה התכונה אשר ציינה את כל הנהגותיה, והיא כמו אבי שמרו כל ימי חייהם על סגנון־החיים המסורתי, ונפלאה היתה האוירה המיוחדת של עיר המקובלים בימי ילדותי, העולם היה נראה לי בימי ילדותי כעולם של חידות מרובות־גוונים. במוחי נרשם השלג הראשון בצפת, העיר הקדושה שבה נולדתי וראיתי אור עולם. את דמות אמי מורתי הנני זוכר כשהיא נראתה לעיני כאילו עטופה בצעיף של תכלת וארגמן, דמותה מאירה לי, והיא כולה מופזה באור.

כן, הזכרון הוא מין כשרון נפלא להחיות את העבר, וכך צפות ועולות לעיני מתוך ימי הילדות דמויות יקרות, צפות ועולות אותן החוליות, שהן החשובות ביותר בשלשלת ימי־חיי. וכשאני צופה אחורנית משתרע לנגד עיני מרחק מתכחל ונוהר: שמים בהירים, המאירים בסימטאות האפלות של העיר צפת, ומכל פינה עולה ומנצנצת לעיני דמות יקרה, דמות נשמתה של אמא, זו הנשמה שכה יקרה היא לי תשכון עתה בחיק הנצח כשמצבת־אבן־קרה — למראשותיה.

הוי, הזמן — כה פעור הוא תהומו, אין הוא עומד, כי־אם סובב הולך סחור־סחור הנה והלום.

והאדם — כדף־קלף הוא לו, כפרח, הפורח לשעה בסמלי היש והאפס, והוא חולם ומיחל...

ועם רדת היום ניצב האדם כסומא בישותו, אך גם באפסו הפלאי, וצופה הנשמה הבודדה, שותקת היא שתיקת־עולם, ודומם האדם, דומם הוא מתוך הכאב שבקוצר ההשגה, כשהוא מדוכדך מן התעיה בדרכי החיים בעולם לא סלול, המלא ארחות עקלקלות. ודומה לפלטרין — תעיה, שאין לו ממנו מוצא.

הערות וציונים

לפרק: **בפתח הספר**, עמ' 14—22

1) הסופר והעתונאי אורי קיסרי בכמה ממאמריו, ביחוד במאמרו „מקופחים במולדתם" מתעכב על הקיפוח שנתקפחו האחים המלומדים לבית טובנהויז, שתרמו תרומה כה נכבדה למדעים ויצאו להם מוניטין בעולם המדע. א.ק. מוצא שיש אצלנו יחס מיוחד של קיפוח לצפת ולגליל והוא מטעים כי: „טרם קופחה על ידי הישוב היהודי בארץ משפחה כמשפחת טובנהויז, ובה בשעה שהגויים רוממו ופיארו את ילדי צפת אלה, העלו היהודים שלנו עשבים על קבריהם...

„אין אני סבור, שאצליח כאן, במקום המוגבל הזה לתקן את המעוות ולכפר בדיו שלי על פשעי מנהיגינו ורועינו הרוחניים, המכהנים על קתדראות המדע והחכמה שלנו. אני רוצה לקוות, שההיסטוריה המזהירה של בחורי הישיבה מצפת שהפכו למאורות מדע וחכמה בכרכי העולם, עוד תיכתב בספר.

— — — „לא יתכן להבין את התופעה המשולשת של בנים מזהירים אלה, מבלי שנהיה חוקרים את המקור את השורש, הטובנהויזים נחצבו לא רק מהרי העד המופלאים של צפת, הם נחצבו גם ממשפחה, מבית שנדיר היה".

הסופר מתעכב ומפרט את פעולות אבי הטובנהויזים בתולדות התחיה, בשטח התרבות והחינוך, בהטפה לעבודת האדמה והחיאת השפה העברית ומדגיש את הקשר שיש בין האב והבנים ומספר את פעולתם ותגליותיהם בשטחים מדעיים שונים ואף על פי כן נשארו מקופחים במולדתם והוא מסיים:

— — — „בעצם ניתנו כאן ראשי פרקים, קוים וציונים לצורך תאור דמויותיהם של אצילי מחשבה ומדע אלה.

האב נפטר לפני כמה שנים על אדמת הארץ, אשר אותה אהב, בה נולד ובה חי; אבל הבנים, טפסו ועלו במדרגות התהילה בהצלחה מהירה ונדירה, הלכו לעולמם על אדמת נכר, רחוק ממקור מחצבתם, רחוק מעמם.

„ואל יטעה איש! גם הפרופיסור יעקב טובנהויז, גם הד"ר חיים טובנהויז, למרות אשר קצרו באירופה ובאמריקה כבוד ותהילה, היו מוכנים בכל שעה לשוב לארץ הקטנה הזו — ארצם — ולהתאים את קומתם הגדולה למדים הקטנים של האפשרויות המדעיות שבכאן...

אבל ישובינו, שקשר כתרים לכל נגס שהביא עמו פספורט רוסי או גרמני. ולא שעה אל ילידי הארץ, שיבשות גדולות פתחו לפניהם זרועות. לא בהר הצופים, ולא בבתי המדרש הגבוהים, לא נפתחו הדלתות בפני ילדי צפת שכבשו עולם זר.

היש להתפלא על כך? וכלום לא כך עשו בבן־צפת אחר, יקר ונכבד, בד"ר לרפואה יעקב סגל, ש„הדסה" נעלה בפניו את הדלתות, ובא אחר כך המכון הרפואי של צרפת ונתכבד בו, ונשיא הריפובליקה, דומרג, בחר בו, באיש צפת, להיות לרופאו הפרטי. מבין רבבות הרופאים הצרפתיים!

אני לא כתבתי כאן את פרשת הטובנהויזים. בקשתי רק לשאול פעם נוספת, אם כה עשירים אנו, עד כי רשאים הננו לזלזל ב„כשרונות" שיש לנו ולוותר עליהם לטובתם של אחרים.

כן, הם נשארו מקופחים עד היום, מקופחים במולדתם. צפת מקופחת, טבריה מקופחת.

ירושלים מקופחת. ההיסטוריה של עשרות השנים האחרונות מלמדת אותנו, כי ניו־יורק, לונדון ופריז כרעו על ברכיהן למען שתות ממעייני זכרון יעקב וצפת... אבל ארץ ישראל מעדיפה על אלה את ברלין ואת אודיסה". — — —

לפרק: בימי הילדות בתוככי ירושלים, עמ' 23—26

1) על האגדה התלמודית והמדרשית חיבר אבי כמה וכמה מחקרים, בהם התעכב ביחוד על האגדות התמוהות בתלמוד וכמו כן השגות על ספר „המפתח" מאת מ.א. שאצקעס. פרק אחד מהם נדפס לאחר פטירתו בספר היובל „בית הלל", המוקדש להרב הלל פוסק, שנערך על ידי כותב הטורים האלה בשנת תשי"א.

לפרק: פרקים נשכחים בתולדות הישוב, עמ' 33—36

1) בזמן האחרון נוסדה על ידי הד"ר ישראל בן־זאב מירושלים המרצה באוניברסיטת בר־אילן, גם אגודה למען גרי צדק, והיא העמידה לה למטרה, לא רק גיורם של נכרים והעברתם לכנפי דת ישראל, כי־אם גם הפצת אהבת ישראל בין העמים, ובעקיפין עושה איגוד זה הרבה גם במלחמה נגד פעולת המיסיון.

לפרק: בין חלוצי העתונות בירושלים, עמ' 42—52

1) בין אבי ובין חיים מיכל מיכלין נתרקמה ידידות שנמשכה במשך עשרות שנים. מר מיכלין כתב כמה פעמים על פעולותיו של אבי בעתון היומי „טאגעבלאט" ובשבועון „אידישע גאזעטען". באחד ממאמריו הוא כותב על ביקורו בצפת בימי הקיץ הלוהטים:

— — — „מעבודתי המיגעת בתוככי עיה"ק ירושלים ת"ו הייתי רגיל להמלט לפעמים לצפת, ומן הימים ההם קמה וניצבת לעיני פינת החום, שהיתה שופעת עלי רגשי רוך ושקט נפשי, היה זה הבית של חברי וידידי מנוער ר' מאיר טובנהויז ורעיתו בת שבע. כמה הומה הלב עתה לימים ההם. בצפת, שבה נמצאתי במרגוע בעצם ימי החום, באחת הסמטאות השקטות במעלה ההר עמד לו אותו בית, בו ישב ידידי זה ולתוך סימטא זו היו מובילות אותי הרגלים, רגלי אדם המתלבט בעקולי דרכים, ודלתות הבית הזה תמיד פתוחות לרווחה ותמיד חיוך נדיב ואחאי מקבל את פני, ודבריו חמים ולבביים והם מעודדים אותי, הוא משבח את חקירותי ומוסר לי מה שאמרו עלי אנשים, שיש לסמוך עליהם, ומיד כל אותה המועקה הלוחצת את הנפש תעבור חיש מהר.

וכשישבתי שעה קלה במחיצתו היה מפזר לפני את פניני נפשו כשהוא חושף לפני את מה שהעסיק את רוחו, ומה שהיה מענין הוא שלא היתה שום תופעה רוחנית תרבותית, ספרותית וישובית שלא העסיקה את רוחו ואת נפשו הרגישה. וברוח של אהבה לקניני האומה חינך את בניו, והשתדל כי אף הם יהיו מעורים בכל נימי נפשם בורמי הרוח של הדור והתקופה, הוא לא חסך עמל כדי ללמד עמהם את החליפות יהתמורות של הגורל ההיסטורי של האומה הישראלית על כל גלוייה הרוחניים, התרבותיים והכלכליים.

ובצד יפיפותה של יפת גם את אהלי שם, בצד ידיעת בחכמה ובמדעים גם השריש בהם את אהבת התורה, וזה שימש דוגמא גם לאחרים מהמשכילים של צפת".

לפרק: המאבק לחידוש החיים בצפת ובגליל העליון, עמ' 65—73

1) הד"ר יצחק אפשטיין ברשימתו: „ספר זה מה טיבו"? שהקדיש לספרי זה, הביע את הערכתו לפעולה ראשונית זו של הטפה לפרודוקטיביות בצפת ובגליל, שהיתה גם הטפה לתחיית הרוח ולתחיית הלשון, הוא כותב:

„תחית ישראל ולשונו בארצו היא מאורע שטרם נהיה כמוהו בדברי ימי העמים; ולא לחנם יתנכרו לה רבים ואף ינסו לכפר בה. ואנו עצמנו, יושבי הארץ המתחיה, הננו בחינת בעל הנס שאינו מכיר בנסו; וכאלו חסרים אנו יכולת ופנאי כדי לצפות מציאותנו בעין חוקרת, מותחת ומעריכה.

אבל דוקא התחילה של התחיה ראויה להרשם ולהחקר בפרטי פרטים, בין מהשקפה היסטורית אנושית ובין מצד ערכה הלאומי כגורם מאלף ומחנך. אם עצם הרעיון לשיבת ציון יפליאנו בלידתו, הלא בכורי הגשמתו ופועליה על אחת כמה.

אמנם טרם הגיעה השעה לכתוב הסטוריה זו, קרובים אנו למאורעות מכדי ערוך את דברי ימיהם; אולם עת לצבר חמר ולרשם את העובדות ללא ביאורים ומסקנות, ומלאכת מצוה זו כאשר נחישנה כן ניטיב לעשותה.

ומרובים המקורות, לכל עיר בגולה נמצא חמר־מה לחקר הנידון. מראשית התנועה הלאומית בישראל התפלגה כל קהלה, כיהדות כלה, לפלגות שונות: מתנגדים־אויבים לרעיון המהפכה אם מאמונה ומדתיות ואם מכפירה ומטמיעה, אנשי לא־איכפת, אוהדים, מסייעים, מתמכרים לעורר את העם; ולבסוף יחידים אחוזי שלהבת הגאולה העוזבים את מולדתם הכוזבת כדי לעלות לארץ הפדות.

חלצו, המתנדבים מתוך חוג קרוביהם ומעדתם, נתקו ממלאכתם ומדרכי חייהם למען נדוד למרחקים, לארץ לא־נושבת ולא־נודעת. מי היו אלה, אחד בעיר ואחדים בכרך, אשר העיזו לבצע את משא־נפש האומה? מה מציין אותם מיתר החולמים? איך צעדו צעדיהם הראשונים למן צאתם מן הגולה ובבואם לארץ חפצם? כיצד התישבו, נאחזו בה?

תנאי עולים ראשונים אלה, היו התאבקותם עם המכשולים, התקוות והאכזבות, הנסיון בתנאי הארץ הנקנה לאט וביסורים.

וחמר רב ענין ורב הכמות — נמצא לא לבד ביוצאי הגולה, כי אם גם במורדי הגלות מבני הארץ הקדושה עצמה. אחינו אלה השקועים בעבודת הבורא כהו עיניהם מראות כי לאדם נתן הבורא את הארץ לעבדה. אולם יחידים התעוררו גם כאן...

וחשיבות יתרה נודעת לבודדים אלה. העולה מן הגולה תיאר לו לתומו את הארץ כמדבר. ברם אדמה זו, זבת החלב והדבש לפנים, הלא תכזב את יבולה גם היום לעובדיה באמונה. לפיכך אם אך יוותר המתישב על המותרות שבחיים, אז ישב לבטח תחת הגפן והתאנה.

לא כן בן הארץ אשר המציאות המרה לנגדו: השלטון התורכי, יושב הארץ; ומצד שני — קשיי האקלים, עצירת גשמים, נדירות המעינות, מחלות עיניים וקדחת, חסר דרכים וזרבוי גנבות ושוד. נוסיפה כי בהוגים הנדונים טרם נודעו דרכי המלחמה והנצחון בפגעי הטבע.

ואף על פי כן נמצאו מעפילים, שפרשו מצבורם, כדי לפנות אל הדרך הקשה, מהם אל האדמה ממש ומהם אל חיי עמל בעיר. למעשה נועז כזה נדרש בימים ההם אמץ רוח וגבורת נפש אולי יותר מאשר לחלוץ, המתגייס עתה לעבודה ולהגנה.

והנה לפנינו מגלה תמה, מוקדשת לאחד מראשוני החלוצים מבני הארץ, לרבי מאיר טובנהויז ז"ל. וראוי לשבח בן הזקונים של המנוח, על שעמל לא רק לאסוף את כל החמר הדרוש ממקורות נאמנים, כי אם גם לנסח את הדברים כדי להוציא ספר זה לאור.

הלא יסופר. יליד ירושלים, נצר מגזע יוחסין, רבנים וחסידים, שתורתם אומנותם, חזוא עצמו אברך רב כוח לאורייתא, מתישב בצפת שם נשא אשה הוגנת לו, גם היא משלשלת יוחסין ארוכה, — וכאלו פתאום נשבה בו רוח חדשה: חבת ציון נתגלתה לפניו כעובדה בראש־פנה וביסוד־המעלה הקרובות לצפת.

ובין כה וכה הוא עצמו נאה מקיים ועובר לחיי עבודה — למלאכת הסריגה — בלי עזוב את תלמודו. ובעודנו חותר לחיי ענוים ודלים על יגיע כפים, הוא מפיץ את רעיון האומנות בעיר המקובלים.

חבתו היתרה לציון ולשפתה מביאה אותו אל העתונות העברית ועושתהו לסופר. מאמריו ומכתביו לעתונים מציגים ראי נאמן למושגי התקופה ההיא בתחית העם, בישוב הארץ ובחנוך; וכן משתקפת בהם יפה העברית של הימים ההם בארץ, בהתנגש שפת הישוב הישן בלשון המתחדשת.

אכן הרחיק אדם זה לחלק מן החוגים שם גדל וחנך, חלק אבל לא נבדל. ובעודנו דבק בעדתו ומתנהג בטהרת חיי־המסורת, מרדף הוא דעת ואור חדש, מקיים את מוסר הנביאים ווכוח לאחד תורה, עבודה והשכלה.

ואת משא נפשו הגשים גם בחנוך בניו, המופיעים כהמשך מקסים ומשלים לפרשת חייו. שני הבכירים דבקו במדע האדמה ובחקר צמחה. האחד נסע לאמריקה להשתלם במקצועו ויהי לפרופיסור למחלות הצמח ולבקטריולוגיה של הקרקע במדרשה העליונה לחקלאות בטקסס (ארה״ב), ולראש המחלקה לפיזיולוגיה ולפתולוגיה של הצמח בתחנה החקלאית למדינה זו. בחקירותיו הגדיל לעשות לרפוי מחלות הצמח. ועם גדולתו המדעית לא חדל לפעול לטובת מוסדות היהודים בארה״ב. זהו ר׳ יעקב יוסף ז״ל שנפטר בהיותו בן 53.

והשני התמכר לגיאולוגיה לפליאונטולוגיה ולמינורולוגיה, והיה היהודי היחידי הראשון בארץ ישראל שנהה אחרי מדעים אלה. עבודתו המדעית בחקר הגיאולוגיה והפליאונטולוגיה של א״י וסוריה שמשה אבן פנה ויסוד לאנשי המדע שבאו אחריו, שמו יצא לתהלה כחוקר מכמני הקרקע, זהו ד״ר חיים יאיר טובנהויז ששמו יהיה קשור תמיד בקרקע הארץ כחלוץ הגיאולוגיה והפליאונטולוגיה של א״י — אבל בהתגלגלו לאנגליה היה הגיאולוג גם למחנך עברי ולמפיץ נאור לתורת היהדות וללשונה, עד כי הפליא את טובי העדה היהודית בכשרונו הפורה ובהשפעתו העצומה על חניכיו, גם הוא נפטר בלא עתו.

גם ביתר הבנים — יבדלו לחיים ארוכים — נתגלו כשרונות. הביאולוג משה־ברוך מאותה מדרשה עליונה בטקסס מומחה למחלות וגדול עופות, שיצאו לו מוניטין במקצועו. הצעיר אפרים מחבר ספר זה, מושך בעט סופרים בפרוזה ואף בשירה והתפרסם אף הוא בעולם הספרות.

תולדות אלה מעוררות ענין רב גם מבחינה אנושית ומדעית.

בגזע רבנים זה, שכלו קדושה ורוחניות והפשטה, גנוזים איפוא כשרונות עלויים גם לחקר הממש, שהם מתגלים בתקופת הכשרה ומתמזגים עם שאיפות עזות לאנושיות וללאומיות נעלה.

ועם העובדות המקיימות כאן את חוקי התורשה הנפשית תתעורר הבעיה הנצחת להבדל שבין הכשרונות למופשט ולרוחניות הטהורה מצד אחד ולמדע הממש והתכני מצד שני. נוטים אנו לדמות כי בשלשלת דורות שהעסיקו את מוחם רק במופשט המלולי יפוגו לבסוף החושים והבינה למציאות ולמדעיה.

האין בתולדות משפחה זו מעשים לסתור?

ועוד צד בעל ערך לעובדות הנדונות. רבים נוהגים להצביע על אשר ארץ־ישראל החדשה טרם גלתה את כחה לספרות, לאמנות ולמדע. והנה בין העלויים הצעירים המכזיבים דעה זו מבהיקים החכמים האחים לבית טובנהויז אשר כפוריות תורתם כן צניעותם וענותם.

הספר הביוגרפי על רבי מאיר טויבנהויז איש ירושלים היא תרומה הגונה לדברי ימי התחיה בישראל ולאצילות חלוציה הראשונים״.

2) קוים ושרטוטים לדמותו של מאיר טובנהויז וביתו העלה גם המלומד אוריה פלדמן, עורך „הטבע והארץ״ במאמרו „לפני דור״. בכמה קטעים בתוך המאמר הוא מדגיש כי: „העיירה והעיר הקטנה היו מאז ומתמיד מקור שופע אידיאליסמוס וכוחות רעננים והם, יוצאי הפנות הנידחות שהגרו אל העיר הגדולה השפיעו על חיי הכרך, על תרבותו של העם כלו ועל נושאי התרבות. וארוכים יהיו הדברים לפרט אותם. די יהיה אם נזכיר בזה, שח. נ. ביאליק נולד וגדל בעיירה קטנה, שחיים ווייצמאן, נשיאנו הדגול נמנה אף הוא על יוצאי העיירה, וכן רבים ורבים מהגדולים והטובים.

וכזה היה מהלך התפתחותה של תרבותנו גם בארץ־ישראל. צפת היתה רחוקה — רחוקה עד מאד — בימים ההם ממרכזי הישוב: מירושלים, מיפו ומחיפה. ורק אחרי נסיעה מיגעת במשך כמה ימים ולילות (לפעמים במשך שבוע!) אפשר היה להגיע אליה על גבה של פרדה או ברכיבה על חמור״...

בהמשך דבריו מציין פלדמן כי: „יש לה לצפת חלק גדול וניכר בתולדות תרבותו

של עמנו, לכל גלוייה ולכל צפונותיה. עיר עברית היא זאת, עיר מפוארת, למרות כל העובר עליה בתקופה האחרונה, בשנים הקשות של המאה העשרים.

אחד המרכזים החשובים של צפת החדשה, של צפת הבונה והיוצרת, היה בית הטויבנהויזים.

„יחיד ומיוחד במינו היה בגליל העליון ביתו של ר׳ מאיר טויבנהויז. ראש המשפחה ר׳ מאיר בן יאיר חיים יליד ירושלים היה. מוצאו ממשפחת רבנים ורביים מאוסטריה ומגליציה. בדרך תורשתית נחל מאבותיו ומאבות־אבותיו כשרונות לא קטנים, שכל חריף, נטיה לחקירה ולמדעים. עוד בנערותו רכש לו בירושלים את ידיעת השפה העברית על בוריה, וכן קלט כמה מן „המדעים האסורים״ בימיו ובסביבתו, מהמדעים הכלליים.

אשתו, בת־שבע טויבנהויז, בת צפת היתה, וגם היא בעלת „יחוס״ חסידי חשוב מאד: על אבותיה ואבות־אבותיה נמנו מגדולי החסידות בתקופה ההיא (האדמו״ר מסדיגורה, האדמו״ר מצ׳ורטקוב וכו׳).

ענבי הגפן נשתרבבו איפוא בענבי הגפן... בהשפעת הגנים, אלו הפרודות המיקרוסקופיות, אשר חקירתם גם עד היום לא נתבררה די צרכה, בתקף חוקי התורשה אשר את מהותם נדע על בוריים רק בדורות הבאים. — נולדו לו לר׳ מאיר טויבנהויז בנים אחדים, כלם מוכשרים, כולם נוטים לעבודת החקירה, כולם עלו עד מהרה בסולם התרבות האנושית ונתפרסמו לתהילה בעולם כלו״. — — —

3) הסופר י. קרניאל („עז מוות״) בתאורו את דמותו של אבי הדגיש כי ראה בו: „אחד המטיפים הראשונים לישוב חי טבעי ופורח בארץ, ולצפת חדשה כשהיא מתוקנת מן הבטלה בהראותו את המופת של חיי־עבודה בעיר הקודש שבצפון, של הנאה מיגיע כפים. הוא סידר כוחות צעירים לעבודה, הזמין להם מכשירי עבודה שחולקו להם חינם, הוא עצמו שימש להם מופת: הזמין לביתו מכונות סריגה והוא עם אשתו ובניו עבדו במכונות והעסיקו גם פועלים ופועלות — ענף חדש של אינדוסטריה קטנה בארץ.

„ואולם את תורתו לא הזניח. מדי גמרו את עבודתו, עבודת הגוף, פנה אל הספר והעט והריץ כתבות לכתבי העת שבזמנו על אודות ישוב ארץ ישראל ויסוד המושבות החדשות בגליל העליון ובשומרון. הוא עורר בכתביו הנלהבים את אחינו בני ישראל בגולה לבוא וליישב את הגליל בתור עובדי־אדמה. הוא היה שופרו של הגליל!

בימים ההם היה בזה משום חידוש. הנה כתבה שכתב פעם ר׳ מאיר: „מי שיושב באה״ק ומי שמעבד בידיו את אדמת ישראל — חותם הגאולה עליו. קניני התרבות הם פירושים לאלף־בית, והא״ב שלנו הרי היסוד הראשון והראשי: צורך להחיות את שממות ארצנו, להפרות אותה כדי שתהא נחלת הבנים שיבואו אחרינו. — י. קרניאל ממשיך — כי שנים רבות לפני א. ד. גורדון כתב ר׳ מאיר באחד מכתבותיו מאה״ק „עבודת אדמה באה״ק אינה רק עניז בעד המוני מהגרים מרומניה ומרוסיא, כי אם אלה צעדים חדשים ופסיעות לא נודעות לגבי אדם מישראל הזקוק לפזר גרעינים של תחיה״.

לפרק: צפת כפי שהיתה, עמ׳ 74—81

1) הסופר והעתונאי, חוקר גנזי ירושלים פנחס בן צבי גרייבסקי כותב בקשר לכך במאמרים שפירסם על אבי, ומציין כי: „עוד מלפני יובל שנים כבר היה השם „מאיר טויבנהויז איש ירושלים״ נודע בספרותנו. בשנת תרמ״ב החל לפרסם מאמריו על חבת ציון, והעיר בהם הלבבות לרעיון הישוב ביהודה ובגליל לפעולה ולמעשה. מאמריו בראשית התנועה של חבת־ציון בהעתונות האירופאית: „המגיד״, „המליץ״, „הצפירה״ וכן גם ביתר העתונים היהודיים בגולה ובארץ, עשו אז רושם גדול בעולם החובבים, והלהיבו את הלבבות לישוב הארץ. בשמו ועוד יותר בעלום שמו בכמה שמות שונים, כתב הרבה על הארץ ויושביה, דברים כמו שהם, דברים נכונים ואמתיים, בלי כחל ופרכוס, ובלי משוא־פנים. דבריו היו נקראים תמיד בתשומת לב, וכמו צדרבים וסוקולוב כן ד״ר פינסקר וליליגבלום התחשבו מאד בו ובדבריו״.

2) הסופר והביבליוגרף ש. ארנסט באחד ממאמריו על אבי כותב:
„ר' נפתלי חנהל'ס וש"ב ר' נפתלי חיים יהושעס' מצפת סיפרו לי על רשמיהם מאישיותו. הם סיפרו ממראה עיניהם מה שהתרחש מסביב להם, שמדי פעם בפעם כאשר הגיעה פוסטה מחוץ לארץ היו מתהלכים מיד ליד אותם הגליונות שבהם תוארו חיי מושבות הגליל ויהודה וחיי צפת. מפרי עטו הם קראו את מאמריו המאלפים והיו מלאים השתוממות ופליאה על כשרונו הנפלא, בקיאותו הרבה וידיעותיו העמוקות בכל חדרי התורה".

3) חיי צפת, עם כל מחבואיה תוארו לאחרונה בעט־קסמים ע"י המספר יהושע בר־יוסף, בדור רביעי לילידי צפת. בספרו „עיר קסומה" הוא מתאר חיי שלשה דורות בעיר המקובלים, ובצד ההווי על חינו וקסמו, הוא מתאר גם את הבקיעים שנתהוו במסגרת הרופפת של ההווי הצפתי, ותיאוריו ניתנו בצבת של אמנות והתרשמות פיוטית, והביקורת שיבחה מאד את ספרו זה של בן עיר המקובלים.

לפרק: **ניצני התחיה בגליל**, עמ' 82—88

1) ביומנו מן הימים ההם כותב אבי: „יש לפעמים כי המאורעות הם קלי־ערך ובהם נפתחת תקופה, כי הכוחות אשר הפעילו מאורעות קלי־ערך אלה, היו גובעים מתוך מעמקי מסגרת התקופה והיו כעין הכרח של תהליך היסטורי.

לעלייתם של הבילויי"ם הראשונים לארץ בשנת תרמ"ב היה כעין ערך של התחלת תקופה, ואנו מכנים עד היום את התקופה הזאת תקופת הבילויי"ם, הם היו אמנם מעטים מאד, ובאצבעות אפשר למנות את מספר הבילויי"ם הראשונים אשר עלו לארץ, אך היא סימנה כעין מפנה בחיי הישוב. הם היו מיואשים ומרי נפש בחודשי עבודתם הראשונים והתנחמו במשחבה שאין הם אלא חלוצים להמונים, לאלפיו ולרבבות העומדים לעלות לציון. החלום נמוג כלא היה. עברו שנתיים ואף חבר אחד מקבוצתם לא עלה ארצה, ואין צורך לומר שלא הרבו לבוא עולים, אשר לא נמנו על בני ביל"ו. רק שתי מושבות נוסדו במשך שנתיים: ראשון לציון וגס ציונה, או כפי שנקראה אז וואדי־חנין".

2) הסופר ההיסטוריון ד"ר י. הרוזן במאמריו על ה„טויבנהויזים" „המהפכן הצפתי" ואחרים, מתעכב על הערך ההיסטורי שמצא בכתבותיו של אבי ומדגיש: — — — „נתקלתי לרגל חקירותי בתולדות הישוב בגליל העליון והגליל התחתון תוך עלעול בכתבי עת, מצאתי חומר רב ומעניין של ר' מאיר טובנהויז ז"ל שהעניק לכל עתון רשימות חתומות בשם מיוחד (ומכאן כל שמות יתרו שלו) שהוא מפזר על פני כל העתונים השונים שהופיעו החל מימי הבילויי"ם עד ימי פרוץ מלחמת העולם הראשונה. חומר זה מהווה אוצר יקר, שנשמר בזכות הסופר ה„גלילי" אשר ידע להעריך עלינו רוב טובה, והוא מגוון למדי, כי עוברים לפנינו מחזות, מאורעות ומעשים, ומהם מצטיירים לנו פני הישוב בתקופה שעברה. מאמריו ורשימותיו — בכל גלגוליו — ישארו יסודות מוצקים בחקר תולדות היישוב" — — —

3) הסופר ש. ארנסט במאמרו: דמות ישובית (שרטוטים לתיאור דמותו של ר' מאיר טובנהויז איש הלב והנפש — פרק בתולדות הישוב) כותב בין השאר:

— — — „בית טובנהויז" הוא נושא המעסיק אצלינו כמה סופרים וחוקרי הישוב, ובזמן האחרון פירסם החוקר הפרופ' ד"ר ישראל רייכרט ממכון זיו ברחובות, מאמר מאלף בעתון היומי „דבר".

בנעורי הכרתי היטב את אבי הטובנהויזים, ולנגד עיני מתייצבת עדיין דמותו של ר' מאיר טובנהויז איש ירושלים ותושב צפת, דמות כזו אינה נשכחת בנקל. קומה זקופה קצת, קלסתר פנים עדין, עינים פקחיות מבריקות, וחיוך קל מרחף תמיד על שפתיו. לפעמים היה מופיע לעיני באור־פלאים, כאדם בן־דור עתיק שנתגלגל לעולמנו, כטיפוס בלתי מצוי. כשהכרתיו בראשונה היה נמנה בין הדמויות המפארות ביותר של העיר צפת. תורני משכיל

וחזלם, חוקר, סופר ועתונאי עברי, שנמנה עוד בשעתו על סופרי „המליץ" ועתוני בן־יהודה והיה מחבלט בנעימה־הדתית, שבאה לידי ביטוי במחקריו ובמאמריו המרובים שיצאו מעטו ונדפסו בכתבי־העת השונים.

ואף־על־פי שאישיותו הדגולה של ר' מאיר טובנהויז תפסה מקום כבוד בעתונות בין אנשי הרוח, לא נערך האיש עוד עד היום כראוי, אף כי נכתב עליו הרבה. הסבה לכך היא כי דבריו מפוזרים ומפורדים על פני העתונים המרובים. וחבל, הרי למעלה מחמישים שנה עומד האיש ומצרף לבנה ללבנה ושנים רבות נשא על שכמו את דאגת הישוב החקלאי בארץ, כר' משה סמילנסקי היה הוא, בשעתו מפזר את כח יצירתו על „שבעה ימים", בקולמוס־התמיד שבידו, היה מפרסם כתבות מכל הנעשה בארצנו, ועד היום עוד שואבים מרשימותיו בעתונים מלפני יובל שנים, חומר לדברי הישוב.

לי ברי, שמי שיבוא לקבוע סימני־הבראשית של התישבותנו ביהודה ובגליל לא יוכל להתעלם מכתביו הראשונים של ר' מאיר טובנהויז, כי על־כן היה הוא לא עתונאי גרידא, כי אם אדם בעל עין־חדה אשר איזן וחקר, מדד ושקל כל דבר בטרם שכתב, ורשימותיו מארצנו שנדפסו בשנות השמונים למאה שעברה, הצטיינו בנימה אישית. לא רבים הם אלה שתיארו כמוהו את הזיו הרומנטי אשר היה עוטה את הבונים והמתישבים הראשונים בראש פנה ויסוד המעלה וכו' כשהם תוקעים יתד לישובים בתוך השממה, שהיתה אז מנקרת את העינים". — — —

לפרק: פעולת המסיתים בצפת והמלחמה בהם, עמ' 93—102

1) יש לציין ביחוד את הפעולה המתנהלת גם כיום במלחמה נגד המיסיון, בתמיכת גדולי הרבנים ואישי ציבור רבים.

2) בדברי ד"ר יצחק אפשטיין על אבי המובאים בירחון „מחברת" מסופר כי: „הקו שהוא אופיני לר' מאיר הוא הפשטות. הוא שנא מאז את ההתהדרות, והנהיג פשטות־חיים בביתו, וכך גם חינך את בניו, ומתוך המוסדות שיסד בצפת מתבלטת מסירותו הרבה לסובלים. בכל זאת אין אצלנו שאיש יעזוב בעירו את מסחרו ואת עסקיו ויקח מקל נודדים בידו וינדוד לארצות רבות וזה לא למען טובת עצמו, אלא למען המוסדות אשר יסד, ונמצאו במצוקה כספית ואם נוסיף לכך, שגם רעיתו בת שבע השלימה עם זה, שתהיה היא צופיה את הליכות ביתה, וכמה ילדים קטנים היו לה אז בביתה והיא צריכה לטפל בכך, והיתה התמונה שלמה, תמונה של בית בישראל שחוט של חן יהודי ושל מסירות טבוע עליו".

3) התקופה ההיא מתוארת בתיאורים ממצים שפירסם הסופר ש. יצחקי בסידרת מאמרים בשבועון „אמעריקאנער" בשם „המשפחה הנפלאה טובנהויז" ושם הוא סוקר ביחוד את חייו ופעלו של אבי בשנות 1881—1898 ומדגיש: „אני מרגיש אהבה גדולה אל האב של האחים המפורסמים, אל ר' מאיר טובנהויז ז"ל, שאודותיו צריך לכתוב ספר גדול, נושא לרומן של אהבה ומלחמה למען האידיאלים הטהורים „לתחית ארץ־ישראל, מלחמה לתחית ציון עוד לפני הציונות".

— — — „קו ישר נטוי ונמתח מהאב להבנים, האב מן הדמויות המפוארות, שמצויות היו רק בדור העבר. ילידי ירושלים שעבר בנעוריו לעיר המקובלים ומשמש דוגמה ומופת לחריצות ואהבת העבודה, ולחם בעד פרודוקטיביזציה, לחם בעטו ובפיו בדרשות ובוויכוחים, אך גם בפועל — חייו ממש, פתח בית אריגה, אירגן חוגי נוער עובד, החי מיגיע כפיו. הזרת על דגל ביתו „אהב את המלאכה ושנא את הרבנות" והוא הכניס מהפכה רוחנית בחיי העיר הרדומה, שרוב תושביה חיים על „החלוקה". גלוי יקר — ערך בתולדותיו היה מלחמתו עם המסיתים שבנו אז קן ללכוד ברשתם נשמות יהודיות, הוא הראה במלחמתו את מסירותו לקניני האומה. מחמת סיבות שונות נעשתה צפת בימים ההם לתל תלפיות בעד המסיתים. המיסיונרים ובראשם היה המומר בן ציון פרידמן, תלמיד חכם שסרח והיה רב המרץ והיזמה והוא עשה נפשות למיסיון וצד דגים במים העכורים של העניות שהיתה

מבצבצת מכל פינה בצפת העניה". הסופר מתעכב במאמריו על פעולותיו הנמרצות והחשובות של אבי במלחמתו עם המסיתים ומעלה על נס את המוסדות שיסד לשם כך כדי לנצח את המיסיונרים ומציין את ערכו כ„חלוץ ההשכלה בצפת, — בהדגישו — שהיה הראשון אשר חינך את בניו בבית ספר עברי מודרני, ושימש דוגמא בכך לאחרים בגליל העליון והתחתון, הוא חינך להשכלה אך ביחד עם זאת מיזג עמה גם מרוח היהדות המסורתית כשהוא לוחם בעד עתיד טוב יותר לעם, והגרעינים שהוא פיזר ביד כה נדיבה בצפת נזרעו ובראש ובראשונה בלבבותיהם של בניו הגאונים במדע, שכל אחד מהם, תרם את תרומתו במקצוע אחר וכולם ביחד קלעו זר מדע של כבוד.

משפחת טובנהויז היא מן המשפחות המפוארות ביותר ופעולותיהם של בני משפחה זו השתרעו מהרי כנען ללונדון ובלפסט שבאירלנדיה ועד ניו־יורק, טקסס וקליפורניה, והם הוסיפו כבוד ופאר ליהדות העולם בכלל וליהדות הארץ־ישראלית בפרט.

אמנם מצפת עיר הפלאים והמסתורין עד ניו־יורק ושדות דקוטה, טקסס וקליפורניה יש מהלך עצום, מהלך המלווה זיעה ויסורים, אך מהלך זה מלווה גם כן בחזון, חזון תחית המולדת, חזון המשתרע מארץ ישראל דרך אשכנז ואירלנדיה עד ארצות הברית. הזכרון של משפחת טובנהויז חרות באותיות של זהב בתולדות עמנו וישמש אות ומופת גם לדורות הבאים".

לפרק: בן ציון פרידמן, המסית הנודע בעיר המקובלים, עמ' 103—108

הסופר פ. גדלרן מתאר פרשה זו במאמריו בעתונות בחו"ל בשם „הנרי פורד ור' מאיר טובנהויז מצפת", תורגם לעברית ונדפס ב„החברה".

——— „רבת־גזע ופרועה ,רבת־גוונים וגמישה היתה אישיותו של פורד. שתי נשמות התרוצצו בקרבו. זמן־מה היה מתבודד בהר שעל יד העיר דטרואיט. על ראש ההר הגבוה והמשופע הקים לו סוכה. מימינה ומשמאלה היו העצים פורשים עליה כפותם, כאילו הם סוככו על פורד מפני האנשים הקטנים, שהיו מתנועעים שם בעיר לרגלי עסקיהם. בהר זה כאשר בילה זמנו בהתבודדות, העלו כמה מחבריו הספיריטואליסטים את „רוחו" של אדמס מעולם־האמת והלה השביע את הנרי פורד לארגן משלחת מיסיונרים לארץ הקדושה. לפורד היה הצוו של אדמס קודש. לא עברו ימים רבים והמשלחת הכבודה של המיסיונרים יצאה לארץ הקודש. בוא המשלחת לארץ־ישראל היה מחבוא של גיל בעד פורד אך היא שמשה לתבערה בעיר הקדושה צפת, ששם התפשטה מלחמה בין המיסיונרים ור' מאיר טויבנהויז, אביהם של המלומדים המפורסמים לבית טויבנהויז, אשר הפליאו אחרי־כן את העולם המדעי בתגליותיהם.

באפלת־הלילה השטוחה ברחובותיה הצרות של העיר צפת גדולה התוגה בין היראים והשלמים. לצדם של המיסיונרים עמד המומר להכעיס בן ציון פרידמאן, שמצליח להדיח נפשות מישראל. בצהרי יום כאשר העיר הקדושה צפת היתה טובלת בקדושת השבת היו משתפכים לפתע ברחובו של האר"י הקדוש צלילי פעמוני הכנסיה הנוצרית. הטומאה הגבירה חיל בעיר הקדושה ושנתו של ר' מאיר טויבנהויז נדדה בלילות. אך רוחו לא נפלה בקרבו. הוא החליט אומר לקדש מלחמה לחיים ולמות. והחלטתו היתה נחושה. לא היה זה מן הדברים הקלים לצאת חוצץ למלחמת תנופה נגד מדיחי ישראל כשהם נתמכו ע"י המיליונר פורד. כצללים קודרים היו ליהודי צפת האדוקים פעמוני הכנסיה של המיסיונרים והוא לקח את מטה הנדודים ויצא לעולם הגדול כדי להתריע לעם ישראל על הסכנה האורבת על נפשות מישראל מצד המיסיונים והמדיחים. מקצות ארץ וערבות רחוקות נישא היה קולו של ר' מאיר. אידיאה יש בכחה לעורר נרדמים וסופר אחד שנפגש עם ר' מאיר מספר בשבועון „אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" כיצד תבע את עלבונם של בני צפת, הסובלים מעול המיסיונרים.

בין הרים שקופים עוטי־רום נמשכת רצועה צהובה מופזת קרני שמש. רוח צח מנשב על הצלב הגדול, שהמומר היהודי בן ציון פרידמאן מכניס לעיר המקובלים צפת. כאשר נודע דבר בואו של המומר בן ציון פרידמאן לר' מאיר טויבנהויז, שנתו נדדה בלילות.

בדמיונו רחפו זכרונות מהסבא שלו ר' מאיר'ל מפרימישלאן, הוא נרדם ובחלומו ראה את עצמו מנצח על מקהלה, שרים לפני הרבי ר' מאיר'ל ניגון וצלילים משתפכים בחלל האויר. ר' מאיר הקיץ משנתו ואז היתה כבר דרכו ברורה לפניו. מלחמה עד חרמה עם המומר והמסיתים, יש לגרש את הטומאה מהעיר הקדושה צפת! מלחמתו עם המסיתים הוא דף נהדר בתולדות חייו של ר' מאיר המלאים הקרבה עצמית, ומסירת נפש שאין למעלה הימנה. בידעו מה עצומים הסכומים שברשות המסיתים המחלקים לתושבים היהודים אוכל ומזונות, זרפואות חנם. יסד בעצמו מוסדות שונים שיספקו את המצרכים של העניים. הוא גם יסד „בית תבשיל" מטבח עממי כזה שמטרתו היה להציל יהודים מצפרני המסיתים.

הוא קדש עליהם מלחמה גם בעט סופרים ובמכתבים מארץ־ישראל בעתונים העברים בחוץ־לארץ ב„הצפירה", „המגיד", הוא נלחם בהם ללא חת.

באחד מכתביו שנדפס ב„הצפירה" בעריכת נחום סוקולוב בורשה כותב ר' מאיר טויבנהויז: „ערב רב של עובדי אלילים פרשו רשתם על אחינו בני ישראל, מחפשים הם בין העולים אנשים בעלי אופי חלש, ומחלקים ביניהם עפרות זהב במטרה לצוד דגים במים עכורים, לחטוף נשמות שנחלשו ונעקרו מגוף האומה".

הוא יסד חברה מדיצינית בשם „משכיל אל דל" שמטרתה לחלק רפואות חנם להמוני העם. מתקשר עם האינטליגנציה היהודית בכל העולם, שולח לארצות אירופה חוזרים מצפת בהם הוא מוכיח לעם היהודי את גודל הסכנה הנשקפת ליהודים מצד המיסיונרים. בזמן ההוא יוצא כנגדו המיסיונר היהודי דוד גולד. מומר זה שחבר ספר בשם „הנצחון נגד הנצחון" היה אחד מעמודי התווך בין המיסיונרים בלונדון. ואותו שלחו באופן מיוחד שינהל תעמולה נגד ר' מאיר. בתחילה הלשינו לקאימיקאם שר' מאיר מנהל מלחמה נגד מוסדות שקטים וחוקיים כמו בית החולים „עדות ישראל" וכן הוא מערער את מוסדות המיסיון שיש להם רשיון מיוחד מהשולטן בקושטא".

לפרק: „בית לחם הגלילי", עמ' 109—110

1) הרב הראשי לצפת ולמושבות הרב אברהם ל. זילברמן הקדיש מאמר לאישיותו של אבי שנתפרסם ב„הצופה", ובו צויין בין השאר: — — — „ר' מאיר היה איש אשכולות, הצדק נר לרגליו ואור לנתיבותיו. חביב ואהוב על כל מכיריו, רחום ומוקיר רבנן ובהבנתו העמוקה השתתף בכל ענפי החיים הצבוריים והרוחניים באופן המוצלח ביותר. בחרף נפש ועמל אין קץ טרח ויגע לטובת עניי העיר צפת ודאג תמיד לבוא לעזרתם בכל יכלתו בעין טובה ורוח נדיבה. ובלי ליאות התעודד להקים מוסד ענקי „בית לחם הגלילי", מוסד חסד מבלי הפליה בין עדה לעדה, לכלכל יום יום עניים מרודים מתהלכים כצללים סובלי כפן ומחסור. מסובים לשלחנות ערוכים בלחם ותבשיל המשיב נפש. וכל מעשיו הטובים נחרטים על תלמי לבבנו, וזכרם לא ימוש מתולדות ישראל לנצח".

לפרק: ייסוד גן ילדים ראשון בצפת, עמ' 111—116

1) „ראה בספרו של אורי קיסרי: „נסיעה אל העבר", תיאור מילדי צפת. „אם תלכו לצפת — כותב קיסרי —, אנא, הקדישו תשומת לב מיוחדת לילדים של צפת, ואין עליכם לעשות מאמץ מיוחד לשם כך, העין תמשך מאליה. ילדי צפת חוצבו מסלע המקום, מאויר המקום, מרוח המקום הזה. אתה נתקל בילדים הנחמדים האלה בסימטאות המעופשות, בחצרות הצרות ליד המים העומדים ומעלים צחנה בצל הבתים הדחומים יותר לחורבות מאשר לבתים. וראה פלא, ואיזה פלא: „הילדים הם נפלאים, הם באמת ובתמים נפלאים!"

תיאור עיני התום של ילדי צפת מסר בשעתו גם הייניריך לווה ברשמיו שפירסם בעתונו של הרצל „די וועלט". לווה כותב: „כאשר ביקרתי את צפת נקלעתי כבתוך עיר

של אגדות, עיר של „אלף לילה ולילה" בנוסח המקובלים. וכאשר ביקרתי את גן הילדים שיסד שם מאיר טובנהויז, והתבוננתי לעינים הקורנות של ילדי צפת, שאלתי את עצמי: מנין עינים כה מאירות ומהיכן אותו תום המבט של הילדים האלה?" — — —

לפרק: ניצני צמחונות ותרבות הטבע, עמ' 119—123

1) הסופר א. בן דוב ממתולה שהכיר את אבי כתב עליו כי „צמחוניות ר' מאיר באה אליו אחרי שראה במו עיניו שוחט נאבק עם שור כדי לשחטו. הבהמה נאבקה על נפשה אך השוחט ועוזריו גברו עליה והיא נשחטה. מחזה זה נתן בעלם בעל הנפש הרגישה את אותותיו, מאז הפסיק לאכול בשר וגם פרסם סיפור מזעזע על אותו מחזה". לפי עדות בן דוב השפיע סיפור זה על מ. ז. פיארברג וכך נולד „העגל".

2) הסופר המחנך רפאל סופרמן, שהיה מבאי בית אבי מציין: „איש האשכולות היה ר' מאיר טובנהויז, אך ביחד עם כשרונותיו היתה תכונה אחת אשר נבלעה בדמו ובנפשו, זו מידת האהבה, החנינה והחמלה לבעלי חיים. הסיבה לצמחוניותו היו רחמיו המרובים שהם גרמו לו ליסד מוסדות צדקה וחסד בצפת, ממעין לבו נבע אצלו הרעיון הצמחוני. יסוד הצמחוניות היה אצלו יסוד מובלע בתרבות אישיותו".

לפרק: עם סיר לורנס אוליפנט, עמ' 124—130

1) סיר לורנס אוליפנט הביע בשיחותיו שנתפרסמו אז בעתונים את דעתו על החיוניות וכוח הסבל וגאון היצירה של העם העברי:

„הנסיונות הגדולים שעמדה בהם אומה זו המצטיינת מאז בכוח רוחני וגם שכלי — הם לא לשוא באו עליה. וכעת עם תנועת ההגירה של אומה זו אל ארץ תקותם, עתידים היהודים להיות עם דגול בין העמים הפרוגרסיביים שבעולם ולהועיל לשכלול האנושיות כולה ביצירת תרבות חדשה, ואולי גם ליצור עיקרים מוסריים של דת אחת כללית לכל באי עולם".

(ראה חזון העתיד של סיר לורנס אוליפנט במגילת 80 שנה בהוצאת „הבוקר", תל־אביב תשי"ח).

2) אבי מוסר ברשימותיו פרטים על חייו ותכניותיו של סיר לורנס אוליפנט, אשר שמו נארג בתהליך התפתחותה של הציונות, היה יליד קייפטאון, באפריקה הדרומית, הוא נולד שם בשנת 1829. מנעוריו הצטיין כסופר פורה וגם כמדינאי, שמילא תפקידים חשובים בחיים המדיניים באנגליה. בשנות 1853—1861 היה מזכירו של אולג'ין ואח"כ נתמנה כמזכיר ראשון בצירות בריטניה ביאפאן, ובחזרו לאנגליה נבחר לפרלמנט בשנת 1865.

עבודתו למען התישבות היהודים בא"י החלה בשנת 1879. או הביא בפומבי את תכניתו הגדולה להתישבות רחבה בארץ־ישראל, בעבר הירדן ובארץ גלעד. תכניתו זכתה לדברי הסכמה מצד המדינאים האנגלים המפורסמים: לורד דיזראעלי־ביקונספילד ולורד סאליסבורי.

באותו זמן כבר ניכרת היתה אצלו המגמה ה„משיחית" — מציין אבי — כי הוא נמשך כבר אז לרעיונות דתיים־משיחיים שהיו רווחים אז באנגליה, והוא מצטרף רשמית לקבוצת ה„מאמינים" מיסודו של ההוגה הדתי תומס האריס, מארגן הכת של „אחות החיים החדשים"). הוא עוזב את בית הנבחרים והוא נוסע יחד עם חברי הכת למקום התישבות באמריקה ששם הוא עובד כפועל חקלאי טבעוני, המתנזר מכל מזתרות ומכל תענוגים.

בשנת 1380 פירסם את ספרו „ארץ הגלעד", בו הוא מפרט בפרטיות את תכניתו. בשנת 1882, לאחר הפרעות ביהודי רוסיה, נתגבר בו רגש ההמלה לעם ישראל, והוא

מביע את הזדהותו עם ה„עם הנבחר". הוא פעיל לטובת יהודי רומניה ולטובת הישוב בא"י. „בתכניתו למען היהודים, כותבת מארגארט אוליפנט (בספרה „זכרונות מחיי לורנס אוליפנט", לונדון, 1891) מצא מקור להתעניינות אישית חיה. שש היה כאשר ניהל משא ומתן דיפלומטי בענין הארץ הקדושה, והיה זה אדיר חפצו לסייע לעם היהודי במצוקותיו".

לפרק: נפתלי הירץ אימבר משורר „התקוה", עמ' 131—136

אפיזודה מעניינת מחייו של משורר „התקוה", שיש בה כדי לתאר את אפיו, מספר המשורר הנלבב ש. שלום ברשמיו מאמריקה „חמישים יום בניו־יורק העברית":

ב„באורי" שבניו־יורק עמד פעם ביום השבת איש מדומדם בפינת ה„באוארי", ניגשה אליו אשה יהודיה עניה, אשר חשבתו לגוי של רחוב, וביקשה ממנו, שיכנס אל ביתה ויסיק לה את התנור, כי שני ילדים חולים לה בבית. משגמר להסיק את התנור ביקש אימבר מאת האשה שתביא לו כוס יי"ש מבית המרזח שמנגד, כאשר חזרה האשה העניה עם היי"ש — שוב לא מצאה את אימבר, אלא מצאה על השולחן מעות קטנות, בסך כמה דולרים, כל הכסף שהיה ברכושו של אימבר. ימים רבים חקרה ודרשה לאותו „גוי של שבת" עד שנודע לה מי הוא והבינה את פשר הדבר...

לפרק: ראש פנה, עמ' 143—146

1) ב„המליץ" שנת תרמ"ו כותב אבי: „מקוצר רוח ומחוסר לחם באו אחינו האומללים בארצנו הקדושה לכלל טעות לחשוב, כי הרעיון החדש אשר נולד בלב יחידי סגולה מאחינו רעיון ישוב א"י הוא המזיק והגורם לרוע מצב החלוקה. ובאמת לא כן הוא, כי הרעיון הנשגב אינו נוגע אפילו כמלא נימא בכסף החלוקה, כי רוב המתנדבים למשען, הבונים מושבות על אדמת הקודש, לא התנדבו מעולם אף קשיטה אחת לקופות החלוקה, אשר נדבותיה באו רק מאלה אשר יחשבו למצוה לכלכל שיבת היושבים לפני ד' ומתפללים בעדם ובעד ביתם לפני כותל המערבי ועל קברות קדושינו".

2) פרטי הביקור מפורטים בעטו של אבי ב„הצפירה" תרמ"ג. „זה כחודש ימים הופיע האדון אוליפנט פה עה"ק לבקר את הקולוניא אשר מקרוב נוסדה, להתבונן על דרכיה ועל מעשיה. ובראשית בואו אחרי הרגיעו עייפות דרכו, רכב על סוסו וילך אל הקולוניא ראש פנה אשר בכפר גיאוני. ומה מאד עתקה גם גברה חן על פני מבט עיניו. וישבע נועם על כשרון מעשיהם ובצוף מאמריו, הטיף מליו הנעימים עלי לבות חובקי אדמתה. ויאמר: היו משולבים באהבה ואחוה! אל תהיו נרפים בעבודתכם! ואז תשבעו לחם דשן". ואבי מתרגש ומוסיף „מה נאוה תפארת הקולוניא עתה בשדרות בתיה ושדותיה וכרמיה! יכונן ה' מעשיהם. ישכיל ויצליח חפצם בידם. חלף עבודתם וחריצות עמלם". המשך הרשימה מספרת כי „מברכת ידו נתן להם הא' אוליפנט אלף פראנק, אשר יקנו להם עזים וכבשים והמלבושים הנשלחים מהועד הלאנדאני לידו עבור עובדי אדמת ארץ ישראל נתן למו. עוד ידו היתה נטויה ובמלא חפניו הרים חסד למדי על איזה אנשים תושבי עה"ק (הכוונה צפת) אשר עבדו את אדמת גיא אוני. טרם באו עולי רומניע ויקנו מאתם אדמתם. הם הורידו שיחם לפניו: כי לו היה להם עתה כברת ארץ אזי גיוום נתנו לעבוד אותה. ויעתר לבקשתם. ובחר בחמשה אנשים וקנה להם כברת ארץ רחבת ידים ונתן לכל אחד ואחד אלף פראנק לבנות בית ולנטוע שדות וכרמים ולאכל לחם, עד בוא השנה החדשה, ויחיו מטוב הקולוניא מלבד אשר הבטיח להם כי ימלא להם חסרונם אשר כל עוד יחסר להם למו". (המדובר כאן על בני צפת שהתישבו בגיאוני הערבית לפני שהגיעו עולי רומניה ויסדו את ראש פנה. חמשה מבין אלה זכו לתמיכה מיוחדת מסיר לורנס אוליפנט. בהזדמנות שניה מפרט אבי תמיכה אחרת של האנגלי שניתנה לארבע משפחות „שתים מצפת והשתים האחרות היו עולים מרוסיה שהגיעו ארצה לפני זמן מועט"). גם ב„המליץ"

מתאר הסופר הגלילי את מסירות סיר לורנס למתישביו בגיאוני , על כך הוא כותב: איש אחד שהיה לפנים עובד אדמה בכפר ג׳יאוני בחברת אחדים מתושבי העיר כנודע, אך מטעם האמור אצל החברה הנזכרת כי גם על החברה הזאת עברה כוס התלאות ויד חסרון הכסף והעדר התמיכה מהנדיבים הויה בם כי נטל עליהם למסור את אדמתם ובתיהם לאנשי ראש פנה המוינעשטים: אכן חלקת האיש המדובר לא נמכרה, כי לא היה בביתו, וכאשר שב אח״כ לביתו וימצא שם מושב מאחינו בנוי לתלפיות השתדל להאחז באדמתו לעבדה ולשמרה. אולם מצד עושה הנדיב המגן על המושבה לא היה שומע לו ויפנה בבקשתו להשר אוליפנט, ויקבל אותו השר תחת מחסהו ומעט מעט יעזור לו לבנות ביתו ולהכין לו המושב. ולא יארכו הימים ויהי לאכר ככל אכרי המושב ראש פנה״. המדובר במתישב צפתי שנמצא בכל רע ולא זכה לתמיכת הברון כי כך פסק הפקיד. אך סיר לורנס אוליפנט סייע למתיישב כדי שיוכל להיות כיתר האכרים. גם מעובדה זו אנו רואים כמה חביבים היו על האנגלי בני צפת שעזבו את עירם והלכו להתישבות...

סיר לורנס הזמין אח״כ את חברי הועד של ראש פנה: ר׳ מרדכי מוטיל כץ ר׳ דניאל בנדל ור׳ משה דוד שו״ב לישיבה בביתו על הכרמל. ביניתיים השאיר בידי הועד אלף פראנק כדי שלא תפסק עבודת האכרים. גם בגדים שלח לאנשי ראש פנה. בגדים שהגיעו בשביל אותה מטרה מלונדון. (אחרי שנודע כי בעית הלבוש בגליל היא די קשה).

לפרק: „בני יהודה", נקודה חקלאית ראשונה בעבר הירדן, עמ׳ 155—161

1) יצוין, כי כותב תולדות הישוב הסופר עבר הדני בספרו „ברוח ובחיל", מקדיש מקום לפרשת התנחלות זו, והוא מציין כי פעל בזה הרבה גם חובב־הנלהב שמעון גולדמן מהגר מרוסיה שעלה עם משפחתו לארץ כשליח חובבי ציון מאנגליה והוא סייע בהרבה למתיישבים שם.

לפרק: מתולה, עמ׳ 166—169

1) המשורר יעקב רמון פירסם גם שירה בפרוזה בספרו „חוליות בשרשרת" (במדור „ארצנו הקדושה") המתארת את הגבורה של המתיישבים. מתוך ראייה פיוטית מקורית שר הוא על אותם המתדבקים בדבקות אמתית באם המולדת האחת והנצחית ומתנפלים באהבת־נפש על האדמה האהובה.

בראייה אקטואלית והיסטורית כאחת מצטיינים תיאוריו של יצחק זיו־אב בספרו „ארץ לא נודעת" ואחרים, שבהם הוא מתאר את נקודות ההתישבות בארץ, לא רק מבחינת המראה והנוף, אלא גם מוסר רשמים מהצמיחה והגידול שלב אחר שלב, וזה מתוך ראייה צבעונית ותוך כדי הבלטת מזמורי העמלים להחיות את שממות ארצנו.

2) תיאור דמותו של אליעזר רוזניק ממתולה ימצא הקורא בספרו של אורי קיסרי „נסיעה אל העבר". קיסרי מתאר אותו, בהגיעו לגיל השבעים והוא עוד דוהר על סוסו. באופן נפלא נשתמרה אצלו הוויטאליות של נוער. אכר זה היה גם אוצר של זכרונות ופניו היו קורנים כאשר היה מספר אותם.

לפרק: ביקוריו של הברון רוטשילד בארץ־ישראל, עמ׳ 170—175

1) פעולותיו של הברון רוטשילד תוארו יפה בידי ג. קרסל בספרו על ה„נדיב הידוע". קרסל מבליט, כי לא רק כתר של נדבן היה צמוד לראשו של הברון, כי גם אהבת הארץ נשתקפה בכל פעלו, וכי יקרה היתה בעיניו אותה הרמת הנס של התקוממות של

גבורה. כבספריו האחרים תפס גם כאן קרסל את נקודת המוקד העיקרית של האישיות המתוארת על־ידו.

בזמן האחרון פירסם הסופר עבר הדני מאמר ב„הארץ" בשם „אור חדש על הבארון רוטשילד ופעלו", ובו הוארה דמותו של „הנדיב הידוע" וגם ניתנו כמה שירטוטים לצורתו של אליהו שייד, שהיה המפקח על המושבות מטעם הבארון, „מזכרונותיו של שייד — כותב עבר הדני — משתקפת לפנינו דמות אדם פיקח ותרבותי, העורך מסעות ממושכים לארץ, כדי לפקח על המושבות ועושה בשירות הבארון במשך שש־עשרה שנה, ושייד גם היה האיש ה„קושר קשרים עם החוגים העליונים של השלטון בקושטא".

לפרק: לבטי העליה בימים ההם, עמ' 183—188

1) בין השמות הנשכחים, שהם עתה נחלת שר השכחה מונה אבי גם את ר' משה בצלאל טודרוסוביץ, הוא אביו של דוד תדהר, מחבר ה„אנציקלופדיה של חלוצי הישוב ובוניו". אבי מציין כי: „אין איש זה סופר, אלא אדם צנוע, העוסק כחלפן ביפו, אך בחיי הציבור הרי רישומו ניכר ולב יהודי חם לו, הדופק בחזקה, ויד לו הפתוחה לרווחה, והוא מתרגש והומה כאשר מתעוררת בו חמלה.

ויהודי זה לא שקט ולא נח כאשר ראה והנה יפו, שהיא שער הארץ, החולין מתגבר בו וכי יש צורך בזריקת סילון של קדושה לתוך חיי החולין, וקודם כל השתדל, כי יבנו את בית האולפנא „שערי תורה".

בנין בית אולפנא לאו מילתא זוטרתא היא, וכיצד ניגשים לבנין אם הועד שנוסד לשם כך אינו נוקף באצבע, וחסר כסף — לא חשב ר' משה בצלאל טודרוסוביץ הרבה, וכיון שחסך לו ארבעים נפוליונים זהב — לקח את כל הסכום הזה ומסר אותו לר' נפתלי הירץ הלוי, רבה של יפו לשם קניית חמרי־בנין.

במקרה הייתי נוכח אז, לרגל ענינים ציבוריים אצל רבה של יפו. והריני למסור את דו־השיח שביניהם:

— רבי — פנה ר' משה בצלאל לרבה של יפו. — שליח־מצוה אנוכי. גביר מרוסיה שביקר בארץ ביקשני, כי אמסור לכבודו סכום של ארבעים נפוליונים זהב לשם בנין בית האולפנא „שערי תורה".

הרב לקח את סכום הכסף ושואל את ר' משה בצלאל:

— על איזה שם עלי לכתוב את כתב־האישור:

— על שמי — ענה לו ר' משה בצלאל. הגביר מרוסיה סומך בכל עלי. והרב כתב את הקבלה על שמו.

לימים נתברר לי, כי כל ענין „הגביר מרוסיה" בדה ר' משה בצלאל, כדי שלא יתפרסם ברבים, כי הוא שמשקיע את הסכום הזה (סכום גדול בימים ההם) לשם כך.

אדם עממי היה ר' משה בצלאל טודרוסוביץ, אך דעותיו היו דווקא אצילות ואריסטו־קרטיות, והרבה ממדותיו ותכונותיו ירש ממנו בנו דוד תדהר, שהוא טפוס יקר המציאות בתוכנו. בבן, בדוד תדהר, בוערת גם כן שלהבת, והיא נוצצת בכמה גוונים, כי פעולותיו אינן חד־צדדיות וחד גוניות, ואין הוא מצטמצם בארבע אמות, אלא מסור לכמה אידיאות. עממיותו ופשטותו הן תכונותיו, וכשהוא מתמסר הריהו מסור עד לידי השתכחות, כי כזהו דוד תדהר — אדם מסור לעם ולארץ, בלי חשבונות רבים, וחביב הוא על כל החוגים.

לפרק: השביתה הראשונה בארץ, עמ' 189—192

1) באחת מרשימותיו בתקופה יותר מאוחרת כתב אבי: „חזיון זה, כי „בטלנים" נהפכים פתאום לאנשי מעשה אומר דרשני! כי אמנם זהו חזיון פלאי ומעניין. מנין פתאום החריצות והזריזות ש„בטלנים" מאתמול נהפכים ל„בנקאים" (כמו, למשל, ידידי ר' יהודה גרזובסקי, מחבר ה„מלון העברי" המפורסם ור' יהושע אייזנשטדט החולם, שנעשה פקיד

בבנק אפ"ק וכדומה באלה). גורם מדרבן זה הוא החדש המנצח על הישן. והרי יתרון החדש הוא בעצם היותו חדש. החידוש כשלעצמו מגרה ומוסיף כוח, והוא המכריע להעדיף את מלאכת העשיה. יש גם פה מהשפעת הגיל. ר' יהודה גרזובסקי ור' יהושע אייזנשטדט מלאים היו כוח־עזוז־העלומים, ומכאן ההזיונות הנראים ביחוד פה בארצנו".

כדוגמא של חולם ואיש המעשה כאחד מציין אבי את מר נתן קייזרמן, יליד אודיסה: „שעיניו תמיד לטובת התרבות והישוב והשתתף ביחד עם מר יחזקאל דאנין ביסוד גן הילדים העברי הראשון ביפו ואח"כ בייסודה של הגמנסיה „הרצליה" ומשנפתח הבנק הציוני אפ"ק ביפו על־ידי ליבונטין, נתמנה לפרוקוריסט ואח"כ למנהל והרבה פעל כדי להעלות את הבנק למוסד כספי גדול.

„נתן קייזרמן — ממשיך אבי — עושה רושם בקלסתר פניו היפים ובאצילות הנסוכה עליהם. בזוהר עיניו המקסימות אני קורא תמיד את מחשבותיו, והרי תמיד לבו ונפשו לצרכי העם והארץ, ואני נזכר כיצד עמל והתייעץ עמי ועם חברי „בני ברית" אחרים לפעול לטובת „בני ברית" בחיפה ועמל הרבה להחזקת בית היתומים ופעיל היה בועד בנין הטכניון ובבנין בית"ס הריאלי בחיפה". אבי מתעכב ברשימותיו על אפיו הטוב והרחום של נתן קייזרמן שגילה את יחסו הלבבי לכל מר נפש ונזקק לעזרה, שפנה אליו על מנת לקבל הלואה מבנק אפ"ק, כשהיה מנהלו בחיפה, והוא מסיים את רשימתו במלים אלה: „אני מעריך מאז אדם נפלא זה, שהוא מלא רוך ועדינות ובו רוח של חולם ואיש המעשה כאחד". וכעץ כן פריו, יש לציין גם את בניו של מר נתן קייזרמן, א) העורך־דין והעסקן הציבורי החשוב מר יוסף קיסרי, שהיה ציר מדינת ישראל במקסיקו, ב) הסופר הנודע מר אורי קיסרי המצטיין ביחוד באהבתו לבני הארץ, „הצברים", שהם נושאים חביבים עליו במאמריו הפובליציסטיים, ובפיליטוניו דבוק הוא בנופה של הארץ. נפש רגישה מתגלית לפנינו בפיליטונים אלה, שאינם קלים ופורחים העשויים רק לשם נוי ותפארת, העוברת תמיד את תחומיהם, גבישי־הגות יש למצוא אצלו בשפע, כשם שמצוי ברשימותיו גם מן ההומאניזם, שהוא מושרש עמוק בדמו ובנפשו. אורי קיסרי מתמזג תמיד עם הנוף הציורי המתואר ועם האקלים הנפשי, ומקור יצירותיו הוא הלב והרגש, עין פקוחה לו לראות בראיה נוקבת ואזנו קולטת צלילים, והוא מוצא תמיד מזון לא רק לעצמו כי אם גם לאחרים שהוא מחלק עמהם את הרגשותיו וחוויותיו. וכובש הוא את הקורא דוקא בפשטות ובחן של סגנונו, שהוא מיוחד במינו.

לפרק: ל"ג בעומר במירון, עמ' 201—205

1) על ישראל זאב הורוביץ שהיה מלמד דרדקי וחיבר אנציקלופדיה מקיפה על ארץ ישראל כותב אבי ברשימותיו: „אם ניתן להגדיר עובד ספרותי כאחד מל"ו הצדיקים רשאים אנו להגדיר כך את ר' ישראל זאב הורוביץ, יליד טבריא, שבאפיו הספרותי המדעי הוא מייצג את הטיפוס של עילוי תלמודי בתכונותיו ובזיקותיו

הוא שקד הרבה, ובלי ספק שהיינו זוכים שהוא יקצור את מלוא קצירו, אלא שנלקח מאתנו בדמי ימיו ולא נתגשם פעלו, ורק כרך אחד מספרו המקיף „אנציקלופדיה של ארץ ישראל" זכה לראות את אור הדפוס.

בבקיאות ריבונית שאין לה דוגמה הצטיינה עבודתו השקדנית, שהפליאה רבים. שייך היה לאותם אישים דגולים שהוציאה העיר ירושלים, וכל אחד מהם נלהב למשהו מיוחד, שלו הוא מקדיש ימי חייו. כך היה אליעזר בן יהודה, מחיה הלשון העברית, וכך היה הד"ר אהרן מזיא, שחיבר את המלון הרפואי הגדול ועוד.

משונה היה אורח חייו של הורוביץ שידע להתהלך בנעוריו גם עם הערבים, ולמד אצל שיך אחד, את השפה הערבית וספרותה המדעית. בעברו לירושלים נעשה למלמד־דרדקי. ביום לימד את הילדים ובלילות היה בא אל ידידו החוקר הסומא ר' אברהם משה לונץ, שהוא עורר בו את האהבה למחקר הארכיולוגי.

שנות חייו היו בסך הכל 38 שנה ושנותיו האחרונות הוקדשו בעיקר לעבודתו שהיתה עבודה מופתית מבחינה מדעית, כי צבר את כל החומר המפוזר בספרותנו העתיקה החל מהתנ"ך עד הספרות התלמודית והמדרשית הרחבה".

לפרק: **הבנים בדרכי אביהם**, עמ' 206—209

1) החיבה והמסירות ללשון העברית והתחייה יש למצוא בנאומיו של הבן חיים יאיר. באחד מנאומיו בלפסט התבטא, כי „הודות ללשון העברית נעשה עם ישראל ל„עם עולם" והתרבות העברית נעשתה לעריסתה של תרבות־עולם, כי גם גדולי־הרוח של העמים היו מושפעים מרוח הלשון העברית ומרוח היצירה של הגניוס העברי, וגורל הלשון העברית היה כגורל ישראל־פלא בין הלשונות, כשם שעם ישראל הוא פלא בין העמים. חז"ל אמרו: ישראל נגאלו ממצרים בשביל שלא שינו את שמם ולא שינו את לשונם, שהיו מדברים בלשון הקודש. ואמנם גם אח"כ כאשר גלה ישראל וגלתה השכינה של העם, לא כבתה מעולם גחלתה של הלשון העברית בנכר. בימי צרה ושמחה ובימי יגון וששון לא רפתה הדבקות בלשון, שהיא אשר ליוותה את אורח־חייו של אדם מישראל מזמן קומו בבוקר, כשהוא אומר „מודה אני" עד לכתו לישון כש„קריאת השמע" על שפתיו".

חיים יאיר פעל הרבה בימי השתלמותו בברסלוי למען הפצת השפה והתרבות העברית. הוא סידר שם שיעורים בספרות עברית חדשה וכן ללימוד הלשון העברית, ובמאמריו הדגיש, כי: „הלשון העברית אחוזה בנשמת האומה כשלהבת בגחלת וכי השפה העברית היתה מאז ומעולם נחלתם של גדולי ישראל מדור דור. תוכן וצורה משולבים זה בזה בספרות ישראל מכל הדורות, גדולי עמנו הערו את נפשם בגבישי־תורה ובגבישי־לשון כאחת, וכל יהודי באשר הוא שם הביע את תחנוניו וגעגועיו לארץ אבותיו בתפילותיו, שנאמרו בשפתנו הלאומית".

נאום דומה אנו מוצאים אצל בנו הבכור יעקב יוסף בזמן שיסד ופתח את מועדון הסטודנטים „בית הלל" על יד אוניברסיטת טקסאס. בהתעכבו על ערך הלשון העברית כחוט השני המאחד את כל חלקי העם מדור לדור התבטא, כי „הלשון העברית נעשתה לשון, שהשפעתה גדולה וניכרת בתרבות האנושית, כי יפיה של הלשון העברית לקח שבי את גדולי החסידים מבין אומות העולם. וכך אנו מוצאים שורה שלמה של אישים נעלים, גאוני עולם כשקספיר וגיתה שניסו לסגל לעצמם את עזוז — לשון התנ"ך. וכאשר אנו מעיינים בתולדות התנערותה של אירופה בהתפתחותה של הלשון העברית בתנועות רוחניות, שהסעירו בשעתן את אירופה, אנו מוצאים גם בהן את השפעת הלשון העברית".

לפרק: **בימי תקומה**, עמ' 210—217

1) בשנת תרמ"ט, שהיתה שנת השמיטה הוגברה המחלוקת בין החרדים והחפשים. חובבי ציון, אשר חרדו לשלום הישוב החקלאי חיפשו עצה להתיר את העבודה, ואבי נצטרף להם והוא פירסם אז מאמר בענין היתר העבודה בשמיטה.

„הקאלאניסטים — כתב אז — הרי הם מצפים ממש בכליון עינים, שימצאו הרבנים את ההיתר, כי לכן זקוקים המה מאוד, יען כי עוד זוכרים הם כי שנת השמיטה של שנת תרמ"ב, פיזרה את יושבי המושבה פתח תקוה לארבע רוחות".

כבשורת־פתאום נתקבלה אז ההיתר מאת הרבנים התומכים בחובבי ציון ובהתישבות החקלאית בארץ, הרבנים מוהליבר ועליאשברג. אבי בישר זאת בשמחה לעתונים בהודיעו, כי „הנה ב"ה ועברה התקלה אשר עמדה בפני הקאלאניסטים בארצנו הק'[דושה] הואיל ובא ההיתר מאת ארבעה רבנים והמה יראי שמים ויודעי דת ודין, ועתה אין יותר מכשול בפני הקאלאניסטים באה"ק והמה יכולים לעשות עתה את עבודתם בשדה ובכרמים ואין מפריע".

2) ש. ארנסט במאמרו על אבי כותב: „בתקופה ההיא של חילוף משמרות, עמד ר' מאיר בשער גם בתחית הלשון, והקדיש לכך הרבה ממאמריו.

כדי להעריך אותו הערכה שלמה, מן ההכרח לדעת את חייו המיוחדים של הימים ההם, שאז עוד היה מחיה השפה העברית בירושלים, אליעזר בן־יהודה, בודד במערכה. את הפלא של הדיבור העברי חולל, אמנם, בן־יהודה, אביה ומחוללה של תחית הלשון

העברית, אך הדבור העברי בצפת לא היה עדיין פופולרי בימים ההם, ור׳ מאיר הדגיש והטיף ברבים על הצורך ללמד את התנ״ך, דברי ימי ישראל וידיעת הלשון העברית ודקדוקה. במאמריו המרובים שפירסם בעתוני הארץ ובחו״ל, הדגיש את ערך ה„חוט המשולש״: „עם ארץ ולשון״. שילוש לאומי זה — כתב — הוא היוצר את ההרמוניה של חיי הרוח בארצנו, כי כל בני המושבות הם יוצאי ארצות שונות ומדברים ביניהם לשונות שונות, אתה מוצא ביניהם יוצאי ספרד וארצות המזרח, אשר לשון אידיש זרה להם אך את הלשון העברית ידעו כולם, ואם גם אינם שגורים בלשון זה בדיבור, הנה הם נזכרים מיד בגירסא דינקותא. מלבד זה הרי ע״י הדיבור העברי רואה את עצמו אדם מישראל קשור בשרשי חיי־רוחו מדור דור.

ר׳ מאיר היה מחפשי המטמונים שבאוצר השפה העברית. שש ושמח היה לכל בטוי שהיה מגלה מפעם לפעם בגנזי ספרותנו העתיקה, בתלמוד בבלי וירושלמי, המדרשים, הקבלה והחסידות. רגיל היה לרשום כל ביטוי נדיר ולהמציאו לבן־יהודה לירושלים, בכדי שישתמר בבית מלונו הגדול, וכאשר הופיע אח״כ המלון של בן־יהודה ראה בו ר׳ מאיר היכל נהדר של גנזי השפה, בית גנזים ללשון העברית מדור דור״. — — —

בנוגע לחזיון תחית הלשון הדגיש אבי, כי מפליא זינוקה של המלה העברית החדשה ויש לפעמים בכך מן הישן, שקם ומתעורר לתחיה עם נשמה חדשה ועם תוכן מחודש. „המלים החדשות — כתב — הריהן נבלעות באוצר הלשון העברית ויש בהן על הרוב מהחן של הנזער. אין לשון האומה סטטית, כי אם דינאמית, ודומה היא לזרם, שהוא הולך ושוטף, כי כך מידתה של התפתחות הלשון אצל עם, שכל צורתה משתלשלת מאותה שלשלת, והיא תמיד ניכרת, אף כי לפעמים בסמוי מן העין״.

מלים מחודשות טובות הן — הדגיש אבי — אם הן סופגות לתוכן מן הישן, ועל־כן שלל לפעמים כמה חידושי־לשון, שמחמת האהבה לחידושים מחדשים ניבים שאין להן שום אחיזה באוצר הלשון.

והוא כותב: „חידושי הלשון הם רק צד אחד של המטבע, אך הרי גם מרהיב את העין כאשר אנו רואים מה גדולה ורחבה היא ההפראה הספרותית, התנובה הרוחנית הרחבה שהיא מתאימה לשעה — שהיא אחת השעות של התערות והתעוררות היסטורית אצל עמנו, שזה עתה התחיל לפרוץ נתיבות חדשות לגורלו. ובחישול הכלים לכך יש מן היקיצה של הנשמה ביצירותיהם של הסופרים המשתתפים בעתונות ובקבצים הספרותיים שהתחילו לצאת לאור בארץ ישראל״.

הביבים היו עליו הפיליטונים העליזים „שיעורים בהסתכלות״ מאת י. קרניאל, שהיו מתפרסמים מדי שבוע בשבוע ב„דואר היום״ בשם „שיעורים בהסתכלות״ בחתימת „עז מוות״, ומקביל לו היה מפרסם אז הפיליטוניסטן דניאל פרסקי (בזמן שהותו בארץ) פיליטונים משעשעים בשם „על רגל אחת״, שהגיב בהם על כל המאורעות והמעשים בארץ. כל פיליטון שלו היה מתובל בדברי בדיחה, שהופיעו אח״כ בניו־יורק בספר „צחוק מארץ ישראל״. סופר זה יוקד תמיד באש קודש ואהבה לתרבותנו ולשפתנו, ופעולתו למען תחית התרבות והספרות בארצות הברית עוד לא הוערכה כראוי עד היום.

אבי העריך מאד את יצירתו הפיוטית של המשורר הירושלמי אסף הלוי איש ירושלים, אותו משורר בעל דמיון ובעל הסתכלות שאזנו היתה פתוחה ועיניו רואות את מראות הארץ. „כעין עירוי דם — כתב אבי — יש בשירתו של אסף הלוי. הדר השחר וזיו השקיעה מחול אורות והמית פלגי האביב — כל אלה מצאו להם ביטוי בשירתו שנגינה היא וצליל וקול לה״. וכך נתרשם גם מהשירה הדתית של האחים יוסף צבי ויעקב רמון והוא ראה בשיריהם תפילות זכות, תפילות לוהטות של אנשים הנשרפים באש האהבה האלקית ואהבה לארץ הקדושה.

משוררים אלה הם אשר דיברו ללבבות והעלו את הגחלת הלוחשת ללפידים בוערים, אשר הלהיבו את העם, הם הצטיינו בתוכן, ובצורה כאחת, והופעתם הספרותית עשתה רושם על אבי.

„שירה רבת מתיחות — כתב אבי — היא שירת־המחשבה של יוסף צבי רמון, ומדי פעם בפעם בקראנו את שירתו, אנו מרגישים שלפנינו משורר בעל תנופה מחשבתית־דתית

עמוקה, היודע בקסם שירתו לנגוע במיתרי־הנפש". ויש לציין, כי גם בשירת יעקב רמון ניכרת הנעימה האינטימית. בת קול שירתו היא שירת־הכיסופים לאל עליון, והוא גם משורר־המראות, משורר, שיש אצלו תמיד ההצצה מעבר לפרגוד־החיים.

לפרק: **על אדמת נכר**, עמ' 221—228

1) יירשם כקוריוז מה שאבי סיפר, כי כאשר נפגש עם אלימלך וקסלר, מחבר הספר „הגו סיגים" (בעניני ביקורת המקרא, נדפס בדרזהוביטש, תרס"ט) שאלו: למה זה בחר לעצמו כפסבדונים את השם „איש נעמי", ענה לו באידיש: „איר זענט דאך אַן ארץ־ישראל אידּ, טא זאגט מיר, ווי שיין וועט דאס זיין, אז נאך מיין טויט וועט שטיין אויף מיין מצבה „וימת אלימלך איש נעמי"!

בחר לעצמו פסבדונים וכתב כל ימיו את חיבוריו בשם „איש נעמי", כי חשב על מצבתו מה שיהיה הרות לאחר מותו.

לפרק: **אצל ר' אהרן מרכוס בקראקוי**, עמ' 234—235

1) ברשימותיו של אבי יש גם תיאור מענין מעורך השבועון „המצפה" שמעון מנחם לזר מקראקוי, שאבי מציינו בתור אדם שהספרות והמדע הם תוכן חייו. „משבקרתי את שמעון מנחם לזר — כותב הוא — נתברר לי אפיו וטיבו של אדם זה ולמדתי להוקירו. הוא כתב כמה ספרים מדעיים, שמהות אישיותו מבצבצת מתוכם, כי החיות הנפשית היא אשר הכריעה פה את היובש המדעי. הוא חקר את בעית „עשרת השבטים" והראה לנו בספרו זה, כי כל אימת שנתגברו הצרות ותקפו גזירות על ישראל התנחמו בזכרון אחיהם אלה.

ש. מ. לזר ערך והוציא את שבועונו „המצפה" בחרף נפש ממש, ושימש כלי מבטא לכל סופרי גליציה, וצלילים ראשונים של שירתם של אשר ברש, אורי צבי גרינברג, אביגדור פויארשטיין (המאירי) וכן סיפוריהם של ש. י. טשאטשקעס (ש"י עגנון), בעריש מעלעד (דוב קמחי), ראו את אור הדפוס בשבועון זה.

בשיחה אחת התאונן לזר הרבה על ההסתחפות באפיקי זרים. אנו צריכים להיות נאמנים לעצמנו — אמר. את העבודה הספרותית ועבודת העריכה ראה כיעוד לעצמו. בכלל הראה בשיחתו, כי עושר רוחני רב צפון בו. במשך שעה קלה גלגל והעריך קניני תרבות של דורות ועורר מן הנשייה המון דברים והראה בקיאות מרובה בכל מכמני הספרות העברית העתיקה והחדשה. ונוסף למעלותיו הרי־הו שמעון מנחם לזר גם אדם אציל־הרוח, ישר־רוח וטהר־לב במידה שקשה למצוא כמוהו".

2) ברשימותיו של אבי נשתמר תיאור דיוקנו של ר' אהרן מרכוס, מאופן לימודו וכתיבתו.

„ר' אהרן מרכוס — כותב אבי — משרק הוא משתחרר מעבודתו בניהול חשבונות כספים וכו', הריהו יושב לו בחדר ספריו, והוא יושב והוגה בתורה, לומד הוא בשתיקה, אך נוהם הוא ומפזם לו ניגון בחשאי. הספרים פתוחים לפניו, מבהיקים הן בלובן הנייר ובאותיות המאירות לו, והוא יושב מול דפים מזה וגל דפים מזה, ועיניו היוקדות מתנוצצות.

הוא הראה לי, כי יש לו חידושים רבים בחקר הקבלה. שפע של רעיונות — אמר לי — ניתך מאישי הסוד בישראל, הם חזו מבשרם את האלוה. ועוד עתה בקראי בספרי האר"י ז"ל ואראה את אישיותו, אראהו בצביונו המיוחד, כי ידע תלמידו המובהק ר' חיים וויטאל למסור את רעיונותיו באופן שלא יעדר מהם תג.

ר' אהרן מרכוס בשיחתו עמי עמד הרבה על סגנון הקבלה, שהוא טיפוסי לאותם הדברים הנמסרים בלחישה. סגנון זה מיוחד הוא לאותם אנשים ההולכים לא בדרך הכבושה, כי אם בשביל שאין הרבים מהלכים בו, שביל היחיד. — ואבי מסיים — כי ר' אהרן מרכוס היה אדם בעל רחבות ודיבר על כל הענינים מתוך עמקות־הבנה וחריפות־התפיסה".

תולדותיו וחייו של ר׳ אהרן מרכוס הרי היא חטיבה מיוחדת, שאין לה דוגמא וברשימה אחרת כותב אבי:

„מכל הבחינות היה ר׳ אהרן מרכוס אישיות מעניינת. גדולה היתה עליו השפעת החסידות, אך השפעת התרבות המערבית היתה אף היא ניכרת בפוריות עבודתו והעמקתו החודרת. אישיותו התגלתה בסגנון ובצורה ובהיקף הרחב של העניינים והמקצועות שבהם עסק, אשר כללו גם חקירת קדמוניות וחקר הבלשנות.

צודדות נפש במיוחד היו שיחותיו, כפי שנוכחתי בכך כאשר ביקרתיו ושוחחתי עמו קצרות וארוכות, ואישיותו קשורה במידה מרובה גם בדברי הציונות בגליציה וכמו כן מציין ספרו על החסידות צעד חשוב בחקירת תנועה עממית זו על ידי איש, שחקר אותה מבפנים. חותמו הבולט ביותר היה מקוריותו. בעצם ה„התבוללות" של יהודי גרמני מלומד ביהדות המזרח היה משום פלא, שעורר השתוממות.

במשפט ליאופולד הילזנר, כאשר דנוהו באשמת עלילת דם בשנת 1899, הופיע מרכוס בפני בית הדין בנאום הגנה, שהפתיע את כל הנאספים ויו״ר בית הדין התפעל אז ואמר: „לא פללתי כלל כי יהודי גליציאני כזה יצליח לשכנע בהוכחות כה היסטוריות־ מדעיות את הנוכחים בישיבת בית דין זה לזכות הנאשם".

ידוע כמו כן יחסו האישי של מרכוס לד״ר הרצל ופעולתו הרחבה למען ההתישבות בארץ. והרצל התבטא פעם על מרכוס: „בעוד שאחרים חיים מן הציונות, הרי חי איש זה למען הציונות".

ראוי לציין, כי ר׳ אהרן מרכוס גרם לכך, כי אבי קיבל רשות להפיץ את רעיון הציונות הדתית בקרב החסידים ונאומו הפומבי של אבי בבית המדרש של חסידי רדומסק בקראקוי (עם דברי פתיחה של ר׳ אהרן מרכוס) בענין הגאולה עשה אז רושם והד נאומו של אבי היה גם בעתונות.

אבי התעכב בנאומו על רעיונות הגאולה שהם היו מהבהבים אצל גדולי החסידות וגם אצל האדמו״ר מרדומסק ר׳ שלמה רבינוביץ זצ״ל בעל „תפארת שלמה".

בנאומו הדגיש אבי, כי אצל גדולי החסידות הבהבו רעיונות הגאולה מתוך השראה שקיבלו מגדולי המקובלים שבצפת. והוא סיים את נאומו בדברים אלה:

„אנשי הח״ן, מ„גורי האר״י" היו חדורים כיסופי הגאולה, והם גם האמינו כי ראשיתה של הגאולה תהיה בגליל העליון. וידועה המימרא: „כל מי שהוא גולה, לגליל העליון — ימלט", וכן ציווה רבי חייא: כאשר תשמעו שעמד מלך עז פנים לא תשבו שם! אמרו לו: מרי, להיכן ננצל? — אמר להם: לגליל העליון. ומכאן דורשים חז״ל: מלמד שהיו ישראל מקובצין בגליל העליון ויצפה שם משיח בן יוסף מתוך הגליל והם עולשים משם וכל ישראל עמו לירושלים".

אף בתקופה מאוחרת יותר כשנשאל ר׳ האי גאון על ידי קהילה לקץ הישועה והשיב להם תשובה מנחמת, הוא מזכיר בתשובתו, כי הגאולה תבוא תחילה בגליל העליון".

מרכוס חיבר את הספרים דלהלן:

א) „החסידות" (בגרמנית). הספר יצא לאור גם בתרגום עברי מצוין ע״י הוצאת „נצח", בתל־אביב.

ב) הפילוסופיה של הרטמן והחסידות (בגרמנית). חלק א׳ לבוב 1889, חלק ב, קראקוי 1890.

ג) קדמוניות, שתי חוברות, בעברית.

ד) קסת הסופר, פירוש לשו״ת מן השמים לר׳ יעקב הלוי ממרוויש, קראקוי, תרנ״ה.

ה) קסת הסופר, ביאורים לתנ״ך, קראקוי, 1912.

ו) ברזילי, חלק א׳, הלשון כראי הנשמה, בגרמנית, ברלין, 1905.

ז) ברזילי, חלק ב׳, שרשי הלשון העברית ע״פ שיטה החדשה, שם, 1906.

ח) קראקויער אידישער צייטונג בגרמנית, בקראקוי 1899—1900, בתוכו נתפרסמו כמה ממחקריו על המסתורין העברי.

ט) פולמוס על ספרו של דליטש „בבל וביבליאה".

י) הכרונולוגיה של היהודים (גרמנית), פרנקפורט, 1935.

לפרק: עם הד"ר תיאודור הרצל והפרופ. דוד היינריך מילר בוינה, עמ' 239—243

1) הסופר הביבליוגרף ג' קרסל בחיבורו „ראשית צעדי הרצל באספקלריה של העתונות העברית בגולה" מציין, כי הרושם הראשון של הופעת „מדינת היהודים" להרצל היה רושם של אפתעה. איש המערב, בן בית בתרבות המערב ששמו הולך לפניו במחנה שמחוץ לישראל, חוזר לעמו וללאומיותו בגאון ובעוז. אך בכלל התיחסו העתונים העברים, שהופיעו אז „המליץ" וה„צפירה", אל הרצל בזהירות, ואף כאשר קרא לקונגרס הציוני הראשון, וקריאתו עוררה התלהבות בכל תפוצות ישראל ובכל המקומות נבחרו צירים לקונגרס, בכל זאת ניכרת התאפקות והסתייגות בעתונים, ואם העתונים הקדישו לכך מקום די נרחב, הרי היה זה בעיקר בשל „רעיונו" או „תכניתו" של הרצל, כתופעה של התעוררות הרגש הלאומי, שנדלק בלבבות, אך עוד לא פעלה אז ברחבי התפוצות אותו הקסם האישי של הרצל, העתיד לקחת שבי את הלבבות.

אבי התעכב לפעמים על חזיון זה והוא מציין ברשימותיו, כי: „מה שהרעיד את הלבבות אז, זהו הרעיון של הד"ר הרצל לצאת במהרה מן הגלות ולהתערות במולדתנו, בארץ אבותינו, רעיון זה הוא אשר קיבץ נדחי ישראל אשר באו אל הקונגרס הציוני מכל קצווי תבל כאחים יחדיו כאשר לבבם יוקד מרגשי־קודש ועיניהם נשואות בגאווה ובכבוד אל המבשר הגדול של הגאולה והפדות הד"ר תיאודור הרצל, והוא עומד על הבמה ומטיף לעם, כאחד מהחוזים הקדמונים בימי קדם — פלא זה הוא שהפך לבית־היוצר לנשמת העם והוא שנסך תקוה ואומץ בכל חלקי העם כדי לראות את חזון־הרצל בכל הדרו".

הרצל נפגש גם בהתנגדות מבית ומבחוץ. מבפנים התנגד להרצל אחד העם שפירסם דברי פולמוס נגדו על ספרו „אלטניילנד" (ראה הוויכוח על אלטניילנד בירחון „השלח" כרך י"א תרס"ג, עמ' 183—192). ומבחוץ נודע הפולמוס עם גידמן ורבני המחאה בגרמניה, ובעיקר רבה היתה ההתנגדות אליו בחוגי החרדים ברוסיה פולין וגליציה. אבי מציין, כי לעומת מתיחות הציפיה לכל צעד מצעדי הרצל, הנה נפגש בימי מסעותיו בפולין ובגליציה בעיירות, שהיו קניי־התנגדות להרצל ולציונות, וכמה הרגיזו אז הפמפלטים וספרי־הפלסתר שפירסמו רבנים וסופרים מן החרדים כגון: ספרו של הסופר הפולמסן ר' אליהו עקיבא רבינוביץ „ציון במשפט תפדה" (וורשה תרנ"ט) שפירסם גם מאמרי פולמוס בירחונו „הפלס" שהופיע בפולטבה וכן הספר „אור לישרים" נגד הציונות מאת שלמה זלמן לנדוי. אף ר' דוב טורש, שהיה, כביכול, משכיל ונוטה ל„חידושים" הוציא ספר בשם „בר הדיא או חלום הרצל", ובו הוא כותב, כי חלום הרצל הוא „מגדל הפורח באויר", והוא מסיים את ספרו בשירו המעורר קינה:

„שכב עוד בערשך בן נחמד ונעים תמרר בת־ציון ותיליל על גודל השבר,
סגור עוד עיניך בכווייך הרעים, עוד לא האיר השחר, עוד לא קרא הגבר.

ואם סופר חרדי זה ראה את חלום הרצל כ„חלום ומגדל פורח באויר", הנה בא סופר „משכיל" אחר והוציא ספר בשם „מגדל בבל החדש", להוכיח כי חלום הרצל הוא מגדל בבל, „בנוי על קורי עכביש ואין לו שום אחיזה במציאות".

ולא היו חסרים גם „סופרים חרדים" מארץ ישראל, שאף הם הצטרפו לכתיבת כתבי־פלסתר נגד הרצל והציונות.

לפרק: אצל דודו מתתיהו טובנהויז בוורשה, עמ' 244—245

1) אבי רשם מפיו של דודו מתתיהו טובנהויז את הדברים האלה על איסוף ספרים:

„רגיל היה דודי מתתיהו לומר, כי מי שהוא אספן ספרים הריהו על הרוב בעל נפש יפה ואצילה. עצם הדבר, שהאדם מעריץ דברי־רוח עד כדי איסופם מראה, כי האיש אינו שייך לאותם קטני־המוח, המתיחסים בזלזול ליצירות הרוח.

וכלל זה — אמר לי דודי — כדאי לנקוט בידי, כי הרדיפה אחרי ממון יש בה ממש רק אם האדם רוצה להוציא את הממון לדברים מועילים, לשם איזו מטרה בחיים, אך שום

טעם אין ללהיטות אחרי הממון לשמה, שזו להיטה אחרי ריק והבל ואינה אלא מעידה, כי האדם הלהוט אחרי הממון הוא מקטני ההשגה והתפיסה, וזו מידה מגונה מאוד —הרדיפה אחרי הממון בלי שום מטרה מיוחדת לכך".

לפרק: פגישה עם קלונימוס זאב ויסוצקי

מאז שק. ז. ויסוצקי עזר לטכניון בחיפה כבר עברו חמשים שנה, ובמשך תקופה זו של יובל שנים עבר הטכניון העברי שלבי־התפתחות מרובים. עם הנחת אבן־הפינה למוסד זה היתה חיפה עיר בעלת שש עשרה אלף תושבים בסך־הכל ועתה גדולה האוכלוסיה פי עשרה בלי הקריות וחיפה היא עתה לא רק עיר בעלת מרכז כלכלי גדול, אלא הופכת גם לעיר בעלת מרכז תרבותי גדול. ולהטכניון יצאו כבר עתה מוניטין בעולם הגדול. מוריו של הטכניון המונים קרוב לשלש מאות מלומדים (כולל פרופיסורים, פרופיסורים־משנה, מרצים ראשיים, מרצים מדריכים וכו') העמידו את המוסד הזה לרמה תרבותית גבוהה, ויש לקוות כי יתאמתו דבריו של נשיא המדינה הראשון של מדינת ישראל הפרופ' חיים וויצמאן, שאמר בחג חצי היובל לטכניון בשנת תש"י: „כי המדינה הקטנה שלנו תכבוש לבבות לא ע"י הכוחות החמריים, כי־אם על ידי כוחות־הרוח שרק הודות לזה יתעורר יחס של כבוד מצד כל האנושיות הנאורה אלינו, וליחס כבוד זה נגיע רק אם המדע, הטכניקה והתרבות יתפתחו ויעמדו על רמה גבוהה. וחלקו של הטכניון בכך הוא חשוב ביותר".

לפרק: בימי פורעניות, עמ' 251—255

1) המיסדר „בני ברית" שנוסד בשנת 1843 בארצות הברית תעודתו „חיזוק האופי הרוחני והמוסרי של היהודים והפצת העיקרים הטהורים של האנושות, עזרה לעניים ולחולים וכמו כן טיפוח המדעים והאמנויות. מאז שנוסד המיסדר „בני ברית" בארץ בשנת 1888 מילא תפקידים חלוציים גם בעבודת ההתישבות ובייסוד מוסדות תרבותיים ומוסדות חסד בארץ.

אבי פעל הרבה להפצת „בני ברית" במסעותיו בחוץ־לארץ. הוא עמד בחליפת מכתבים עם הרברט בנטוביץ ועם הד"ר משה גסטר בלונדון וכמו כן עמד בקשרים אמיצים עם ידידיו הד"ר וו. הרצברג ור' ישראל דוב פרומקין, בעל ה„חבצלת" בירושלים ומחותנו ר' חיים הרשנזון, שפעל הרבה בעד „בני ברית" בהובוקן, שם שימש כרב.

כדאי לציין, כי בצפת בין „בני ברית" מצא רעיון האוניברסיטה העברית מסילות ללבבות לאחר שאבי חזר ממסעותיו בחוץ־לארץ ושוחח בענין זה עם ההוגה הראשון של רעיון האוניברסיטה העברית הפרופ' הרמן צבי שפירא, שהיה גם יוזם הקרן הקיימת לישראל, ועוד ביום ז' תשרי תרנ"ב (1891) העביר אבי החלטה בישיבת „בני ברית" בצפת להקים „אקדמיה עברית" בירושלים ולעורר את הלשכה בירושלים וכן את הלשכה העליונה בניו־יורק ואת כל אחינו בכל מקום שהם להגשמת הרעיון הנכבד הזה".

2) על פרשת „וולקן" כתב בפרוטרוט הסופר והחוקר אברהם אלמאליח בספרו „ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם הראשונה". הוא מבליט בסקירתו, כי העזרה האמריקאית הצילה את הישוב בא"י מסכנת רעב ואבדון. אנשים מאתנו שידענום מקודם ואחרים, וביניהם בשורה הראשונה, הציר האמריקאי מורגנטו, הקדישו את מיטב כוחותיהם להצלת הישוב בימי המשבר.

3) אף רעיתו של יהודה מייברג מרת טובה, בת ר' יוסלה מונישטר ז"ל היתה פעילה בעניני ציבור ומעשיה הטובים נחרתו על תלמי לב כל אלה, שהיא באה לעזרתם. אף בניו של יהודה מייברג מצטיינים בפעולותיהם. מאיר מיבר שימש בימי מלחמת

השחרור כמפקד אזור צפת ופעולותיו מסופרות בחוברת „צפת ממצור לשחרור" (הוצ' ספרית כיס לחייל, שרות תרבות של צבא הגנה לישראל. גם יתר האחים יעקב ויצחק מייברג פעלו הרבה למען החיאת עיר המקובלים.

לפרק: השקפות ופתגמים, עמ' 293—307

1) הסופר הירושלמי ר' חיים מיכל מיכלין החשיב מאד את מחקרי אבי במיסטיקה העברית והוא כותב: „ר' מאיר טובנהויז היה איש בעל חזון ושאר־רוח, וכאשר עבר מירושלים לצפת עיר המקובלים הצטיין שם בהדירתו לתוך מעמקיה של חכמת הקבלה, חכמה חד חזיונית בתולדות הרוח של עמנו, וכהתעמקותו בתורת הסוד כך גם הדירתו בחיי המעשה בשיעור יכולת בלתי שכיח, התיצב במערכה של הפובליציסטיקה וכעתונאי התיצב על המשמר כנושא דברם של אכרי יהודה והגליל. מחונן בחוש ער למאורעות ולהתרחשויות אקטואליות העלה בקוים רחבים את מה שהתרחש בחיי האכרים במושבות.

בכח צירופן של כמה סגולות־רוח הוכשר להיות חוליה אחת משלשלת, נמצא בין בוני הישוב שבחייהם נתגשמה הרמוניה גמורה בין דעותיהם ומעשיהם. ר' מאיר טובנהויז הוא מבני הדור העבר מאישי הישוב אשר הדליקו את אבוקת התחיה הלאומית שלנו והם אשר סללו את הדרך לעולים החדשים הבאים עתה לארצנו כשדרכם כבר סלולה לפניהם, עוברים את הארץ לארכה ולרחבה מבלי כל התאמצות, כי הערים כבר נושבות ומי עתה יזכור נשכחות ומי יעלה על לב את אותם האנשים היקרים אשר הירבו תפארת והשראה של פעולה בעולמנו וליוו את התישבותם של אכרינו במושבות יהודה והגליל. ר' מאיר עבר את דרכו בקצב שווה. לא היתה כל עקומה בדרך חייו, תמיד הוא הולך ישר ותמיד חרש במענית אחת והוא סולל בכך את הדרך לבניו הפרופיסורים המפוארים, שהעשירו את המדע במקצועות שונים, כך הכרתיו עוד מימי נעורי, כי הננו בני גיל אחד ולמדנו ביחד אצל הרב הגאון ר' משה נחמיה כהנוב, ולאחר שהתחלתי לעבוד אצל חותני ר' מיכל הכהן עורך „האריאל" היה לי מאיר טובנהויז חברי לאחיסמך ואחיעזר, ינחרתה אצלי דמותו מן הימים ההם כצעיר מלא מרץ ויזמה. כאשר היה בחוץ לארץ כשליח בענייני הציבור היה מלא מאווים לארץ הנכספת והיה מריץ אלי אגרות מארצות נכר, ואצלי חרות עוד הרושם של מאמריו המרובים, שבהם תיאר את חיי האכרים במושבות יהודה והגליל. הוא תיאר בתיאורים נאים את אלה מן הבלו"יים אשר תקעו את היתדות הראשונים, מאורעות חייהם ופגעיהם שהיו שזורים ומקולעים בחבלי ההתישבות החקלאית. עד ראיה היה, כי מדי פעם בפעם היה בא מצפת למושבות". — — —

לפרק: נגוהות אחרונים, עמ' 313—319

1) ברשימותיו של אבי מצאתי גם תיאור אישיותו הפלאית של הפרופ' נחום סלושץ, שנזדווגו בו כשרונות של חוקר ספרותי, כתב בימי נעוריו בראשונה את תולדות הספרות העברית החדשה ועם כוח חידוש של מעיין נובע כארכיאולוג מגלה טמירין, והוא גם נסע ושקד בהרבה לגלות את חיי אחינו הנדחים במדבריות אפריקה וחיי אנוסי ספרד ופורטוגל. הוא היה הראשון שייסד באודיסה חבורה בשם „ישראל הצעיר" בשאיפת התמזגות „יהדות ואנושיות", ייסד את האגודה „שפתנו אתנו", להפצת הלשון העברית. הוא אף היה הראשון שפירסם ספר מקורי על הימאות העברית. ומצוין הוא בהתמדתו, כי אין הוא יודע ליאות בעבודתו המדעית־הספרותית, והוא איש האשכולות בכל גלויי־רוחו ואף הצטיין כפובליציסט, הלוחם בעוז לדעותיו והשקפותיו. כתביו משתלבים למסכת יצירה מדעית רבת־רבדים, נדמה לי, שזה מכבר הגיע הזמן לכנס את כתביו של מדען דגול זה ולעשותם לקנין הרבים.

2) הסופר ד"ר הלל שמעוני שהעלה זכרונות מפגישתו עם אבי על הכרמל כותב על שיחותיו אלה:

— — — „רגיל הייתי לסור אל ר' מאיר טובנהויז בטיוליו על הכרמל, ואי אפשר

היה לי שלא להבחין בו את הרגישות המיוחדת של הגבה, ניכר היה האדם הרגיש המגיב בדרכו על גלויי הטבע שמסביב. אוהב היה לצטט בעל פה קטעי שירים של משוררי המופת גיתה, שילר והייגה. הוא סימל באישיותו את הגשר שבין שני דורות בישוב כספרא וסייפא, סופר ואיש ציבור, עתונאי ותלמיד חכם וביחד עם זה חלוץ הצמחונות ודומה שרק עיר צפת עיר המקובלים מסוגלת היתה להוציא דמות כזו. אדם יקר־רוח היה, בעל לב ונפש, היפי שקרן מאור־נשמתו התבטא במאמריו ובמסותיו הספרותיות. סימנו היה מאז טביעת־אצבעותיו על כל מה שיצא מתחת עטו. בנימה האישית שלו בכל מה שכתב, התגוללה לפנינו יריעת־חיים מנומרת שהיא מקפלת בתוכה חיי תקופה חשובה בישוב... ועם עלות השחר של הגאולה השלמה בארצנו ראוי כי נזכור את האיש שבאמצעיו המעטים כה הרבה פיזר את גרעיני התחיה בארץ האבות ומחוצה לה ותרם למען הבנין של הערכים הרבים והשונים". — — —

לפרק: בת שבע טובנהויז

1) הרב בר לואי ב„הפוסק" כותב: — — — „התופעה האישית ששמה בת שבע טובנהויז בת הרב ר' אברהם שלמה גולדנבלום, שהיה דור ששי למגיד הגדול ר' דוב ממזריטש ורעיתו של הסופר הדגול ר' מאיר, שהיה נודע בכתבותיו שפרסם ב„המליץ" ו„הצפירה" בשם „הצופה מן הגליל" רבת פנים וגלויים לה, אך אחדות ידועה בולטת ושולטת בכל צירופיה ומשולב היה שילוב נפלא אותה הנקודה החסידית ואותה מדה של מסירת נפש, שהביאה עמה מבית־אבא.

לפי שורש נשמתה היה בה משום שאיפה לחידוש פני החיים. וכאשר באו האכרים הראשונים, שהתנחלו בסביבות צפת בעין זיתים ובראש פנה מצאו בה כח מסייע, כי ביתה היה בית פתוח לרווחה.

בעלה היה ידוע כחובב האדמה, אדמת אה"ק. „בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ", והאדמה ויבולה שמהם התרחקנו בגלות, אליה אנו צריכים עתה לחזור. ברוח חבת האדמה חנכה אף רעיתו את הבנים והפרופסורים ר' יעקב יוסף וחיים יאיר טובנהויז שפלסו נתיבות במקצועות כגון בוטאניקה וגיאולוגיה, והם נחשבים לבעלי תריסין במקצועות האלה ויצאו להם מוניטין בעולם המדע וגם בארצנו הקדיש האגרונום אוריה פלדמן להם פרקים ביוגרפיים יפים בירחונו „הטבע והארץ" והעתונאי המחונן ש. איזקסון פרסם שורת מאמרים על האחים האלה בשבועון הנפוץ „אמריקאנער". גם הד"ר יעקב הרוזן, אורי קיסרי, ש. ארנסט, ד"ר א. שראגענהיים, ורבים רבים אחרים הקדישו להם מאמרים ודברי־הערכה בעתונים.

המנוחה בת עיר המקובלים היתה כולה הקשבה, כולה צמאון להכיר ולהזין את הנפש. עשרות בשנים ישבה בעיה"ק צפת ת"ו ועינה היתה פקוחה על המתרחש, היה לה נוסח משלה, נוסח עצמאי בעבודה צבורית, היא כאילו הרגישה בפקעת המצטפנת ובחוטים המסתבכים ורצתה תמיד להתיר את הסבך ואת הקשר, היא הלכה את דרכה למישרים ולא בקשה חשבונות רבים.

היא היתה אישיות רומנטית וכל ימיה עברו עליה כשהם עטופים חלומות וחזיונות, היא היתה חדורה אש־דת והיה בה אש הרצון הטהור הבוער תמיד באש מאויים הצרופים, בשיבוש נתעתה נשמה של צדיק בגוף אשה וכאשר הדמות האגדתית בעולם החסידות „הבתולה מלודמיר" הצדיקה מרת רחל ווברמכר עלתה לארץ לפני ששים שנה התידדה עם המנוחה. „הבתולה מלודמיר" היתה בודדה בארץ והיא התישבה לכמה שנים בצפת ושם התרועעה עם משפחת טובנהויז וכמו כן כאשר נחום סוקולוב ביקר את הארץ היה המנוח ר' מאיר ז"ל המורה דרך שלו בשבילי הגליל העליון.

היא נשאה לר' מאיר ז"ל בהיותה בת י"ז שנה ועם נשואיה עברה לאורח חיים חדש וכפי שמציין מר דוד תדהר באנציקלופדיה לחלוצי ובוני הישוב (כרך א' עמוד 426). בקפיצה נועזת עברה לאורח חיי התורה והמלאכה ביחד והיא, היחסנית, בת רבנים מגזע דורות הסתגלה בכשרון חיוני לתנאים החדשים.

היה טבוע בנפשה הרצון לסייע לאותם טהורי־הלב ונקיי־הדעת אשר עבודתם לעמם היה בבחינת „הצנע לכת". גדולה היתה במעשיות מבורכה וסייעה תמיד למתישבים שבגליל העליון. שייכת היתה לאותם הטיפוסים שאינם מחזיקים טובה לעצמם ואינם מבקשים שכר לא כבוד ולא שם טוב על מעשיהם, אלא מעשיהם הטובים הכרח וגזירה היא להם והם קורנים מנשמתם בהקרנת אורה של מסורת־אבות.

בית התמחוי שיסד בעלה היה גם חוג התעסקותה כשם שהתעסקה גם ב„אגודת ישועת ישראל" שנוצרה בצפת בימים ההם להקלת המצוקה וכדי למנוע את הצורך להזדקק לחסדיהם של ציידי הנפשות ובראשם המומר בן ציון פרידמאן. ביזמתה של בת שבע נוסדה גם החברה „משכיל אל דל" לשם מתן עזרה רפואית חנם לעניים, ובעלה, טלטל עצמו בנסיעות לחו"ל, כדי להשיג אמצעים כספיים לכך.

בת שבע טובנהויז היתה דמות פטריאכלית, מזיגה הרמונית שהרגש הדתי העמוק והאהבה לזולת והמדות התרומיות נתמזגו בה לחטיבה הרמונית אחת. אני זוכר היטב כיצד בביתה נהגו כה רבים מהכנסת אורחים מפוארת ומטעמיה היו מפורסמים אז בכל צפת והגליל העליון.

היא זכתה לגדל בנים שהיו תפארת למדע. המנוח הבכור הפרופ' יעקב יוסף טובנהויז ז"ל היה טפוס נאה של מלומד וממציא גאון, שהיה גם תלמיד חכם חניך ישיבת הרידב"ז והצטיין תמיד כאיש נאמן לקניני היהדות הדתית, עסק כל ימיו בתורה וגם אחיו הד"ר חיים יאיר טובנהויז היה איש האשכולות, גיאולוג אשר האיר נתיבות המקצוע הזה, ובשקדנות בלתי מצויה עובד את עבודתו האח השלישי, יבדל לחיים ארוכים, הפרופ' משה ברוך טובנהויז הנחשב היום לגדול המומחים בתורת הלול ובמחלות העופות ויצאו לו מוניטין בעולם המדע, ולקוראי „הפוסק" ידוע גם הבן יקיר אפרים המעניק לנו תמיד מפרי עטו וספרו „זהרורים" זכה להפצה מרובה.

סגולה יפה עמדה בעינה תמיד והיא מדת „הכנסת אורחים", היא קירבה מאוד את אנשי העליה הראשונה מבין הבלו"יים ואת אנשי העליה השניה, והסופר הד"ר יעקב הרוזן בהספדו „בת שבע אם כל הטובנהויזים נאספה אל עמה" שנדפס ב„הד המזרח" מספר על ביקורו של סיר לורנס אליפאנט, אחד מחסידי אומות העולם מדור העבר שעשה כה הרבה בעד התישבותם של הקולוניסטים שלנו והד"ר א. שראגענהיים מספר במאמרו, כי היתה יד ימינו של בעלה המנוח בעבודתו ובמכירת התוצרת של בית הסריגה וטרחה, בעול משק הבית תוך הטורח הרב בתשעה הבנים והבנות שילדה לו. היא נהלה את ביתה בחשבון ובחסכון ונשאה באומץ רוח ובמסירות את המעמסה הגדולה שנפלה בחלקה ומילאה את תפקידיה באצילות יהודית טיפוסית, שהיא כה אופינית לבת רב.

נסתלקה דמות פטריארכלית יקרה זו ואתה יחד נעלם מבמת חיינו טיפוס נפלא, אישיות מיוחדת אשר סמנה פרק חשוב בתולדות הישוב הישן והחדש כאחד".

ביבליוגרפיה

רשימה ביבליוגרפית מכתבי מאיר טובנהויז

מאמרים, רשימות וכתבות מהמתרחש בערים ובמשובות בארץ־ישראל, נדפסו בשמו המפורש ובנכויים הספרותיים: מט"ה איש ירושלים, מאיר ט"ז, מט"ה, הגלילי, הצופה מן הגליל, המבי"ט (הגלילי, מאיר בן יאיר), הסופר המיוחד מצפת, המודיע ועוד.

כתבותיו ורשימותיו נתפרסמו בעתונים אלה:

„המליץ", שבועון בעריכת אלכסנדר צדרבוים, פטרבורג, בשנים תרמ"ג—תרנ"ט.

„המגיד", שבועון, בעריכת דוד גורדון, תרמ"ג—תרמ"ח.

„המגיד" החדש ,שבועון, בעריכת י. ש. פוכס, קראקוי, תרנ"ג—תרנ"ז.

„הצפירה", עתון יומי, בעריכת נ. סוקולוב, וורשה, תרמ"ג—תרע"ג.

„הצבי", „השקפה" ו„האור", בעריכת אליעזר בן יהודה, ירושלים, תרמ"ד—תרנ"ה.

„חבצלת", שבועון, בעריכת י. ד. פרומקין, ירושלים תרמ"ה—תרס"ה.

לוח א"י, בעריכת א. מ. לונץ, תרנ"ז—תרס"ח.

„היום", עתון יומי, בעריכת י. ל. קנטור, פטרבורג, תרמ"ז.

„דזשואיש קרוניקל", שבועון, לונדון, תרמ"ד—תרמ"ט.

„דער אמעריקאנער", שבועון, בעריכת א. וואהלינר, זלמן זילברצוייג וד. ל. מקלר, ניו־יורק 1908—1958.

„אידישע טאגעבלאט", עתון יומי בעריכת י. פאליי וגדליה בובליק, ניו־יורק, 1906—26.

„אידישע גאזעטען", שבועון בעריכת גדליה בובליק, ניו־יורק 1905—1926.

„מאמענט", עתון יומי, בעריכת צבי פרילוצקי, וורשה 1909—1913.

„המצפה", שבועון, בעריכת שמעון מנחם לזר, קראקוי 1908—1913.

מלבד בחייו נדפסו כמו־כן מעזבונו מאמרים, מסות ורשימות בעתונים שונים.

רשמי מסע

העיר קראקוי וטיפוסיה
בשבועון דער אמעריקאנער, ניו־יורק 10.11.1950.

בקור בהאג (רשמי מסע)
בעתון היומי קענעדער־אדלער, יו"ל במונטריאל, 29.1.1952.

אמשטרדם. (רשמי מסע ותיאור העיר אמשטרדם. סקירה על העבר וההווה, תיאור אישיה הספרותיים, עתוניה ותיאור רבניה).
אמעריקאנער, 15.2.1952.

בקורים בערי גליציה. (בקורים בערי טשורטקוב וסאדיגורה, בחצרות צדיקים ובאהלי טופרים ומשכילים).
אמעריקאנער, 26.9.1952.

רשימות ורשמים מאריץ־ישראל

ארץ ישראל ומראותיה בהשתקפות ספרי מסע
בירחון „הפוסק" בעריכת הרב הלל פוסק, תל־אביב, תמוז תשי"א.

ארץ ישראל לפני ששים שנה
(**תיאור מאסרו של אליעזר בן יהודה ושחרורו ע"י הברון רוטשילד**).
קענעדער אדלער, 27.4.1950.

מראות ירושלים
הפוסק, כסלו תש"י.

שירי אכרי יהודה לפני ששים שנה
בשבועון „קאנעדער נייעס", יו"ל בטורונטו, 13.4.1952.

לתולדות ההשכלה בירושלים
בירחון „מחברת" אפריל־מאי 1952.

אסיפה להחיות את השפה העברית בא"י
(**תיאור אסיפת משכילי צפת להחיות את השפה בהשתתפות ד"ר יצחק אפשטיין ואחרים**).
קענעדער נייעס, 4.7.1952.

תשעה באב ליד הכותל המערבי
אמעריקאנער, 25.7.1952.

סקירה תמציתית על התפתחות העתונות העברית בא"י
בעתון היומי „אידישער זשורנאל", טורונטו, 24.8.1952.

מלחמת השפות בארץ־ישראל
(**תיאור מלחמת השפות עם „עזרה" לפעולת בתי־הספר של כי"ח, מלחמת השפות בעתונות העברית ב„חרות", „מוריה" וכו'**).
ב„אמעריקאנער", 29.8.1952.

הספריה הלאומית בירושלים
(**תיאור גלגוליה של הספריה הלאומית**).
„אמעריקאנער", 12.9.1952

פגישה עם הפרופ׳ דוד היינריך מילר
בשבועון מאמענט״, במונטיבידאו, 8.7.49.

הרצל וביקורו במושבות יהודה
קענעדער נייעס, 22.7.1949

ר׳ אליקים המיהלזאגי (**סופר נידה בעולם ההשכלה**).
אידישער זשורנאל, 30.10.1949.

עם נחום סוקולוב בעת ביקורו הראשון בצפת
בשבועון אונזער וועלט״, יו״ל בפריז, 31.3.1950.

אשתורי הפרחי (**חוקר ראשון של גלילות הארץ**).
„אמעריקאנער״, 5.5.1950.

ר׳ עקיבא ומלחמתו עם הרומאים
„אמעריקאנער״, 26.5.1950.

רופא ואוהב ספר (**על ד״ר יוסף חזנוביץ ופעלו ביסוד הספריה הלאומית בירושלים**).
קענעדער אדלער, 2.6.1950.

פגישה עם ברון רוטשילד הנדיב הידוע
„אמעריקאנער״, 16.6.1950.

אייזיק מאיר דיק (**הסופר הנשכח, חלוץ הספרות העממית האידית**).
בשבועון „גיו־יורקער וואכענבלאט״, 23.6.1950.

משה מונטיפיורי ופעולתו בעד ישוב א״י
קענעדער אדלער, 29.6.1950

דמעות הרצל (**על ביקורו בירושלים ע״י הכותל**).
בשבועון „הד המזרח״, בעריכת דוד סיטון, ירושלים 30.6.1950.

ר׳ אהרן מרכוס, חוקר החסידות
„אמעריקאנער״, 20.1.1950.

רש״י כרופא
אונזער וועלט, 20.9.1950.

חלוץ העתונות העברית בא״י (**על אליעזר בן יהודה ופעולתו העתונאית**).
קענעדער אדלער, 7.11.1950.

יחזקאל קוטיק, ופעולתו בוורשה
אונזער הייגט, 29.12.1950.

זכרונות על אליעזר בן יהודה וי. ד. פרומקין
„אמעריקאנער״, 9.5.1952.

קלונימוס זאב ויסוצקי (**המיצינאט של הספרות העברית**).
„אמעריקאנער", 26.2.1954.

אחד העם, אריסטוקרט רוחני
„אמעריקאנער", 15.8.1952.

ה. ד. נומברג (**פגישה עמו בבית י. ל. פרץ**).
קענעדער נייעס, 7.5.1954.

פגישה עם משה ליב ליליינבלום
„אמעריקאנער", 23.7.1954

הרב של הקרימצ'אקים (**ר' חזקייה מדיני**).
„אמעריקאנער", 23.12.1955

פגישה עם הגאון מרוגטשוב
„אמעריקאנער", 9.11.1956

סופרים וספרים

אפיזודה מחיי המשורר גיתה
„ניו־יורקער וואכענבלאט", 2.9.1949.

גיתה והמשורר היהודי פלקנזון
קענעדער נייעס, 9.9.1949.

על ספרות עממית באידיש
„ניו־יורקער וואכענבלאט", 13.1.1950.

הספר העממי „נחלת צבי" ע"פ ספר הזוהר.
„אמעריקאנער", 27.1.1950.

אפרים דיינרד, הנוסע והביבליוגרף
(**הערכה על הסופר הנוסע והביבליוגרף, שיסד ישוב יהודי ברמלה**).
אונזער וועלט, 5.5.1950.

הספר העברי בהתפתחותו ההיסטורית (**סקירה מן העבר**).
קענעדער נייעס, 7.7.1950.

עילויים ושיכורים בין סופרי ישראל
אונזער וועלט, 4.8.1950.

עם הספר והספר (**סקירה על מלאכת הדפוס ותוצרת הספר משנת 1477 עד 1837**).
„אמעריקאנער", 8.9.1950.

תרגומים לקוהלת
„אמעריקאנער", 20.10.1950.

אברהם בער גאטלאבער
(הערכה על המשורר, עורך „הבוקר אור", על ערך ירחונו ועל שירתו וכתביו המדעיים).
אונזער וועלט, 2.12.1949.

פרקים בתולדות ספרות ישראל (על ספרי היסוד של ספרות המוסר).
ברבעון „ליטעראריש העפטען", טוהונגו, קליפורניה, יולי 1951.

„עין יעקב" (סקירה על הספר העממי המכיל אגדות התלמוד על שנויי מהדורותיו וערכו)
אידישער זשורנאל, 29.8.1951.

לשם מה הספרות? (על הפחז בחיים ובספרות).
קענעדער נייעס, 31.8.1951.

על התודעה העצמית והקרנותיה בספרותנו.
אידישער זשורנאל, 23.12.1951.

שפינוזה בעברית (סקירה על שפינוזה בספרות העברית).
אידישע צייטונג, יו"ל בבואנוס איירס, 30.1.1952.

25 שנות ביבליוגרפיה עברית
(על ר' שבתי באס, בעל „שפתי ישנים" וחיד"א בעל „שם הגדולים" ועל משה שטיינשניידר).
קענעדער נייעס, 25.4.1952.

סטירה חסידית נגד משכילים
(על הסטירות כנגד החסידים וסטירות מאת החסידים נגד המשכילים).
„אמעריקאנער", 13.6.1952.

מבוני הביבליוגרפיה העברית
(על א. ר. מלאכי ועבודתו הענפה).
בירחון „מחברת", סיון־אלול תשי"ג 1953.

רשימות על סופרים וספרים מן הימים שעברו
(על חרמות והסכמות ודפוסים שונים בפולין וגליציה).
דער „מאמענט", 12.2.1954.

סיורים בעולם הרוח
(סקירה ביבליוגרפית על ספרים עתיקים).
קענעדער נייעס, 15.2.1954.

קבצנים יהודים בתור מחברי ספרים ומפיציהם
(על הטיפוסים הנפלאים מאשקע רמב"ם, ישעיהל'ע רפופורט ואחרים).
דער אידישער זשורנאל, 26.4.1955.

עתון עברי יומי ראשון („היום" בעריכת י. ל. קנטור).
„אמעריקאנער", 13.5.1955.

קבלה

רעיון התשובה בקבלה ובחסידות
בשבועון „נרות שבת" בעריכת הרב מרדכי הכהן, ירושלים, ערה"ש תש"י.

המקובל הפלאי ר' יוסף דילה ריינה (**תיאור נפילתו ושקיעתו**).
ליטעראריש העפטען, אפריל 1950.

ר' שמעון הורוביץ (**מקובל ירושלמי, חייו ופעלו**).
קענעדער אדלער 30.8.1951.

רבי מאיר בעל הנס (**תיאור דמותו והשפעתו**).
קענעדער נייעס, 25.7.1952.

האר"י הקדוש (**תיאור דיוקנו של האר"י הקדוש ומסירת שיטתו בקבלה**).
אידישער זשורנאל, 24.8.1952

אלגאזאלי והשפעתו על הקבלה
אידישער זשורנאל, 2112.1953.

חסידות

על ספר ה„תניא" לר' שניאור זלמן
הפוסק, אדר תש"ט.

חשבון הנפש
ניו־יורקער וואכענבלאט, 16.9.1949.

ר' קלונימוס, בעל מאור ושמש ומלחמתו במשכילים בקראקוי
„אמעריקאנער", 20.1.1950.

ויכוחים בין חסידים למתנגדים (**החל משלמה מימון עד ש. דובנוב**).
אונזער וועלט, 12.5.1950.

חסידי ברסלב בירושלים ובאומן (**תיאור מחסידי ברסלב, ריקודיהם וניגוניהם**).
קענעדער אדלער, 25.7.1950.

ר' זישע אניפוליער ודרכו (**תיאור דמותו של הצדיק המופלא**).
„מאמענט", מונטיבידיאו, 1.6.1951.

גלגולו של ניגון (**הניגון כיסוד להשקפת עולם בחסידות הברסלבית**).
קענעדער נייעס, 29.9.1950.

הסתלקות (**על רגעי הסתלקותם של גדולי החסידות**).
קענעדער אדלער, 6.12.1951.

יין כרמל מראשון לציון בחצרות צדיקים (**יחס הרביים לחיבת ציון וציוניות**).
„מאמענט", 18.4.1952.

חסידים וחסידות
אידישער זשורנאל, 30.5.1952.

מחשבות חסידים (**מר' אהרן מזיטומיר, ר' משה מדולינא**).
„די אידישע צייטונג", 1.6.1952.

ר' גרשון העניך מראדזין (**הערכה על חייו וגלויו**).
אידישער צייטונג, 17.9.1952.

ר' נחמן מברסלב על התפילה.
„אמעריקאנער", 5.2.1954.

אמרותיו של ר' מאיר'ל מפרימישלאן.
אידישער זשורנאל, 25.11.1955.

אהבת ישראל (**חיים האגדתיים של הרבי מדזיקוב ר' נפתלי הורוביץ ועליתו לא"י**).
במוסף העברי ב„שריפטן" בואנוס איירס, סיון־תמוז־אב, תשט"ו.

רבי לאכרי ופשוטי העם (**לתיאור דמותו של ר' מאיר'ל מפרימישלאן**).
בירחון „שריפטן", בואנוס איירס, נובמבר 1955.

פולקלור ואתנוגרפיה

מטפוסי צפת
קענעדער אדלער, 28.9.1949.

ספור מ„הזוהר" (**על ר' חייא**).
בירחון „דרום", בואנוס איירס, נובמבר 1949.

אלתר מליצר, בדחן מפורסם בגליציה
„אמעריקאנער", 31.4.1950.

בדחנים ושיריהם העממיים לטובת ציון
קענעדער נייעס, 14.7.1950.

מעשיות של יום הכפורים
(**שתי מעשיות עממיות על ר' מאיר מפרימישלאן שקרו בערב יום הכפורים**).
בירחון „האומן", כלי מבטאם של בעלי המלאכה בתל־אביב, דצמבר 1951.
ובירחון „לשון און לעבן", לונדון, ספטמבר 1950.

פולקלור בנוגע לפיאות וזקן (**בתנ"ך ובפתגם העממי**).
אונזער וועלט, 13.10.1950.

על הפולקלור של הרפואה העממית
אידישער זשורנאל, 21.10.1951.

חכמת היד וסגולות ורפואות עממיות
אידישע זייטונג, 28.10.1951.

מפי חסידים (מעשיה על ר' לייב שרה'ס)
„אמעריקאנער", 9.11.1951.

פולקלור מלאכה בעדות המזרח
בירחון „האומן", דצמבר, 1951.

מטפוסי בעלי מלאכה בא"י
„אמעריקאנער", 11.12.1953.

דמויות שחלפו (בעלי המלאכה הראשונים בירושלים)
בירחון „האומן", חשון תשי"ד.

על הקנטוניסטים
קענעדער אדלער, 22.2.1954.

חגים

פסח לפנים והיום
(הקבלות בין פסח בדורות קודמים והאידנא).
קענעדער נייעס, 15.4.1949.

חג הפסח בירושלים
קענעדער אדלער, 18.4.1949.

סדר ליל פסח עם ד"ר הרצל בוינה
(תיאור ליל הסדר במשפחה הספרדית בוינה בנוכחות סופרי וינה, הרמן באהר והוגו פון הופמנסטל).
לשון און לעבן, אפריל 1943.

אפיפיור יהודי
קענעדער נייעס, 4.9.1949.

כיצד חוגגים ראש השנה בירושלים ובצפת
אונזער וועג, פאריס, גליון ר"ה 1949.

תוכן חיי האדם ומשמעותם (הרהורים לר"ה)
קענעדער נייעס, 23.9.1949.

זמנים וסדר זמנים בפילוסופיה העברית (הרהורים לר"ה)
קענאדער אדלער, 23.9.1949.

חודש אלול בספרותנו (המוטיבים בשירתנו של קבר רחל אמנו).
אונזער וועלט, גליון ר"ה 1949.

תיאורי מנהגי ראש השנה לפנים והיום
קענעדער נייעס, גליון ר"ה 1949.

קוהלת, פילוסופית החיים שלו
„מאמענט", 8.10.1949.

פולקלור של שמחת תורה
קענאדער אדלער, 14.10.1949.

אורות חנוכה (יון וישראל, הלניזמוס ויהדות)
ניר־יורקער וואכענבלאט, 10.12.1949.

ימי הסליחות בירושלים
אידישער רעקארד, סט. לואיס, 8.9.1950.

תיאורי ראש השנה ב„בית אל" (**ישיבת המקובלים בירושלים**).
אונזער וועלט, גליון ר"ה 1950.
רעיון התשובה בספרות החסידות
קענעדער אדלער, גליון ר"ה 1950.

פולקלור של חג הסוכות
אונזער וועלט, 1.10.1950.

הומור של חג סוכות
אונזער צוקונפט, יו"ל במקסיקו, חשון 1950.

נרות חנוכה בתורת ר' נחמן
נרות שבת, כ"ו כסלו תש"א.

בדיחות של פורים
בירחון לשון און לעבן, לונדון, מרס 1950.

פולקלור של פסח (**מימרות ואתנוגרפיה של החג**)
קאנאדער נייעס, גליון פסח 1950.

חג השבועות בחצרות צדיקים
„אמעריקאנער", 19.5.1950.

ראש השנה אצל החסידים
„אמעריקאנער", 8.9.1950.

מעשיות של משכילים לחנוכה
„אמעריקאנער", 1.12.50.

סיפורים לחנוכה מהספרות המימוארית בעברית
קענעדער אדלער, 3.12.1950.

מוטיבים של חנוכה בספרותנו
„אמעריקאנער", 8.12.195.

נרות חנוכה בישיבת „בית אל" בירושלים (**זכרונות מהעבר הקרוב**)
אידישער זשורנאל, 24.12.1951.

נרות חנוכה
בעתון היומי „שערים", יו"ל **בתל־אביב**, 28.12.1951.

אפיזודות של פסח (**מעשיות באנוסים**).
אידישער זשורנאל, 23.4.1951.

ראש השנה בישיבת „בית אל" של המקובלים בירושלים
אידישער זשורנאל, 18.9.1952.

ניגון כל נדרי
די אידישע צייטונג, בואנוס איירס, 9.10.1951.

נס חנוכה בחצר השולטן (**סיפור מבעל ה„אור החיים"**).
קענעדער נייעס, 28.12.1951.

היינה על הגדה של פסח (**מדברי המשורר במוטיבים יהודיים שלו**).
אידישער זשורנאל, 13.1.1952.

מנהגי פורים בישוב הישן בארץ־ישראל
„אמעריקאנער", 21.3.1952.

הגדה של פסח במהלך הדורות (**רשימה ביבליוגרפית היסטורית**).
„אמעריקאנער", 9.4.1952.

עשרת ימי תשובה בצפת
„אמעריקאנער", 26.9.1952.

הומור עממי לפורים
„אמעריקאנער", **גליון פורים** 1953.

סמלי שבועות
„היינט", **גליון שבועות**, 1953.

שבועות אצל ר' שמחה בונם מפשיסכא
דאס וואָרט, **גליון שבועות תשי"ג**.

רשימה ביבליוגרפית – מקורות

מלבד החומר שביומניו, רשימותיו ומאמריו של אבי ז"ל, שנתפרסמו בעתונים וכתבי־עת שונים, בעברית ובלשונות אחרות, היו לנגד עיני בזמן חיבור ספרי זה גם הספרים והמאמרים בעניני הישוב, דלהלן:

אחד העם: פרקי זכרונות ואגרות. תל־אביב, תרצ"א.

אלמאליח אברהם: ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם. ירושלים תרפ"ח־תרפ"ט. (יומן המכיל פרטים מעניינים מתולדות הישוב בארץ ומימי מלחמת העולם הראשונה).

אנציקלופדיה כללית „יזרעאל", תל־אביב 1951:
כרך רביעי עמ' 1163, ערך: טובנהויז מאיר.

" " „יזרעאל", תל־אביב 1954:
כרך שביעי עמ' 1969, ערך: מיסיון (בתוכו פרטים על מלחמתו של מאיר טובנהויז עם המיסיון).

ארנסט ש.: לצפת יש במה להתפאר (על הסופרים והממציאים מבית טובנהויז). בשבועון: דער מאמענט, יו"ל במונטיבידיאו, 31.10.1948.

" " חולמים בונים ולוחמים במדינת ישראל (על אישי הישוב בני משפחת טובנהויז, ח. מ מיכלין וא. מ. לונץ).
בירחון: לשון און לעבן, לונדון, מאי 1949.

" " מאה שנה של פעולת המיסיון בא"י והמלחמה בהם בצפת ובמושבות ע"י „ישועת ישראל", שיסד מאיר טובנהויז.
בעתון היומי קענעדער אדלער, מונטריאל, 7.6.1950.

" " דמות ישובית (שרטוטים לתיאור דמותו של ר' מאיר טובנהויז — פרק בתולדות הישוב).
בירחון „מחברת" בעריכת אברהם אלמאליח, ירושלים אדר, תשט"ז.

אריאל ז. ד"ר: מאיר טובנהויז בתור מבשר התחיה הלאומית.
בעתון היומי הגרמני „ידיעות היום", יו"ל בתל־אביב, 27.1.1950.

בולוטין־לונץ חנה: חיי אבי, ספריו, מאמריו ותוצאותיו של א. מ. לונץ. ירושלים, תרע"ט.

ביין אלכסנדר: תיאודור הרצל, חייו ופעלו. תל־אביב, ת"ש.

בן־ברוך ש. (ש. שוואַרץ): הרצל בספרי ימיו. ירושלים, תרצ"א.

" " " הרצל באגרותיו. ירושלים, ת"ש.

בן אליעזר יעקב: משפט שלמה בשל גמלים (סיפור מחייו של מאיר טובנהויז). בשבועון: „הצופה לילדים" בשתי חוברות, תל־אביב י"ח בשבט — כ"ד בשבט תשי"א.

בן יאיר פנחס: ר' מאיר טובנהויז ז"ל (ליום השנה). בעתון היומי „הבקר", תל־אביב, 12.12.38.

בן דוב אברהם: חלם ולוחם בגליל (לדמותו של מאיר טובנהויז). בשבועון: ניו־יורקער וואכענבלאט, 19.11.1949.

בן יהודה, חמדה: אליעזר בן יהודה, חייו ומפעלו. ירושלים, ת"ש.

בר יוסף, יהושע: עיר קסומה, תל־אביב תש"ט—תש"י.

בר לואי, שמעון: דמותה של אשת חיל מעיר המקובלים (להסתלקותה של בת שבע טובנהויז). בירחון „הפוסק" תל־אביב, אדר שני תשי"א.

בן צבי, יצחק: א"י ויישובה בימי השלטון העותומאני. הוצ' „מוסד ביאליק", ירושלים תשט"ו.

גאון, מ. ד.: יהודי המזרח בא"י, שני כרכים. ירושלים תרפ"ה—תרצ"ח.

גלבר, נ. מ.: חסידי אומות העולם במבשרי התחיה. תל־אביב, תרצ"א.

גלדרן, פ.: הגרי פורד ור' מאיר טובנהויז מצפת. בעתונים בחו"ל ובירחון „החברה", בעריכת יעקב וינשל, תל־אביב, אייר תש"ז.

גרייבסקי, פנחס: מגנזי ירושלים, קבצי תעודות לתולדות הישוב בירושלים. ירושלים תרפ"ז—תרצ"ה.

ריזנגוף, מאיר: עם תל־אביב בגולה. תל־אביב, תרצ"א.

דינבורג, בן ציון: חבת ציון. תל־אביב, תרצ"ב.

דרויאנוב, א.: כתבים לתולדות חבת ציון (שלשה כרכים). אודיסה, תרע"ט.

„הד המזרח", שבועון, בעריכת דוד סיטון, ירושלים: בניו הגדולים של הישוב (על משפחת טובנהויז). 17.5.1946

הורביץ, ז.: זכרון לאחד החולמים והלוחמים בעיר המקובלים. (על פעולותיו של מאיר טובנהויז) בירחון הפוסק, תמוז תש"י.

הורודצקי, ש. א.: עולי ציון, לקורות העליות לא"י. תל־אביב, תש"ז.

הלוי, ש. א.: אשת סופר מצפת, דמותה ואופיה (על בת שבע טובנהויז, עזרתה לעולים מבני ביל"ו ופעולותיה במוסדות צדקה וחסד שיסד בעלה בצפת) בדו ירחון „דאס אידישע פאלק", ניו־יורק, תשרי חשון תשי"א.

" " " מלחמתו של סופר ועתונאי במיסיון. בשבועון אמעריקאנער, ניו יורק, 27.8.1948.

הרזון, יעקב ד"ר: מדיניותה של הציונות בעולם ובמזרח הקרוב. תל־אביב, תש"ב.

הרוזן, יעקב ד"ר: ר' מאיר טובנהויז, אבי כל הטובנהויזים.
בקובץ „באופק", ירושלים תש"ט.

" " " המהפכן הצפתי (לתיאור דמותו של מאיר טובנהויז).
בעתון יומי „הבוקר", 26.7.46.

" " " קול התור שבישר את הגאולה (על נ. ה. אימבר מחבר „התקוה").
ור' מאיר טובנהויז חלוץ העתונאים העברים בצפת).
„העולם", ירושלים 15.12.1949 ובירחון דרום, בואנוס איירס.

" " " בת שבע אם כל הטובנהויזים נאספה אל עמה.
בשבועון הד המזרח, ירושלים, י"ז אדר תשי"א.

" " " עוללות מכרם הנדיב הידוע.
בירחון העובד הציוני, תל־אביב, ניסן תשי"ד.

הרשמן, זכריה: מה נתנה צפת לספרות ולמדע.
ברבעון הספרותי „ליטעראריש העפטען", טויונגא, קליפורניה,
ינואר 1950.

" " צפת עיר המקובלים (סופריה ואישיה המדעיים).
בשבועון אמעריקאנער, 2.6.1950.

וילנאי, זאב ד"ר: מצבות קודש בארץ ישראל, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשי„א.

זילברמן, אברהם ל. הרב (אב"ד בעיה"ק צפת והמושבות):
ר' מאיר טובנהויז ז"ל (ליום השנה).
בעתון היומי הצופה, תל־אביב, כ"ז חשון תרצ"ט.

זכרונות א"י, בעריכת אברהם יערי, ירושלים תש"ז.

היסין, ח.: מיומן אחד הבלו"יים, תל־אביב, תרפ"ה.

טובנהויז, אפרים: בצפת שלי...
בשבועון „9 בערב" בעריכת אורי קיסרי, תל־אביב 30.9.1942.

" " ציורים ותמונות מירושלים העתיקה והחדשה.
בירחון לשון און לעבן, לונדון, יוני 1948.

" " בין חומות ירושלים.
בשבועון אמעריקאנער, 30.7.1948.

" " בעיר המקובלים.
אמעריקאנער, 11.3.1949.

" " רשמים מצפת.
בשבועון „אונזער וועג" פריז, 27.5.1949.

" צפת עיר אגדות וקסמים.
בעתון היומי קענעדער אדלער, מונטריאל, 20.6.1949.

טובנהויז, אפרים: צפת מלפנים והיום.
בשבועון ניו־יורקער וואכענבלאט, 30.12.1949.

" " טבריה (סקירה היסטורית).
בשבועון אמעריקאנער 10.2.1950.

" " סיר לורנס אוליפנט ומזכירו נפתלי ה. אימבר.
בשבועון „הד המזרח" בעריכת דוד סיטון, ירושלים, 28.4.1950.

" " המקובלים בצפת (מחקר היסטורי).
בספר אור המאיר, מוקדש ליובלו השבעים של הראשון לציון הרב הראשי לישראל רבי בן ציון מאיר חי עוזיאל, ירושלים תש"י.

" " חלוץ הציונות בגרמניה פרופ' ד"ר היינריך לווה, בהגיעו לגבורות.
בקענעדער אדלער, 3.10.1951.

" " מאה שנה לפריצת חומותיה של ירושלים.
(פרק בהיסטוריה של ירושלים העתיקה).
דער אידישער זשורנאל, טורנטו, 17.12.1951.

" " חלומות של גאולה בצפת.
דער אידישער זשורנאל, 19.1.1952.

" " הבתולה חנה רחל מלודמיר (כאדמו"ר של חסידים).
בירחון הפוסק, טבת, תשי"ב.

" " צפת עם זריחת החמה.
ברבעון שריפטן, בואנוס איירס, כסלו־טבת־שבט, תשי"ב.

" " חלוצי העתונות בירושלים.
דער אידישער זשורנאל, 24.9.1952.

" " הולם ולוחם מצפת, שהיה חברם של אליעזר בן יהודה, נפתלי הירץ אימבר וסיר לורנס אוליפנט.
קענעדער אדלער, 24.11.1952.

יבנאלי, שמואל: בבקרה של תנועה. תל־אביב, תרצ"ט.
(מכיל גם פרטים להערכת פעלו של הברון רוטשילד וגם על מרד הבלויי"ם).

יוסיעזר, הצפוני: בית החרושת הראשון בצפת שיסד מאיר טובנהויז.
בשבועון הבקר לילדים, 4.9.1947.

" " ר' מאיר טובנהויז הצפתי אצל ד"ר הרצל.
בשבועון דבר השבוע, תל־אביב, 17.7.1949.

" " גלגולי „התקוה" ו„משמר הירדן".
דבר השבוע, 13.4.1950.

יערי־פולסקין, יעקב: בארון רוטשילד. תל־אביב, תר"ץ תרצ"א.

יצחקי, שלמה: המשפחה הנפלאה טובנהויז.
(סידרת מאמרים שנתפרסמו במשך שמונה שבועות בשבועון אמעריי קאנער ניו־יורק), מ־3.1.1947 עד 21.2.1947.

לוין, שמעון: קוים לדמותו של ר' מאיר טובנהויז.
בירחון הפוסק, כסלו תש"י.

לונץ, א. מ.: לוח א"י שימושי וספרותי בעריכת א. מ. לונץ.
כ' כרכים (בתוכם חומר אינפורמטיבי על הישוב בגליל העליון מאת מאיר טובנהויז). ירושלים, תרנ"ה—תרע"ה.

" " " החלוקה (תיאור של התפתחות החלוקה בא"י). ירושלים, תרע"ב.

ליבונטין, זלמן דוד: לארץ אבותינו. תל־אביב, תרפ"ד—תרפ"ח.

מא־רוביץ, מנשה: מהשביל אל הדרך. תל־אביב, תרצ"ו.
(פרטים על גבורת הבלוי"ם הראשונים ויחס פקידות הברון אליהם).

מיכלין, חיים מיכל: חלוץ ההשכלה והעתונות בצפת.
(קוים לדמותו הרוחנית של מאיר טובנהויז).
דער אידישער זשורנאל, 22.9.1943.

מלאכי, א. ר.: העתונות הירושלמית. ירושלים, תר"ע.

מעשה אבות, ירושלים שנת אסת"ר לפ"ק. (כולל אזהרות החרדים נגד בתי הספר וגני הילדים המודרניים בא"י).

ספר הקונגרס, למלאת חמשים שנה לקונגרס הציוני הראשון בעריכת ל, יפה, ירושלים תש"י. (זכרונותיו של פרופ' צבי בלקובסקי על מרקו ברוך בפרק הקונגרס הראשון אחרי חמשים שנה, עמ' 214).

ספר מאה שנה, סודר ונערך בידי י. טריוואקס ואליעזר שטיינמן, תל־אביב, תרצ"ח.

ספר שמואל, זכרון לרבי שמואל מוהליבר, ערוך בידי הרב י. ל. פישמן, ירושלים, תרפ"ג.

סלושץ, נחום פרופ': באיי הים. ניו־יורק, תרע"ט.

" " " זכרונות על אליעזר בן יהודה, הוצ' הסולל, ירושלים, תרפ"ד.

עבר הדני: ברוח ובחיל, שרשרת עובדות ומעשים בקורות הישוב, ת"א, תשי"ב.

פבזנר, זלמן: שבעים שנה לעתונות בא"י. תל־אביב, תרצ"ב.

פלדמן, אוריה: לפני דור (קוים ושרטוטים של בית טובנהויז בצפת).
בירחון המדעי הטבע והארץ, תל־אביב, ינואר 1950.

פלשתין פוסט, ירושלים, עתון יומי באנגלית, 29.4.1948:
חלוץ מצפת (שרטוטים לדמותו של מאיר טובנהויז).

קול קורא לאחינו בני ישראל בצפת על המיסיון.
הוצאת „ישועת ישראל" צפת, חסרה שנת הדפוס.

קול קורא לאחינו יושבי ירושלים על המיסיון.
חתום ע"י סניף אגודת המורים בירושלים, חסרה שנת הדפוס.

קיסרי, אורי: נסיעה אל העבר.
(בתוכו תיאורים וריפורטג'ות על צפת ומושבות יהודה והגליל).
הוצ' צ. לינמן, תל־אביב, תש"א.

" " מקופחים במולדתם.
בעתון ערב „ידיעות אחרונות" תל־אביב, 1.1.1943.

" " הטובנהויזים...
בעתון היומי „הארץ", תל־אביב, 18.4.1947.

קרניאל, ישעיהו (עזמוות): ר' מאיר טובנהויז, ציון לאחד המצוינים בציון.
בעתון היומי הכרמל, חיפה, 14.12.1938.

" " אבות ובנים לבית טובנהויז.
בשבועון „9 בערב" בעריכת אורי קיסרי, 15.2.1940.

קרסל, ג.: הלבנון והחבצלת (מתוך המחזור: העתונות הציונית והאיי"ת).
ירושלים, תש"ג.

" " העתון האידי הראשון בישראל.
ברבעון גאלדענע קייט, י"א, תל־אביב, תשי"ב.

" " אבי הישוב, הברון רוטשילד ופעלו. חיפה, תשי"ד.

רזניק, י.: בן ירושלים שחולל מהפכה בצפת.
בעתון היומי „היום", בעריכת י. גרינבוים, ירושלים מ־12.3.1948.

רייכרט, ישראל פרופ': בית טובנהויז בצפת (פרק בתולדות הישוב החדש).
במדור הספרותי של העתון היומי „דבר" מ־2.9.1955.

שאצקי, יעקב ד"ר: געשיכטע פון יידן אין ווארשע, כרך 3 עמ': 182, 206, 249, בתוכו חומר על ר' ממתיהו טובנהויז, דודו של מאיר טובנהויז.
הוצ' יידישער וויסענשאפטלעכער אינסטיטוט ייוא, ניו־יורק, 1953.

שראגענהיים א. ד"ר: היאבקות דרמתית של מאיר טובנהויז עם מיסיונרים בצפת שנעזרו בכספי המיליונר הנרי פורד.
בעתון היומי דאס אידישע ווארט, וויניפג, קנדה, 19.12.1947.

" " " לדמותה של אם הטובנהויזים.
דער אידישער זשורנאל, 1.1.1951.

שמעוני, הלל ד"ר: המשפחה המפוארת משפחת טובנהויז.
דאס אידישע ווארט, 4.11.1949.

" " " משפחת ממציאים וסופרים בעיר המקובלים.
באידישע צייטונג, 30.4.1951.

תדהר, דוד: אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, עשרה כרכים, ת"א, תש"ט—תשי"ח (ראה כרך א' עמ': 381, 384, 398, 426, 441, 455. כרך ה' עמ': 2295).
מכילים ערכים על מאיר טובנהויז וביתו.

מפתח השמות והענינים

א

אבא חלקיה 76
אבוגוש 89
אברהם אבן עזרא 12
אברהם אבולעפיה 318
אברונין, אברהם 76, 262, 271
אגדה בתלמוד 25, 58, 71, 74, 244, 280, 282, 321, 322
אגדות תמוהות בתלמוד 58, 352
אגדות הארץ, ספר 344
אגודת האלף, (שקנתה את עין זיתים) 163, 164, 165
אגודת בעלי מלאכה בצפת 69, 70
אגודה למען גרי צדק, מיסודו של י. בן־זאב 352
אגודת רעים 177
אדלמן, מרדכי 16, 344
אדלר, ישי 263, 271, 272
אדלרבלום הדסה נחמה 58
אדמו"ר מבלז — ראה: רוקח, יהושע
אדמוריי"ם 13, 14, 25, 38, 39, 221, 224, 227, 229, 230, 234
אדמס, י. 358
אהבת הספר 276, 279, 339
אהבת התורה 352
אהבת ציון, ספר 30
אהרנקרנץ זאב (וועלוויל זברז'ר) 131
אהרנסון, אהרן 168
אודיסה 224, 354
אוטשדט, י. ד"ר 95, 97
אוליפנט, לורנס סיר 16, 20, 93, 94, 107, 124, 125, 127, 128, 129, 130—137, 140, 144—149, 157—160, 203, 204, 341, 342, 345, 360—363, 372
אוליפנט, לורנס ליידי 148, 341, 342
אומה ולשון 366
אוניברסיטת בר אילן 352
אוניברסיטה עברית 60, 175, 370
אוסובצקי יהושע 158, 159, 166, 176, 177
אוסף ספרות שפינוזה 225
אוספי ספרים 225, 226
אופני חיים, ספר 119
אופטימיזמוס (כהשקפת חיים) 16, 291
אופסלה 225, 226
אוצר הספרים, ספר 51
אושר 303, 304
אותיות דר' עקיבא, ספר 297
אזולאי, אברהם 172
אזולאי, חיים יוסף דוד 51, 172
אחד העם 164, 224, 246, 276, 286
אחיאסף 224, 246
אטלינגר רפאל 67
אידישער גייסט, עתון 15
אידישע גאזעטען, שבועון, הופיע בניו־יורק 49—352
אידישע רונדשאו, שבועון, הופיע בברלין 238
איוב 127, 282, 283, 284
איזנשטדט, יהושע 236, 363, 364
איזקסון, ש. 372 ראה עוד: יצחקי, ש.
אייבשיץ, יהונתן 300
אימבר, נפתלי הירץ, משורר „התקוה" 16, 20, 94, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 144, 148, 154, 341, 361
אינטואיציה 281
איסיים 119
איסלם 281
אירלנדיה 308
איש נעמי, פסבדונים — ראה: ווקסלר, אלימלך
אלאזהאר, מדרשה ללימוד האיסלם בקהיר 158
אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס, עתון יהודי גרמני, הופיע בברלין 271
אליהו הנביא 23
אלחדיף נסים בכור 147
אליהו, הגאון מצור 77
אליהו, הגאון מוילנא 224

אליליות 294
אלכסנדר השלישי, מלך רוסיה 173
אלמאליח, אברהם 370
אלף לילה ולילה 360
אלקביץ, שלמה מחבר „לכה דודי" ראה שלמה אלקביץ
אלקוראן, הספר הקדוש של מאמיני האיסלם 158
אמונה 316
אמונה מדעית, ספר 130
אמעריקאנער, שבועון יו"ל בניו־יורק 357, 372
אמריקה 101, 152
אמרסון, רלף וולדו 327
אמשטרדם 225, 226
אנאכסימנס 280
אנציקלופדיה ארץ ישראלית 364
אנציקלופדיה לבוני הישוב, מאת דוד תדהר 372
אסטרונומיה 280
אסף הלוי, משורר עברי בירושלים 37, 315
אפיפיור 28
אפיקורסות 136
אפשטין, יצחק ד"ר 10, 11, 20, 111—115, 117, 206, 207, 271, 274, 280, 281, 343, 352, 357
אפשטין־וילנסקי, משה 146
אקדמיה עברית בירושלים 370
אקלים הארץ 83
ארטוף 99, 105
אר"י הקדוש 41, 74, 78, 94, 140, 199, 200, 202, 273, 318, 358, 367
אריאל, כתב עת הופיע בירושלים 371
ארכיאולוגיה ארץ ישראלית 335
ארליך, אשר 271
ארנסט ש. 52, 356, 365, 372
ארץ גלעד, או ארץ חמדה, ספר 157, 360
ארץ לא נודעת, ספר 362
ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם הראשונה, ספר 370
ארץ ישראל ושכנותיה, ספר 15, 364
אש שלום 222
אשכנזי ישראל 139, 147, 151
אשכנזים 33, 89, 114
אשרון, י. 145

ב

באר שבע 194
בובר, מרטין פרופ' 109
בוגאיובי, י. 345
בודנהיימר, א. 243
בודפשט 225, 226
בוימגרטן, דוד 54
בוטניקה 372
בולים 90, 92
בוצ'אץ 239
בחיי הדיין 277, 284
ביאליק חיים נחמן 276, 354
ביבליוגרפיה עברית 369
ביסמרק אוטו פון 44
ביירון לורד 193
ביירות 212
ביקונספלד לורד 129, 284
ביריא, כפר 155, 197
בירנבוים, נתן 238
בית אל 24, 30, 31
בית הלל 205, 352, 365
בית אריגה בירושלים 34
בית המקדש 27, 28, 31
בית חולים בצפת 104, 113
בית חינוך למלאכה בירושלים 43
בית טובנהויז (ראה גם משפחת טובנהויז) 10, 13, 14, 15, 18, 20, 22, 351, 354, 358
בית יעקב, עתון 61
בית יתומים בירושלים 49, 56
בית כנסת 30, 31, 36, 71, 72, 272
בית לחם 33
בית לחם הגלילי 109, 110, 359
בית ספר עברי בצפת 111, 198, 279, 343
בית שפינוזה בהאג 225
בית התמחוי בצפת 109, 110, 359
בילוי"ם 20, 41, 54, 105, 106, 133, 176, 183, 356, 373
בלז 227, 235
בלזר חיים 99
בלוך, י. 55
בלידן, ד"ר 112, 117, 149, 271
בלייכרד, י. 44, 45
בלנקנהורן, א. פרופ' 209
בלפור ארטור — ראה: הצהרת בלפור
בלקינד ישראל 51, 54
במקום ווילי 238, 336
בן אבי איתמר 236
בן גוריון דוד 191
בן דוד אברהם 271, 360
בן זאב ישראל, ד"ר 33, 352
בנדיל דניאל 188
בן טובים זלמן 344
בן יהודה, אליעזר 16, 19, 43, 45, 46, 54—56, 61, 73, 82, 97, 98, 113, 133—135, 152, 156, 236, 364, 365

בן יעקב יצחק אייזיק 51
בן ישראל, אשר ד"ר 214, 272, 274, 344
בן מנחם נפתלי 52
בנטוביטש הרברט 370
בנין אריאל, ספר 28
בני ברית בארץ ישראל 113, 114, 251, 370
בני ברית בארצות הברית 370
בני ברית בחיפה 364
בני ברית בצפת 117—118
בני יהודה 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 362
בני ציון 154
בנקים בירושלים 45
בס שבתי 51
בסאן אליהו זלסן 35
בעל שם טוב, ישראל — ראה: ישראל בעל שם טוב
בעלי מלאכה בירושלים 33, 34, 35, 69, 72
בעלי מלאכה בצפת 65, 69, 72, 91, 252, 257
בצלאל אשכנזי 80
בק, ישראל 164, 199
בקמן, אבנר 168
בקמן, אייזיק שלמה 168
בקמן, יוכבד (כיום — לודויפול) 168
בקמן, מניה ביילה 168
בקמן, מתיה (כיום — טובנהויז) 168, 278
בקמן, סגולה (כיום רזילי) 168
בר, דוד 253
בר, יעקב 273
בראוור, מיכל 286
בר הדייא או חלום הרצל, ספר 369
בר יוסף יהושע 356
בר לואי שמעון 347, 372
ברוח ובחיל, ספר 362
ברוך, מרקו 237, 238
ברזל, ברוך 254
ברזילי, ספר 368
בריטניה 21, 28
ברייגין, ראובן 239, 240
ברייל, י. 47, 262
ברלין 266, 227, 326, 352
ברלינר טאגבלאט, עתון יומי הופיע בברלין 277
ברנדשטטר מ. ד. 276
ברסלוי 18, 19, 50, 278, 365, 418
ברקאי, ספר 154
ברשד, י. 253
בשן 143, 156, 157, 159, 160
בתי חולים בצפת 345
בתי ספר בצפת — ראה: בית ספר עברי בצפת

ג

גאוה 304
גאולה 368
הגאון מוילנה — ראה: אליהו, הגאון מוילנא
גאון, משה דוד 163
גאונות 301
גאלאטה 132
גאלדנברג ישראל 188
גדולי החסידות — ראה: אדמורי"ם
ג'ואיש קרוניקל, עתון שבועי מופיע בלונדון 90, 92
גולדמן, שמעון 161, 362
גולדן, סילוויה 273
גולדן, סמואל מ. 273, 340
גולדנבוים, אברהם שלמה 65, 72, 119, 273, 278 338—340, 372
גולדנבוים, אריה 110, 273, 340
גולדנבוים, ביילה שיינדיל 340
גולדנבוים, חיים 340
גולדנבוים, זאב 109, 200, 340
גולה וגאולה 369
גולן 156, 157, 158, 160, 170
גור יהודה — ראה: גרוזובסקי יהודה
גורדון, א. ד. 355
גיאולוגיה 18, 19, 308, 343, 372
גייגר, אברהם 234
גידמן, מ. 369
גידול עופות 19, 208
גינצבורג, לוי 281
גירוש ספרד 298
גיתה, וו. 334, 365, 372
גירוש יהודי יפו 261
גלדרן, פ. 358
גלעד 143, 360
גלוסקין, זאב 190, 192
גליל העליון 10, 21, 48, 49, 65, 73, 82, 83, 87, 96, 104, 128, 133, 143, 148, 158, 166, 355, 357, 358, 368, 371, 373
גליציה 14, 21, 25, 93, 131, 221, 224, 227, 229, 234, 368, 369
ג'מל פחה 49, 56, 58, 258, 261, 262, 263, 279
גן ילדים ביפו 364
גן ילדים בירושלים 114, 115
גן ילדים בצפת 14, 111, 112, 113, 114, 360
גסטר, משה הרב 370

ג'עוני 144, 162, 163, 361, 362
גרזובסקי, יהודה 236, 363, 364
גרייבסקי, פנחס (ראה גם פנחס בן יאיר) 104, 355
גרים 121, 122, 352 — עיין עוד דוברובין, גר צדק.
גרין, אברהם ד"ר 251, 271
גרינברג, א. צ. 367
גרשון הניך מראדזין, אדמו"ר 230, 239
גרץ, צבי ד"ר 117
גשר בנות יעקב 137, 153, 154

ד

דאנין יחזקאל 364
דבר, עתון יומי מופיע בתל־אביב 18, 356
דבור עברי בא"י 59, 213, 214, 215, 217, 366
דבוק 39
דברי חיים, ספר 227
הדואר בארץ
הדואר האוסטרי בירושלים 91, 92
הדואר העותומני 90, 92
הדואר בצפת 356
הדואר הרוסי בירושלים 90
דוב מליובאוויטש רבי 235
דוב ממזריטש רבי 339
דוד המלך 31, 32, 328
דוד משה פרידמן האדמו"ר מטשורטקוב 235
דוד צבי המלמד 198
דוברובין גר צדק 121
די וועלט, שבועון ציוני הופיע בוינה ע"י ד"ר הרצל 359
דומרג, גאסטון (נשיא הרפבליקה בצרפת 1924/31) 351
דורשי ציון, אגודה 235
דיזרעאלי — ראה: ביקונספילד לורד
דיוגינס (איש סינופא, פילוסוף) 18
דייגים 217
דיק, אייזיק מאיר 214
דיזנגוף, מאיר 263, 264, 344
דיזנגוף, צינה (רעיתו) 264
דילבובסקי, מרדכי 152, 153
דליטש, פרידריך 368
דפוס בירושלים 34
דפוס בצפת 254
דפוס בעין זיתים 264
דראבקין 30
דקדוק הלשון העברית 366
דרוזים 67, 166

ה

האור, עתון יומי הופיע בירושלים 20, 279
האכר היהודי, כתב־עת הופיע בירושלים 54, 82
האמת, עתון 106
האסיף, שנתון עברי הופיע בעריכת נ. סוקולוב בוורשה 222
האריס, תומס 360
הבוקר, עתון יומי מופיע בתל־אביב 146
הבריאות והכלכלה, ספר בהיגינה 119
הברמן, א. מ. 51
הגדה של פסח 172
הגל, ג. 284
הדלקה על קבר ר' שמעון בר יוחאי במירון 202, 203, 204, ראה עוד: מירון
הדסה 58
הובוקן 59, 370
הולנד 225
הולצמאן, יהודה 236, 237, 238
הומור עברי 276
הונגריה 225
הופמאן קארל 119
הוצאת שטיבל 272
הורודצקי, ש. א. 60, 276
הורוביץ, יקראל זאב 15, 205, 364
החברה הגרמנית לחקירת א"י 19
החלוץ, שנתון מוקדש לחכמת ישראל ברוח השכלה קיצונית בעריכת יהושע השיל שור 135
החברה, שבועון הופיע בתל־אביב 358
הטבע והארץ, ירחון מדעי לטבע, הופיע בתל־אביב 353, 372
היטלר, אדולף 14, 84, 314, 315
היינה, היינריך 314, 372
הילזנר, ליאופולד 368
הימנון לאומי — ראה: התקוה
הינצה, ג. פרופ' 18
היסטוריה 303
היקב 191
הירשביין, פרץ 118
הירדן, ירחון עברי הופיע בסטניסלוי, בגליציה בעריכת אליעזר רוקח 15
הירש, י. 149
הכהן, דוויק רבי 30
הכהן, מיכל 371
הכהן, צדוק 17, 23, 178, 179
הכלר, י. 241
הכרמל, עתון יומי הופיע בחיפה בעריכת י. טריוואקס 113

הלאה הנשק, ספר 84
הלולא דרשב"י — ראה: הדלקה על קבר רשב"י
הלבנון, עתון שבועי עברי הופיע בירושלים 42, 43
הלוי, נפתלי הירץ 363
המאיר, כתב־עת בעריכת ישראל בלקינד 51
המאירי, אביגדור 367
המבי"ט, פסבדונים 82
המגיד, שבועון עברי ראשון, הופיע בליק 82, 359
המליץ, שבועון עברי הופיע בפטרבורג 20, 82, 84, 131, 149, 246, 357, 361, 369
המסדרונה, ירחון לחכמת ישראל הופיע בפרנק־פורט ובירושלים בעריכת הרב חיים הירשנזון 59, 60
המצפה, שבועון עברי הופיע בקרקוי בעריכת שמעון מנהם לזר עם תוספת ספרותית „רמת המצפה" 367
הנהגה מדינית בארץ ישראל 59
העגל, סיפור במוטיב של צער בעלי חיים מאת מ. ז. פיארברג 20, 360
העציוני ד"ר — ראה: הולצמאן יהודה
הפלס, ירחון במגמה חרדית אנטי ציונית הופיע בפולטבה 369
הפועל הצעיר, שבועון של פועלי ארץ ישראל הופיע ביפו 192
הפוסק, ירחון תורני הופיע בתל־אביב, בעריכת הרב הלל פוסק 347
הצבי, עתון שבועי הופיע בירושלים בעריכת אליעזר בן יהודה 45, 54, 61, 82, 95, 96, 98, 99, 134, 145, 156, 279
הצהרת באלפור 59, 266
הצופה, עתון יומי מופיע בתל־אביב 359
הצופה לילדים, שבועון יו"ל בתל־אביב 110
הצפירה, עתון יומי הופיע בוורשה בעריכת נחום סוקולוב 82, 98, 187, 223, 245, 355, 359, 361, 369, 372
הר הכרמל 94, 125, 144, 317
הרטוב — ראה: ארטוף
הר כנען 134, 197
הר עצמון 163
הרוזן, יעקב ד"ר 138, 169, 347, 356, 372, 373
הרכבי, צבי ד"ר 52
הרסוביץ, אוטו 277
הרצל, בנימין זאב (תיאודור) ד"ר 10, 118, 152, 235, 236, 239, 240, 241, 242, 243, 272, 368, 369
הרץ, מקסימיליאן ד"ר 245, 314, 368, 369
הרצליה, גמנסיה ביפו 364
הרלינג, י. ד"ר 119
הרטמן, אדוארד 234, 235, 284
הרץ, מקסימיליאן 245
הרשנזון, חיים הרב 57—60, 370
השארת הנפש 283, 331
השגת האמת 319
השדה, ירחון חקלאי הופיע בתל־אביב 19
השה חנה'לס 69—72
השחר, ירחון עברי בעריכת פרץ סמולנסקין הופיע בווינה 49, 276, 278
השכלה בגליציה 227
השכלה בירושלים 55
השכלה בצפת 16, 20, 238, 241, 242, 260, 275, 352, 358
השלה, ירחון עברי, הופיע באודיסה בעריכת אחד העם, ח. נ. ביאליק ויוסף קלוזנר 226, 246, 276, 369
השקפה, שבועון עברי הופיע בירושלים בעריכת אליעזר בן יהודה 46, 47, 82, 279,
התישבות בעבר הירדן 170
התקוה, המנון לאומי מאת נפתלי הירץ אימבר 20, 94, 131—134, 138, 361

ז

וואדי חינין 356
וואר־מזער, א. 149
וואהל שאול, שר 340
וואהלין 38, 39
וואתיקאן 28, 52
וולקן 370
וולמן, יעקב 214, 272, 274, 344
וולף, נחמן 226
וויהלם קיסר 227
וילנה 224
וילנסקי אפשטין, משה — ראה: אפשטין־וילנסקי, משה
וילנסקי, נחום 146
וילקומיץ, שמחה 213, 214, 271
וייס, אייזיק הירש 274
ולוולה מזברז — ראה: אהרנקרנץ, וולף
ולירו י' 44
ועד ההגירה 262
וקסלר אלימלך 224, 367
וורברמכר חנה רחל — ראה: חנה רחל וורברמכר
וורברמכר, מוניש 38
ויטלס, דוד 162

וינה 239, 326
ויסבלום, י. 213
ויסוצקי, ק. ז. 149, 246, 247, 346, 370
וינוקור, צפורה 112
ויצמן, חיים פרופ׳ 354
ורשה 224, 244, 245

ז

זהרורים, ספר 13, 373
זוהר, ספר 23, 80, 83, 201, 286, 312, 331
עיין עוד: תקוני זוהר
זוטנר, ברטה (רוזנת) 84
זיו־אב, יצחק 362
זיידנר, יוסף 243
זילברמן, אברהם ל. הרב 359
זילברמן, סעריל 100, 345
זילברמן, רפאל הרב 111, 112
זישע אפטייקער 273
זכרון יעקב 48, 123, 145, 173, 183, 190, 352
זלוטשוב 131, 132
זליגמן, י. 225
זליגר, יוסף ד״ר 122
זלקינד, י. מ. ד״ר 315, 317
זמן 301
זנגביל, ישראל 135, 234
זעלבסטעמאנציפאציאן, עתון 238
זקנה 291
זרובבל, מחזה 174

ח

חב״ד 30, 224, 234, 283
חבצלת, שבועון עברי הופיע בירושלים 42, 43, 44, 45, 51, 53, 82, 134, 370
חברה משגיות 336
חברה עין יעקב 336
חברה ש״ס 336
חברון 16, 74, 241
חברת האלף 162
חברת החשמל 175
חדוש הסנהדרין בירושלים 59
חדושי הש״ס, ספר 58
חדושי הרה״ח, ספר 59
חדושי תורה 70, 71
חדר 21, 24, 25, 39
חובת הלבבות 284
חובת הלבבות, ספר 277, 284
חובבי ציון 129, 161, 246, 362
חוני המעגל 76
חולה 48, 137
חוליות בשרשרת, ספר 362
חורבן בית המקדש 28
חורבת ר׳ יהודה החסיד 27, 105, 243
חורן 143, 159
חזון הגאולה 65
חזון השלום 84, 125
חייא, רבי 331
חיים וויטאל 367
חיים מסאנז, אדמו״ר 227
חיותמן יצחק 168
חישין, חיים ד״ר 105
חיפה 33, 124, 128, 247, 307, 354, 370
חכמת הפרצוף 297, 298
חכמת ישראל 60, 107
חלוקה 33, 34, 74, 80, 91, 149, 159, 252—255, 361
חלזון — ראה: תכלת בציצית
חנה מרים לבית טובנהויז 23
חנה רחל, הבתולה מלודמיר 37, 38, 39, 40, 41, 372
חנה׳לס נפתלי 356
חנ׳נא רבי 297
חנוך בארץ ישראל 19, 39, 45, 51, 53, 60, 66, 81, 115—116, 207, 214, 227, 272
חסדא רבי 297
חסידות וחסידים 15, 25, 38, 40, 72, 215, 223, 229, 230, 231, 232, 233, 279, 312, 335, 366, 368
חסידות חב״ד — ראה: חב״ד
חסידי אומות העולם 28, 129
חסידי אומות העולם 28, 129
חקלאות בא״י 15, 21, 34, 216, 217
חרמון 143
חרם 21, 40, 112, 114, 115, 255
חרות 247

ט

טאגעבלאט, עתון יומי הופיע בניו־יורק 49, 50, 352
טאן, עתון יומי הופיע בפאריס 43
טבריה 16, 33, 38, 74, 94, 194, 195, 205, 241, 262, 264, 364
טוב ורע (בפילוסופיה) 284
טויבנהויז, אהרן 321
טויבנהויז, אסתר 58
טובנהויז, בת־שבע 67, 308—312, 320, 341—348, 355, 365, 372, 373

טובנהויז, חיים־יאיר ד"ר 11, 18, 19, 50, 66, 112, 133, 151, 206, 208, 209, 273—278, 351, 354
טובנהויז, חנה־מרים (אח"כ מרכוס) 23, 335
טובנהויז, יעקב יוסף פרופ' 11, 18, 19, 57, 58, 133, 193, 206, 214, 273, 278, 346, 351, 354, 372, 374
טובנהויז, לאה 323
טובנהויז, משה ברוך פרופ' 19, 66, 206—208, 351, 379, 354
טובנהויז מתתיהו 45, 244, 245, 335, 346, 369
טובנהויז, מתתיהו ד"ר 244, 245
טובנהויז, לאה 323
טובנהויז, רבקה 321
טובנהויז, שולמית (כיום קוקלנסקי) 322
טובנהויז, שפרה 321, 324
טודרוסוביץ, משה בצלאל 363
טולידאנו, יעקב משה הרב 196
טורנס, א. 106
טורש, דוב 369
טיימס, עתון יומי מופיע בלונדון 43
טכניון בחיפה 247, 370
טנטורה 263
טקסס 19, 358, 365
טרגדיות יוון 297
טריטן, דויס 236
טריסטרם, א. 193, 194
טשרנוביץ, חיים 224

י

יבניאל 167
יגיע כפים 66, 67, 69
„ידיעות אחרונות", עתון ערב מופיע בתל־אביב 342
ידיעה ובחירה 296
יהודה וירושלים, עתון 42
יהודה הלוי, רבי 259, 260
יהודה הנשיא, רבי 296
יהודה בן אילאי, רבי 202
יהודי הונגריה 52
„יהודים משיחים" 105
יהודי המזרח בארץ ישראל. ספר 163
יהודי פקיעין 197. עיין עוד: פקיעין
יהונתן אייבשיץ, רבי 212, 300
יהושע בן חנניה, רבי 197
יהושע מבלז, רבי 235
יהושע מקוטנא, רבי 35
יובל 87, 210, 211
יודעי ח"ן — ראה: מקובלים
יודילוביץ, דוד 190
יוון 126, 316
יוחנן הסנדלר, רבי 34
יוחנן, רבי 296
יום הכפורים 79
יונה, ספר 83
יונתן אייבשיץ — ראה: יהונתן אייבשיץ
יוסף בן מתתיהו 138
יוסף הלבן 213
יוסף דון הנשיא 169
יוסף קארו, רבי 80, 150, 151, 155, 162, 163
יוסף סרגוסי 212
יוסי הגלילי 77
יוסיעזר הצפוני 110
יופי 301, 302, 315, 327, 330
יזרעאל 98
ייבוש החולה 137, 139, 140
יידישע רונדשוי, עתון 236, 237, 238, 277
יידישע פאלקס צייטונג, עתון 236
ילין, דוד 54
ים המלח 216
ימים מקדם, ספר 57
יסוד המעלה 17, 53, 82, 99, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 183, 223, 353, 357
יעבץ, זאב 16, 43, 48, 344
יערות דבש, ספר 212
יערי אברהם 51
יפה, בצלאל 214
יפו 170, 236, 261, 264, 343, 354
יצחקי, ש. 357
יצחק מאיר מגור, אדמו"ר 224
יצירה, ספר 280, 312
יקב בראשון לציון 135, 189, 190, 237
ירושלים 16, 20, 23, 24, 27—29, 31, 33—39, 44—49, 55—56, 60, 66, 74, 88, 89, 92, 95, 105, 211, 227, 241, 242, 265—267, 335—337, 352—354, 364
ירמיהו 84
ישוב הישן בארץ ישראל 21, 33, 44, 74, 89
ישועת ישראל, חברה של חסד בצפת 98, 101, 148, 245, 346, 373
ישיבות 23
ישעיה 104
ישראל בעל שם טוב 223, 230—233
ישראל מקוזניץ, רבי 223
ישראל הצעיר, אגודה באודיסה 371

כ

כבוש ירושלים ע"י הבריטים 265, 266
כהנוב, משה נחמיה 371
כהנוב, פייבל 135
כהן, א. ד"ר 21
כהן, אפרים 55
כהן, אליעזר 168
כהן, הרמן 294
כהנא, דוד 224
כהנא, זונדיל 253
„כוללים" 20, 23, 29, 42, 84, 89, 91, 112, 143, 240, 257
כותל המערבי 33, 37, 41, 43, 242, 337, 361
כי"ח בירושלים 56
כלבו יהושע 28, 29
כלבא שבוע 346
כפר גלעדי 166
כפר יאסיף 143, 155
כפר עוספיה 144
כפריה 79
כפתור ופרח, ספר 28
כ"ץ, מרדכי 362
כרונולוגיה ביבלית 57, 368
כשדאי, צבי 315
כתבי משפחה, ספר 119
כתבי עת בירושלים — ראה: הלבנון, הצבי, השקפה, האור, חבצלת, חרות

ל

ל"ג בעומר 200, 201, 202, 203, 204, 364
לובלין 224
לווה הינריך, פרופ' 10, 11, 21, 228, 236, 237, 238, 314, 344, 359
לוה א"י 51, 56
לונץ, א. מ. 15, 28, 29, 51, 55, 56, 83, 113, 364
לונדון 352, 358, 362
לוין, בנימין מנשה 52
לוינסקי. א. ל. 224
לוינסון, י. 165
לוינסון, ליאון 104
לוין, לאה 112
לוין, אלתר 366
לוצאטו, משה חיים 277
לזר, שמעון מנחם 367
לחם הפנים 79
ליבונטין, זלמן דוד 364
ליודויפול, אברהם 168
ליכטנשטיין, רחל 58
לילנבלום, מ. ל. 355
לינוי, נ. 284
ליפשיץ, עוזר דוב 54
ליטא 21
לינצקי, יואל 224
לכה דודי 65, 74, 79
לנדוי, שלמה זלמן 369
לעהרמאן, מאיר 103

מ

מאה שערים 38
מאורעות תרפ"ט 347
ר' מאיר 297
מאיר'ל מפרימשלאן 15, 23, 221, 229, 230, 231, 232, 335, 359
מאירוביץ, מנשה 54
מאן, יעקב 35
מבשרת ציון, כתב עת יו"ל בירושלים
מגדל בבל החדש, ספר 369
מגיד מישרים, ספר 162
מגילת סתרים, ספר 300
מדינת היהודים, ספרו של הרצל 236
מדרשים 58, 281, 297, 298, 338, 352, 366
מדרש אכביר 297
מהר"ם שיף 16, 27
מהרש"א 16, 27
מוהליבר שמואל, הרב 170, 172, 173, 365
מוות 297, 302, 311, 312, 328
מוזיאון זבריטי 77
מויאל, א. 147, 149
מומרים 101, 132, 133
מונישטר יוסלה 370
מונותיאיזם 280, 293
מונטאגיו, א. 145
מוסדות חסד בצפת 253, 256
מוסלמים בארץ ישראל 33, 67, 110
מוסטפה קמל פחה 146
מורגנטוי, מ. 370
מורדי הגלות 353
מורה נבוכים להרמב"ם 12, 278
מורה נבוכי הזמן לר' נחמן קרוכמל 277
מוריה 247
מושבות הגליל 150. ראה עוד: ראש פנה, מתולה, יסוד המעלה, עין זיתים, משמר הירדן ועוד
מושגי שוא והאמת, ספר 586
מזל 297
מזיא, א. מ. 83, 344

מזריטש 147
מחניים 17, 161
מייברג, טובה 370
מייברג, יהודה 254, 370
מייברג, יעקב 371
מייברג, יצחק 371
מייברג, מאיר 370
מיכלין, חיים מיכל 49, 50, 371
מיסיון ומיסיונרים בצפת ובארץ ישראל 10, 21, 93, 94—101, 103—108, 132, 144, 145, 209, 330, 352, 357, 358, 359
מילר, דוד היינריך פרופ' 239—240
מיינסטל, שלמה 164
מינסק 163
מירון 79, 202—204
מכוונים בתפלה — ראה: מקובלים
מלאכה, ערך המלאכה ומלאכה בצפת 17, 66, 67, 70, 72, 74, 344. עיין עוד: בעלי מלאכה
מלאכי, א. ר. 50, 51
מלון הלשון העברית, ספר 279, 366
מלחמה נגד המיסיון — ראה: מיסיון ומיסיונרים בצפת ובארץ ישראל
מלחמת העולם הראשונה 251—253, 256
מלחמת יפן—רוסיה 46
מלחמת השפות בארץ ישראל 247
מלכי בקודש, ספר 59
מלשינים 92
ממונים של כוללים — ראה: חלוקה
מזרח וממערב, כתב עת 239
מנגינות עממיות 203, 204
מנורת המאור, ספר 78
מנדלי מוכר ספרים 224
מנדלסון, משה 278
מסחר בצפת 252
מסיתים — ראה: מיסיון ומיסיונרים
מסכתות קטנות 296
מסתורין 14, 24, 74, 78, 80, 130, 135, 236, 280, 297, 328, 345, 368. עיין עוד: קבלה
מעפילים 144, 147, 353
מעלער, בערין — ראה: קמחי דוב
מעשה בוך, ספר 214
מפיסטופל 84
מצודה בצפת 116, 198
מצוות התלויות בארץ 28
מצפון מוטרי 304, 330
מקובלים 24, 30, 31, 80, 93, 118, 202. עיין עוד: קבלה
מקובלים בארץ ישראל, ספר 51
מקוה ישראל 17, 49, 237
מקל חובלים, ספר 131
מקל נועם, ספר 131
מרגלית־קלווירסקי, י. 153
מרד הפלחים 99
מרדכי מטשרנוביל, אדמו"ר 40
מרד הבלוי"ם 174
מרכוס, אהרן 234, 235, 367—368
מרכוס, יאיר חיים 23, 276, 278, 335, 336—337
משה, אלשיך 78
משה בן מימון — ראה: רמב"ם
משה בן מכיר 163
משה קורדובירו 74, 79, 94, 283, 318, 344
משה רבנו 320, 321
משיחים 110
משכיל אל דל, אגודת חסד בצפת 100, 148, 359
משמר הירדן 152, 153, 183
משלי, ספר 329
משנה 59, 295, 296, 336
משפט העמים 59
משפט עברי 188, 210
מתולה 82, 156, 166, 167, 168, 169, 170, 183
מתקני עולם 122

נ

נאג'רה ישראל 344
נביאי ישראל 28, 207
נביא מוסה 30
נומברג, ה. ד. 118, 222, 223
נוסח אשכנז, (בתפילה) 150
נוסח ספרד (בתפילה) 150, 151
נוסח תימן 30
נוצרים בירושלים 33
נורדוי, מכס ד"ר 234
נח מרדכי עמנואל 152
נחמן מברסלב, רבי 100, 101, 300. עיין עוד: חסידות
נחמיאש, י. 297
נחלת צבי, ספר 23
נטר, קארל 172
נטורי קרתא 42, 43
ניו־יורק 51, 101, 131, 352, 358, 361, 366
נייע פרייע פרעסע, עתון 277
נסיעה אל העבר, ספר 118, 359, 362
נפוליון 138
נתוח המתים 60
נתן, פאול 247

ס

סגל, יעקב ד"ר 351
סג'רה 122
סדר היום, ספר 163
סודות התורה — ראה: קבלה
סולו פול דוד, ד"ר 58
סולו פול תמרה 58
סוקולוב, נחום 134, 223, 224, 272, 277, 278, 279, 344, 355, 372
סופיסטים בפילוסופיה היוונית 297
סופרמן, רפאל 271, 279, 360
סטמבולי, חיים 200
סימונסון, דוד פרופ' 225
סיני 52
סלומון, יואל משה 42
סלומון, פישל 147, 151
סלושץ, נחום פרופ' 371
סמולנסקין פרץ 49, 238, 276, 278
סמילנסקי, משה 357
סנהדרין 59, 210
סנקא, לוציוס 122, 297
סעודת שבת 78
ספורי מעשיות של חסידים 24, 233, 282
ספר היובל להרב פוסק 296
ספרי פלסתר נגד הרצל והציונות 369
ספרדים 89, 99, 152, 189, 203, 204, 254
ספרא 338
ספרי 338
ספרות 224, 316
ספרות עברית חדשה 225, 226
ספרות ההלכה 25
ספרות השו"ת 155
ספרות הלאדינו 51
ספרות אידיש 214
ספריה ציבורית בצפת 20, 43, 118
ספריה ציבורית בירושלים 43
ספריות באירופה 326
ספיריטואליזם 358
ספרים גנוזים:
ספר הנשרף 300
ספר הגנוז 300
ספר מגילת סתרים 300

ע

עבדול האמיד 128, 129, 159, 187, 209
עבו, יעקב 147, 152
עבו, יצחק 99
עבודת אדמה — ראה: חקלאות
עבר הדני 362
עבר הירדן 33, 56, 155, 159, 160, 161, 162, 360
עגנון, ש"י 367
עובדיה מברטנורה 212
עוזיאל, בן ציון הרב 263
עומר כיאם 139, 341, 342
עונג שבת 224
עזמוות — ראה: קרניאל, י.
עין זיתים 71, 143, 155, 161, 162, 163, 164, 198, 379
עין יעקב, ספר 34, 282, 337
עכו 149
עלילת דם 368
עליאשברג מרדכי, הרב 365
עם עולם 152
עמק החולה 147, 166
עץ חיים, ספר 80, 283
עקיבא, רבי 297, 346
ערבים 109, 110
ערלאנגר, מיכל 173
עשרת הדיברות 281, 294
עשרת השבטים 367

פ

פאוסט, ספר 314
פאריס 45, 174, 352
פדהצור, משה 273
פויל, י'אן 341
פולין 14, 39, 221, 227, 229, 230 369
פולמוס עם ד"ר הרצל 369
פולמוס עם פרידריך דליטש 368
פולישער יונגעל, ספר 224
פוסק, הלל הרב 352
פוסקים 107, 278, 296, 338
פועלי ציון 19
פופו לויאר, י. 277
פוק, גוסטב 279
פורד, הנרי 104, 358
פיארברג, מרדכי זאב 20, 360
פייארשטין, אביגדור — ראה: המאירי אביגדור
פיכטה, י. וו. 284
פילון האלכסנדרוני 284, 286, 294
פילוסופיה 58, 59, 280, 283, 296, 316
פילוסופיה דתית 282, 294
פילוסופיה יוונית 280
פירושים לתנ"ך 282, 294

פירושים למשלי 297
פיינברג, יוסף 170, 172
פינס, יחיאל מיכל 16, 20, 43, 135, 149, 162
פינסקר, ליאון 355
פיק"א 20, 175
פלביוס, יוסף 199
פלדמן, אוריה 354, 372
פלחים 33, 145
פלטיה דמן גינוה 155
פליאונתולוגיה 18, 342
פלפול 66
פנחס מקוריץ, אדמו"ר 221
פסבדוגימים 367
פסיכולוגיה 297
פסח 30, 125, 171, 241, 264
פסימיזם בהשקפה הפילוסופית 284, 291
ספר, י. 271, 362, 363
פקיעין 155, 162, 163, 196, 197
פרדס רמונים, ספר 283
פרודוקטיביות בצפת 10, 17, 21, 34, 65—66, 83, 95, 171, 207, 240, 241—252, 330, 352—357
פרומקין, י. ד. 16, 42, 44, 45, 53, 82, 83, 134, 152, 370
פרומקין, פרידה 340
פרומקין, צבי 324, 340
פריידלנדר, י. 49, 93, 94, 105, 106, 135, 138
פריידמן, בן־ציון 21, 104, 107, 357—358, 373
פרימישלאן 224. ראה עוד: מאיר מפרימישלאן
פרישמן, דוד 224, 279, 344
פרך, א. פרופ' 18
פרל, זאב 254
פרנסיש, מרדכי 80
פרנקל, לודויג אויגוסט 105
פרנקל, י. ד"ר 95
פרנקל, נפתלי ה' (נפתלי חיים יהושע'ס) 356
פרנקפורט 67
פרנץ יוסף, מלך אוסטריה 84, 276
פרס, חיים 42
פרסקי, דניאל 366
פרעות קישינוב 315
פרץ, י. ל. 164, 222, 223
פרקי אבות 95 297
פתגמים 293, 297—298
פתגמים בתלמוד 296
פתאגורס 297
פתח־תקוה 34, 35, 36, 91, 183, 284
פתיל תכלת — ראה: תכלת בציצית

צ

צאינה וראינה, ספר 23, 24
צאצקעס, ש. י. ראה: עגנון, ש. י.
צדוק הכהן מלובלין, אדמו"ר 213
צדרבוים, א. 355
צוואה רוחנית 324—326
צונץ, ליאופולד 234
צופה מן הגליל 82
צחוק מארץ ישראל, ספר 366
ציון, ירחון 238
ציון במשפט תפדה, ספר 369
צי עברי 217
צידון 212
צללי הדורות, ספר 51
צמחונות בצפת 20, 119, 121, 123, 277, 343, 360, 372
צמחי הארץ 208
צנזורה 50
צער בעלי חיים 119
צפת ממצור לשחרור, ספר 370
צפת 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 33, 57, 41, 63, 111—120, 121, 128, 129, 132—133, 135, 137, 140, 148, 149, 155—160, 162—164, 168, 183, 199—209, 212—214, 241, 251—255, 256—260, 265, 271—275, 280, 330, 338—340, 341—348, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 366, 370, 373.

ק

קאזאלס, אדוארד 243
קאסטיצקי, אברהם 168
קארו, יוסף — ראה: יוסף קארו
קבלה 30, 41, 54, 73, 79, 80, 93, 201, 215, 295, 296, 297, 312—319, 339, 345, 366, 371
קבר, יוסף 194
קבר ר' שמעון בר יוחאי 201, 202, 204
קבר רחל 30, 33, 38, 41
קבלקין, משה 30
קוהלת 282, 283
קוטלר, זלמן 50
קויפמן, דוד 226
קולומיי, י. ל. 340
קונגרסים ציוניים 236, 369
קונסולים בא"י 46, 47, 107, 152, 194
קוסמולוגיה 127
קוק, אברהם יצחק הרב 52
קורדוביירו, משה — ראה: משה קורדוביירו
קורץ 276

קושטא 128, 137
קיסרי, אורי 118, 351, 359, 362, 364, 372
קיסרי, יוסף 364
קיפרנדורף, י. 20
קייזרמן, נתן 364
קלוזנר, יוסף פרופ׳ 224, 276
קליפורניה 358
קלווריסקי, מ. 271
קמחי, דוב 367
קנט, עמנואל 283
קסת הסופר, ספר 368
קראקוי 235, 367, 368
קראקויער אידישע צייטונג 368
קרוכמל, אברהם 135
קרוכמל, נחמן 135, 285
קרן קימת לישראל 370
קרניאל, י. 83, 272, 278, 355, 366
קרבן העדה, ספר 29
קרית ספר, רבעון ביבליוגרפי מופיע בירושלים 52
קרסל, ג. 52, 362, 369

ר

ראש פנה 17, 20, 73, 82, 113, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 154, 156, 159, 183, 353, 357, 361, 362
ראשון לציון 10, 17, 20, 34, 92, 133, 134, 135, 148, 156, 162, 170, 173, 177, 179, 183, 190 1
ראשית צעדי הרצל, ספר 369
רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד 254, 255, 262, 271, 272
רבינוביץ, אליהו עקיבא 369
רבינוביץ, שלמה 368
רבניצקי, י. ח. 276
רבנים — ראה: אדמורי״ם
רבנים 69, 111
„רבני המחאה״, שלחמו נגד ד״ר הרצל 314, 369
רדזין 229
רובין, ליב 147
רודפי שלום, אגודה 177
רוזנברג, אדם, חולם ציוני מארצות הברית 159
רוטשילד אדמונד, ה„נדיב הידוע״ 137, 150, 153, 165, 170—175, 176, 177, 178, 189, 190, 367, 382
רוטשילד, ג׳יימס 175
רומנטיקה 372
רומניה 84, 129, 131, 159, 184, 361
רוסיה 14, 107
רופאים בצפת 100, 101, 251 — ראה עוד: בלידן ד״ר, סגל ד״ר, א. כהן ד״ר.
רופשיץ 225, 227
רוקח, אליעזר 15, 153, 274
רוקח, יהושע 136
רוקח, שמעון 236
רות 83
רזי תורה — ראה: קבלה
רזילי, חיים 168
רזניק, אליעזר 168, 169, 362
ריבלין, יוסף 44
רידב״ז 257
רייטנברג, ש. 245
רייכרט, ישראל פרופ׳ 18, 19, 20, 356
רימנוב 235
רמב״ם 9, 11, 12, 108, 198
רמב״ם, חייו ופעלו, ספר 11, 12
רמון, יעקב 362, 366, 367
רמון, יוסף צבי 366
רנן, ארנסט 280
רפאל, יצחק 52
רפאלי, שמואל 15, 28
רפואה טבעית 158
רשב״י — ראה: שמעון בר יוחאי
רש״י 9, 11, 12, 13, 27, 119, 340
רש״י חייו ופעלו, ספר 11, 12

ש

שאול דמן גינוה 155
שאלות ותשובות 60
שאצקס, מ. א. 352
שבדיה 225
שבזי, שלום 344
שבת 72, 78, 337
שוודיה 225
שוב, משה דוד 188, 362
שולחן ערוך 162, 163
שולמן, בן ציון 159
שולמן, שמהה 159
שולמן, שמואל 159
שולמן, שרה 159, 323
„שומרי החומות״ 33, 34, 42, 43
שופנהויאר, ארתור 235, 284
שורץ, יהוסף 335, 336
שור, יוסף השיל 135
שטיבל, אברהם יוסף 272
שטינברג, הודיל 101, 345
שטמפר, יהושע 36
שטראוס, נתן 110

שיבת ציון 131
שיורי קרבן, ספר 29
שיחות פילוסופיות, ספר 297
שייד, א. 55, 159, 171, 363
שילר, פרידריך 314, 372
שיעורי ערב — ראה: חינוך בארץ ישראל
שירת הגאולה 65
שירת החי"ן, ספר 272
שירת ספרד 108
שירי עם 261
שיריזלי, י. 253
שכם 193
שכספיר, וויליאם 365
שלומי אמוני ישראל 95, 97, 164
שלום, גרשום 51
שלום, ש. 361
שלמה המלך 31
שלמה אלקביץ, רבי 65, 74, 80
שלו, י. 286
שלינג, פ. 284
שלמה מרדומסק, אדמו"ר 234
שלום עליכם 273, 276
שלום שרעבי, רבי 30
שם הגדולים, ספר 51
שמואל מרדושקוביץ 61
שמחה בונם מפשיסכא 223, 224
שמעון בר יוחאי 79, 197, 201—204, 331
שמעון הצדיק 37
שמעוני, הלל ד"ר 371
שניאור זלמן מליאדי, אדמו"ר 223, 224, 234, 277, 283, 312, 331
שניצר, מרדכי 34, 35
שנירר, י. 243
ש"ס — ראה: תלמוד
שפיגלמן, צבי 162
שפיכות דמים 282
שפינוזה, ברוך 225
שפינר, רבקה 112
שפירא, הרמן צבי 370
שפירא, חיים ד"ר 275
שפרעם 155
שפתי ישנים, ספר 51
שפה ברורה 58
„שפתנו אתנו", אגודה באודיסה 371
שראגנהיים, א. ד"ר 372, 373
שרעבי שלום, מקובל בתימן — ראה: שלום שרעבי
שרשבסקי, בנימין 54
שרשים לרד"ק, ספר 339
שרתוק, יעקב 54

ת

תאלס 280
תבואת הארץ, ספר 335, 336
תדהר, דוד 191, 363, 372
תהלים 127, 328
תוספתא 338
תורה 71, 107
תורה ומלאכה 34, 66, 68, 70, 372
תורה שבעל פה — ראה: תלמוד
תורת הבעש"ט — ראה: חסידות
תורת הסוד — ראה: קבלה
תורן־היבלר, אהרן 112, 253, 257, 323
תורן־היבלר, חנה 323, 346
תורן־היבלר, ישראל צבי 252
תורן־היבלר, שמשון 346, 347
תורכיה 132, 146, 129, 149
תחית הלשון העברית בא"י 53, 55, 59, 60, 210, 211, 213, 216, 247, 351, 365
תחית הלשון העברית בארה"ב — ראה: פרסקי דניאל
תחיה לאומית בא"י 60, 365
תחית הישוב בא"י 65
תיקון חצות 44
תיקון עולם 122
תיקוני זוהר, ספר 201
תיקון האדם 65
תימנים 172
תכלת בציצית 229, 230
תל־אביב, 269
תלמוד בבלי 34, 58, 59, 70, 76, 78, 95, 107, 108, 122, 155, 208, 210, 212, 244, 261, 262, 278, 281, 282, 294, 295, 296, 297, 298, 336—339, 352
תלמוד ירושלמי 335, 338, 366
תלמי המלך 213
תניא, ספר 223, 224, 234, 277, 283
תנ"ך 31, 95, 125, 126, 127, 128, 157, 193, 205, 211, 215, 240, 282, 293, 295, 329, 365, 366
תנאים 58
תפלה 328
תערוכה של המושבות בברלין 236, 237
תעשיה בא"י 55
תעשיה בצפת 66, 252
תעשיה בירושלים 33, 35
תרגומים 272

מספרי המחבר:

זהרורים, דברי מחשבה ומסות ספרותיות, הוצאת „גויל" תל־אביב, תש"ט
" מהדורה ב' " תש"י
" " ג' " תשי"א
" מתורגם לאנגלית ע"י י. מ. לסק " תש"י

בית הלל, קובץ מחקרים ומאמרים בעריכת אפרים טובנהויז " תשי"א

רש"י, חייו ופעלו, בהוצאת „סיני" " תשט"ז

הרמב"ם, חייו ופעלו, בהוצאת „סיני" " תשט"ז

גאוני ישראל, ראשונים ואחרונים, בהוצאת „סיני" " תשי"ח

מוכן לדפוס הספר:

על מזבח המדע, (חייהם ופעלם של חלוצי המדע מארץ־ישראל ותרומתם לתרבות־העולם.)